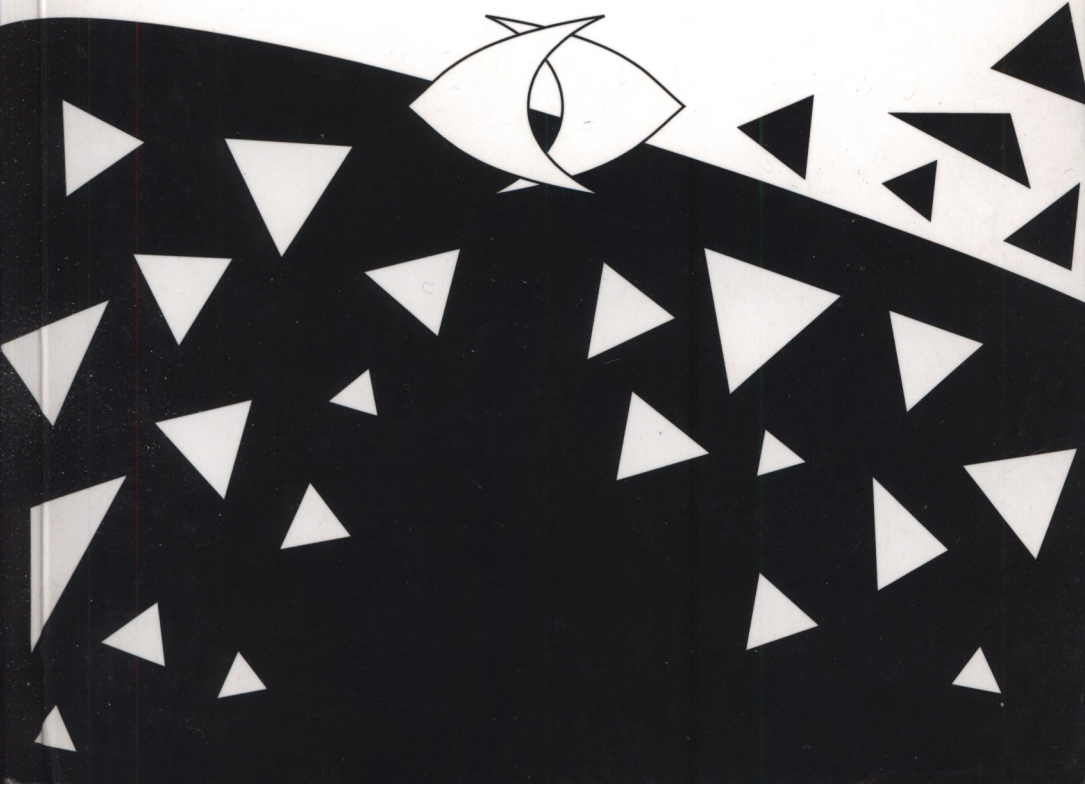
УКРАЇНА – ПОЛЬЩА:
ВАЖКІ ПИТАННЯ

Україна – Польща:
важкі питання
т. 10

Видання спонсорувало
Міністерство закордонних справ
в рамках конкурсу „Promocja wiedzy o Polsce 2006 – Historia"

Україна – Польща:
важкі питання
т. 10

Матеріали XI Міжнародного семінару істориків
«Українсько-польські відносини
під час Другої світової війни»
Варшава, 26–28 квітня 2005 року

Світовий союз воїнів Армії Крайової
ТИРСА

Наукова рада:
проф. Анджей Айненкель, проф. Владислав Філяр,
д-р габ. Павел Махцевич, проф. Степан Макарчук,
проф. Анджей Пачковський, д-р габ. Міхал Клімецький,
доц. Микола Кучерепа

Обкладинка:
Данута Багут-Бєганська

Редакція:
Ігор Галаїда

Переклад з польської мови:
Вікторія Грондзька, Іван Козловський

Підготовка до друку:
ТОВ ТИРСА

© Світовий союз воїнів Армії Крайової
© Волинський державний університет ім. Лесі Українки
Варшава 2006

ISBN 83-89085-08-9

Зміст

Вступ 7
Відкриття засідань 9

I. **Ґжеґож Мотика,** *Польське питання у світлі ідеологічних і програмних положень ОУН-Б та інших українських політичних сил у роки Другої світової війни* 15

Леонід Зашкільняк, *Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків в роки Другої світової війни* 37

II. **Чеслав Партач,** *Позиція польського еміграційного уряду та польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання* 78

Ігор Ільюшин, *Ставлення польського еміграційного уряду і польських політичних партій в середині країни до українського питання в роки Другої світової війни* 110

III. **Анджей Айненкель,** *Українське питання в політиці II Речі Посполитої та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939)* 141

Микола Кучерепа, *Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період* 155

IV. **Збіґнев Карпус,** *Холмщина (люблінський дистрикт) у роки німецької окупації (1939–1944)* 191

Юрій Макар, *Холмщина в роки німецької окупації* 199

V. **Міхал Клімецький,** *Етнічно-демографічні зміни на Волині та у Східній Галичині у роки Другої світової війни* 232

Володимир Трофимович, *Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки Другої світової війни* 245

Дискусія 269

VI. Узгодження 355

Особовий показник 363

Географічний показник 369

Вступ

У руки читачів трапляє черговий том із серії *Польща – Україна: важкі питання*, в якому поміщено матеріали XI Міжнародного семінару на тему польсько-українських відносин в роки Другої світової війни, який проходив 26–28 квітня 2005 р.

У семінарі взяли участь історики – з української сторони:
проф. Володимир Баран (Луцьк)
доц. Гурій Бухало (Рівне)
д-р Володимир В'ятрович (Львів)
д-р Руслана Давидюк (Рівне)
проф. Богдан Заброварний (Луцьк)
проф. Леонід Зашкільняк (Львів)
доц. Ігор Ільюшин (Київ)
д-р Володимир Комар (Івано-Франківськ)
проф. Микола Кучерепа (Луцьк)
проф. Юрій Макар (Чернівці)
д-р Віталій Макар (Чернівці)
д-р Віктор Матійченко (Рівне)
проф. Володимир Трофимович (Острог)

З польської сторони:
проф. Анджей Айненкель (Варшава)
д-р Ґжеґож Грицюк (Вроцлав)
проф. Чеслав Ґжеляк (Варшава)
проф. Збіґнев Карпус (Торунь)
проф. Міхал Клімецький (Варшава)
д-р Здзіслав Конечний (Перемишль)
проф. Павел Махцевич (Варшава)
проф. Ґжеґож Мазур (Краків)
д-р Ґжеґож Мотика (Варшава)
д-р Збіґнев Пальський (Варшава)
проф. Анджей Пачковський (Варшава)
проф. Чеслав Партач (Кошалін)
проф. Вальдемар Резмер (Торунь)
д-р Анджей-Леон Сова (Краків).
проф. Владислав Філяр (Варшава)

Під час засідань прочитано наступні реферати:

1) Польське питання у світлі ідеологічних і програмних положень ОУН-Б та інших українських політичних сил у роки Другої світової війни;

2) Позиція польського еміграційного уряду та польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання;

3) Українське питання в політиці II Речі Посполитої та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939);

4) Холмщина у роки німецької окупації (1939–1944);

5) Етнічно-демографічні зміни на Волині та у Східній Галичині у роки Другої світової війни.

Після дискусії прийнято відповідні узгодження.

Досягнуто дальше значне наближення поглядів польських і українських істориків в ділянці польсько-українських відносин у роки Другої світової війни. У цей спосіб закрито спільні семінари, які почалися у 1994 р. в Лісній Підкові.

Надалі добачаємо потребу розповсюджувати досліджувальний доробок семінарів серед широкого кола польського й українського суспільств. Результати робіт польських і українських істориків поміщені в 1–10 томах не вичерпують усіх складних, часто болісних проблем у польсько-українських відносинах. Багато запитань і важливих тем лишилося відкритими. Тому що форма робочих зустрічей провірилася, вважаємо, що семінари необхідно продовжувати. Місце, час і теми цих зустрічей повинні бути окреслені можливо якнайшвидше. Початково готовність організації чергового семінару задекларували Факультет історичних наук Університету ім. Міколая Коперника в Торуні, Історичний факультет Університету ім. Івана Франка у Львові та Волинський державний університет ім. Лесі Українки.

Організатори семінару

Відкриття засідань

Анджей Жупанський: Від імені Головної управи Світового союзу воїнів Армії Крайової, вітаю всіх прибулих на цей, останній уже, семінар Польща – Україна: важкі питання. Вітаю Януша Крупського, заступника голови Інституту національної пам'яті, який нас тут приймає та якого мериторична та фінансова допомога, а також підтримка Міністерства закордонних справ, надали змогу провести цей семінар. Вітаю міністра Єжи Бара, директора Бюро національної безпеки, у минулому посла Республіки Польща в Україні, з яким ми тоді мали дуже добрі контакти. Вітаю проф. Володимира Барана, проректора Волинського державного університету ім. Лесі Українки в Луцьку. З вдячністю згадую співпрацю луцького університету з нами, коли в 1996 р., разом з Об'єднанням українців у Польщі, виступили з ініціативою провести польсько-українські дебати істориків на тему нашої спільної історії під час Другої світової війни. Університет у Луцьку зорганізував тоді у своєму місті перший семінар, а пізніше ще три: у 1997, 1998 та 1999 рр. Коли ж, несподівано для нас, у 2000 р., Об'єднання українців у Польщі відмовилося від цієї діяльності, й деякі спонсори одразу заблокували свої фінансові джерела, луцький університет, а особисто проф. Баран, підписав договір з Академією національної оборони, після того спонсори відблокували фонди й ми могли продовжувати нашу діяльність, за що ми дуже вдячні університетові в Луцьку. Університет, як завжди, мериторично допомагав при організації також цього семінару.

Не можу у цей момент привітати декана факультету історичних наук Університету Міколая Коперника проф. Вальдемара Резмера, тому що затримало його важливе засідання сенату. Він приєднається до нас завтра. Університет допомагав нам у мериторичних справах і є співорганізатором нашого семінару. Після дев'ятої зустрічі, у 2001 р., один з більших польських університетів мав перейняти від нас дальші, систематичні дослідження історії цього кривавого періоду під час війни, але виявилося це неможливим. Що буде далі з цим важлиим відрізком історії Польщі, і думаю, що також України, сьогодні невідомо. Ми дуже хотіли б, щоб звичай спільного досліджування польської та української історії тривав і надалі у майбутньому.

Вітаю проф. Анджея Пачковського, який від початку своїм авторитетом у польській науці підтримував наші дії, які часто зустрічалися з браком зрозуміння, а навіть протестами з різних сторін. Професор брав участь у всіх майже семінарах, тримаючи засідання в шорах, коли співголовував разом з українським професором. Вітаю всіх істориків з України, більшість з яких витривало брала участь у роботі нашого семінару.

Деякі з них, як, наприклад, проф. Микола Кучерепа, особливо багато зусиль вклали в організацію чотирьох семінарів у Луцьку. Вітаю польських істориків, також у більшості витривалих учасників нашого циклу. Мушу підкреслити, що коли прийшлося нам комплектувати польську групу на перший та другий семінари, ми натрапляли на перешкоди, здавалося б, не до подолання. Отож, не тільки було нелегко знайти історика, який хотів би взяти участь у такій зустрічі, але виявилося, що, власне, не було тоді взагалі або майже взагалі професійних знавців цього періоду історії. Сьогодні зовсім інша ситуація: є в Польщі доктори наук та професори – визначні знавці цієї тематики. Здається, не помиляюся кажучи, що схожа ситуація сьогодні по другому боці кордону.

Хочу також висловити свій подив та пошану активним учасникам наших семінарів за те, що попри початкові великі розбіжності у поглядах щодо перебігу подій у польсько-українських відносинах перед, під час та після війни ми дійшли до згоди у всіх найважливіших справах протягом п'яти років цих попередніх досліджень. Також у справі т. зв. волинських подій. Я впевнений, що ця триденна конференція буде плідною. Маю підстави говорити, що зменшиться кількість розбіжностей, записаних у надрукованих дотепер томах *Польща – Україна: важкі питання*, що погляди істориків обох країн стануть ще ближчими.

Дуже прошу, голову Крупського взяти слово.

Януш Крупський: Шановні пані та панове, шановний пане голово, мені дуже приємно, що Інститут національної пам'яті може бути господарем цього семінару, як уже було сказано, останнього з циклу «Польща – Україна: важкі питання». Я радий, що рішучість воїнів 27. Волинської дивізії Армії Крайової призвела до того, що ця конференція могла відбутися. Це особливо важливий момент, що люди, для яких події на Волині є фундаментальним, важким, часто трагічним життєвим досвідом, вирішили переказати польським та українським історикам для розв'язання різні проблеми, з цим пов'язані те, що вирішили різні проблеми та питання, які постають, розв'язувати шляхом наукового дискурсу. Думаю, що зустрічі та налагоджені контакти польських та українських істориків є незвичайними досягненнями цих конференцій. Хочу відмітити, що цим надбанням користується вже Інститут національної пам'яті. Хочу також заспокоїти, голову Жупанського, що проблематика, яку ми порушували на конференціях, підіймається також у дослідницькій та навчальній роботі Інституту національної пам'яті, а з контактів польських та українських істориків, налагоджених раніше у співпраці на цих семінарах, надалі користає Інститут національної пам'яті. Вірю, що останній семінар, так як і попередні, буде плідним, що співпраця істориків з Польщі та

України буде продовжуватися, а питання, які тут ставляться, у наступні роки роботи будуть надихати різні установи, в тому числі й Інститут національної пам'яті. Бажаю вам плідних засідань.

Єжи Бар: Вітаю вас дуже сердечно і хочу висловити передусім велику радість, що можу тут сьогодні з вами бути. Маю повну свідомість, що це одна з найважливіших ініціатив у польсько-українських відносинах – і сьогодні, і на майбутнє. Це величезна праця, яка вже виконана, і це очищення того простору, який потрібний нашим суспільствам, щоб іти вперед, знаючи, що ми дуже близькі один до одного. Я дивлюся на це також з перспективи людини, для якої дуже близька ця польсько-українська співпраця, а водночас з перспективи людини, яка сьогодні у цих структурах влади у Варшаві: як голова Бюро національної безпеки, а також недавно я був обраний співголовуючим Польсько-Українського президентського комітету. Але комітети приходять і відходять, так як і люди, натомість проблеми залишаються. Упорядкування цих проблем це завдання не тільки для середовища істориків, але й для обох суспільств. Це все набирає ще більшої ваги у той момент, коли внаслідок важких та відомих подій минулого року, зі зламу років, зі зламу історії, який пройшов в Україні, можемо говорити, що сьогодні ми йдемо у тому самому напрямку, якщо йдеться про європейський вибір та постійну співпрацю. Тому від імені канцелярії президента Республіки Польща, вітаючи з дотеперішніми успіхами, бажаю якнайкращих засідань, і надіюсь, що ще не раз зустрінемося.

Павел Махцевич: Дякую міністрові Бару. Шановні пані і панове, разом з професором Зашкільняком маємо честь вести першу сесію нашої конференції. З думкою, передусім, про наших українських учасників коротко представлюсь. Мене звати Павел Махцевич, я директор Бюро публічної освіти Інституту національної пам'яті, тобто дослідницько-освітнього підрозділу Інституту. Як сказав уже голова Крупський, хочу підкреслити, що це велика честь для Інституту приймати вас у його стінах на останній сесії, що завершує багаторічні зусилля, яких доклав, передусім, Світовий союз воїнів Армії Крайової. Також я хотів би віддати шану Світовому союзові воїнів АК і особам, які його представляють, а які були ініціаторами, і якщо можна так сказати рушійною силою цього заходу. Вони наперекір усім негараздам – фінансовим, організаційним, політичним, довели до того, що можемо в цьому гроні зустрітися одинадцятий раз. Хотів би теж у зв'язку з тим, що сказав голова Крупський додати, що Інститут, звичайно, не має наміру заміняти Світового союзу воїнів Армії Крайової, його роль була винятковою. Інститут національної

пам'яті порушував, однак, проблематику українсько-польських відносин від початку свого існування. Назву тільки дві міжнародні конференції за участю польських і українських істориків: одна стосувалася антипольської акції ОУН-УПА у Східній Галичині і на Волині 1943–1944 рр., друга стосувалася акції «Вісла». Результатом праці обох конференцій були томи післяконференційних матеріалів, які видав ІНП. Згадаю також про виставку під назвою «Поляки – українці 1939–1947», яку приготував ІНП. Вона показує найважливіші елементи того найважчого, найдраматичнішого періоду в історії обох народів. Виставка була показана, якщо не помиляюся, у кількадесяти польських містах, подивилися її учителі, учні. Думаю, що молодь має небагато таких нагод ознайомитися з польсько-українською історією того періоду. Виставка була показана також у посольстві Республіки Польща у Києві, її відкриття супроводжувала дискусія за участю як польських та українських істориків, так і ветеранів з Армії Крайової, а також ОУН-УПА.

Згадаю ще дуже коротко про одну справу з недалекого минулого: вже два роки триває наукова й редакційна робота, результатом якої має бути видання, мабуть у другій половині 2005 року, тому польських і українських документів у співпраці Інституту національної пам'яті і Служби безпеки України. Служба безпеки України має в своїх зібраннях надзвичайно цінні документи ОУН і УПА, які не були раніше доступні історикам. Ці документи будуть опубліковані в польській і українській версії у спільному загальному видавництві, якого співредактором з польської сторони є д-р Ґжеґож Мотика, величезні заслуги має тут також Єнджей Тухольський. Кажу це тому, щоб показати – незважаючи на те, що семінари «Польща – Україна: важкі питання» завершуються, доробок цих зустрічей величезний.

Однак, це не кінець польсько-українського діалогу, який буде тривати. Буде в ньому, звичайно, брати участь Інститут національної пам'яті. На цьому закінчу вступ, невдовзі надам слово першим доповідачам: проф. Леонідові Зашкільнякові, викладачеві Львівського університету ім. Івана Франка, спеціалісту з питань польсько-українських відносин у XX ст., учасникові багатьох попередніх зустрічей, а також Ґжеґожу Мотиці, науковому працівнику Інституту політичних студій Польської академії наук та Інституту національної пам'яті, співорганізаторові, співредакторові цих усіх томів, які я назвав і передусім того, який стосується антипольських акцій ОУН-УПА на Волині, а також співредакторові цього монументального тому, який вийде у другій половині 2005 р. Надаю слово професору Зашкільнякові. Нагадую, що згідно з прийнятими правилами доповідачі мають по півгодини на свій виступ.

Леонід Зашкільняк: Я хотів би подякувати організаторам за можливість зустрічі у Варшаві і виразити свій подив для них, а особливо для голови Анджея Жупанського і професора Владислава Філяра зі Світового союзу воїнів АК, які діють краще, аніж багато хто з молодих.

Шановні, добре відомо, що не можна два рази увійти до однієї річки. Повернення до даної теми відбувається через сім років після її першого обговорення на наших семінарах 1998 р. Вперше ми її обговорювали в XX ст. й повертаємося до неї в XXI ст. Позаду маємо 60-річчя волинських подій, Помаранчеву революцію в Україні, попереду – інтеграцію в спільний європейський простір. Мусимо знаходити спільну позицію в оцінках нашого минулого, намагатися дивитися на не такі давні події з точки зору стороннього, а не українського чи польського спостерігачів. Іншого науковцям не дано, якщо вони вважаються науковцями. Треба відзначити, що за минулий період і українська, і польська історіографії збагатилися низкою нових цінних досліджень. Вони всім вам, спеціалістам, добре відомі. Проте, як здається, у кожній з цих біографій є свої вразливі й невралгічні пункти. У польській історіографії майже незалежно від волі авторів помітна традиційна для державних народів недооцінка т. зв. молодих націй. У даному випадку – української, її згуртованості і самосвідомості. З іншого боку, в українській історіографії теж майже на рівні підсвідомості проявляються і реалізуються дві тенденції: нехтування національним чинником на користь соціального (це совєтська традиція) або надання національному факторові вирішального значення (це націоналістична традиція).

Ґжегож Мотика

Польське питання у світлі ідеологічних і програмних положень ОУН-Б та інших українських політичних сил у роки Другої світової війни

ОУН до війни

Поразка у війні з Польщею у 1918–1919 рр. викликала в українському суспільстві справжній шок. Одну із причин поразки вбачалося у роздробленості українських політичних кіл та внутрішній боротьбі, що велася між ними. Багатьом українцям видавалося, що ідеали демократії, за які боролися учасники революції 1917–1921 рр., зазнали поразки.

Одним із перших таку думку висловив Дмитро Донцов[1]. У 1921 р. у Відні з'явилася його робота *Підстави нашої політики*. У ній вину за поразку він покладав на українських демократів і соціалістів, які, на його думку, змарнували зусилля цілого народу. З часом погляди Донцова, зокрема під впливом приходу фашистів до влади у Італії, ставали все більш радикальними. У 1926 р. він опублікував книжку *Націоналізм*, у якій виклав основи своєї доктрини. На думку прихильника поглядів Донцова: «цей твір, написаний блискучим стилем, дав початок новому явищу у XX ст. в українській культурі. Змінив українську психіку, ментальність, створив нову, вже „донцовську", людину»[2]. За Донцовим, стосунки між народами базуються на принципі сили. Він відкидав демократію і виступав за взяття керівної ролі у народі «активною, відважною, спраглою влади меншістю», яка характеризується фанатичною, здатною до всіляких жертв любов'ю до власного народу[3]. Цікаво, що головним ворогом він вважав Росію, вбачаючи у боротьбі з нею історичну місію України. Польща, у якій він жив і творив в період міжвоєнного двадцятиліття, трактував як потенційного антиросійського союзника. Невипадково автор *Націоналізму* висловлювався за союз Пілсудський – Петлюра.

---

[1] На тему **Донцова** див.: R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945*, Warszawa 1972, c. 9–10; T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Wrocław 2000; T. Stryjek, *Europejskość Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu* [у:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, Warszawa 2003; W. Poliszczuk, *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, т. 1: *Zasady ideologiczne nacjonalizmu ukraińskiego. Ukraiński ruch nacjonalistyczny: struktura organizacyjna i założenia programowe*, Toronto 1998; Z. Palski, *Ukraińska myśl polityczna w okresie II wojny światowej* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, т. 4, Warszawa 1999; W. Pawluczuk, *Ukraina. Polityka i mistyka*, Kraków 1998.

[2] О. Баган, *Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї*, Дрогобич 1994, с. 50.

[3] T. Stryjek, *Ukraińska...*, s. 139.

Погляди Донцова мали величезний вплив на українську молодь, серед якої у середині 1920-х рр. з'явилися радикальні групи, що боролися з пропольськими та прорадянськими симпатіями. Їх члени у 1918–1919 рр. усвідомлювали виникнення незалежної української держави, але були занадто молоді (мали переважно по 10–11 років), щоб взяти участь у боротьбі за неї[4]. Виховані у патріотичному дусі, вони зростали, маючи бунтарське ставлення до старшого покоління, звинувачуючи його у відсутності посвяти та жертовності в боротьбі за незалежність. З великою легкістю вони сприймали погляди Донцова, який наголошував, зокрема, на перевазі почуттів над розумом, емоційності над розсудливістю. Вони визнавали, що лише палка й готова на будь-яку самопожертву віра може привести до перемоги. Саме вони у 1930-х рр. мали отримати перевагу в Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН) і прищепити подібні погляди всім її членам. У результаті, молоді члени ОУН глибоко вірили у слушність і остаточну перемогу їхньої справи. Були переконані, що фанатична віра у «справу» раніше чи пізніше приведе до перемоги. «Незалежна Україна – говорили – вже існує в наших серцях». Усвідомлюючи слабкість власних сил часто називали себе «рицарями абсурду»[5] чи «фанатичними апостолами нової ідеї»[6].

ОУН, що була створена у 1929 р., мала добиватися «відновлення, будівництва, захисту та розширення самостійної, соборної української національної держави», яка мала включити всі українські етнічні землі. Було вирішено вести безпощадну боротьбу з усіма «окупантами» без огляду на втрати, з використанням усіх методів. Ця боротьба мала підготувати народ до повстання, яке мало принести жадану незалежність. Радикалізм ОУН добре віддзеркалює перша заповідь декалогу українського націоналіста: «Здобудеш Українську державу, або загинеш у боротьбі за неї».

В ОУН панував культ вождя, прагнення до монопартійної диктатури, розбудова партійної ієрархії, ідеології надавалося рис релігійного світогляду. Як пише Ґеоргій Касьянов: «Український радикальний націоналізм мав чіткі риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху [...] У ньому інтерес народу ставився вище інтересів особи»[7].

---

[4] Степан Бандера писав про це так: «У жовтні – листопаді 1918 р., будучи майже десятилітнім хлопцем, я пережив зворушливі хвилини відродження і розбудови української держави»; див.: *Мої життєві дані* [у:] С. Бандера, *Перспективи української революції*, Дрогобич 1998, с. 2.

[5] В. Щеглюк, *«Як роса на сонці»*, Львів 1992, с. 23.

[6] М. Орлик (Д. Мирон), *Ідея і Чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму*, Київ 2001, с. 76.

[7] Г. Касьянов, *До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд*, Київ 2003, с. 20.

«Повне усунення всіх окупантів (займанців)» з українських земель мало відбутися у результаті національної революції. Для досягнення цієї мети потрібне було створення власних збройних сил та відповідна політика договорів. ОУН відкидала можливість пошуку підтримки для своєї боротьби у «історичних ворогів Українського Народу», якими вважала поляків і росіян. Отже, організація послідовно дотримувалася антипольського, а також антирадянського і антиросійського курсу. Натомість можливих союзників вбачала у тих «народах, які вороже ставилися до окупантів України»[8].

Віктор Поліщук кілька років тому висунув гіпотезу, що слова із програми І Збору ОУН про «усунення окупантів з українських земель» слід розуміти як прийняття рішення – вже тоді – про знищення всього польського населення[9]. З цим поглядом погоджуються, зокрема Владислав та Ева Семашки та Кшиштоф Лада і Чеслав Партач[10]. Важко, однак, визнати представлений ними аналіз націоналістичних статей і робіт достатнім доказом на підтвердження цієї гіпотези.

Насправді в програмі ОУН можемо знайти провіщення парцеляції без відшкодування на користь українських селян всіх поміщицьких маєтків та господарств колоністів. З української держави мали також бути депортовані, одразу ж після отримання незалежності, колоністи, яких було поселено після 1918 р. Стверджувалось також, що: «Право на приватну власність на землю мають члени українського народу і всі ті працюючі селяни інших національностей, які позитивно ставляться до визвольних змагань українського народу. Іноземцям – зайдам не буде можна купляти землі у приватну власність»[11]. Цього типу декларації можемо знайти у листах провідних діячів ОУН: Миколи Сціборського та Дмитра Мирона, а також у програмних положеннях II «римського» Збору ОУН 1939 р.[12] Так само правдоподібно виглядала й програма ОУН. Інша річ, що Сціборський заздалегідь передбачав, що в момент початку повстання «селяни зведуть [...] без жалю рахунки з поміщиками, які є агентами польської окупації, а також військовими і цивільними колоністами»[13].

---

[8] П. Мірчук, *Нарис історії ОУН 1920–1939*, Мюнхен 1968, с. 98.

[9] W. Poliszczuk, *Gorzka prawda. Zbrodniczość OUN-UPA (spowiedź Ukraińca)*, Toronto – Warszawa – Kijów 1995.

[10] Пор.: W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, т. 1–2, Warszawa 2000; Cz. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2003, с. 65–95.

[11] М. Орлик, *Ідея...*, с. 195–196.

[12] М. Сціборський, *ОУН і селянство*, Прага 1933; М. Орлик, *Ідея...*

[13] М. Сціборський, *ОУН...*, с. 32.

Важко ці слова сприйняти інакше, аніж виправдання можливих «народних» самосудів.

Передбачення кривавої відплати чи розправи з поляками, поза сумнівом, можна знайти у багатьох піснях ОУН. Читаємо, наприклад:

Як ці прокляті панські улани
Нищили в селах бідних селян
Били нагаями
Копали ногами
Коли ж, коли їх,
Викинуть за Сян?![14]

У свою чергу, в марші ОУН *Ми зродилися з крові народу* можемо почути, зокрема:

Ми зродилися з крові народу
Колисала нас тюремна гроза
Гартували битви за свободу
І ненависть до ганьби і ярма
Приспів: Смерть, смерть, ляхам смерть
Смерть московсько-жидівській проклятій комуні
В кривавий бій ОУН нас веде
Ми всі вірні сини України
Грізні месники наших братів
Чекаємо лише на [відповідний] момент
Чекаємо наказу: Вперед! На катів!
Приспів[15].

Здається, що те, що у програмі керівництва стосувалося частини поляків (перш за все колоністів), у пропаганді, що велася в низах, рядовими членами організації поширювалося на більшість польської громади Західної України.

Бандерівці

Початок Другої світової війни мав вплив на радикалізацію програми ОУН. Після падіння Польщі, поділена на фракції ОУН вела підготовку до повстання проти Рад, яке мало розпочатися у момент початку німецько-радянської війни. Під час організації повстання зверталося увагу, щоб «не допустити до зрадницького удару ножем у спину української національної революції з боку україножерчого польського елементу та московсько-жидівських зайд»[16]. До «тих, хто вороже ставиться до України і відмовляє українському народові у праві на його батьківські землі»

[14] В. Щеглюк, *«Як роса...»*, с. 34.
[15] За: *Літопис УПА*, т. 25, Торонто – Львів 1996–1997, с. 4.
[16] М. Орлик, *Ідея...*, с. 209.

націоналісти відносили, наприклад, «польську інтелігенцію, колоністів – мазурів, польське духовенство»[17].

Створений 30 червня 1941 р. уряд Стецька був дуже швидко інтернований німцями, тому важко сказати, які він мав наміри стосовно поляків. Можемо лише домислюватися, що у 1941 р. у середовищі ОУН-Б правдоподібно думали про усунення – депортацію або ліквідацію – інтелігенції та національну асиміляцію решти поляків. Напевно той факт, що поляки у 1941 р. ставали жертвами окремих і колективних вбивств слід пояснювати власне таким ставленням ОУН.

Отже, нічого дивного, що включення Галичини до Генеральної Губернії і інтернування уряду Стецька поляки сприйняли з почуттям полегшення. «У липні 1941 р. – як пише Ґжегож Грицюк – виявилося, що значна частина польської громади у Львові більше побоювалася створення незалежної української держави, аніж німецької окупації. [...] Поляки, видавалося, мали значно більшу ненависть, поєднану із страхом, до своїх найближчих сусідів, ніж „цивілізованих європейців" з-під знаку hackenkreutza»[18].

У квітні 1942 р. відбулася 2. конференція ОУН-Б. Діячі ОУН щоправда вважали, що Німеччина виграє війну на сході, але програє її із західними союзниками. Вирішено й надалі вважати Радянський Союз (а також можливу білу Росію) головним ворогом. Було вирішено не перешкоджати німцям у боротьбі з СРСР, а лише розпочати з ними пропагандистську війну[19]. Цікаво, що розглядався варіант, що Німеччина, яка програватиме із союзниками, створить українську державу під керівництвом Бандери й Стецька. В такій ситуації було вирішено «формально» від них відмежуватися, щоб не утруднювати собі можливих контактів з англійцями.

Під час конференції можливо вперше в історії організації виражено волю мирного врегулювання відносин з поляками. У прийнятих ухвалах бандерівці висловлювалися «за втихомирення польсько-українських стосунків», але «на базі [...] визнання права українського народу до володіння західноукраїнськими землями»[20], що заздалегідь прирікало всю справу на провал. Водночас ОУН задекларувала «продовження боротьби проти шовіністичних настроїв поляків»[21], тобто прагнення до відновлення довоєнного польського східного кордону. Оскільки всі польські політичні сили прагнули до цієї мети, кожен поляк міг автоматично стати «шовіністом».

---

[17] Там само, с. 200.

[18] G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, с. 209.

[19] *ОУН в світлі постанов великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955*, б.м.в. 1955, с. 73.

[20] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 3833, о. 2, п. 2, арк. 5–7; див. також: R. Drozd, *Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty – struktury*, Warszawa 1998, с. 46.

[21] Там само.

Дуже швидко у цьому переконалися й самі націоналісти, тому переговори, що велися з польським підпіллям у 1942–1944 рр. мали головним чином зондувальний характер й не дали жодних результатів. З 1943 р. члени ОУН-Б продовжували їх перш за все для того, щоб через польські канали отримати контакти із західними союзниками[22].

У жовтні 1942 р. у Львові відбулася перша конференція військових референтів ОУН. У ній брали участь Микола Лебедь, який тоді мав псевдонім «Орест», військовий референт проводу ОУН Дмитро Грицай «Дуб», офіцер для спецзавдань при військовому референті ОУН Іван Климів «Легенда», військовий референт краю «Захід» (Східна Галичина) – Лука Павлишин «Вовк», а також військовий референт краю «Північ» (Волинь і Полісся) – Василь Івахів «Сом», «Сонар».

Під час наради було створено комісію, яка підготувала детальні плани створення власних збройних сил і майбутніх повстанських загонів. Комісія також обговорювала питання, що після початку повстання робити із національними меншинами. Якщо йдеться про росіян, то в принципі був намір залишити їх у спокої, оскільки, особливо ті, які жили по селах, «злились з народом»[23]. Тим не менше, прийнято рішення готувати списки російських активістів, які «воюють з українцями»[24]. Після початку відкритої боротьби їх передбачалося ліквідувати. У випадку євреїв, рекомендувалося: «не слід їх ліквідовувати, лише виселити з України, даючи їм можливість вивезення дечого із своїх речей. З ними слід рахуватися, оскільки вони мають великий плив у Англії і Америці»[25]. «Всіх поляків – читаємо далі – виселити, даючи їм можливість забрати з собою те, що вони захочуть забрати, оскільки їх також захищатиме Англія і Америка. Тих, хто не захоче виїхати – ліквідувати»[26]. Беззастережно планувалося знищити за день до оголошення мобілізації т. зв. активних поляків, а отже осіб, які були зв'язані з підпіллям, мали великий громадський авторитет, були природними лідерами місцевих громад. Ліквідацією мала займатися перш за все жандармерія і – у визначених випадках – СБ. У спокої планувалося залишити інші національні меншини: угорців, чехів і румунів. Не стосувалось це, однак, вірменів, яких слід було «трак-

[22] Детальніше на цю тему див.: R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; Cz. Partacz, *Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w latach II wojny światowej* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, т. 6, Warszawa 2000; J. Kuryczuk, *Próby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej* [у:] *Polska – Ukraina...*

[23] Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), ф. 13, арх. спр. 372, т. 5, арк. 21–38.

[24] Там само.

[25] Там само.

[26] Там само.

тувати так само, як євреїв, беручи до уваги факт, що вони є відданими Росії людьми»[27].

На грудневій зустрічі було вирішено розпочати на Волині створення партизанських загонів, т. зв. військових відділів ОУН[28]. Ця інформація була прийнята на Волині з полегшенням. Провід ОУН на Північно-Західні українські землі (ПЗУЗ) не мав сумніву, що ситуація вимагає рішучих дій. З 1942 р. діяльністю ОУН-Б на Волині керував Дмитро Клячківський «Клим Савур», політичним референтом був Яків Бусел «Галина», великий вплив на рішення «Клима» мав Іван Литвинчук «Дубовий», який керував ОУН-Б на північно-східній Волині. Це власне на його території на початку лютого з боївок ОУН було сформовано т. зв. «першу сотню УПА» Гриця Перегійняка, яка 7 лютого 1943 р. провела перші збройні акції. Напевно невипадково співпали вони з нарадою волинської ОУН, яку 15 лютого 1943 р. провів Івахів у селі Піддубці Луцького повіту. На нараді обговорено питання можливостей, які має місцева організація у випадку можливого збройного повстання. Говорилося про інтенсифікацію заходів проти радянських партизанів. Погоджуючись на збільшення кількості партизанських загонів, Івахів одночасно рекомендував підлеглим, щоб вони не афішували своєї діяльності. Підкреслив також: «У Центрі існує переконання стосовно того, що час збройного повстання ще не настав. Питання збройної боротьби ще не назріло і треба з нею зачекати»[29].

Сімнадцятого – двадцять третього лютого 1943 р. відбулася III конференція ОУН у селі Теребеже чи Валуйки поблизу Олеська Львівської області. У ній, зокрема, взяли участь Микола Лебедь, Роман Шухевич «Тур», Василь Охримович «Пилип», «Гризун», «Гармаш» (прізвище невідоме), Дмитро Маївський «Косар», Зіновій Матла «Тарас», Роман Кравчук «Петро», Михайло Степаняк «Сергій».

Делегати були переконані, що війну виграє англо-американська коаліція. У зв'язку з цим, частина з них висловлювалася за якомога швидший початок боротьби з німцями. Програмний виступ виголосив Михайло Степаняк. Він застеріг, що СРСР може вийти з війни переможцем. Запропонував, щоб розпочати повстання проти Німеччини і звільнити Україну від окупації до приходу Червоної армії. На його думку, створення незалежного українського уряду могло збільшити суперечності між західними союзниками і СРСР, що прискорило б вибух нової війни. Степаняк також рекомендував створити однорідні збройні сили і надпартійне керівництво, у якому поряд з ОУН були б також представники УНДО,

[27] Там само.

[28] Ю. Киричук, *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років XX століття*, Львів 2000, с. 44.

[29] А. Кентій, *Українська Повстанська Армія у 1942–1943 рр.*, Київ 1999, с. 20.

УНР та інших українських угруповань. Таким чином перед власним суспільством і зовнішнім світом було продемонстровано єдність українців. Врешті-решт, як видається, концепція Степаняка була прийнята. Новостворювана партизанська армія мала носити назву Українська визвольна армія[30]. В офіційних, прийнятих за результатами конференції, документах прямо вказувалося, що головною метою боротьби з Німеччиною є здобуття симпатії тих осіб, які шукають захисту від них в СРСР. А також унеможливлення пропагандистського використання совєтами цього факту в міжнародній політиці. Головним ворогом незалежності України вважалася як «більшовицька», так і «імперіалістична біла Москва»[31].

Цікаво, що спеціальною ухвалою було припинено вважати піднятя правої руки за обов'язкове організаційне привітання[32]. Це був один із сигналів ідеологічних змін, що надходили. Члени ОУН, які дійшли на Східну Україну приймалися місцевим населенням з великою недовірою. Ідеї інтегрального націоналізму не отримували популярності серед мешканців сходу. Бандерівців трактували як фашистів і союзників Німеччини. В цій ситуації – також щодо можливої перемоги демократичної Америки і Великобританії – було вирішено відмовитися від скомпрометованих лозунгів і назв. З цієї самої причини одразу ж після конференції Лебедь вирішив, що бандерівська ОУН буде носити назву ОУН-СД – Самостійників-Державників. Після певного часу використання цієї назви передбачалося перейти до використання назви ОСД – Організація самостійників-державників (від цієї ідеї відмовилися на III Зборі ОУН у серпні 1943 р., повернувшися до старої назви).

Однак, політика, яку вів виконуючий обов'язки провідника ОУН Лебедь, почала викликати невдоволення частини керівників ОУН. Йому закидали диктаторські замашки, що проявлялися, зокрема, у обмеженні можливості вільної діяльності регіональних керівників, що призводило до послаблення організаційної роботи. Особливо невдоволення було помітне серед офіцерів колишнього батальйону «Нахтіґаль». На зустрічі ЦП ОУН-Б 11–13 травня мав місце відкритий виступ його противників. Заскочений критикою, Лебедь залишив засідання. За його відсутності члени проводу позбавили його влади і утворили колегіальне керівництво у формі Бюро Проводу у складі трьох чоловік. Таким чином владу над ОУН перейняв тріумвірат у складі Зіновія Матли, Дмитра Маївського та Романа Шухевича – «першого серед рівних»[33].

[30] Н. Стародубець, *ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині у роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)*, Тернопіль 2002, с. 96.

[31] *ОУН в світлі...*, с. 83–84.

[32] Ю. Киричук, *Нариси...*, с. 57.

[33] ДА СБУ, ф. 13, арх. спр. 372, т. 1, Зізнання М. Степаняка, арк. 40–44; П. Дужий, *Українська справа вчора і сьогодні*, т. 1, Львів 2002, с. 278–285. Між зізнаннями Сте-

Незрозуміло, коли бандерівці планували здійснити повстання. Фактом залишається те, що розпочали його у середині березня 1943 р. Сигналом до відкритих виступів було дезертирство Української допоміжної поліції. Від 15 березня до 10 квітня 1943 р. дезертирувало близько 5000 осіб. Значна частина з них залишилася після цього у партизанському русі. Керівництво партизанською боротьбою здійснювали Василь Івахів та Дмитро Клячківський. Коли 13 травня 1943 р. в сутичці з німцями загинув Івахів, безроздільна влада над всіма партизанськими силами перейшла до Клячківського. Бандерівський партизанський рух на практиці взагалі не вживав, прийнятої на III конференції назви Українська визвольна армія. Замість цього від квітня – травня 1943 р. почали використовувати популяризовану Боровцем назву Українська Повстанська Армія – УПА. Визнано, небезпідставно, що є найкращою назвою з пропагандистської точки зору. Незабаром УПА вдалося взяти під контроль значні території Волині й Полісся. Від початку проводились акції «виселення» польського населення, під час яких, однак, – починаючи з першої акції, що була проведена у лютому 1943 р. проти села Парослі – ліквідовувались всі без винятку мешканці.

Офіційний наказ стосовно поляків «Клим Савур» видав не пізніше червня 1943 р. Цей факт підтверджують зізнання одного із місцевих командирів УПА Юрія Стельмащука «Рудого». Він, зокрема, стверджував: «У червні 1943 р. представник Центрального проводу ОУН „Клим Савур" передав мені в усній формі таємну директиву Центрального проводу ОУН про суцільну фізичну ліквідацію всього польського населення, що проживає на території західних областей України»[34].

Даючи показання перед судом, він у свою чергу сказав: «У [...] червні 1943 р. я зустрівся у Колковському лісі з Климом Савуром, заступником представника штабу Головного командування, з Андрущенком. Савур дав мені наказ знищити всіх поляків у ковельському окрузі. [...] Я не мав права не виконати наказу, але виконати його мені не дозволяли власні переконання. Я звернувся до Андрущенка, який *сказав мені, що це не є наказ з центру, що це перекручено на місці* [виділення – *Г. М.*]»[35]. Це підтверджує лист Стельмащука «Рудого» від 24 червня 1943 р. до М. Лебедя: «Колего Рубан! Доводжу до Вашого відома, що у червні 1943 р. пред-

---

паняка і спогадами Дужого існують суттєві розбіжності. За Степаняком збори ЦП ОУН відбулися у квітні, а Лебедь залишив збори на прохання Шухевича. Натомість П. Дужий пише, що нарада мала місце у травні, а Лебедь вийшов з наради сам, прагнучи таким чином її зірвати. Це обурило решту членів ЦП і стало причиною його поразки. Друга версія видається більш правдоподібною.

[34] ДА СБУ, ф. 65, арх. спр. 49532, т. 1, арк. 168–169.

[35] W. Poliszczuk, *Nacjonalizm...*, с. 475.

ставник Центрального проводу – командир УПА „Північ" „Клим Савур" передав мені таємну директиву в справі повного, загального, фізичного знищення польського населення»[36].

У кінцевому підсумку, як відомо, Стельмащук наказ виконав. У результаті, в липні 1943 р. мала місце масова акція проти поляків у небаченому до цього часу масштабі. Знищення цивільного населення супроводжувалися наказами «Клима Савура» щодо проведення серед селян парцеляції здобутої землі та створення самоврядування.

Існує чітка різниця між тим, що вирішує конференція військових референтів і наказами «Клима Савура». Здається, що існують два можливі пояснення фактів: перше, під час III конференції фактично рекомендовано ліквідувати все польське населення. Друге: і без того жорстоку рекомендацію щодо «виселення» поляків місцеве керівництво ОУН-Б на Волині вирішило ще більше загострити і просто знищити поляків на Волині. Це рішення було прийняте у період від лютого до початку червня 1943 р. у гроні трьох осіб: керівника волинської ОУН-Б Дмитра Клячківського «Клима Савура» і його найближчих співробітників – Василя Івахіва «Сома» та Івана Литвинчука «Дубового».

На це друге пояснення здається вказує і той факт, що кривавий хід антипольської акції викликав суперечки навіть серед самих бандерівців. Згадував про це у своїх показаннях совєтським органам безпеки один із членів Центрального проводу ОУН Михайло Степаняк. Можемо в них прочитати: «... пізніше під впливом Р. Шухевича політика ОУН у питанні збройної боротьби відійшла від постанов конференції та пішла у напрямку, який на практиці застосував на Волині командир УПА „Клим Савур" – тобто боротьби проти червоних (совєтських) партизанів і поляків»[37]. Він також показав, що під час III Збору ОУН-Б у серпні 1943 р. разом з Миколою Лебедем у своїх виступах твердили, «що УПА скомпрометувалася своїми бандитськими заходами проти польського населення»[38]. Однак, у кінцевому підсумку УПА визнано «базовим інструментом боротьби за Українську державу»[39].

Незрозуміло те, коли було прийнято рішення про те, щоб антипольську акцію провести також у Галичині. Однак, у рішеннях III Збору ОУН-Б знаходяться грізні за звучанням слова: «Польське імперіаліс-

[36] За: W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagań na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003, c. 38–39.

[37] За: С. Кокін, *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ*, Київ 2000.

[38] ДА СБУ, ф. 13, арх. спр. 372, т. 16, арк. 1–17, Протокол допиту обвинуваченого Михайла Степаняка від 25 серпня 1944.

[39] Там само.

тичне керівництво є слугою чужих імперіалістів і ворогом свободи народів. Має намір втягнути польську меншину на українських землях і польську національну масу [в Центральній Польщі – *Г. М.*] у боротьбу з українським народом і допомагає німецькому і московському імперіалізмові у винищенні українського народу»[40]. Їх небезпечна подібність до аргументації, яка появилася під час обґрунтування акції на Волині не дозволяє вважати їх випадковими. Збір або прийняв рішення про проведення антипольської акції в Галичині, або, що більш правдоподібно, дав Шухевичеві свободу дій у цьому питанні. Не підлягає сумніву, що керівництво ОУН-Б і УПА прийняло таке рішення найпізніше восени 1943 р.

Не до кінця зрозуміло, якими підставами керувалися бандерівці видаючи наказ про проведення антипольської акції в Галичині. На мою думку, у цьому випадку на першому місці було переконання, що повториться 1918 р., тобто, що їм доведеться позмагатися з поляками. Цього типу варіанту бандерівці напевно щонайменше не могли відкинути. Навіть якщо й припускали, що совєти знову приєднають Волинь і Східну Галичину до УРСР, то не могли мати стосовно цього жодної упевненості. Вони добре знали, що поляки готуються до виступу у момент проходження фронту і їм було зрозуміло, що немає жодної надії на компроміс. Як це окреслив Лев Шанковський: «Єдина можлива розмова з ними [тобто поляками – *Г. М.*] – це розмова гвинтівок і гармат»[41]. Усунення поляків мало, мабуть, на їх переконання, позбавити Польщу права на спірні землі.

Варто звернути увагу, що перебіг антипольської акції в Східній Галичині має дуже багато подібного до інструкції, що була прийнята на конференції військових референтів ОУН в 1942 р. У 1943 р. мав місце ряд випадків ліквідації «польського активу», а згодом, на рубежі 1943/1944 рр. почалися атаки на окремі села, при чому було наказано вбивати під час акцій лише чоловіків та й то після попереднього заклику, за допомогою листівок, до залишення Східної Галичини. У відповідній інструкції Центрального проводу ОУН-Б говорилося: «З огляду на офіційну позицію польського уряду у справі співпраці з совєтами, слід усувати поляків з наших земель. Прошу це розуміти так: давати польському населенню рекомендації стосовно виселення протягом кількох днів на корінні польські землі. Якщо воно цього не виконає, тоді висилати боївки, які будуть ліквідовувати чоловіків, хати і майно палити (розбирати). При цьому ще раз звертаю увагу на те, щоб закликати поляків до залишення землі,

[40] *Літопис нескореної України*, т. 2, Львів 1997.

[41] ДА СБУ, ф. 13, арх. спр. 372, т. 3, арк. 53–86; див також: *Літопис УПА*, т. 26, Торонто – Львів 2001, с. 461–514.

а щойно пізніше ліквідовувати, а не навпаки (прошу звернути на це особливу увагу)»[42].

Дев'ятого червня 1944 р. командир Військового округу УПА «Буг», полковник «Вороний», видав такий наказ командирам підпорядкованих йому підрозділів: «Не можна:

а) вбивати жінок, дітей і стариків,

б) вбивати чоловіків з українсько-польських родин,

в) вбивати людей, які не тяжіють до польськості і є українськими римськими католиками.

Слід:

а) ліквідовувати сильні і активні польські згромадження,

б) вдарити по польському керівництву,

в) під час акцій забирати зброю, боєприпаси і добро (худобу, [...] збіжжя, особливо взуття і одяг)»[43].

У свою чергу 10 липня 1944 р. командир УПА у Східній Галичині, Василь Сидор «Шелест» видав наказ, у якому рекомендував «постійно бити по поляках аж винищення їх до останнього з цих земель»[44]. Рекомендувалася така послідовність антипольських акцій: знищення бойової сили, знищення активу й агентів, врешті-решт відплатні акції, під якими розумілося, наприклад, удари по населених поляками населених пунктах. Також у цьому наказі заборонялося вбивати жінок, дітей і стариків. Однак, як відомо, загони УПА також і у Східній Галичині дуже часто ліквідовували села з усім польським населенням.

Волею випадку збереглися документи, з яких можемо дізнатися, як тодішню ситуацію оцінювало керівництво українського підпілля, в т. ч. сам командир УПА та керівник ОУН-Б Роман Шухевич «Тарас Чупринка». Можемо довідатись про це з протоколу дискусії Української Головної Визвольної Ради (УГВР), задуманої як надпартійна політична надбудова для УПА. З'їзд УГВР відбувся у липні 1944 р. у Карпатах. Під час нарад відбулася також дискусія на тему стосунків з Польщею і поляками[45]. Підсумовуючи дискусію Шухевич, зокрема, підкреслив: «З поляками ведемо на північно-східних українських землях війну. Коли українська поліція на початку 1943 р. перейшла до підпілля, німці скерували туди польську поліцію з СС. Польська поліція проводила з СС операції, застосовуючи жорстокі й нелюдські методи. Польський елемент,

---

[42] ЦДАВОВУ, ф. 3833, о. 1, спр. 3, арк. 53.

[43] Там само, ф. 3836, о. 1, спр. 14, арк. 44.

[44] За: G. Hryciuk, *Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 r.* [у:] *Antypolska akcja...*, с. 106.

[45] ДА СБУ, ф. 13, арх. спр. 372, т. 3, арк. 53–86; див також: *Літопис УПА*, т. 26, Торонто – Львів 2001, с. 461–514.

розпорошений на Волині повністю паралізував рух УПА. Відповідь на це дало саме населення Волині – провели заходи, спрямовані проти населення. Поляки почали захищатися. *Тоді почалася ліквідація польського населення на Волині* [виділення – *Г. М.*], яка завершилася влітку 1943 р. Залишились лише острівки під німецькою охороною, тоді розгорнулася УПА. [...] З квітня 1944 р. [...] Командування УПА видало наказ виселення поляків якщо самі не переселяться. Атаки продовжуються. [...] Жінок вбивали лише випадково [...] На Холмщині у березні і квітні того року поляки вбили близько 2000 українців, жінок і дітей [...] Там наші загони нині захищають життя українців і українську територію. [...] Створюємо для себе вигідні позиції, яких не можна досягнути за зеленими столами [переговорів – *Г. М.*]. Не дамо себе ошукати»[46].

На мою думку, оцінки Шухевича чітко підтверджують слова Стельмащука, що на Волині командування УПА хотіло добитися знищення всього польського населення. Невипадково командир УПА вживає слова «ліквідація». Інакше вважає український історик Анатолій Русначенко, який також мав можливість ознайомитися з протоколом УГВР. За його оцінкою акція ліквідації польського населення велася «поза волею керівництва руху УПА»[47]. Русначенко робить такий висновок із формулювання «відповідь на це дало саме населення Волині», який, у свою чергу, на моє переконання, свідчить найбільше про те, що волинське керівництво ОУН і УПА прийняло автономне рішення про повну ліквідацію поляків у цьому регіоні. Варто зазначити, що сам Русначенко вважає, незважаючи на все, що на Волині «українська сторона, як сильніша, несе більшу відповідальність за конфлікт»[48]. Хоча одразу ж додає: «Зауважмо, що українці вели боротьбу на своїй землі»[49]. Вступ Червоної армії змінив ситуацію. Українські керівники дуже швидко переконалися, що совєти трактують польські устремління до незалежності подібним чином, як і українські. У зв'язку з тим, 1 вересня 1944 р. командир УПА у Галичині Василь Сидор «Шелест» призупинив антипольську акцію. У його наказі читаємо: «Поляки розчарувалися в очікуванні здобуття держави руками більшовиків. Зауважили, що стали предметом у руках Москви та виконують роль негра. Є ознаки відвернення поляків від НКВД, а тим самим можливість зближення до нас. Принципово призупиняємо масові антипольські акції. Однак, послідовно слід проводити їх проти всіляко-

[46] Там само.
[47] А. Русначенко, *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору у Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках*, Київ 2002, с. 173.
[48] Там само, с. 502.
[49] Там само.

го польського елементу, який співпрацює з НКВД та з тими органами московського імперіалізму, які прагнуть до морального і фізичного знищення українського народу (приклад [як слід вести акції проти поляків, які співпрацюють з СРСР – прим. *Ґ. М.*]: напад на польську міліцію у якомусь осередку, який нараховує 20 чоловік. Слід знищити третю частину або половину з них, решту роззброїти і попередити, що якщо не перестануть співпрацювати з більшовиками проти нас – наступного разу також будуть знищені)»[50]. Одночасно прийнято рішення шукати можливості порозуміння з поляками проти совєтів.

Маємо у розпорядженні велику кількість джерел, які підтверджують правдивість згаданого наказу командування УПА. Так, наприклад, 24 листопада 1944 р. «Сидор» (прізвище невідоме) віддав наказ «Зеленому», яким забороняв проведення антипольської акції. У ньому дозволялося ліквідовувати лише «елемент, що служить» [щодо совєтів – прим. *Ґ. М.*], тобто членів ІБ і донощиків. Під загрозою кари смерті заборонялося вбивати жінок і дітей[51]. У свою чергу, 3 березня 1945 р. командир СБ «Тимчий» (прізвище невідоме) у наказі для «Сивого» (прізвище невідоме) писав: «Поляків як таких ліквідовувати забороняється, можна лише [ліквідовувати – прим. *Ґ. М.*], коли є зрадниками»[52]. До цієї категорії відносив, наприклад, осіб, які виступали на публічних зборах або мітингах проти українського підпілля. Цього типу прикладів можна навести значно більше. Зміну ставлення українського підпілля до поляків видно також у показаннях, схоплених НКВС полонених[53].

Інша справа, що атаки ОУН-Б і УПА на польські населені пункти і вбивства цивільного населення мали місце також після вересня 1944 р. У листопаді 1944 р. «Шелест» у одному з наказів гостро засудив своїх підлеглих, що замість знищення постерунків ІБ ліквідовують «польську масу»[54]. Особливо багато акцій УПА було на рубежі 1944/1945 рр. у Тернопільському воєводстві. Існує кілька можливостей пояснення цього факту. Перша, це звичайна недисциплінованість підлеглих. Свідчить про це хоча б згаданий наказ «Шелеста». Інші можливі пояснення – це приведення наказів у відповідність до ситуації в регіоні або їх призупи-

[50] ЦДАВОВУ, ф. 3833; о. 2, п. 3, арк. 64–68. Наказ командира УПА Захід Василя Сидора «Шелеста» № 7/44 від 1 вересня 1944. Одинадцятого вересня 1944 слова «Шелеста» точно повторив у наказі № 12/44 командир Військового округу УПА «Буг» полковник «Вороний».

[51] Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 9478, о. 1, п. 292, к. 43–44, Письмо «Сидора» к «Зеленому».

[52] Там само, ф. 9478, о. 1, п. 292, к. 199–202.

[53] Там само, п. 117, к. 49.

[54] G. Motyka, R. Wnuk, *„Pany" i „rezuny". Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947*, Warszawa 1997.

нення на певний час. Це також могло випливати з бажання змусити поляків до виїзду. Хоча інструкції ОУН-Б і УПА з одного боку й закликали до пошуку порозуміння з поляками, то з другого – рекомендували «потиху допомагати в переселенні польського елементу з ЗУЗ до Польщі»[55].

Українська Повстанська Армія Тараса Бульби-Боровця

Однією з осіб, яка мала великий вплив на тодішню ситуацію був Тарас Бульба-Боровець, 1908 р. нар., мешканець Волині. Вже перед початком Другої світової війни правдоподібно був зв'язаний з петлюрівським рухом. Кілька разів ходив із розвідницькими місіями на територію СРСР. З невідомих причин потрапив до Берези Картузької. Після вибуху війни опинився в Генеральному Губернаторстві. У 1940 р. перебрався через кордон на Полісся. Напевно мав повноваження УНР на формування підпілля, а в разі вибуху німецько-радянської війни до формування партизанського руху. Він мав базуватися на традиціях Української Повстанської Армії, підпорядкованого УНР антисовєтського партизанського руху 1919 р. Після початку німецько-радянської війни Боровець з групою своїх прихильників роззброїв совєтську міліцію у Сарнах і встановив контроль над містом[56]. Після приходу 213. німецької дивізії був призначений комендантом поліції Сарненського округу. Восьмого серпня 1941 р. отримав згоду німців на створення загону чисельністю близько тисячі осіб для боротьби з радянськими недобитками, що переховувалися на болотах Полісся. Наприкінці серпня 1941 р. Боровець взяв Олевськ і переніс сюди свій штаб. З серпня до середини листопада 1941 р. Олевськ був столицею держави на зразок УНР.

У цей час Боровець встановив низку контактів (їздив у цій справі навіть до Львова). З ним, зокрема, зв'язалася група офіцерів УНР, а також група бандерівських дисидентів під керівництвом Івана Мітринги, яку часто називають лівим крилом ОУН-Б[57]. Співпрацею були також зацікавлені мельниківці, зате з бандерівцями стосунки із самого початку не були найкращими. Боровець мав у своєму розпорядженні правдоподібно близько 2000–3000 осіб. Ситуацію змінило створення Рейхскомісаріату Україна (РКУ) і поступове перебирання адміністрації з рук військових німецькими цивільними органами влади. Між 9 і 16 листопада мали місце

[55] ГАРФ, ф. 9478, о. 1, п. 292, к. 317.

[56] В. Дзюбак, *Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944)*, Київ 2002, с. 61.

[57] Іван Мітринга, 1909 р. нар. у Бібрському повіті, вивчав історію у Львові, журналіст і діяч ОУН, висловлювався за демократизацію цієї організації. У 1941 р. вийшов з ОУН, був керівником політично-пропагандистського відділу УПА Боровця. У 1942 р. брав участь в організації невеличкої Української народно-демократичної партії. Загинув у бою з польськими партизанами 6 IX 1943.

переговори з німцями, після яких, у зв'язку із невиконанням українських вимог, Боровець розпустив своє формування. Вже після демобілізації, 18 листопада німці поставили перед створеною ним поліцією вимогу стосовно допомоги у ліквідації євреїв. Після відкинення цієї пропозиції, німці силою мобілізували кілька десятків колишніх козаків і за їх допомогою розстріляли 535 євреїв[58].

Демобілізація не означала закінчення боротьби – Боровець приступив до створення підпільних партизанських структур з думкою про боротьбу також і з німцями. У грудні 1941 р. Боровець назвав свої загони Українською Повстанською Армією[59]. Бульба не був прихильником негайного початку збройної боротьби, а тому чітко намагався відтягнути час можливої конфронтації з німцями й совєтами. Обмежуючи збройні акції до мінімуму, він проводив вдалу пропагандистську акцію. В ГГ написано його портрет, фотокопію якого розповсюджували серед населення. Завдяки цьому партизанський рух Боровця і назва УПА швидко стали популярними, що було несумірне із силою та діапазоном дії його загонів. У квітні 1942 р. партизанський рух Боровця приступив до активних акцій проти німців, що на практиці полягали у здобуванні забезпечення. Наприклад, 19 серпня 1942 р. було захоплено чотири поїзди із забезпеченням та звільнено два склади поїзду із робітниками до Німеччини. Другого – третього грудня 1942 р. у Тучині після перестрілки з місцевим постерунком поліції, захоплено друкарню[60].

Одночасно Боровець вів переговори з німцями та совєтськими партизанами. Шістнадцятого вересня 1942 р. делегація УПА на чолі з Тарасом Бульбою вперше зустрілася в одному із присілків Старої Гути з партизанами із загону Медвєдєва, зокрема з полковником Александром Лукіним. Переговори було продовжено 28 жовтня. УПА бачила можливість спільних дій проти німців лише у випадку визнання СРСР уряду УНР. Це, звичайно, було неприйнятне для совєтів. Вдалося лише домовитися про перемир'я та домовитися про принципи взаємних контактів. Двадцять третього листопада 1942 р. делегація УПА, у свою чергу, зустрілася з німцями, в т. ч. із керівником СД і поліції комісаріату Волинь-Поділля Рутзом. Нацисти запропонували українцям перейти до них на службу із зброєю в руках, можливий вихід із загонів, з гарантією забезпечення особистої безпеки. Зі свого боку Бульба вимагав визнання незалежності України, припинення репресій і звільнення в'язнів. На практиці було можливе щонайбільше дотримання нейтралітету[61].

---

[58] В. Дзюбак, *Тарас Бульба-Боровець...*, с. 76.

[59] Там само, с. 80.

[60] Там само, с. 90, 94.

[61] Ю. Киричук, *Нариси...*, с. 101–102.

У грудні 1942 р. Боровець запропонував бандерівцям і мельниківцям створити спільне керівництво УПА під його головуванням (як головнокомандувача). Бандерівці проігнорували пропозицію, натомість позитивно відреагували мельниківці, які також розпочали створення партизанського руху[62]. Їх представником при штабі Бульби став О. Яценюк «Волинець»[63].

Двадцять другого лютого 1943 р. до штабу Бульби приїхав Яків Бусол «Галина», який запропонував йому співпрацю з ОУН-Б. На думку Киричука, трохи пізніше було досягнуто координації дій всіх українських партизанських угруповань[64]. Дев'ятого квітня 1943 р. відбулася зустріч, на якій Івахів «Сонар» передав Бульбі чергові пропозиції бандерівців. Взамін за підпорядкування політичному керівництву ОУН-Б Боровець мав зберегти за собою командування УПА, до якої було б включено Військові загони ОУН-Б. В УПА мали ввести інститут референтів з питань пропаганди та працівників Служби безпеки, яка була б підпорядкована ОУН-Б. Пропозиції «Сонара» у пункті 8. мали звучати так: «Очистити всю повстанську територію від польського населення, яке всюди шкодить українській справі шляхом провокаційної роботи польських чиновників у німецькій адміністрації, а також масової підтримки більшовицького партизанського руху польськими селянами»[65]. Бульба-Боровець відповів: «Звільнити якусь територію від національних меншин може лише суверенна держава шляхом обміну населення, а не регулярна армія шляхом репресій. У відповідь на ворожі польські акти, слід карати виключно самих винуватців, а не все населення. Принцип колективної і родинної відповідальності можуть застосовувати лише варвари, а не культурна армія»[66].

Кількома місяцями пізніше у спеціальній відозві Боровець так представив події, що мали тоді місце: «Вже у березні поточного року відсутність організаційної сітки [ОУН-Б – *Г. М.*] стали причиною передчасного і загального повстання української поліції, що загнало багатьох людей до гробу або до німецьких таборів, а українське населення віддало на польський терор, фольксдойчів та їм подібних, які прийшли у поліцію замість українців. Уже під час переговорів замість ведення акцій згідно із спільно укладеними планами Військові відділи ОУН, під виглядом УПА й ніби-

[62] Там само, с. 103.
[63] Там само, с. 36; К. Бондаренко, *Діяльність Організації українських націоналістів напередодні і під час Другої світової війни (1938–1945)*, Львів 1997.
[64] Ю. Киричук, *Нариси...*, с. 57.
[65] Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави*, «Волинь» 1995, № 2, с. 142–143; див. також: П. Балей, *Фронда Степана Бандери в ОУН у 1940 р. Причини і наслідки*, Лас Вегас 1997, с. 195–196.
[66] Там само.

-то за наказом Бульби розпочали ганебним чином знищувати польське цивільне населення та інші національні меншини. Замість сильного фахового удару по німецьких стратегічних пунктах, Ваші бойові командири дали зброю дітям і жінкам, які для спорту почали стріляти у німців із-за кожного дому, по більших німецьких підрозділах, які палили й убивали»[67].

Дії бандерівців призвели до того, що партизанський рух Боровця опинився у важкій ситуації. Дев'ятнадцятого лютого 1943 р. від перемир'я з ним відмовилися совєтські партизани. Цього дня совєти схопили й розстріляли начальника штабу Бульби – Леоніда Щербатюка-Зубатого (не дивлячись на кілька ран, йому вдалося врятуватися) і 7 інших партизанів, чим започаткували серію взаємних сутичок[68]. У свою чергу прийняття бандерівцями назви УПА схилило його до зміни назви свого формування на УНРА – Українська народно-революційна армія. Таким чином він відплатив бандерівцям, крадучи назву, якою вони користувалися у 1941 р. Дев'ятнадцятого серпня 1943 р. на хуторі поблизу села Хмелівка Костопільського повіту бандерівці напали на штаб Боровця, взявши частину його людей у полон, в т. ч. дружину – Анну Ополченську-Боровець (чешку за походженням). У листопаді, коли перестала бути потрібна як заручниця, Ополченську було вбито, звинуативши її у тому, що вона є «польським шпигуном»[69]. Пізніше бандерівці твердили, що вона сама відійшла від Боровця до одного із радянських партизанських командирів, або, що була санітаркою в бандерівській УПА, а пізніше виїхала до Праги[70].

Варто зазначити, що я не знайшов жодного підтвердженого випадку, щоб підвладні Бульби брали участь у ліквідації цивільного населення. Тимчасом у польській літературі УПА Боровця, т. зв. бульбівців, звинувачується у здійсненні численних злочинів. Пйотр Стахевич у вступі до монографії про 27. Волинську дивізію піхоти АК Міхала Фіялки, ствердив, наприклад, що загін Боровця «знищив багато тисяч людей»[71]. На думку самого Фіялки вбивства на Волині були справою як «бандерівців», так і «бульбівців», а «в літературі лише триває суперечка, котра із цих організацій розпочала братовбивче знищення на Волині»[72]. Також

[67] ЦДАВОВУ, ф. 3833, о. 1, п. 107, арк. 5–7. Відкритий лист Тараса Бульби-Боровця до членів Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери; див. також: W. Poliszczuk, *Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, т. 2, Toronto 2000, с. 327–331.

[68] Т. Бульба-Боровець, *Армія...*, с. 136–137.

[69] Там само, с. 151.

[70] Ю. Киричук, *Нариси...*, с. 71; Р. Петренко, *За Україну, за її волю (спогади)* [у:] *Літопис УПА*, т. 27, Торонто – Львів 1997, с. 136–138.

[71] P. Stachiewicz, *Wprowadzenie* [у:] M. Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986, с. 14.

[72] M. Fijałka, *27 Wołyńska...*, с. 45.

у книжці Семашків бульбівським загонам робиться закид вчинення численних злочинів[73]. Однак, у тих випадках, коли вдавалося встановлювати особи виконавців, наприклад, у Парослі, фактичними їх виконавцями були бандерівці.

Інакше дивиться на постать Боровця Вінценти Романовський. На його думку, Бульба був противником конфлікту з поляками. Коли у лютому 1943 р. в Бистрицях було пограбовано коваля Шенгера, Боровець зловив злодіїв і засудив їх до смертної кари. Це не означає, що бульбівці взагалі не воювали з поляками. Однак, Боровець поза сумнівом був проти вбивств польського населення, стараючись обмежити боротьбу, яку вели його загони, до сутичок із озброєним противником. Найбільша сутичка з поляками мала місце 6 вересня 1943 р., коли на розквартированих у селі Вілія партизанів УНРА наштовхнувся загін АК Коханського «Бомби» та група польських комуністичних партизанів ім. Ф. Дзержинського, які прикривали вилазку близько 300 драбинчастих возів за збіжжям. Після цілоденного бою поляки відступили, втративши 23 вбитих. УНРА також зазнала серйозних втрат: восьмеро українців (м. ін. Іван Мітринга) загинуло, 15 було поранено[74]. «Бій під Вілією – оцінює В. Романовський – може бути красномовним символом глибокої трагедії польсько-українських стосунків у минулому і бодай би був уроком для обох сторін на майбутнє»[75].

П'ятого жовтня 1943 р. Бульба фактично розформував свої загони і звернувся до німців з пропозицією співпраці. На переговори виїхав до Варшави і там 1 грудня був заарештований та відправлений до концентраційного табору у Заксенхаузен. Був звільнений восени 1944 р. Після війни жив на еміграції.

Мельниківці

Німецька окупаційна політика призвела до того, що в 1942 р. в ОУН-М відбулися внутрішні поділи на фоні ставлення до Німеччини. Андрій Мельник надалі висловлювався за співпрацю з III Рейхом і засипав Берлін меморіалами з пропозиціями, але частина діячів ОУН-М була іншої думки. Двадцять четвертого – двадцять п'ятого травня 1942 р. у Почаєві відбулася конференція ОУН-М, під час якої заступником Мельника було обрано О. Кандибу-Ольжича і вирішено приступити до формування партизанських загонів, що мали воювати з німцями.

Влітку 1943 р. мельниківці мали у своєму розпорядженні кілька партизанських загонів: по одному у Костопільському, Кременецькому, Дуб-

[73] W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo...*, c. 1009.
[74] T. Бульба-Боровець, *Армія...*, с. 152.
[75] W. Romanowski, *Komentarz tłumacza* [у:] *Raptularz*, Lublin 1987, c. 42–43.

ненському та Луцькому повітах. Найсильнішим загоном була спочатку сотня, а пізніше курінь, «Хріна», що складався із чотирьох сотень. Тринадцятого травня 1943 р. на Волині мала місце координація дій бандерівського та мельниківського партизанського рухів. Мельниківці, зокрема, організовували засідки на дорогах на невеликі німецькі підрозділи, в одній із них випадково (?) було ліквідовано православного митрополита Громадського. Брали участь також у атаках на деякі польські населені пункти, зокрема, Кути, Длужек, Заболоття[76].

У червні 1943 р. бандерівці відчули себе настільки сильними, що вирішили силою підпорядкувати собі мельниківців та бульбівців. Сьомого липня 1943 р. силою було роззброєно курінь «Хріна». Одного із мельниківців було вбито, другого важко поранено, важко поранений помер у польовому госпіталі[77]. Частина роззброєних партизанів була включена до УПА.

Одинадцятого травня 1943 р. у Львові невідомі застрелили Ярослава Барановського, відомого діяча ОУН-М. В його похороні взяли участь 4000–5000 осіб. Політичне вбивство засудив, зокрема, митрополит Шептицький. Бандерівці у спеціальній заяві відкинули звинувачення у замаху. Однак, як здається, це власне вони були його організаторами. Загальновідома ненависть ОУН-Б і самого Бандери до Барановського була достатньою причиною для здійснення замаху. Одночасно вони в жодному випадку не були зацікавлені у виявленні їхньої ролі у замаху.

Це була чергова поразка мельниківських кіл. Також участь частини мельниківських діячів у створенні дивізії СС «Галичина» не принесла бажаних політичних успіхів. Чотирнадцятого січня 1944 р. у Львові невідомі вбили чергового відомого діяча ОУН-М полковника Романа Сушка. Підозра негайно впала на бандерівців, які, що найбільш правдоподібно, також стояли за цим замахом. Інші версії говорили також про гестапо, АК або совєтські спецслужби. Убивців засудив митрополит Шептицький.

У лютому 1944 р. галицькі мельниківці, можливо у відповідь на замах на Сушка, видали відозву «Звинувачуємо». У ній вони закидали УПА провокування німців до каральних акцій проти українців, порушення порозумінь із загонами ОУН-М та підступне їх роззброєння, а також здійснення здійснюваних з-за рогу вбивств політичних противників. УПА звинуватили у жорстокому збиранні контингентів з українських селян, що у 2–3 рази перевищували ті, якими останніх обкладали німці і більшовики. У випадку відмови здачі контингенту, селян розстрілювали або спалювали їхні садиби. Позбавленою сенсу, на думку ОУН-М,

[76] М. Скорупський, *Туди де бій за волю*, Київ 1992.
[77] ЦДАВОВУ, ф. 3833, о. 1, п. 135, арк. 1–2.

була також акція бандерівців, спрямована проти поляків. За мельниківцями, єдиним результатом цих дій була втеча поляків у міста, що замість зміцнювати, ослаблювало український елемент на Волині. Застерігалося, що перенесення таких методів на Східну Галичину принесе українському суспільству виключно криваві втрати[78].

У першій половині 1944 р. Мельник у кількох виступах у Берліні гостро скритикував німецьку політику. У відповідь на це був змушений до виїзду до Відня. Невдовзі діячі ОУН-М зробили спробу встановлення контакту із союзниками. Єдиним їх результатом було те, що на мельниківців посипались німецькі репресії. Було заарештовано низку мельниківських діячів: А. Мельника, Д. Андрієвського, В. Мартинця, Д. Квітковського та інших. Керівництво організацією перейшло до Ольжича-Кандиби. Він провів підготовку на випадок чергового приходу совєтів. Видав наказ поділу організації на «одиницю» і «двійку». Особи, яких було відібрано до «одиниці», мали залишитися на Україні у глибокій конспірації, проникаючи у радянські господарські й адміністративні структури, також до армії, партії і комсомолу й чекати на оголошення «часу/години Х» – моменту вибуху повстання проти комунізму. До «двійки» зараховано тих мельниківців, діяльність і позиція яких були явними, а отже їх легко могли викрити совєтські служби. Вони мали виїхати на еміграцію.

П'ятнадцятого травня 1944 р. Шухевич запропонував Кандибі, щоб ОУН-М увійшла до складу УПА і як можна здогадуватися УГВР. Ольжич мав висловити згоду, але провід ОУН-М провалив його на голосуванні. В результаті в УПА опинилися лише мельниківці із загонів, що були поглинуті УПА.

Двадцять п'ятого травня 1944 р. Ольжича-Кандибу було заарештовано гестапо у Львові по вул. Личаківській, 32. Потрапив до Заксенхаузен, де 10 червня був знайдений повішеним у камері. Після арешту Ольжича-Кандиби на чолі ОУН-М став Ярослав Гайвас. Наприкінці травня провід ОУН-М зібрався у Турці. Там було прийнято рішення про створення партизанського загону для боротьби з комуністами і заодно військової бази, яка допомагала би біженцям до Європи. База на виріст отримала назву «Загін ім. П. Полуботка». Загін було створено у Бескидах у районі Устрик Горішніх – у Волосатому біля підніжжя Тарниці[79]. У серпні 1944 р. цей загін був включений до куреня УПА Василя Мізерного «Рена».

Пізньої осені 1944 р. мельниківці зустрілися у Братиславі. На зборах були присутні Ярослав Гайвас, Т. Бак-Бойчук, Р. Зичачанський, Ж. Городиський. Прийнято директиву, яка за місцем зустрічі була названа братиславською. У ній підкреслювалося, що збройна боротьба у даній ситу-

[78] ЦДАВОВУ, ф. 4620, о. 3, п. 379, арк. 35–38.
[79] Ю. Киричук, *Нариси...*, с. 104–106.

ації немає шансів на успіх, а тому будь-яку організаційну діяльність слід перенести у сферу політики й культури[80].

Підсумок

Усі українські політичні угруповання розглядали Польщу як противника. Навіть українські комуністи схилялися до думки, що у складі совєтської України повинні опинитися всі «етнічні українські землі». Однак, це не означає, що всі вони мали радикальну програму усунення польського населення. У світлі знайдених дотепер матеріалів відповідальність за проведення антипольської акції слід покласти на керівництво ОУН-Б, яке запланувало, а згодом координувало всю операцію.

Важко нині оцінити українські заходи інакше як повторну політичну помилку (не вдаватимемось тут до засудження дій українських партизанів з етичної точки зору, яке очевидно напрошується). В результаті антипольської акції, український рух не осягнув абсолютно нічого. Сучасні кордони Польщі й України виглядали б точно так, як виглядають, адже про їх перебіг рішення приймалися на рівні великих держав. Так само і польське населення було б змушене залишити СРСР, оскільки його до цього змусили б совєтські спецслужби. Звичайно, нині напевно жила б в Україні дещо більша кількість поляків. Можливо, що після війни на Україні, аналогічно як на Білорусі, воювали б польські партизанські групи, але це не мало б жодного впливу на перебіг лінії кордону.

[80] Там само, с. 315; А. Русначенко, *Народ...*, с. 256.

Леонід Зашкільняк

Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків в роки Другої світової війни

В останні роки XX і перші XXI ст. ст. в українсько-польських відносинах, що так успішно розвивалися після краху комуністичних режимів, з'явилися певні «хмарки», пов'язані з історичною пам'яттю обох народів – українського й польського. Причиною «захмарення» стала ця ж пам'ять про події Другої світової війни, а насамперед українсько-польський конфлікт на Волині, в Східній Галичині і теренах українсько-польського пограниччя, котрі нині входять до складу Польщі. Особливої гостроти і полемічності набув обмін думками з приводу подій минулої війни у 2003 р., коли з ініціативи польської сторони у липні 2003 р. пройшли урочистості вшанування жертв українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни, були схвалені важливі спільні політичні документи: парламентська «Заява до 60-ї річниці Волинської трагедії», в якій висловлене прагнення обох народів до взаємного вибачення і примирення («Нехай вміння вибачити стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства й українсько-польської дружби»[1]), спільна заява президентів України і Польщі (Л. Кучми і А. Квасневського) «Про примирення в 60-у річницю трагічних подій на Волині», а також відкрито пам'ятник українсько-польського примирення у с. Павлівка (колишнє – Порицьк) на Волині[2]. В обох документах рішуче засуджено будь-які спроби в минулому розв'язувати політичні питання з допомогою насильства і стверджено прагнення обох народів – українського і польського – подолати взаємні упередження, які їх колись роз'єднували.

Проте у численній публіцистичній літературі як в Україні, так і Польщі (а також, слід розуміти й у суспільній свідомості багатьох пересічних громадян обох країн) помітним залишається певне невдоволення з публічного обговорення питань минулих взаємин, прагнення здобути хоча б якусь моральну сатисфакцію за понесені жертви і страждання з обох сторін. Кожна з них дивиться на минулі події крізь призму національно-державних інтересів і здебільшого залишається глухою на аргументи протилежної. Зусилля багатьох істориків – польських і українських – прояснити політичні обставини тогочасного збройного зіткнення українців і поляків на окупованих гітлерівцями теренах колишніх «кресів»

[1] «Голос України», 12 VII 2003, № 128.
[2] Там само, 15 VII, № 129.

Речі Посполитої значною мірою залишаються на маргінесі публічних дискусій[3]. Як показує досвід тривалих дискусій українських і польських істориків, незважаючи на запевнення обох сторін у прагненні до «повної об'єктивності» (якщо вона взагалі можлива!)[4], завжди залишається помітним прагнення побачити й представити насамперед «національну візію» давніх подій, нехтуючи баченням іншої сторони. Особливо це характерне для публікацій, котрі намагаються апелювати не стільки до розуму, скільки до почуттів[5].

---

[3] Наукова література до історії українсько-польських взаємин в роки війни є дуже розлогою, тому зішлемося тут лише на найновіші публікації. З польського боку це: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2002; W. Filar, *„Burza" na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1997; Його ж, *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999; G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999; Cz. Partacz, *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945)*, Koszalin 2001; A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*, red. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 2002. З українського боку: І. Ільюшин, *Волинська трагедія 1943–1944 рр.*, Київ 2003; Його ж, *ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)*, Київ 2000; Його ж, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, Київ 2001; І. Патриляк. *Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр.*, Київ 2004; В. Сергійчук, *Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації*, Київ 2003; Його ж, *Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни*, Київ 2003 та ін.

[4] У цьому відношенні неперечисне значення для обох історіографій мали українсько-польські семінари істориків, що в 1996–2002 рр. почергово проходили у Варшаві і Луцьку під патронатом Світового союзу воїнів Армії Крайової і Об'єднання українців у Польщі, наслідком яких стала поява унікального у багатьох відношеннях видання *Україна – Польща: важкі питання* (*Polska – Ukraina: trudne pytania*), Warszawa – Łuck 1997–2002, т. 1–9).

[5] Тут можна згадати фундаментальну джерельну працю Еви і Владислава Семашків (W. i E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów na ludności polskiego Wołynia 1939–1945*, Warszawa 2000, т. 1–2), в якій, на жаль, вся увага зосереджена тільки на польській стороні та її мартирології, раціях і не взято до уваги історичного тла, на якому відбулися події, та візій української сторони. Див. критичні рецензії на цю роботу українських істориків: Я. Ісаєвич, *Про книгу В. і Е. Сємашків* [у:] *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*, Львів 2003, с. 375–390 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 10); І. Марчук [рец. на:] *W. i E. Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów na ludności polskiego Wołynia 1939–1945, Warszawa 2000, t. 1–2* [у:] *Український визвольний рух*, з. 2, Львів 2003, с. 171–181.

Не можна не погодитися з польським істориком Тадеушем-Анджеєм Ольшанським, який слушно підкреслює безпідставність приписування усіх антигуманних дій часу окупації тільки українцям або тільки полякам, нехтування тим фактом, що в екстремальних умовах війни взаємини між людьми були значно більш складніші, ніж це випливало би зі стереотипів про «єдине прагнення українців» чи «одностайну позицію поляків». Стереотипи такого плану, поширювані вже після війни, своїм головним джерелом мали (і мають) «ідеалізацію власного народу і його ставлення до німецьких окупантів». Такі підходи, котрі ігнорують реальне життя на окупованих землях – як вважає дослідник – відіграли «основну роль в затемненні дійсного перебігу подій на Волині і в Східній Галичині»[6].

Назагал, як нам видається, в польській науковій літературі, за окремими виключеннями[7], спостерігається неврахування позицій, намірів і політики другої сторони – української. Українська історіографія після 1991 р. лише в останні роки зайнялася практично невідомими у попередній період українсько-польськими стосунками воєнної доби. Насамперед їй доводилося зосереджувати зусилля на відновленні документальної бази, а також поверненні із забуття цілком фальсифікованої історії українського національного руху. Попутно доводилося (і доводиться надалі) долати вкорінені у свідомості значної частини населення України упереджені стереотипи у ставленні до українського незалежницького руху в роки війни і післявоєнний час (ОУН і УПА)[8]. На жаль, донині в Україні немає виваженої і загальноприйнятої думки про національний рух і його провідні сили, поширені крайні оцінки його сприйняття й апології або повного заперечення та засудження. Тим не менше за останні роки українська історіографія зробила значний крок уперед у вивченні минулих подій, а гострі дискусії між істориками щодо українсько-польського конфлікту послужили серйозним стимулом для перегляду усталених історіографічних стереотипів і виходу на новий рівень досліджень[9].

---

[6] J. Łukaszów [T. A. Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943–1947*, „Zeszyty Historyczne" 1989, з. 90, с. 160.

[7] До виключень ми зарахували б згадувані праці РишардаТожецького, Гжегожа Мотики, а також дещо раніші Ольшанського (J. Łukaszów [T. A.Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943–1947* і Збігнева Ковалевського (Z. M. Kowalewski, *Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii* [у:] *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku*, red. M. Pułaski, Kraków 1993 („Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne", z. 103).

[8] Див.: *Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка*, ред. С. Кульчицький, Київ 2000.

[9] Див.: О. Лисенко, О. Марущенко, *Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик*, Київ – Івано-Франківськ 2003.

Не претендуючи на вичерпне і «цілком об'єктивне» змалювання заявленої теми, у цій статті ми прагнемо окреслити ставлення провідних кіл українського національного руху до справи Польщі і поляків в роки Другої світової війни, не торкаючись перших післявоєнних років, які були продовженням політики, розробленої у попередній період. Треба зазначити, що до цієї теми вже звертались українські і польські дослідники[10]. Проте відтоді минуло чимало часу, з'явилися нові публікації документів і досліджень, котрі дозволяють поглибити наше розуміння подій[11]. Нам теж судилося подати свій голос в розгляді вказаної теми[12].

Нагадаємо, що під час роботи IV Міжнародного семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (8–9 X 1998) було схвалено підсумковий протокол українських і польських істориків з розгляду теми «Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни». До важливих узгоджень, зафіксованих у ньому, було записано, що українська політична думка перед і під час війни оберталася переважно навколо питання боротьби за незалежну об'єднану українську велику державу в етнічних кордонах, роблячи наголос на приналежності до неї західноукраїнських земель. Розбіжності торкалися насамперед того, що, на думку польських істориків, ідеологія і політика ОУН, що ґрунтувалися на ідеології інтегрального націоналізму, послужили важливим (якщо не провідним) чинником, який спричинив українсько-польський конфлікт і винищення польського населення на цих землях. Українські ж історики вважали, що таким чинником загострення українсько-польських стосунків була насамперед політика керівних кіл Польщі і польського Руху опору, котрі ні за яких обставин не погоджува-

[10] Див. доповіді Володимира Трофимовича і Збігнева Пальського на IV міжнародному семінарі «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (*Україна – Польща: важкі питання*, Варшава 1999, т. 4, с. 237–318).

[11] В українській історіографії вийшла друком велика на 812 с. збірка студій і документів (*Волинь і Холмщина 1938–1947...*), аналітична робота Георгія Касьянова (Г. Касьянов, *До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд*, Київ 2003), посмертна узагальнююча праця Юрія Киричука (Ю. Киричук, *Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика*, Львів 2003), есеїстична збірка Ярослава Грицака (Я. Грицак, *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*, Київ 2004, 344 с.). Не менш цікаві дослідження з'явилися й у Польщі, зокрема: W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*, Toruń 2003; Cz. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004; *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943–1944*, red. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke, Koszalin – Leszno 2004; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003.

[12] L. Zaszkilniak, *Ukraiński ruch narodowy i sprawa Polski w latach drugiej wojny światowej*, „Przegląd Wschodni" 2004, т. IX, з. 1 (33), с. 63–94.

лися поступитися Західною Україною (або «кресами») на користь українців і тим самим спровокували братовбивчий конфлікт[13].

На нашу думку, розглядати ідеологію і політику українського табору в роки перед і після початку Другої світової війни обов'язково треба з врахуванням ширшого суспільно-політичного тла і стратегічних намірів обох сторін українсько-польського протистояння, яке виникло задовго до 1939 р. З таких позицій ми спробуємо представити заявлену тему.

Історія назрівання конфліктної ситуації в українсько-польських стосунках, насамперед на західноукраїнських або в польській версії «кресових» землях (в Східній Галичині, на Волині, Надсянні, Холмщині, Підляшші) досліджена досить докладно[14]. Більшість вчених сходяться на думці, що причини загострення українсько-польських стосунків у XX ст. треба шукати у взаєминах двох народів та їх політичних лідерів в Галичині – провінції Австро-Угорщини до 1918 р. Саме тут увійшли в конфлікт два національні рухи – польський та український, зіткнулися два «П'ємонти» – центри національного державотворення[15]. Апогеєм його стала українсько-польська війна за Галичину і Львів 1918–1919 рр., яка закінчилася поразкою українців і включенням теренів Східної Галичини і Західної Волині до складу відродженої польської держави[16]. Змагання за національну державність різко посилили політизацію українського населення, особливо в західноукраїнських землях, де впливи лівих «соціальних» партій та угруповань були незначними, а майже все галицьке українство, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «двигало саме одно цілий західній, протипольський фронт» в загальноукраїнських державницьких змаганнях[17]. Поразка українського національного дер-

[13] Див.: *Україна – Польща: важкі питання*, Варшава 1999, т. 4, с. 316–317; *Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945)*, Warszawa 2003, с. 32–33.

[14] Зішлемося лише на деякі праці: І. Лисяк-Рудницький, *Польсько-українські стосунки: тягар історії* [у:] Його ж, *Історичні есе*, Київ 1994, т. 1; М. Кугутяк, *Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)*, Івано-Франківськ 1993; О. Красівський, *Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин*, Київ 1998; L. Zaszkilniak, *Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku: analiza i interpretacja* [у:] *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Uwarunkowania, założenia i przesłanki wzajemnej współpracy*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1996 та ін.

[15] Докладніше див., наприклад: L. Zaszkilniak, *Stosunki polsko-ukraińskie na przełomie XIX i XX wieku. Zarys problematyki*, „Biuletyn Ukrainoznawczy" 2000 (2002), № 6, с. 34–47.

[16] Про війну див.: M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997; С. Макарчук, *Українська республіка галичан*, Львів 1997; М. Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.*, Львів 1998 та ін.

[17] І. Лисяк-Рудницький, *Вклад Галичини в українські визвольні змагання* [у:] Його ж, *Історичні...*, т. 2, с. 53.

жавного будівництва у 1917–1920 рр. не скасувала, а навпаки підсилила формування національної самосвідомості українців. Проте, якщо в СРСР український національний рух був самим рішучим чином придушений з допомогою терору, репресій та голодоморів, то в західноукраїнських землях і в еміграції його представники мали можливість розвивати національну ідеологію і програми діяльності в нових умовах, що склалися після завершення Першої світової війни. Фактично провідним осередком розробки і трансформації національної ідеології та політичних програм українського національного руху стали західноукраїнські землі у складі Польщі, а також еміграційні осередки в європейських країнах та США. Збереження елементів демократії в устрої міжвоєнної Польщі створювало певний простір для легальної діяльності українського політикуму як в Галичині, так і на Волині, де впродовж міжвоєнного періоду діяли легальні і напівлегальні та нелегальні українські політичні партії та угруповання, громадські організації, кооперація.

Проте на шляху до українсько-польського замирення у міжвоєнний час стояли серйозні перешкоди. Нагромаджений конфліктний потенціал лежав постійним тягарем на свідомості української меншини та її політичних лідерів у Польщі. Загальний настрій і українського, і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної ворожнечі й упередженості, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб з двох сторін досягти українсько-польського порозуміння. У Галичині вони підсилювалися недолугою політикою польських урядів та адміністрації, котрі за жодних обставин не погоджувалися на надання українцям територіальної автономії, як це було передбачено міжнародними умовами збереження тимчасового контролю Польщі над західноукраїнськими землями[18]. Політика керівних кіл міжвоєнної Польщі не враховувала національних та соціальних інтересів української меншини. Навіть після державного перевороту 1926 р. і приходу до влади пілсудчиків, прихильних до ідеї незалежної України (щоправда тільки на теренах Наддніпрянщини), ключової для безпеки Польщі, національна політика влади не зазнала суттєвих змін: ендецька за змістом політика національної асиміляції була замінена санаційною політикою державної асиміляції. Після багатьох спроб польських властей досягти порозуміння з політичними представниками галицьких українців на засадах державної асиміляції (визнання приналежності західноукраїнських земель до польської держави) знайти компроміс не вдалося, насамперед через неба-

[18] Згідно рішень Найвищої ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р., а потім і постанови Ради послів Ліги націй від 14 березня 1923 Польща зобов'язувалася запровадити в Галичині автономію; див.: О. Красівський, *Східна Галичина...*, с. 129–130, 253–254; Z. Zaks, *Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921–1923)*, „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich" 1971, т. 8, с. 29–32.

жання польської сторони запровадити хоча б деякі елементи територіальної автономії в південно-східних воєводствах, але також і через антиукраїнські настрої переважної частини польського населення цих теренів, котре не погоджувалося на жодні поступки українцям[19]. Невипадково один з активних прихильників польсько-українського порозуміння граф Я.-С. Лось у листі до львівського воєводи Юзефа Ружнецького в серпні 1932 р. писав, що для досягнення згоди між українцями і поляками треба «викорінити шовінізм з польського суспільства, яке на 75% ним заражене»[20].

З другого боку, жодна із західноукраїнських політичних партій, включаючи ліві й праві, не погоджувалась визнати легітимним захоплення Польщею Галичини і Волині, вважали існуючий стан «тимчасовою окупацією». Хоча їхні лідери по-різному бачили перспективи майбутньої долі Західної України і шляхи до створення незалежної держави, але всі вони сходилися в прагненні забезпечити умови для майбутньої боротьби за українську державність. Найвпливовішою політичною партією в українському суспільстві Галичини з 1926 р. стало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке утворили різноманітні політичні партії та групи демократичного спрямування. Воно було створене насамперед з метою консолідувати український національний табір і подолати наслідки «національної катастрофи» державницьких змагань. УНДО, проголошуючи два провідні ідейні принципи – націоналізм і демократію, – пропонувало створювати єдиний національний табір, який відстоюватиме «право нації на самовизначення» і добиватиметься своїх цілей легальними методами[21]. У програмі і резолюціях об'єднання, схвалених восени 1926 р., зазначалося, що воно змагатиме до створення «Соборної і Незалежної Демократичної Української Держави» на всіх етнографічних землях, не визнає жодних міжнародних актів, які «допустили до поділу живого організму українського народу», і ніколи не визнає легітимності «чужинного панування на тих землях». У ставленні до Польщі політичні документи УНДО однозначно підкреслювали, що та незаконно захопила українські терени і проводить на них «екстермінаційну і польонізаційну політику по відношенню до українського народу»[22]. Проте УНДО не схвалювала нелегальних методів боротьби проти польської держави, роблячи ставку на легальний захист інтересів

[19] Докладніше про спроби порозумінь ми писали: Л. Зашкільняк, *Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р.* [у:] *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997, с. 431–454.

[20] Archiwum Państwowe w Lublinie (далі – APL). Sygnatura Łoś, V-1, т. 1, к. 52.

[21] Див.: *Українське національно-демократичне об'єднання до українського громадянства* [у:] *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*, упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник, Мюнхен 1983, т. 2, с. 112–115.

[22] Там само, с. 172–176 та ін.

українства перед польською адміністрацією. Важливо підкреслити, що лідери УНДО ставили в основу діяльності принцип «рівновеликої відповіді» – якою буде політика Польщі щодо українців, такою й буде реакція на неї[23].

Апогеєм легального протистояння УНДО і польської влади були події «пацифікації» 1930 р. Вони мали подвійний резонанс: з одного боку, УНДО засудило крайні прояви дій як з боку радикальних українських націоналістів, так і «силові» методи польського уряду, а з другого – розпочало пошук платформи співіснування українців і поляків в межах однієї держави, розраховуючи на те, що українська справа буде розв'язуватися на теренах Великої України. Нова тактика УНДО знайшла відображення в скаргах до Ліги націй щодо порушення прав людини в Польщі, аби примусити польські правлячі кола змінити своє ставлення до українців, а з другого боку, лідери об'єднання шукали можливостей політичного порозуміння з пілсудчиками на засадах територіальної автономії західноукраїнських земель в складі Польщі. Хоча скарги до міжнародних організацій не принесли очікуваних наслідків, але політична ситуація в Польщі середини 1930-х рр. змусила її правлячі кола піти на «нормалізацію» відносин з українською меншиною з тактичних міркувань. У 1935 р. було досягнуто усної угоди про «нормалізацію» стосунків між лідерами УНДО і правлячим польським табором, яка створювала певні умови для більш вільного розвитку суспільно-культурного життя українців у Польщі. Обґрунтовуючи цю угоду, що була схвалена із значним опором з боку опозиційних сил всередині організації, новий голова УНДО Василь Мудрий писав: «Тому то на чоло політичних завдань сучасного моменту Українське національно-демократичне об'єднання поставило гасло: створити в Польщі на українських землях такі політичні умовини, які забезпечили б українському народові змогу всебічного розвитку, консолідації сил та всестороннього нагромаджування якнайбільше національних цінностей»[24]. Перехід УНДО на рейки «реальної політики» був ризиковним кроком, який міг закінчитися провалом і падінням авторитету партії за умови недотримання угоди польською стороною.

У підсумку так воно й сталося. Напередодні Другої світової війни польська правляча верхівка відмовилася від угоди й посилила наступ на українців по всіх напрямах суспільного життя. П'ятий з'їзд УНДО у січні 1938 р. констатував повний провал політики «нормалізації» з вини польської сторони, яка не виконала своїх зобов'язань, а навпаки зробила все можливе, щоб розколоти український народ і «звести його до ролі меншин на території Східної Галичини». Тому було вирішено

[23] І. Федик, *УНДО, ОУН: ставлення до Польщі*, Львів 1998, с. 16.
[24] *Українська суспільно-політична думка...*, т. 2, с. 376.

«загострити» тактику українського громадянства, чинити опір антиукраїнській політиці держави[25]. Невдовзі були розбиті останні надії лідерів УНДО. Поміркувані українські політичні кола Галичини, котрі від 1937 р. об'єднались у нелегальний Контактний комітет для вироблення єдиної національної тактики, зробили навесні і влітку 1939 р. останню спробу дійти порозуміння з польськими урядовими колами. Під час зустрічі української делегації з прем'єром Польщі Феліціаном Славой-Складковським 25 травня 1939 р. усі надії на розв'язання польсько-українських суперечностей були втрачені: прем'єр однозначно оголосив, що «автономію українцям у Польщі ніхто не дасть». На той час польський уряд вже розробляв комплексну програму «зміцнення польськості кресів», яка знаменувала новий політичний курс, що посилював українсько-польський антагонізм. Його особливо важливим наслідком був розкол серед українських політичних партій й посилення радикально-націоналістичних впливів серед українського населення Польщі, зокрема впливів ОУН[26]. Після початку Другої світової війни УНДО, як і всі інші українські партії в Польщі саморозпустилися, залишивши добре підготовлене поле для діяльності радикальних націоналістів.

Поза УНДО інші легальні українські політичні партії в польській державі не мали такого поважного впливу на життя і свідомість українців. Партії лівого й правого спрямувань назагал поділяли ставлення УНДО до Польщі і поляків. Проте їхні програми відрізнялися насамперед соціальними положеннями і методами досягнення мети. Ліві партії (Українська соціал-демократична партія, Українська соціалістично-революційна партія), стоячи на платформі національного і соціального визволення українців і створення самостійної держави, силилися представляти інтереси насамперед трудящих верств українства. Поділяючи ставлення УНДО до польської держави, вони вважали його тактику недостатньо радикальною і закликали «посилити боротьбу», натякаючи на можливість використання революційних методів[27].

Окремої уваги заслуговують українські партії консервативного спрямування, впливи яких, однак, теж не були значними в українському суспільстві західноукраїнських земель. Провідною серед них вважалася Українська народна обнова (УНО), створена 1932 р. на базі Української народної като-

[25] Там само, с. 392–397.

[26] М. Швагуляк, *Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету 1937–1939 років)*, «Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції», Львів 1994, т. 228, с. 238–242.

[27] Див., наприклад: «Виклад програми Української соціалістично-радикальної партії» (1926) [у:] *Українська суспільно-політична думка...*, т. 2, с. 226–237.

лицької партії. Її програма, заснована на християнських (католицьких) засадах, обстоювала права українців на рівноправне трактування в Польській державі, але підкреслювала лояльне ставлення до Польщі і легальне досягнення національно-культурних прав[28]. Українські консерватори, за спиною яких стояли ієрархи Греко-Католицької церкви, були першими ініціаторами злагодження українсько-польських взаємин, але їхні зусилля так само були перекреслені політичними діями правлячих кіл держави.

Подібні консервативні позиції були властиві й Волинському українському об'єднанню (ВУО), створеному влітку 1931 р. як результат «волинської політики» воєводи Генрика Юзевського. Організатори ВУО, серед яких було чимало колишніх діячів Української Народної Республіки (УНР), намагалися підкреслити соціальну й релігійну специфіку Волині й оптимістичні перспективи її розвитку в складі Польщі на противагу радянській Україні. Відстоюючи «регіональний» характер українського життя на Волині, політики ВУО наголошували на українсько-польській приязні і легальних умовах розвитку культурно-національного життя українців в межах польської держави[29]. Проте певні успіхи у просвітницько-культурній роботі, яких домоглося ВУО за міжвоєнний період, мали неодмінним наслідком зростання рівня національної свідомості українського населення і, водночас, невдоволення через невиконання владою своїх зобов'язань в національному питанні. Тому напередодні війни у звіті волинського воєводи (1939) зазначалося, що ВУО знаходиться в стані кризи, втрачає впливи серед населення, де здобувають підтримку «націоналістичні елементи», і що невдовзі ВУО «залишиться лише з організаційним апаратом, але без впливів на населення»[30].

Оскільки діяльність ВУО на Волині була пов'язана з українською еміграцією в Польщі, що виводилася зі структур колишнього уряду УНР, треба згадати про цю т. зв. «УНРівську» орієнтацію, яка спиралася на традиції українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р. У 20–30-х роках ці українські сили гуртувалися навколо Державного центру УНР (ДЦ УНР), осередки якого були розкидані по різних європейських країнах (президентом з 1926 був Андрій Лівицький, прем'єром – В'ячеслав Прокопович)[31]. Впливи ДЦ УНР поширювалися переважно

---

[28] Там само, с. 349–351.

[29] М. Кучерепа, Р. Давидюк, *Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.)*, Луцьк 2001, с. 25–30, 171–175.

[30] Там само, с. 346.

[31] Докл. див.: *Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. Статті і матеріяли*, ред. Л. Винар і Н. Пазуняк, Філядельфія – Київ – Вашінгтон 1993, с. 129–137; R. Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939)*, Lublin 1999, с. 158–183.

в середовищі української еміграції, зокрема у Польщі, Чехословаччині, Франції, Швейцарії та деяких інших країнах. Ідеологічні підстави цієї течії еміграції спиралися на засади спадкоємності традицій УНР, «політики реальних можливостей» з перспективою побудови демократичної незалежної держави за західним взірцем. У міжвоєнний період ДЦ УНР залишався вірним своїм союзницьким відносинам з Польщею, визначаючи головним ворогом України – Росію (СРСР). Хоча уряд Польщі впродовж міжвоєнного періоду фінансував діяльність ДЦ УНР і впливав на його зовнішньополітичні кроки, проте ці стосунки не завжди були безхмарними і українські представники намагалися в рамках зрозумілих обмежень відстоювати інтереси майбутньої державності. Напередодні війни вони бачили перспективу у створенні франко-польсько-українського союзу, реалізації ідеї «прометеїзму» Юзефа Пілсудського, спрямованого проти СРСР і Німеччини[32].

Донині найбільше дискусій серед істориків і громадськості викликає оцінка ідеології та практики українських націоналістів. Внаслідок поразок у боротьбі за національну державність 1918–1920 рр. в середовищі українського політикуму виникла радикальна течія, представлена спочатку Українською військовою організацією (УВО, 1920), а з 1929 р. – Організацією Українських Націоналістів (ОУН), яка взяла на озброєння революційну ідеологію «інтегрального націоналізму» й прийняла орієнтацію на гітлерівську Німеччину, яка, на думку її керівників, була єдиним чинником, здатним змінити міжнародну ситуацію в Європі і, тим самим, створити шанс для виникнення хоча б частково залежної, але соборної української держави. Ідеологія «інтегрального націоналізму» не була особливим українським феноменом, а спорідненим явищем європейських право-радикальних, тоталітарних рухів першої третини XX ст. Її головними ідейними засадами були: віра в націю як найвищу цінність, яка поглинає усі інші; апеляція до містичної єдності всіх особистостей, що складають націю; підпорядкування раціональної думки емоціональній ірраціональності; наявність харизматичного лідера та еліти, що уособлюють «волю нації»; культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням вищої біологічної життєздатності нації.

Разом з тим, в українському варіанті інтегрального націоналізму можна також знайти елементи ліберальних, демократичних, а також християнських принципів, навіть якщо учасники руху їх і заперечували[33]. Новітні дослідження виявили також певні ідеологічні відмінності між ідеологією «чинного націоналізму», творцем якого був знаний політичний теоретик Дмитро Донцов, та ідеологією інтегрального націоналізму

[32] R. Potocki, *Idea restytucji...*, с. 178–182.
[33] Г. Касьянов, вказ. праця, с. 6–7.

взірця ОУН. У формуванні останньої брали участь не тільки прихильники Донцова (Степан Ленкавський, Степан Охримович), а й представники більш поміркованих націоналістичних кіл еміграції (Дмитро Андрієвський, Дмитро Демчук та ін.). Не вдаючись у деталі, слід констатувати, що до початку Другої світової війни в ідейному розвитку ОУН спостерігалась еволюція в бік посилення радикалізму, носіями якого були представники Краєвої екзекутиви ОУН в західноукраїнських землях, майбутні прихильники ОУН С. Бандери (ОУН-Б після розколу організації в 1940)[34].

Націоналізм як політичний рух у 1929–1939 рр. виріс на найбільш динамічну силу в західноукраїнських землях й в середовищі української еміграції. Іван Лисяк-Рудницький підкреслював, що «динаміка націоналізму була настільки сильна, що сугестії його ідей не могли протистояти інші політичні табори». Особливо помітними стали його впливи в Галичині, але й в еміграції цього не уникли практично всі політичні табори, за виключенням лівих[35]. У підсумку, на кінець 30-х років світоглядно-ідеологічний портрет українського націоналістичного руху, представленого ОУН, мав завершений вигляд: його характеризували виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху, що спирався на культ дії, войовничий ідеалізм та волюнтаризм, примат національного над загальнолюдським[36].

Не підлягає сумніву, що український націоналізм запозичував ідейні елементи з тогочасних право-радикальних доктрин, зокрема з італійського фашизму та німецького нацизму. Проте, це не дає підстав ототожнювати ідеологію українського націоналізму з фашизмом або нацизмом. Швидше можна говорити про спільні риси різних тоталітарних ідеологій, спрямованих на консолідацію суспільств на базі одної провідної ідеї, що є властивим як багатьом політичним, так і релігійним рухам XX ст. Ані расизм, ані антисемітизм не були істотно притаманні українському інтегральному націоналізму. Він був радикальною революційною ідеологією пригнобленої бездержавної нації, яка намагалася посісти рівноправне місце серед інших європейських народів, акцентуючи увагу на революційних силових методах досягнення мети.

Тепер розглянемо ставлення ОУН до Польщі і поляків. Воно відбите в головних програмних документах ОУН. Перший конгрес ОУН (1929) визначив головне завдання «нового творчого чину» українського на-

[34] Там само, с. 16–17; див. також: І. Лисяк-Рудницький, *Націоналізм* [у:] Його ж, *Історичні...*, т. 2, с. 248–252.

[35] І. Лисяк-Рудницький, *Націоналізм...*, с. 252–253; R. Wysocki, вказ. праця, с. 160–161.

[36] Г. Касьянов, вказ. праця, с. 20.

ціоналізму – створення «Незалежної Соборної Української Національної Держави» через «національну революцію», «усунення всіх окупантів з українських земель» і встановлення «національної диктатури» на всіх «українських етнографічних теренах». Програма передбачала «повне усунення всіх займанців з українських земель» в ході національної революції, визначала «історичних ворогів» України, серед яких на першому місці були Польща та Росія (СРСР), але не конкретизувала способів таких дій[37]. Події 30-х років у Польщі показали, що ОУН намагалася всіма доступними методами, включаючи індивідуальний терор, спровокувати «революційну ситуацію» в країні, підготувати українське населення до національної революції, тобто до повстання проти «окупаційної влади». Еміграційний Провід українських націоналістів (ПУН) головними «займанцями» вважав Росію й Польщу, проте з огляду на майже повну ліквідацію націоналістичного підпілля в СРСР більше уваги приділяв Польщі. Зрозуміло, що Крайова екзекутива (Крайовий провід) ОУН в західноукраїнських землях на перший план ставила боротьбу з польським адміністративним апаратом і польським населенням, яке, на думку її керівників, ніколи добровільно не погодиться віддати владу українцям. Один з ідеологів ОУН Осип Бойдуник писав, що «нашими ворогами є також ті, з волі яких ці уряди існують, панують, говорячи конкретно в Польщі – поляки, в Росії – росіяни і т. п.»[38].

Таким чином, напередодні війни внаслідок посилення придушення українського національного руху на всіх українських землях, поділених між СРСР, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією, в середовищі національних політичних сил відбулося посилення радикальних тенденцій у пошуку шляхів визволення України і створення незалежної державності, орієнтації на агресивні країни «осі», які прагнули до зміни післяверсальського устрою в Європі. Ліберально-демократична течія, представлена ДЦ УНР, УНДО та деякими іншими українськими угрупованнями, втратила поважний вплив в українському суспільстві в результаті краху надій на поступки з боку правлячих режимів країн, що мали в своєму складі українські землі. Особливо велике розчарування спіткало українські демократичні кола в Польщі, де українське населення вирізнялося високим рівнем національної самосвідомості і згуртованості. Назрівання воєнного конфлікту на континенті давало певні козирі в руки радикальних націоналістів в їхньому прагненні використати воєнний конфлікт для «остаточного розв'язання» українського питання шляхом розгрому головних опонентів української незалежності – Росії та Польщі, революційної відбудови української «національної»

[37] *Українська суспільно-політична думка...*, т. 2, с. 324–334.
[38] Цит. за: R. Wysocki, вказ. праця, с. 187–188.

державності, в якій національним меншинам не залишалося вибору – або прийняти «національний диктат», або бути «усуненими» з теренів цієї держави.

Друга світова війна стала випробувальним полем для реалізації радикально-націоналістичної доктрини відбудови незалежної України революційним шляхом і, водночас, кульмінаційним пунктом українсько-польських конфліктів у XX ст. Їй передував фактичний поділ Польщі між Німеччиною та СРСР, зафіксований у відомих Пакті про неагресію від 23 серпня 1939 р. і Договорі про кордони і дружбу між Німеччиною та СРСР від 28 вересня 1939 р. Польську державу було ліквідовано, але незалежної української не було створено. Її не могло бути створено з огляду на союзні стосунки Гітлера й Сталіна. Західноукраїнські землі разом із значною кількістю польського населення були примусово приєднані до Української РСР у складі СРСР[39]. Тепер польське населення західноукраїнських земель опинилося в становищі, подібному до українського в складі Речі Посполитої, і зазнало як національних, так і політичних репресій з боку комуністичного режиму. І український, і польський визвольні рухи опинилися перед проблемою розробки нової політичної стратегії й тактики боротьби за незалежність.

Стратегія польського Руху опору була розроблена упродовж 1939–1943 рр. й орієнтувалася на відновлення довоєнного *status quo ante bellum* в опорі на західних союзників. Після 1941 р. польський еміграційний уряд і його крайове підпілля (Делегатура уряду й АК) змушені були також рахуватися з позицією Радянського Союзу як члена антигітлерівської коаліції. Українське питання в політиці польського еміграційного табору займало далеко не першорядне місце, в той час, як на окупованих гітлерівцями землях Галичини й Волині для місцевого населення воно поступово перетворилося на вирішальне.

Для українського політикуму в еміграції і на батьківщині окупація Західної України Радянським Союзом стала глибоким потрясінням. Його наслідком стала маргіналізація майже всіх українських демократичних партій, які фактично перестали чинити вплив на розвиток подій в українських і західноукраїнських землях. Зокрема, ДЦ УНР, який будував плани відновлення незалежності України в союзі із західними країнами, в умовах окупації більшості європейських країн опинився в ізоляції. Після початку війни діячі УНР зайняли прозахідну позицію, наголошуючи, що вони є «разом з Францією, Англією і Польщею»[40]. Однак їхній вплив на перебіг подій на окупованих землях був зовсім незначний.

[39] Загальна ситуація у Західній Україні в 1939 див.: М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, *1939: Західні землі України*, Львів 1999.

[40] І. Ільюшин, *Волинська трагедія...*, с. 84.

Натомість на перший план за впливом на населення безапеляційно вийшла ОУН, яка завдяки співпраці з гітлерівцями отримала можливості легальної діяльності на окупованих ними землях. Це стало вирішальним чинником в розробці нею стратегії і тактики боротьби за українську державність, яка знаходила серйозну підтримку серед населення, передусім західноукраїнських земель. Націоналісти свого часу вітали прихід до влади Гітлера і пов'язували з його експансіоністськими планами можливості відновлення «Української Самостійної Соборної Держави» (УССД). Хоча їхня віра в Гітлера була дещо підірвана в 1939 р., коли той віддав Закарпатську Україну Угорщині, а потім Західну Україну – Радянському Союзу. Газета ОУН «Свобода» в травні 1940 р. писала, що українцям нема підстав «воювати на боці альянтів [західних країн – *Л. З.*], бо вони підтримують шалені наміри Польщі, так само, як не маємо жодної підстави воювати на боці німецького Рейху, котрий віддав Західну Україну Москві»[41]. Тим не менше, націоналісти встановили контакт з гітлерівською військовою розвідкою і готували повстання проти польської адміністрації в момент вторгнення німецьких військ на територію Польщі. Хоча в останній момент гітлерівці відмовилися від послуг української «п'ятої колони», щоб не дратувати свого східного союзника (СРСР), все ж у вересні 1939 р. підготовлені ОУН бойові загони на теренах південно-східних воєводств Речі Посполитої розпочали збройні виступи проти польської адміністрації, поліції та армії. Загалом такі виступи мали місце у 20 повітах та 183 місцевостях, внаслідок яких втрати ОУН становили 160 осіб вбитими і 53 пораненими, польської сторони – 795 вбитими і 37 пораненими[42].

Проте передача Західної України до складу СРСР завдала цілком прогнозованого удару по планах ОУН. Вона фактично знаменувала крах надій на відновлення української державності з допомогою Німеччини і тягнула за собою необхідність перегляду усталеної тактики. У документах ОУН зазвучали нотки неприязні до Німеччини. «Наша нація виживе, – писала газета ОУН „Українське слово" 24 вересня 1939 р., – вона обов'язково переживе як азіятську імперію Сталіна, так і німецьку імперію, обидві вони збудовані на насильстві, брехні і грабунку»[43]. ОУН, на чолі якої після вбивства Євгена Коновальця в 1938 р. став Андрій Мельник, зробила невдалі спроби налагодити контакт із західними країнами. Зокрема на початку 1940 р. ПУН ОУН передав держсекретареві США

[41] Там само, с. 86.
[42] А. Руккас, *Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р.* [у:] *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА*, Дрогобич 2002, с. 385–393.
[43] В. Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж – Нью-Йорк – Львів 1993, с. 485.

Сумнеру Веллесу лист з вимогами українців, де йшлося про прагнення створити власну державу на сході Європи, «оперту на ідеалах національної свободи, культури й правости [права – *Л. З.*]». Згадувалося й про те, що українці рішуче проти «відбудови так званої Великої Польщі коштом земель західних українців, що мали щастя знайтися, після світової війни, в межах польської держави»[44]. З цього нічого не вийшло, Захід мав інші плани та інтереси.

Ще перед нападом Німеччини на Польщу у серпні 1939 р. в Римі відбувся II Великий збір ОУН, який схвалив її політичну програму. Поза обґрунтуванням ідеології націоналізму, що виводилася з «унутрішньої природи й традицій Української Нації», програма проголошувала засади устрою майбутньої української держави, що будуватиметься на принципі «націократії» – владі нації в державі, а фактично – диктатури націоналістичної еліти. У такій тоталітарній державі не планувалося жодних проявів демократії, а ставлення до національних меншин визначалося їхньою позицією щодо націократичної держави. У «Маніфесті Вождя» ОУН (А. Мельника) оголошувалося, що Польща є другим «відвічним ворогом України», тому невдовзі настане хвилина вирішальної боротьби з окупантами[45].

Подальші події призвели до розколу в ОУН і утворення двох фракцій – бандерівців (прихильників революційної тактики – ОУН-Б на чолі з С. Бандерою) і мельниківців (що залишилися під впливом ПУН ОУН-М), кожна з яких діяла за власними планами[46]. Незважаючи на тактичні розбіжності, обидва відлами ОУН виступали за створення УССД, поступово налагодили співробітництво з гітлерівцями з метою пробитися на українські землі й створити там підвалини незалежної державності шляхом «національної революції»[47]. Обидва відлами створювали збройні формування при німецькій армії, «похідні групи», готувалися до війни Німеччини з СРСР, щоб в її ході шляхом доконаних актів організувати українську адміністрацію і гуртувати населення для вирішального повстання. Відмінність полягала в тому, що ОУН-М вважала за необхідне спочатку привернути маси до національних гасел шляхом тривалої пропаганди[48], а ОУН-Б планувала швидко поставити німців перед доконаним фактом проголошення української держави[49]. Обидві фракції

[44] *ОУН у війні 1939–1945*, б.м.в. 1946, с. 28–29.

[45] *Українська суспільно-політична думка...*, т. 2, с. 399–423.

[46] Докл. див.: В. Косик, *Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів*, Львів 1997.

[47] Див.: *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955*, [Мюнхен] 1955, с. 20–23 та ін.

[48] *ОУН у війні 1939–1945...*, с. 42–44.

[49] У «Політичних вказівках ОУН», схвалених у травні 1941, зазначалося, що будувати Українську державу треба, не чекаючи на жодні обставини, щоб «здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни» (*ОУН в світлі постанов...*, с. 51–52).

продовжували плекати ілюзії про можливу згоду Гітлера на утворення хоча б маріонеткової української державності взамін за допомогу українців у боротьбі з більшовицькою Москвою. Зокрема, бандерівці у своєму Меморандумі до Гітлера від 15 червня 1941 р. наголошували на «природності» німецько-українського союзу, без якого Німеччина не буде спроможна встановити «новий порядок» у Східній Європі[50]. Обидві течії ОУН відмовляли Польщі у відбудові її державності на західноукраїнських землях, які повинні були увійти до складу УССД. З двох націоналістичних організацій здається лише ОУН-М взагалі відмовляла Польщі в існуванні як окремої держави в гітлерівському «новому європейському порядку». Бандерівці були більш обережними в цьому питанні.

Водночас у 1939 р. з частини окупованих земель Польщі гітлерівці створили Генеральне Губернаторство польських земель (ГГ) з центром у Кракові, на терені якого проживала й частина українців (5–7%) – переважно на Лемківщині, Надсянні, Холмщині, Підляшші. На цих землях, призначених для переселення туди всіх поляків, німці дещо прихильніше ставилися до українців, вбачаючи в них антипольський стримуючий чинник[51]. Вони сприяли тут розвитку українських громадських, освітніх і культурних установ, підпорядкованих Українському Центральному Комітетові (УЦК), котрі дуже швидко розбудували українське життя на окупованих теренах. Однак ці кроки УЦК викликали спротив польського населення, яке звинувачувало українців у колаборації з окупантами, прагненні усунути поляків з їхніх земель. Треба зазначити, що подібні тенденції в діяльності УЦК дійсно мали місце. Розбудовуючи українське життя в ГГ в 1939–1941 рр., діячі УЦК, а також численні члени обох фракцій ОУН передбачали відновити український характер пограничних українсько-польських теренів, котрі, на їхню думку, повинні були увійти до складу майбутньої української держави. У зв'язку з цим, на конференції представників УЦК з генерал-губернатором 18 квітня 1941 р. німецькій стороні було передано «Меморандум української національної групи в Генеральній Губернії» з вимогами українців. Окрім розв'язання різноманітних соціальних і гуманітарних питань, у ньому містилася вимога, «щоб була визначена границя української території, на якій не були б поселювані польські й жидівські евакуйовані. Крім того, вони просять виселити з цієї території поляків і жидів, переселити натомість українців, які становлять національні острови серед поляків»[52]. Окупанти відмовилися задовольнити ці вимоги, посилаючись на неви-

[50] В. Косик, *Україна і Німеччина...*, с. 501–504.
[51] В. Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету*, Чікаго 1975, с. 42–43.
[52] Там само, с. 547–548.

значеність їх майбутнього статусу. Однак поляки з великою неприязню стежили за зміцненням українських позицій на пограничних теренах і невдовзі відповіли нападами на діячів УЦК і представників української адміністрації як німецьких прислужників.

Для розуміння причин нагнітання українсько-польських суперечностей важливе значення мала також політика совєтської влади по відношенні до поляків на колишніх землях Речі Посполитої, які в 1939 р. відійшли до СРСР. Більшовики, прагнучи виправдати факт агресії проти Польщі, загравали з українським населенням, усуваючи поляків з усіх галузей життя, проводячи арешти й депортації т. зв. «буржуазно-поміщицьких елементів» з числа поляків (українці теж зазнали репресій з боку нової влади). Дослідники й мемуаристи неодноразово відзначали, що ставлення поляків до українців отримало нову порцію ненависті внаслідок того, що «поляки, до цього часу привілейована державна нація, раптом були зіпхнені на позиції однієї з національних меншин»[53]. Таким чином, провина за негаразди поляків автоматично переносилася на українців, котрі виступали і як «зрадники Польщі», і як чинник національного гніту поляків під час окупації.

Головним моментом, який проходив через відозви польського еміграційного уряду Владислава Сікорського, утвореного на початку жовтня 1939 р. у Франції, була участь Польщі у війні з гітлерівською Німеччиною та її сателітами з метою відбудови польської держави, яка б посіла гідне місце у післявоєнній Європі. При цьому неодмінно робився наголос на тому, що відновлена Польща як жертва агресії, мусить бути відбудована виключно у кордонах 1939 р.[54] Еміграційний уряд створив і розбудував урядові структури як в еміграції, так і в окупованих землях. Двадцять восьмого листопада 1939 р. Комітет міністрів в справах краю (КМСК) польського еміграційного уряду, розглянувши інформацію, що надходила з окупованих гітлерівцями земель, ухвалив спеціальну таємну «Інструкцію для мужів довіри в українській справі». Вона починалася словами: «Уряд не тільки допускає можливість порозуміння з незалежницьким українським рухом, але й визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту проти окупантів». Далі окреслювалися засади можливої польсько-української угоди: створення незалежної української держави, сконфедерованої з Польщею на рівноправних засадах; кордони між двома державами визначатимуться шляхом переговорів з врахуванням «найбільш посунутих» пропозицій української сторони[55]. Інструкція суперечила офіційним документам еміграційного уряду,

[53] G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, c. 154.
[54] W. Bonusiak, *Polska podczas II wojny światowej*, Rzeszów 1995, c. 156.
[55] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, Londyn 1989, т. 6: *Uzupełnienia*, Londyn 1998, c. 4–5.

де йшлося про «акт справедливості» – відбудову Польщі в довоєнних кордонах. Крім того, польські політики не передбачали співпрацювати з радикальними силами українських націоналістів, в програмі і діяльності яких містилися гострі антипольські мотиви і які відверто орієнтувалися на гітлерівців. Але й переговори з діячами УНР, які перебували на Заході, теж не принесли бажаних результатів для польської сторони. Слід відзначити, що в українсько-польські справи у той час намагалися втручатися англійські представники, щоб схилити українців до союзу з Польщею і Заходом, а поляків – до поступок на користь української незалежної держави[56]. Проте перешкодою для порозуміння було безапеляційне заперечення польською стороною ідеї «соборності» української держави, яка повинна включати до свого складу і т. зв. «східні креси». Надалі в ході війни польський еміграційний уряд непорушно стояв на позиціях незмінності східних кордонів II Речі Посполитої, незважаючи на поступову кристалізацію позиції західних союзників, які схилялися на користь залишення західноукраїнських земель у складі СРСР[57].

Щодо українських прагнень, то ситуація виглядала ще драматичніше: жодна держава в роки війни не підтримала і не збиралася підтримувати ідей створення незалежної України, вважаючи, по-перше, що це питання належить до внутрішніх справ СРСР (або Польщі), а, по-друге тому, що пронімецька орієнтація українського національного руху на початку війни значною мірою скомпрометувала його в очах союзників. Після окупації гітлерівцями Бельгії, Нідерландів і Франції, в травні 1940 р. серед українських політиків в еміграції ще більше зміцнилося переконання про необхідність пов'язувати плани незалежності України з Німеччиною. Як зазначено в підсумковому дослідженні українських істориків, «між вереснем 1939 і червнем 1941 рр. відносини між нацистами і українськими націоналістами були майже безхмарні», проте їхні «союзницькі заяви» щодо Німеччини «назавжди відштовхнули від них ту силу, яка в Другій світовій війні була просто-таки приречена на перемогу – Об'єднані нації»[58]. Таким чином, український національний рух діяв лише «на майбутнє», на справу продовження традицій української самостійності. Безкомпромісна позиція ставила його в опозицію до всіх сторін світового конфлікту і наражала на малоперспективну «війну проти всіх».

Загроза нової війни на сході континенту, яка ставала все більш очевидною в першій половині 1941 р., спричинила активізацію обох відламів ОУН, які, нав'язавши контакти з військовими колами Німеччини, нама-

[56] Cz. Partacz, *Kwestia ukraińska w polityce...*, с. 38–42.
[57] Див. докл.: J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jałty*, Lublin 1998, с. 303–304.
[58] *Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка*, Київ 2000, с. 22.

галися згуртувати свої сили і підготуватися до вступу на українські землі[59]. У квітні 1941 р. ОУН-Б провела біля Кракова свій II Великий збір, на якому схвалила низку постанов, головним змістом яких була «революційна боротьба» за УССД, що спирається на власні сили і «в принципі» відкидає орієнтацію на чужі сили, в першу чергу, «історичних ворогів України». Щоправда ставлення до Польщі, яка на той час припинила існування як незалежна держава, дещо пом'якшилося – головним ворогом було визначено СРСР і «московський імперіалізм», проти якого оголошувався «хрестовий похід» у союзі з усіма поневоленими ним народами. Щодо поляків у постанові наголошувалось, що ОУН буде поборювати ті польські угруповання, котрі прагнутимуть до «відновлення польської окупації українських земель». Водночас містилася однозначна погроза «скріплення українського характеру тих земель [західноукраїнських – *Л. З.*] *засобами залежними від умовин і політичної доцільності* [виділення – *Л. З.*] й прилучення їх до Української держави, а не до польських земель». У зв'язку з цим, бандерівці передбачали активізувати пропагандистську роботу серед українського населення й «демаскувати невірну й тенденційну пропаганду польську, мадярську й іншу, ворожу українській справі»[60]. Залишаючи на боці декларативність і неясність багатьох програмних положень цієї організації, треба зазначити й м'яко кажучи подвійні стандарти, до яких вдавалися її керівники, приховуючи свої зв'язки з гітлерівцями і розрахунки на їхнє сприяння.

Політична програма ОУН-Б була конкретизована в розлогій інструкції «Боротьба і діяльність ОУН під час війни» (травень 1941), яка докладно визначала дії членів організації після нападу Німеччини на СРСР. Серед численних заходів, котрі передбачалося провести, були й інструкції такого типу: «15. В час хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо приклонників большевицько-московського імперіалізму»[61]. У розділі «Інструкція Служби безпеки» цієї програми визначалися ті елементи з населення українських земель, які будуть звільнятися німецькою армією, котрі необхідно «унешкідливлювати» – «москалі», «жиди», «чужинці» і «поляки». Передбачалося також складання списків тих громадян, що «визначилися в переслідуванні й гоненні українства [...] в першу чергу йде тут про неукраїнців, отже жидів, москалів, поляків», створення концтаборів, в'язниць, заборону діяльності будь-яких політичних партій та організацій. При цьому підкреслювалася необхідність узгоджувати всі дії з німецьким «союзни-

[59] Докл. див.: В. Косик, *Україна і Німеччина...*, с. 100–104.

[60] *Українська суспільно-політична думка...*, т. 3, с. 7–20.

[61] Див.: І. Патриляк, *Військові плани ОУН(б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.)*, «Український історичний журнал» 2000, № 2, с. 135–136.

ком»[62]. Спрямування і характер цього документу взорували на подібних інструкціях гітлерівців з вірою в те, що союзник дозволить функціонувати окремій українській адміністрації. Проте, слід підкреслити, що йшлося передусім про репресії проти тих, хто чинитиме опір українській адміністрації, а не про переслідування за національною або расовою ознакою.

Мельниківці з особливою енергією намагалися здобути довіру Гітлера і домогтися реалізації постанов свого II Великого збору 1939 р. Напередодні нападу Німеччини на СРСР у «Меморандумі про цілі українського націоналістичного руху Проводу Українських Націоналістів» (ОУН-М) від 14 квітня 1941 р. вони закликали німецького фюрера зважити на необхідність створення союзної української держави як важливого елементу «нового порядку» на сході Європи. Західний її кордон мельниківці пропонували встановити за умовами Брест-Литовського договору України з центральними державами 1918 р. (Галичина залишалась за Німеччиною). Натомість великодержавні наміри ПУН передбачали пересунення східного кордону України аж до Волги та Каспійського моря й одночасне «примусове переселення» багатьох народів, включаючи українців з Галичини[63]. Загалом мельниківці не акцентували уваги на західноукраїнських землях, а робили ставку на «вкорінення» у Великій Україні і створення там фундаменту для національного зриву. Констатуючи зміцнення своїх позицій в УЦК ГГ, мельниківці всі зусилля спрямували на Схід[64]. ОУН-М залишала Східну Галичину в обрії державних інтересів Німеччини, передбачаючи, що гітлерівці у майбутньому не допустять відновлення польської держави.

ОУН-Б в силу розбудови своєї бази і впливів у західноукраїнських землях сподівалась, що їй вдасться створитли підвалини української державності саме в Галичині. Чи не найкраще відбив настрої українців західноукраїнських земель діяч Українського крайового комітету (УКК) часів окупації Кость Паньківський, який писав у мемуарах: «Ми настільки були пройняті бажанням відзискати державність, що нам, у нашій простодушності, здавалося, що „визнання" самостійності України Гітлером було б сповненням наших мрій, генеральним ліком на всі наші недомагання і розв'язувало б усі наші проблеми та усувало всі труднощі економічні, соціяльні, національні і т. д. Наш загал надто рожево представляв собі прихід німців»[65].

---

[62] *Матеріали та документи Служби Безпеки ОУН(б) у 1940-х рр.*, упор. О. Лисенко та І. Патриляк, Київ 2003, с. 51, 76 та ін.

[63] *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*, т. 1, упор. В. Косик, Львів 1997, с. 17–19.

[64] *ОУН у війні 1939–1945...*, с. 42–45.

[65] К. Паньківський, *Роки німецької окупації 1941–1944*, Нью Йорк – Париж – Сидней – Торонто 1985, с. 176 (друге вид.).

По мірі нагнітання напруженості у стосунках між Німеччиною та СРСР, зростали надії українських політиків націоналістичного табору на можливість утворення української державності після розгрому Радянського Союзу. Його представники самовпевнено вважали, що перемога німців на Сході неможлива без розв'язання української проблеми. Особливо активну позицію зайняла ОУН-Б, сподіваючись використати сприятливий момент для творення державності. З весни 1941 р. бандерівці в рамках т. зв. «акції консолідації» національних сил розпочали переговори з усіма українськими еміграційними осередками про заснування Українського національного комітету (УНК), який міг би представляти інтереси українців перед світовою громадськістю, насамперед перед гітлерівцями. Такий комітет вдалося створити, до його складу погодились увійти 113 діячів різних політичних сил – від ОУН до гетьманців (прихильників гетьмана Павла Скоропадського). УНК зібрався 22 червня 1941 р. в Кракові, коли розпочався німецький наступ на СРСР. Незважаючи на певні розбіжності серед його учасників стосовно пронімецької орієнтації, УНК за ініціативи бандерівців ухвалив меморіал до гітлерівського керівництва, в якому йшлося про державницькі прагнення українців й висловлювалася надія на їхнє врахування німецькою стороною[66]. Проте ОУН-Б, не чекаючи рішень УНК, діяла методом доконаних фактів, проголосивши 30 червня 1941 р. у Львові «Акт відновлення Української держави». Загальний план бандерівців полягав у тому, щоб, використавши впливові позиції націоналістів у західноукраїнських землях, разом з німцями дійти до Києва й створити там спільно з тамтешніми українцями «центральний суверенний український уряд»[67]. На початку липня гітлерівці заборонили діяльність Українського державного правління (уряду), створеного Ярославом Стецьком у Львові, а також УНК. Однак за інерцією Провід ОУН-Б ще певний час продовжував реалізувати план відновлення державності «в тіні» гітлерівського «визволення» України.

Початок німецько-радянської війни докорінно змінив ситуацію як на міжнародній арені, так і на землях, що стали тереном воєнних дій. У нових умовах, що склалися, відбулися суттєві зміни у політиці всіх сторін світового конфлікту. Головний ворог українських націоналістів – СРСР – опинився в таборі союзників по антигітлерівській коаліції, а головний союзник – Німеччина – дуже швидко дав зрозуміти свої наміри щодо української державності, розігнавши й репресувавши учасників проголошення Акту 30 червня 1941 р. у Львові, розділивши українські землі між ГГ, Райхскомісаріатом «Україна» і румунською Трансністрією,

[66] Я. Стецько, *30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України*, Торонто – Нью-Йорк – Лондон 1967, с. 148–151.
[67] Там само, с. 157 і наст.

встановивши на окупованих теренах режим терору і сваволі. Як подають у мемуарах провідні діячі ОУН, вже 10 липня 1941 р. на засіданні Проводу ОУН-Б було вирішено «розгортати проти німців свою національно-визвольну війну»[68].

Але розробка планів боротьби проти Німеччини зайняла значний період часу, оскільки, по-перше, німецькі армії ще провадили переможні бої на Сході і представляли собою могутню силу, з якою не можна було не рахуватися, і, по-друге, арешти багатьох активних діячів ОУН-Б внесли дезорганізацію в середовище її керівного активу. Тому наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р. І конференція ОУН-Б ухвалила рішення не вступати в конфлікт з німцями, а гуртувати національні сили, використовуючи можливості легальної діяльності в окупаційній адміністрації[69]. Один із діячів ОУН-Б Євген Стахів особисто передав керівникам організації записку ув'язненого німцями Бандери про те, щоб «не проводити ніяких акцій проти німців – антинімецькі виступи є шкідливі і треба якось направляти українсько-німецькі стосунки»[70]. Ще в документах II конференції ОУН-Б у квітні 1942 р. містилася досить «мирна» критика нацистського режиму і робився наголос на «пропагандистській роботі»[71]. І тільки у 1943 р. ОУН-Б зважилася на оголошення війни гітлерівцям[72].

Проте окупанти від самого початку не довіряли українським націоналістам. У 1942 р. в їхніх документах все частіше згадуються бандерівці як безпосередні вороги, і тоді ж у звітах німецьких органів безпеки український націоналістичний рух іменується як «український рух опору»[73]. Таємна німецька інструкція з листопада 1942 р. наказувала: «1. Наші вороги: комуністи, прихильники Бандери, партизани. Потенційно найнебезпечніші бандерівці. За всяку ціну знищити»[74]. Подібну політичну еволюцію пройшла також і ОУН-М, тривалий час розраховуючи на прихильне ставлення німців до українського питання. Треба зазначити, що під впливом репресивної політики окупантів вже у 1942 р. на Волині і Поліссі, де були сприятливі природні умови для збройного опору, ви-

---

[68] Я. Стецько, вказ. праця, с. 259–260.

[69] А. Кентій, *Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр.*, Київ 1999, с. 92–94.

[70] Є. Стахів, *Крізь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя*, Київ 1995, с. 98–100.

[71] Див.: *ОУН в світлі постанов...*, с. 62–70.

[72] Див. Постанови III конференції ОУН (СД) і III Надзвичайного Великого збору ОУН (СД), там само, с. 75–89, 90–102.

[73] Див. документи у: *Україна в Другій світовій війні у документах...*, т. 2, упор. В. Косик, Львів 1998, с. 145 та ін.

[74] В. Косик, *Україна і Німеччина...*, с. 587.

никли збройні формування українського Руху опору різного спрямування, які, однак, не змогли досягти єдності дій[75]. Цей північно-західний регіон поступово перетворювався (зрештою й за планами ОУН) в «головну базу» українського партизанського руху.

Слід також коротко зупинитися на ставленні українських націоналістів до поляків і польського питання в цей період (до 1943). Після початку переслідувань українських націоналістів гітлерівцями у серпні – жовтні 1941 р. за їхньою ініціативою відбулися чотири зустрічі представників українських політичних кіл з діячами пролондонського польського підпілля, на яких обговорювалися питання можливого співробітництва в боротьбі проти Німеччини. Українці висували тільки одну умову – визнання української державності на землях на схід від Бугу й Сяну, на що польська сторона аж ніяк не була готова погодитися[76]. Переговори між сторонами продовжувалися також у 1942–1944 рр., але завжди наштовхувалися на територіальне питання – державної приналежності західноукраїнських земель[77]. Постанова II Конференції ОУН-Б в квітні 1942 р. окремим положенням оприлюднила ставлення українського національно-визвольного руху до поляків і Польщі. Тут говорилося про «злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західно-Українських Землях» і, водночас, містилося застереження проти «антиукраїнських інтриг»[78]. Подібні переговори з польським підпіллям на Волині провадив у 1942 р. керівник УПА «Поліська Січ» Тарас Бульба-Боровець, спочатку підпорядкований уряду УНР, а згодом мельниківцям. Але і ці розмови не дали жодного наслідку через небажання польської сторони погодитися на включення західноукраїнських земель до складу самостійної України[79]. Таким чином, спроби досягти якогось порозуміння між українцями й поляками під гітлерівською окупацією в 1941–1943 рр. не принесли позитивних результатів.

Треба зазначити, що польське підпілля на окупованих землях бачило і прогнозувало подальший небезпечний розвиток українсько-польських

---

[75] Докл. див.: Г. Стародубець, *ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.)*, Тернопіль 2002, с. 55–67.

[76] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, т. 2: *czerwiec 1941 – kwiecień 1943*, Londyn 1973, с. 137–145.

[77] Докл. див.: Ю. Киричук, *Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939–1945 рр.*, «Наукові записки Національного університету „Острозька академія". Історичні науки» 2003, вип. 3, с. 223–229; R. Torzecki, вказ. праця, с. 255–274; Cz. Partacz, *Kwestia ukraińska w polityce...*, с. 141–173.

[78] *ОУН в світлі постанов...*, с. 69–70.

[79] Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави*, Львів 1993, с. 157–158.

стосунків на теренах по обидва боки Бугу й Сяну. У жовтні 1941 р. командувач польського Союзу збройної боротьби (СЗБ) ген. Стефан Ровецький («Ґрот») доповідав у Лондон, що німці створюють українську поліцію на теренах Волині, Поділля і Полісся, а ставлення місцевих українців до поляків є виразно ворожим[80]. Він просив вказівок щодо взаємин з українцями (а також литовцями й білорусами). У середині листопада 1941 р. командувач СЗБ надіслав до Лондона докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період з вересня 1939 р. по листопад 1941 р. з важливою дописко̀ю «передбачення на майбутнє». Документ узагальнював розвиток взаємин двох народів напередодні і після початку війни й констатував, що ставлення українського населення до поляків постійно погіршувалося внаслідок насамперед «помилок нашої політики щодо українців». Німецька окупація розчарувала українців, серед яких зростало переконання про тимчасовість німецької присутності на землях України, Галичини й Волині. Водночас серед керівних діячів українського руху, говорилося у звіті, поширювалося переконання про те, що «поляки є більш небезпечним ворогом, ніж німці» оскільки німці відійдуть, а поляки залишаться. Тому українці прагнули використати перебування німців для послаблення позицій поляків. Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) до складу Польщі, доведеться зіткнутися з «опором зміцнілої української стихії» в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку будуть тут представлятися як «агресивна війна». Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до польських урядових структур тощо[81].

Проте подібні застереження і передбачення в середовищі польських урядових структур назагал не зустрічали розуміння, незважаючи на присутність розбіжностей у трактуванні українського питання. Більшість польських політичних кіл розглядали його лише як внутрішньопольську справу. Для польської сторони питання утримання Східної Галичини й Волині («кресів») у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Як видається, на таку позицію більшою мірою впливали емоційні чинники, ніж політично-державні інтереси. Адже переважання на цих землях українського населення робило проблематичним збереження тут міжнаціонального спокою. На переговорах з українцями польські представники наполягали насамперед на «цивілізаційному» вкладі поляків у розвиток цих земель, закликали українців звернути свої погляди «на Київ, а не на Львів». Водночас усім тверезо мислячим політикам після

[80] *Armia Krajowa w dokumentach...*, т. 6, с. 207.
[81] Там само, т. 2, с. 137–142.

1939 р. було зрозуміло, що СРСР не допустить створення самостійної України ні в Українській РСР, ні в Західній Україні. Для українських державників, «затиснутих» між німцями, більшовиками і польським Рухом опору, не залишалося місця для утворення підстав власної держави. Драматичну ситуацію українського національного руху добре зауважив незнаний автор важливого політичного документу під назвою «Українська справа», підготовленого в 1943 р. і представленого прем'єру еміграційного уряду (тоді вже Станіславові Міколайчику) тільки в 1944 р. У ньому зазначалося: «Під впливом німецьких поразок українці чимраз більше відчувають свою самотність через пов'язання з німцями і неприсутність в таборі альянтів. У цьому становищі проголошення польською стороною гасла незалежності України українці вважали би таким знаменним фактом, що перед його обличчям відразу втратили б значення польсько-українські спори за кордон і навіть справа Східної Малопольщі [Східної Галичини – *Л. З.*] стала би другорядною»[82].

Однак, прагнучи за будь-яку ціну зберегти польську присутність на західноукраїнських землях з метою залишення їх в складі післявоєнної Польщі, польське підпілля фактично зробило місцеве польське населення заручником безкомпромісної політики лондонського уряду. Його провідники не звертали уваги на численні рапорти командування АК про антипольські настрої серед українців Галичини й Волині, про підготовку ними збройного повстання з метою створення незалежної української держави. Командувач АК ген. Ровецький, готуючи плани антинімецького повстання на окупованих територіях, ще 1942 р. в листах до Лондону підкреслював, що в момент боротьби з німцями «українці будуть мати над нами перевагу», а спроби реалізувати план польського повстання, «незважаючи на всі наші зусилля організувати Схід [«креси» – *Л. З.*], не може мати великих шансів [на успіх]»[83].

Необхідно було терміново шукати площини взаємодії зі зростаючим українським національним рухом. Восени 1942 р. і на початку 1943 р. відбулося кілька нових зустрічей представників польських АК і Делегатури з діячами українського національного руху, головно від ОУН-Б. Вони не принесли змін у позиції сторін: поляки наполягали на збереженні західноукраїнських земель у складі відновленої Польщі, а українці виступали за їхнє включення до незалежної України[84]. Як згадував один

---

[82] *Sprawa ukraińska*, „Zeszyty Historyczne" 1985, з. 71, с. 136.

[83] *Armia Krajowa w dokumentach...*, т. 2, с. 277–278, 331.

[84] Див. докл.: M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, т. 2, Warszawa 1992, с. 104–109; Cz. Partacz, *Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, т. 6, Warszawa 2000, с. 26–30.

з учасників переговорів з українського боку Зіновій Матла, на пропозицію українців визнати їхнє право на самостійну державу в межах української етнографічної території і зробити з цього приводу офіційну заяву, польські учасники переговорів обмежувалися заявами про можливість «спільної польсько-української держави»[85].

Не зустрічаючи розуміння з боку польських політичних чинників, провідники ОУН-Б приступили до рішучих дій по забезпеченню умов для здійснення національної революції і створення УССД, розбудовуючи власні збройні сили насамперед на Волині й Поліссі.

Треба зазначити, що на той час провідники українського національного руху не задовільнялися частковими поступками на зразок автономії українців в складі польської держави, прагнучи створити і утвердити підвалини власної державності всупереч несприятливим міжнародним обставинам. За ухвалами II Конференції ОУН-Б (квітень 1942) було вирішено розпочинати створення збройних воєнізованих відділів, котрі повинні були стати зародком майбутньої регулярної армії. До цього спонукали бандерівців як приготування польського підпілля до організованого повстання проти окупантів, так і поява в західноукраїнських землях совєтських партизанів. Було очевидно, що з поразками гітлерівців на фронтах війни на перший план вийде питання устрою в східній частині континенту. Проте серед керівників ОУН-Б не було єдності щодо доцільності розгортання масового партизанського руху і активних бойових дій проти гітлерівців – були поширені погляди, що така боротьба буде «лити воду на млин Сталіна»[86]. У той же час ситуація диктувала необхідність чіткого визначення позицій всіх сторін світового конфлікту, а на західноукраїнських землях – усіх його учасників. До того ж у 1942 р. серед населення на Волині і Поліссі постійно зростав стихійний рух опору окупантам, виникали численні збройні загони й формування різної орієнтації. Політичним силам, котрі претендували на керівну роль в русі, не можна було далі зволікати з визначенням позицій.

Переломове значення в розвитку українського національного руху, як видається, мала Військова конференція ОУН-Б, що зібралася на початку грудня 1942 р. у Львові. Хоча на ній ще проявилися розбіжності щодо тактики подальшої боротьби, але було прийняте одностайне рішення про створення єдиних українських збройних сил під проводом ОУН-Б і підготовку в майбутньому збройного повстання проти німців і совєтських військ[87]. Розбіжності між прихильниками й противниками активної збройної боротьби проти гітлерівців було остаточно подолано

[85] П. Терещук [Олександер Матла], *Історичні нотатки*, Торонто 1985, с. 290–292.
[86] А. Кентій, *Нариси історії...*, с. 168–169.
[87] Його ж, *Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр.*, Київ 1999, с. 13–15.

на III Конференції ОУН-Б (тоді вже ОУН-Самостійників-Державників), що пройшла в лютому 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині. У її постановах стверджувалося, що українці ведуть боротьбу як проти німців, так і проти більшовиків (проти «двох ворожих імперіалістів») за УССД і готові до співробітництва з усіма, хто визнає українську державність на «етнографічних територіях», але будуть поборювати будь-які «імперіалістичні намагання». Хоча Польща в документах конференції не згадувалася, проте було зрозуміло, що ОУН-Б готова співпрацювати лише з тими, хто визнає її візію майбутньої України. Оригінально було поставлене питання про боротьбу з гітлерівцями: всяка співпраця з ними оголошувалася «підтримкою московського імперіалізму». Водночас простежувалася певна розгубленість націоналістів перед обличчям успіхів СРСР і західних союзників на фронтах війни: вони намагалися застерегти поневолені народи щодо орієнтації на «англо-американський світ», який співпрацює з СРСР і нехтує «небезпекою большевизму»[88].

Відомо, що тільки після III конференції ОУН-Б приступила до розбудови Української Повстанської Армії (УПА), насамперед на Волині й Поліссі. Приблизно в цей час (грудень 1942 – лютий 1943) керівництво ОУН-Б очевидно схвалило негласне рішення про проведення «антипольської акції» на Волині і Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елементу, який міг відіграти роль «п'ятої колони» в ході боротьби за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії і співробітництво поляків з радянськими партизанами[89]. Донині не знайдено прямих документів, котрі б свідчили, що провідникам ОУН і УПА йшлося про винищення всього польського населення Волині і Полісся (а потім Галичини). Хоча зіткнення і сутички між українськими та польськими підпільними силами спостерігалися й раніше, однак незаперечним фактом залишається те, що, починаючи з лютого 1943 р., українські збройні загони при підтримці місцевого українського населення чинили скоординовані напади на польські населені пункти, які часто супроводжувалися винищенням цивільного населення. Необізнаний з планами оунівців, православний священик з Волині Максим Федорчук у своєму щоденнику 23 березня 1943 р. записав: «Від 21 березня поляки гвалтовно забирають свої клунки і втікають до міста.

---

[88] *ОУН в світлі постанов...*, с. 75–89.

[89] Про проведення антипольської акції ОУН і УПА свідчать численні документи і мемуари безпосередніх учасників подій з обох сторін; див.: І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК...*, с. 123–133; А. Кентій, *Українська Повстанська Армія...*, с. 237; W. Filar, *Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944. Podobieństwa i różnice* [у:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, Warszawa 2002, c. 41–58; G. Motyka, *Tak było...*, с. 110–114 та ін.

По дорозі сунеться обоз за обозом. Всі поляки смутні. Питаємо, яка причина втечі до міста, і отримуємо відповідь, що українці винні. Дійсно, щось є. Бо коли наступає ніч, то навколо видно пожежі. Людей огортає страх. Є оголошення, що Великдень українці відсвяткують по селах без поляків. Щоденно чути нові тривожні вісті щодо долі поляків»[90]. Двадцять п'ятого лютого 1943 р. керівники совєтського партизанського руху на Рівненщині повідомляли Українському штабу партизанського руху (УШПР), що там націоналісти приступили до активних дій, знищуючи польські родини, а на зборах селян «закликають знищувати комуністів, жидів і поляків»[91]. У травні 1943 р. командувач АК ген. Ровецький повідомляв до Лондону, що з кінця лютого 1943 р. на Волині поширилися акції українських націоналістів проти поляків, які змусили польське населення втікати до більших міст. Спочатку ці акції («масове мордування поляків») були спрямовані проти поляків у німецькій адміністрації, а потім поширилися на сільське населення. Назагал ситуація на Волині нагадує «дикі поля»[92].

Урядуючий на той час провідник ОУН-Б Микола Лебедь у своїх спогадах у пом'якшеній формі писав: «УПА пробувала втягнути поляків до спільної боротьби. Коли ж це не дало жодного успіху, УПА дала польському населенню наказ опустити українські терени Волині і Полісся». Далі, прагнучи зняти відповідальність з української сторони, керівник ОУН звинувачував в антипольських акціях німців, радянських партизанів, котрі винищували поляків під виглядом УПА. Однак в іншому місці він змушений визнати: «... Відповідь українського народу [на провокації з боку польського підпілля – *Л. З.*] могла бути тільки одна. Очистити терен від ворожого польського населення, щоб могли вдержатися в боротьбі з основними ворогами й не мати постійної провокації. І тому нехай нікого не дивує, що боротьба ця прийняла в деяких місцевостях спонтанні, гострі форми»[93].

Антипольська акція ОУН і УПА набирала сили в 1943 р., щоб потім перекинутися на Галичину і т. зв. Закерзоння (землі на захід від Бугу й Сяну). Польське підпілля відповідало відплатними акціями, знищую-

---

[90] В. Данилюк, *Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944 років*, Луцьк 1995, с. 145.

[91] *Літопис УПА. Нова серія*, т. 4: *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії і НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1949*. Книга перша: *1943–1945*, Київ – Торонто 2002, с. 61–62.

[92] *Armia Krajowa w dokumentach...*, т. 3, Londyn 1976, с. 4–18.

[93] М. Лебедь, *УПА. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу*. Частина І: *Німецька окупація України*, б.м.в. 1946, с. 27, 79.

чи українські села. Розгорілася справжня локальна війна, в якій перевага в людських ресурсах була на боці українців.

Згідно з документами, українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі набувало загострення впродовж усього 1942 р. Його причини були складними й глибокими. Невдаючися до аналізу всіх обставин загострення українсько-польського конфлікту, до якого причетна також політика німецьких окупантів і совєтських партизанів, звернемо увагу на хронологію конфлікту. На початку 1942 р. на Волині вже діяли окремі боївки ОУН-Б, ОУН-М, УПА «Поліська січ» Бульби-Боровця й низка інших українських збройних формувань. Однак дії українського підпілля проти окупантів не мали організованого характеру. З початку 1942 р. на Поліссі й Волині з'явилися перші совєтські партизанські з'єднання, які намагалися увійти в контакт з польським та українським підпіллям і залучити його до активної партизанської боротьби в тилу. Діяльність совєтських партизанів спровокувала гітлерівців на численні антипартизанські акції, в яких використовувалась як українська, так і польська поліція. У ході пацифікацій мали місце жертви серед цивільного населення з обох сторін, що «підігрівало» взаємну ненависть і породжувало обопільні звинувачення у колабораціонізмі – за усталеним звичаєм колаборація окремих представників переносилася на всю національну громаду.

Ще навесні 1942 р. за рішенням II конференції ОУН-Б провіднику на Волині і Поліссі Дмитру Клячківському було дано вказівку розпочати створення «збройного запілля» з метою самооборони місцевого населення від німців, червоних партизанів і «польських грабіжницьких банд», а також створення бази для майбутньої організації української визвольної армії[94]. З цього часу волинські провідники ОУН-Б (Клячківський, Ростислав Волошин, Яків Бусел) виступали з «волинською» тактикою активної збройної боротьби проти окупантів та їхніх посібників. Натомість Крайовий провід ОУН-Б (Лебедь) тоді ще дотримувався тактики вичікування («галицької тактики»), посилаючися на силу німців і необхідність підготовки відповідної матеріальної та кадрової бази для збройної боротьби. Тільки під кінець 1942 р. «волинська тактика» здобула перевагу і відбилась у рішеннях згаданих вище Військової конференції та III конференції ОУН-Б. Саме на Військовій конференції було схвалене рішення про розгортання «широкої роботи по створенню збройних сил ОУН». Тоді ж була обрана комісія для підготовки необхідних документів майбутньої збройної сили[95].

---

[94] Г. Стародубець, вказ. праця, с. 64.

[95] В. Щеглюк, *«Як роса на сонці». Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л. Павлишина*, Львів 1992, с. 90–91.

Подальші події показали, що ОУН-Б і створювана нею УПА з весни 1943 р. повели активні бойові дії проти польського населення, прагнучи витіснити його з Волині, а потім і Галичини. Конкретні факти нападів українців і відплатних акцій польського підпілля сьогодні достатньо представлені в польській та українській науковій літературі[96]. Слід зауважити, що збройні операції проти польських поселень на Волині і в Галичині проводилися як воєнні дії. Нині опубліковано чимало документів, які показують масштаби антипольської акції ОУН і УПА, а також відплатних дій польських загонів самооборони. Як правило в них ідеться про звинувачення протилежної сторони в провокуванні збройних дій. Для прикладу можна навести уривок хоча б з одного наказу УПА по Воєнній окрузі «Заграва» від 29 липня 1943 р.: «Відділи УПА 1-ї групи в днях 17, 18, 19 липня проводили операції в р-нах польських колоній: Гута-Степань, Селисько, Вирка, Виробки. Завдання. Знищити узброєні польські банди, які були сталою загрозою для місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки. Сили ворога складалися з більше 400 узброєних ляхів та відділу червоних [...]». Далі повідомлялося, що завдання виконано[97].

Головну роль в ініціюванні «антипольської акції» відіграла ОУН-Б. У період створення УПА на Поліссі і Волині, який припав на весну 1943 р., керівники ОУН-Б спочатку не розраховували на боротьбу проти поляків. Матеріали III конференції ОУН-Б (лютий 1943) визначали головними ворогами українського руху Москву й Берлін. Проте в ході створення УПА виник і «третій фронт» проти поляків, зумовлений тим, що польський рух опору, знаходячись у трикутнику протистояння: гітлерівці – червоні партизани – українці, був змушений виконувати вказівки лондонського уряду та його підпілля, чинити опір насамперед українцям і вступати у взаємодію з червоними партизанами – союзниками польського еміграційного уряду.

За таких умов, коли спроби встановити співробітництво з польським підпіллям розбилися на камені державної приналежності Галичини й Волині, а майбутнє віщувало збройне зіткнення в боротьбі за ці землі, до якого готувалась також польська сторона, в середовищі керівництва ОУН-Б виник план розпочати збройні дії проти поляків з метою їхнього витіснення з українського «запілля» (тилу). Єдиним документом, який свідчить про такі плани проводу ОУН-Б, є пропозиція співпраці цієї організації з УПА «Поліська січ» Бульби-Боровця, яка була передана

[96] Див. названі вище праці Владислава Філяра, Еви і Владислава Семашків, Ґжеґожа Мотики, Ігоря Ільюшина та ін.

[97] *Літопис УПА. Нова серія*, т. 2, Київ – Торонто 1999, с. 128. Тут же вміщено чимало інших наказів на знищення польських колоній і сіл.

9 квітня 1943 р. Пропозиції складалися з 8 пунктів, які вимагали підпорядкування Бульби-Боровця безоглядному керівництву ОУН-Б, створення єдиної революційної армії шляхом примусової мобілізації всього дієздатного українського населення. Восьмий пункт містив заклик «очистити всю повстанську територію від польського населення, яке всюди шкодить українській справі через провокаційну роботу польських урядовців у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами большевицької партизанки»[98]. Відомо, що Т. Бульба-Боровець, який на той час знаходився під впливом ОУН-М, не прийняв пропозицій, а щодо 8. пункту – заперечив у принципі можливість застосування колективної відповідальності до польського населення[99].

Натомість сьогодні відомо чимало непрямих документів, які засвідчують намір ОУН-Б ліквідувати «польську п'яту колону» в своєму запіллі. Серед них є також інформації, що надходили до УШПР (Українського штабу партизанського руху) від совєтських спецзагонів, які діяли на Волині й Поліссі. Так, у радіограмі командира партизанського загону ім. Микити Хрущова від 14 квітня 1943 р., який досить докладно й точно подає інформацію про дії ОУН-Б, повідомлялося: «Найближче завдання націоналістів повне знищення поляків на терені України... В Цуманському районі перед сотнею національної армії [УПА – *Л. З.*] поставлене завдання знищити поляків і всі їхні населені пункти спалити до 15 квітня»[100].

При цьому у пропаганді й агітації ОУН-Б і УПА всіляко підкреслювали «оборонний» характер дій проти польського населення, звинувачуючи його у співпраці з німцями й більшовиками. В органі УПА «Ідея і чин» у 1943 р. неодноразово з'являлися статті провідних ідеологів ОУН-Б, в яких вся вина за українсько-польський конфлікт на Волині і в Галичині перекладалася на польську «імперіалістичну верхівку», яка не бажає визнавати незалежницьких устремлінь українців, ставиться до них як до людей нижчого гатунку. Безперечно, польські політичні кола різних орієнтацій не бажали поступитися теренами Галичини і Волині, не кажучи вже про Підляшшя, Холмщину, Надсяння, недооцінювали масовості українського національного руху. Разом з тим, пропаганда ОУН-Б і УПА лицемірно заявляла, що ніяких антипольських акцій взагалі не було. Садовий (Мирослав Прокоп) писав в «Ідеї і чині», що з початком 1943 р. українське населення ПЗУЗ (Північно-західних українських земель) перейшло до оборони, тому що «польська верхівка і ксьондзи підбури-

[98] П. Балей, *Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки*, Лас Вегас 1997, с. 196.
[99] Там само, с. 89, 197.
[100] *Літопис УПА. Нова серія*, т. 4, с. 65.

ли поляків до боротьби проти українців», що поляки вислуговувалися перед гітлерівцями, проводили терор проти українців[101], забуваючи при цьому факт свого недавнього співробітництва з німцями, в тому числі в лавах української поліції, котра навесні 1943 р. за наказом ОУН-Б пішла до лісу. Ще більш облудною з точки зору приховання справжніх мотивів дій бандерівців, була відозва Крайового проводу ОУН-Б до поляків від 18 травня 1943 р., в якій ішлося про те, що поляки замінили українців в окупаційній службі, спалюють українські села і розстрілюють мирних жителів. Водночас стверджувалося, що до цього часу українці не зачіпали поляків (?), але якщо ті не припинять співробітництва з німцями, то їх чекає жорстока розплата[102].

Дійсно, поляки у великій кількості зголосилися на німецьку службу після відходу українців (зрештою на Волині і в Галичині вони весь час окупації посідали значні позиції в адміністрації нижчого рівня). Німці свідомо використовували нову польську поліцію до розправи з українським рухом, так як до цього українську – проти польського. Цей негативний факт відзначали тогочасні аналітики польського підпілля, які писали, що залучення поляків до антиукраїнських акцій «спричинило дальше погіршення ситуації, коли польські відділи під німецьким керівництвом почали вирізати українські села, а німці підкреслювали, що це є покарання за мордування поляків». За таких умов польське населення Волині «опинилося в трагічному становищі» і було змушене організовувати бази самооборони[103]. Фактично на Волині, а пізніше в Галичині дійшло до розгортання українсько-польської війни, відповідальність за яку несли провідники обох національно-визвольних рухів.

Із зміною ситуації на фронтах і поразками гітлерівців під ударами Червоної армії, польсько-українське протиборство на окупованих західноукраїнських землях перетворювалося на локальний спір, суддею в якому виступав насамперед совєтський диктатор Йосиф Сталін. Польсько-українське протистояння, яке набирало гостроти, непокоїло польське підпілля напередодні появи в цьому регіоні совєтських військ. У квітні 1943 р. командувач АК скерував до Лондона докладний аналіз ситуації стосунків з національними меншинами. Він повідомляв, що впливи

[101] *Літопис УПА*, т. 24, Торонто – Львів 1996, с. 299–300.

[102] M. Siwicki, вказ. праця, т. 2, с. 166–167. Йшлося про те, що приступаючи до активної збройної боротьби з окупантами, в березні 1943 ОУН-Б дала наказ українській поліції полишити службу окупантам і піти в ліси Полісся і Волині, щоб зміцнити збройні загони ОУН, а 4 квітня 1943 було наказано під загрозою революційного трибуналу залишити службу в німецькій адміністрації. На місце українців окупанти залучили поляків, у тому числі з центральних районів Польщі; *Проблема ОУН-УПА. Попередня історична...*, с. 54–55.

[103] *Sprawa ukraińska...*, с. 145–146.

ОУН-Б швидко зростають на Волині і в Галичині, де майже вся молодь прагне незалежної України, і що українці використовують кон'юнктуру для творення ситуації «доконаних фактів», «зміцнюючи свій стан посідання за рахунок поляків»[104]. Щодо місцевих поляків, то зазначалося, що вони дуже вороже ставляться до українців і серед них «переважає бажання помсти за пережиті кривди і прагнення у відповідний момент усунути активність української стихії, щоб назавжди позбутися небезпеки»[105].

Оскільки лондонський уряд був зайнятий переважно зовнішньополітичними питаннями, основний тягар розв'язання польсько-українських суперечностей впав на крайову Делегатуру й АК. У травні 1943 р. рапорти ген. Ровецького били на сполох через масові повідомлення про напади загонів УПА на польські села, що супроводжувалися винищенням цивільного населення[106]. Польське населення втікало до більших міст і укріплених баз самооборони. Керівництво АК вживало термінових заходів для зміцнення польського збройного підпілля на Волині. Сімнадцятого травня 1943 р. командувач Волинського округу АК дав наказ організувати тут польську самооборону, який передбачав не лише відбиття нападів УПА, німецьких каральних експедицій, але й відплатні акції проти українських сіл[107]. Боротьба набула особливо запеклого характеру влітку 1943 р. і відзначалася рисами справжньої міжетнічної війни.

Неодноразові попередження польського лондонського уряду про небезпеку конфлікту з українцями і вимоги визначитися зі ставленням до українців, які лунали з боку керівників АК, не дали очікуваних наслідків. Тільки 31 березня 1943 р. лондонський уряд оприлюднив «Тези в справі української політики», а 30 липня 1943 р. Крайова політична репрезентація (представницького органу політичних партій в окупованій країні) – «Відозву до українського народу». Обидва документи ігнорували державотворчі прагнення українців західноукраїнських земель, обіцяючи їм у майбутньому лише рівні права в межах відновленої польської держави[108].

Антипольська акція ОУН і УПА на Волині не принесла бажаних результатів, а лише спричинила зростання взаємної недовіри й ненависті. Обидві сторони – українська і польська – виставляли свої аргументи на користь присутності в регіоні. Польське підпілля готувалося відновити свій контроль на теренах колишньої Речі Посполитої, незважаючи на

[104] *Armia Krajowa w dokumentach...*, т. 6, с. 314–320.
[105] Там само, с. 319.
[106] *Armia Krajowa w dokumentach...*, т. 3, с. 4–5, 18, 34 та ін.
[107] W. Filar, *„Burza" na Wołyniu...*, с. 71–72.
[108] *Armia Krajowa w dokumentach...*, т. 6, с. 314–320.

прагнення більшості українців мати тут самостійну державу і несприятливу для поляків міжнародну кон'юнктуру, плануючи діяти методом «доконаних фактів». Такий розвиток подій був відбитий у плані «Бужа» («Буря»), розробленому і затвердженому командуванням АК 20 листопада 1943 р. Він передбачав загальнопольське повстання в центрі країни і збройні демонстрації на «кресах» в момент відступу німців і напередодні приходу Червоної армії, щоб виступити «господарем» цих земель[109].

ОУН-Б і командування УПА не очікувало зустріти такий серйозний опір з боку поляків. Волинський конфлікт набув розголосу в документах гітлерівців, совєтських органів, на міжнародній арені. Вже у звіті Служби безпеки Воєнної округи «Заграва» (район Сарн, Костополя на Волині) за вересень – жовтень 1943 р. зазначалося, що «акція нищення поляків не принесла очікуваних наслідків» і що «польський елемент в основному зберігся». Автор звіту пропонував «піддати ревізії» ставлення до поляків і повести з ними переговори[110].

Керівництво ОУН-Б й саме було налякане масштабами українсько-польської війни, що розпочалася на Волині навесні 1943 р., не очікувало такого потужного опору з боку польського підпілля і совєтських партизанів. У керівних колах організації поширилися думки про потребу ревізії ідеології і політичної програми з метою усунення деяких найбільш недемократичних положень, котрі обмежували впливи націоналістів серед українського населення та інших національно-визвольних формувань[111]. Ревізія політичної програми була здійснена на III Надзвичайному Великому зборі ОУН(СД) (21–25 серпня 1943). Політична програма ОУН(СД), спрямована на побудову УССД, набула певних демократичних рис за рахунок підсилення соціальних положень програми, відмови від тоталітарної риторики тощо[112]. Вона проголошувала боротьбу з усіма «імперіалізмами», насамперед більшовицьким і німецьким. Окремим пунктом проходило положення про польську «імперіалістичну верхівку», яка є прислужником чужих імперіалізмів і «намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому й московському імперіалізмам винищувати український народ». Разом з тим містився заклик ліквідувати «всі другорядні фронти» і співробітничати з «народними масами сусідніх народів»[113]. Українське підпілля твердо стоя-

[109] W. Bonusiak, вказ. праця, с. 365–366.
[110] А. Кентій, *Українська Повстанська Армія...*, с. 229–230.
[111] Ю. Киричук, *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття*, Львів 2000, с. 72.
[112] Г. Касьянов, *До питання про ідеологію...*, с. 28–32.
[113] *ОУН в світлі постанов...*, с. 117–120.

ло на шляху створення незалежної державності і не планувало сходити з нього, незважаючи на несприятливі зовнішньополітичні обставини і не зупиняючися перед застосуванням збройних форм поборювання супротивників.

Одночасно на III НВЗ ОУН-Б було схвалено й політичні засади УПА, які відбивали ідейно-політичні зміни, що проходили в організації. УПА представлялася в них як революційна збройна сила українського національно-визвольного руху й засіб здобуття УССД у боротьбі проти всіх «імперіалізмів», насамперед німецького націонал-соціалізму і російського комуно-більшовизму. Майбутня українська держава проголошувалася «народною», в якій будуть забезпечені права людини незалежно від національної приналежності і плюралізм світоглядів. ОУН залишала за собою право політичної організації українського народу[114].

Резонанс, який викликали повідомлення про антипольські дії ОУН і УПА на Волині в першій половині 1943 р., а також кадрова та матеріальна допомога польському підпіллю на Волині і в Галичині з боку Делегатури і АК змусили українських провідників внести певні корективи в політику щодо поляків. Восени 1943 р. з'явилася низка відозв і листівок ОУН-Б і УПА, в яких вина за міжетнічний конфлікт переносилась на польські «імперіалістичні кола», які не хочуть відмовитися від своєї традиційної антиукраїнської політики. У жовтні 1943 р. Провід ОУН-Б поширив листівку під назвою «Комунікат», в якій націоналісти знімали з себе відповідальність за «стан напруження» в польсько-українських стосунках на ЗУЗ і ПЗУЗ, перекладаючи відповідальність за нього на польську меншину, яка своїми безвідповідальними заявами і діями «прямо-таки наштовхувала українців до безпосередньої реакції». Разом з тим, у документі визнавалося, що волинські події «своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народами українським і польським»[115]. У зв'язку з цим Провід ОУН-Б засудив акти взаємних масових убивств, котрі сам же ініціював. Під датою 16 листопада того ж року УПА поширила звернення до поляків, в якому вже містилися інші акценти. У ньому йшлося про те, що взаємне мордування (на Волині й тепер в Галичині) триває, незважаючи на наближення фронту. Винуватцем цього конфлікту визначалася насамперед польська сторона, яка не бажала визнати українських планів створення власної державності на українських землях. Констатувалося, що затятість поляків у відстоюванні свого права до Волині і Галичини й опір українським силам тимчасово зріс, але вони не в стані зупинити прагнення українців

[114] *Українська суспільно-політична думка...*, т. 3, с. 74–81.

[115] П. Мірчук, *Українська Повстанська Армія 1942–1945. Документи і матеріали*, Львів 1992, с. 295.

до незалежності. Звернення закінчувалося вимогою, щоб поляки «залишили наші землі» і забралися за Буг, де воювали б з німцями за Польщу[116]. Надалі провідники ОУН і УПА (зокрема в Галичині) висували під адресою поляків вимогу під загрозою розправи залишити українські землі і переселитися за Буг і Сян.

Взаємне поборювання українців і поляків на Волині й в Галичині в другій половині 1943 і 1944 рр. не припинилося. Причинами цього були «відплатні» збройні напади на українські села і загони УПА, які чинила польська поліція спільно з німецькими вояками, польське підпілля (АК), совєтські партизани спільно з прорадянськими польськими загонами з метою розгромити український самостійницький рух[117]. Тому керівники УПА неодноразово зверталися до польського населення із закликами припинити співробітництво з німцями і совєтськими партизанами, стати до лав спільної боротьби поневолених народів проти всіх імперіалістів. Вказані положення містилися зокрема у «Зверненні УПА до поляків» з грудня 1943 р., де останнім пропонувалося будувати незалежну Польщу на польських «етнографічних землях», оскільки «на українській землі Ви Польщі ніколи не побудуєте»[118].

З літа 1943 р. українсько-польський конфлікт поширився на Галичину. Спочатку взаємні напади мали тут епізодичний характер і були пов'язані з рейдами сотень УПА до Карпат. Але з початку 1944 р. конфлікт поступово набув рис масових збройних нападів, оскільки обидві сторони – українська і польська – відводили Галичині особливу роль у відбудові державності[119]. Ставлення українського підпілля до польського населення в цей час ілюструється «Інструкцією до відома командирів відділів» від 9 червня 1944 р., виданою ВО «Буг» УПА-Захід. У ній зазначалося, що треба ліквідовувати сильні польські скупчення, знищувати польську верхівку, але не вбивати жінок, дітей, старців, членів мішаних польсько-українських родин і українських римо-католиків[120]. Насправді у воєнній завірюсі командири й вояки УПА не завжди мали змогу слідувати вказівкам керівництва.

Не менш запекле українсько-польське протиборство наприкінці 1943 р. розгорнулося на терені східної Люблінщини, де польське підпілля, маючи значно більші збройні сили, розпочало «відплатні акції»

---

[116] M. Siwicki, вказ. праця, т. 2, с. 175–177.

[117] Нині опубліковано багато документів, які засвідчують факт розгортання справжньої антиукраїнської війни на Волині у 1943–1944 рр., див.: В. Сергійчук, *Поляки на Волині...*

[118] Там само, с. 348–352.

[119] І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК...*, с. 176–177.

[120] А. Кентій, *Українська Повстанська Армія...*, с. 231–232.

проти українського населення, винищуючи цілі села. Тоді Головна команда УПА (Роман Шухевич) перекинула на Грубешівщину, Замойщину і Холмщину кілька великих куренів УПА, які утворили тут «Керівництво Холмського фронту», що успішно протидіяло польським загонам, але водночас нападало й винищувало польські села[121]. Навесні 1944 р. бої між УПА й АК (і Хлопськими батальйонами) на Грубешівщині набули характеру регулярних фронтових дій, вони тривали до червня 1944 р. і відзначалися особливо кривавими наслідками[122].

Швидкоплинна ситуація навесні і влітку 1944 р., пов'язана з наступом Червоної армії і опануванням нею теренів Волині і Галичини, змусила командування УПА передислокувати основні сили за Буг і створити там Військову округу УПА-Захід. Українські сили зіткнулися там з сильною протидією як поляків, так і німців. У важких і жорстоких боях загони УПА, спираючись на місцеве українське населення, чинили опір німецьким і польським каральним операціям[123]. Усі сторони, включаючи прорадянські партизанські загони, що діяли на Люблінщині, перекладали вину за насильство на своїх супротивників. Підпільна газета «Помста», яку видавала УПА-Захід, в травні 1944 р. писала: «Не ми, а ляхи хотіли мати з нами війну, так мають. Відплатимо їм страшним пеклом, аж до повного винищення. А там хай нас історія судить»[124]. Для «історії» це завдання виявилося непосильним...

Після окупації західноукраїнських і польських земель Червоною армією ситуація змінилася. Український національний рух продовжував чинити опір совєтській і польській комуністичній владі на стратегічних засадах, розроблених під час війни, сподіваючися на розв'язання «третьої світової війни» проти комунізму. Однак реальних шансів на успіх у тодішніх умовах не було...

Треба зауважити, що антипольська акція ОУН і УПА вже у ході її тривання була засуджена поміркованими елементами української громадськості. У рапорті АК від травня 1943 р. зазначалося, що волинська інтелігенція відмежувалась від акції, називаючи її «вибриком молоді», а Волинський український комітет поширив відозву, в якій засудив вбивства[125]. Ще навесні 1943 р. гостро засудив антипольську політику бандерівців авторитетний греко-католицький митрополит Андрей Шептиць-

[121] Л. Шанковський, *Українська Повстанча Армія* [у:] *Україна у Другій світовій війні. Матеріали для навчальних закладів*, Київ 1997, с. 342–343.

[122] Кожна зі сторін конфлікту втратила близько 3000–4000 осіб; див.: І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК...*, с. 174–175.

[123] Л. Шанковський, *Українська Повстанча Армія...*, с. 343–345.

[124] APL, UPA-Zachód. VI Okręg Wojskowy. Kryptonim „Sian". III Odcinek Taktyczny. Kryptonim „Danyliw", т. 69, к. 3–4.

[125] *Armia Krajowa w dokumentach...*, т. 3, с. 5, 34.

кий. Під час переговорів з представником польського підпілля у Львові, він з самого початку розмови «в самих гострих словах засудив діяльність бандерівців, котрі, на його думку, роблять дурниці і взагалі є людьми неповажними»[126]. У розпал українсько-польського конфлікту 10 серпня 1943 р. він виступив з пастирським листом, в якому засудив братовбивчі дії, якими б добрими намірами вони не виправдовувались. «Ми навіть були свідками страхітливих убивств, учинених молодими людьми, можливо і з добрих намірів, але із згубними наслідками для нації, – говорилося в листі. – Ми не раз бачили людей, котрі переказували нашій молоді накази різних національних провідників і наказували для добра справи когось убити [...] На жаль, такі випадки створили між молоддю фальшиве переконання, що вона вправі позбавляти когось життя». Духовний лідер українців закликав молодь не дати «спровокувати себе до жодних беззаконних учинків»[127]. Подібні до цього листа звернення із засудженням «гайдамацьких традицій» оголосили також греко-католицькі єпископи Григорій Хомишин і Йосафат Коциловський. На жаль, ці заклики не зупинили протиборства.

Висновки, які приходять на думку після вивчення винесеного у назву питання, здається могли б полягати у наступному. Друга світова війна і пов'язані з нею міжнародні обставини поставили під знак запитання політичну конструкцію Центральної та Східної Європи, збудовану після завершення першого світового конфлікту XX ст. У річищі тоталітарних тенденцій, характерних для програм розв'язання європейських соціальних і національних проблем, в українському національно-визвольному русі взяли гору радикально-націоналістичні сили, що пов'язували вирішення українського питання з гітлерівськими планами встановлення «нового порядку» на континенті. Коли став очевидним провал планів ОУН здобути незалежність в опорі на нацистську Німеччину, українські націоналісти висунули і почали втілювати в життя програму боротьби проти всіх ворогів незалежної української держави. Ця програма не враховувала тогочасного міжнародного розкладу сил і була спрямована як проти гітлерівців, так і проти союзників по антигітлерівській коаліції. На західноукраїнських землях плани ОУН і створеної нею УПА зустріли рішучу протидію польського населення та Руху опору, керованого еміграційним урядом в Лондоні. Прагнучи створити грунт для незалежної України, провідники ОУН і УПА на початку 1943 р. спланували й почали здійснювати на Волині і в Галичині «антипольську акцію», що передбачала примусове усунення польського населення з теренів май-

[126] M. Siwicki, вказ. праця, т. 2, с. 104.
[127] А. Шептицький, *Пастирський лист до духовенства та вірних (10 серпня 1943 р.)*, «Ї». Незалежний культурологічний часопис 2003, № 28, с. 19–21.

бутньої української державності. В умовах війни і окупації ця акція набула непередбачуваних розмірів і антигуманного характеру, спричинила перероставання українсько-польського політичного конфлікту у збройну боротьбу, що мала риси міжетнічної війни. «Третій фронт» проти поляків (за термінологією бандерівців) був непотрібним для українського національного руху, спричинив великі людські жертви по обидва боки зіткнення, зіграв на руку як гітлерівцям, так і експансіоністським планам тоталітарного СРСР

До виникнення та ескалації українсько-польського конфлікту та його перероставання в збройну боротьбу чималою мірою причинилася також політика польського еміграційного уряду та його підпілля щодо українського питання на окупованих гітлерівцями землях. Ця політика спиралася на основні засади, вироблені у міжвоєнний період. Вони полягали насамперед у збереженні за Польщею розлогих західноукраїнських земель, які розглядались як цивілізаційне надбання польської нації без врахування тих суттєвих свідомісних і політичних змін, що пройшли серед основної маси місцевого українського населення у першій половині XX ст. Захист польської «рації стану» (державних інтересів) на цих землях став наріжним каменем дій польських еміграційних і підпільних структур, котрі за будь-яку ціну намагалися зберегти їх у складі післявоєнної Польщі. З огляду міжнародного права польські політики лондонського табору дотримувались погляду про необхідність відновлення «справедливості» – довоєнного *status quo*. Поза їхньою увагою залишилися факти швидкого зростання українського національного руху, який ще у міжвоєнний період створював складні проблеми для тогочасної польської влади. Трактування українського руху як інспірованого гітлерівцями (ще раніше – австрійцями, німцями) не сприяло його сприйняттю як рівноправного партнера і можливого союзника в антигітлерівській боротьбі. За українською проблемою польські керівники бачили майже виключно проблему територіальну, а ніяк не національну. Не враховувався також фактор тривалого нагромадження українсько-польських суперечностей і протистояння, в ході яких українці пройшли добру «школу» національного згуртування перед загрозою національної асиміляції. Зорієнтувавши всі стратегічні плани на відбудову довоєнної Польщі в кордонах 1939 р., польські керівники не змогли зробити своєчасні висновки з нової ситуації, яка містила загрозу зіпхнути їх на узбіччя «великої політики» внаслідок переоцінки своїх впливів і можливостей. У підсумку, замість посилення своїх позицій перед обличчям союзників, польський пролондонський табір отримав серйозне їхнє підважения саме в тому пункті, який вважався чи не найголовнішим у програмі відбудови незалежної державності. Промовистим є висновок, що його подав в

інтерв'ю, надрукованому в польському паризькому часописі «Культура» у 1960 р., польський кардинал Август Гльонд: «Так, ми не вміли провадити розумної політики супроти українців, а наслідком того є трагічні братовбивства на Волині та в Східній Галичині. Може, колись обидва народи ліпше зрозуміють свої помилки і глибше відчують спільну долю...»[128].

Повертаючися до початку розгляду теми, можна зробити висновок, що ідейні та програмні засади українського національного руху, що формувалися під впливом поразок у боротьбі за державність 1917–1920 рр., поділу земель з переважанням українського населення між п'ятьма державами і антиукраїнською політикою їх керівників, спричинили спочатку зародження, а потім і значне поширення радикально-націоналістичної ідеології (інтегрального націоналізму) і програми відбудови незалежної соборної української державності. Особливу роль в її поширенні відіграли як діячі «старшого», так і «молодшого» поколінь діячів українського національно-визвольного руху, які пропонували виключно революційний, не перебірливий у методах шлях досягнення мети. Прагнучи здобути державність, вони спочатку прийняли орієнтацію на гітлерівську Німеччину, пов'язуючи реалізацію своїх цілей з її планами встановлення «нового порядку» в Європі. Проте в ході війни та окупації, українські націоналісти, передусім ОУН-Б, були змушені стати в опозицію до гітлерівців і розбудувати Рух опору (УПА), розраховуючи тільки на власні сили у боротьбі як з Німеччиною, так і СРСР. У ході національно-визвольної боротьби в роки війни українські націоналісти не змогли досягти угоди про спільні дії з польським Рухом опору і розпочали з ним збройну боротьбу за вплив на західноукраїнських землях («третій фронт»), вдавшися в її ході до антигуманної протипольської акції, що спричинила масову загибель цивільного польського та українського населення. Певні антипольські прояви в ідеології та політичних програмах українських націоналістів не дають підстав вважати їх головною причиною українсько-польського збройного протистояння, яке, на нашу думку, було зумовлене насамперед конфліктом національно-політичних інтересів українського й польського національно-визвольних рухів у боротьбі за державну приналежність західноукраїнських земель, конфлікту, який розпочався ще на початку XX ст. Відповідальність за радикальний характер цього протиборства несли насамперед провідні політичні сили з українського і польського боків, які не змогли досягти розумного компромісу на засадах демократії. В умовах XX ст. – «століття екстремізму» за визначенням Е. Ґобсбаума[129] – цей конфлікт не був поодиноким виключенням.

[128] П. Терещук (Олександер Матла), вказ. праця, с. 293.
[129] Е. Ґобсбаум, *Вік екстремізму. Коротка історія XX віку 1914–1991*, Київ 2001.

Чеслав Партач

Позиція польського еміграційного уряду та польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання

У 2005 р. будемо святкувати 60. річницю завершення Другої світової війни, в результаті якої Йосиф Сталін установив совєтський тоталітаризм у Центрально-Східній Європі. Світ і Європа були поділені на дві зони впливу. Сталін не питав поляків, українців, румунів і чехів, чи вони хочуть бути у його ж зоні. Ненажерливий ведмідь проковтнув частину Фінляндії, Естонію, Латвію, Литву, польські «східні креси» – Віленське, Новогродське, частину Гродненського, Поліське, Волинське, Тернопільське, Станіславське та частину Львівського воєводств. На Волині та у Східній Малопольщі проживало 2,2 млн. поляків і 3,9 млн. українців[1]. Сталін «визволив» і приєднав до Радянського Союзу ще частину Східної Пруссії, Закарпатської Русі, частину Буковини, Молдавію та Курильські острови. Завдяки британській політиці, йому не вдалося поглинути Іран, щоб мати доступ до Перської затоки та Індійського океану.

Вже 17 вересня 1939 р. Польща була першим об'єктом московської агресії, що прикривалася гаслом «визволення» українців і білорусів. Для Сталіна це був перший етап підкорення Європи, чого у той час ніхто не усвідомлював.

Після відтворення польського уряду в еміграції у Франції та Національної ради, у Анжер було сформульовано три базові цілі, триваючої війни:

1. Польща відновить незалежність.
2. Польща не може вийти з війни з меншою територією.
3. Для зміцнення безпеки Польщі слід ліквідувати проблему Східної Пруссії[2].

Цілі польської закордонної політики були уточнені у Бюлетені МЗС від 28 листопада 1939 р. та у циркулярі міністра Августа Залевського від 19 лютого 1940 р. у справі східних кордонів та інкорпорованих Радянським Союзом земель. Уряд Владислава Сікорського у численних заявах

[1] J. Kęsik, *Struktura narodowościowa województwa wołyńskiego w latach 1931–1939* [у:] *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, red. S. Lisiecki, Toruń 2003; G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej w latach 1931–1939* [у:] там само.

[2] Cz. Partacz, *Problem ukraiński w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i polskiego państwa podziemnego w latach 1939–1945* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, Warszawa 1999, c. 115; W. Bonusiak, *Polska podczas II wojny światowej*, Rzeszów 1995, c. 156.

і деклараціях постійно підкреслював територіальну цілісність Польщі, стоячи на позиції дотримання міжнародного права і Ризького договору 1921 р. Ця позиція суперечила так тодішнім, як і довготерміновим цілям імперіалістичного Радянського Союзу та прагненням українців до незалежності.

Польський уряд у Франції, який хотів рішуче відмежуватися від національної політики санації та відбудовувати польську армію, мусив придумати нову формулу по відношенні до слов'янських меншин, а особливо українців. Вирішення української проблеми за нових політичних обставин мало вирішити не лише питання польського кордону на Сході, а й також про діапазон польських впливів у Центрально-Східній Європі. Це також мав бути один із елементів демократичної організації держави після завершення війни. Щоб реалізувати ці цілі, слід було добитися порозуміння з українцями на певній підставі.

З цією метою, створений 13 листопада 1939 р., Комітет міністрів з питань Польщі у складі: ген. Казімеж Сосновський – голова, а також міністри: Олександр Ладось, Маріан Сейда, Ян Станьчик та ген. Маріан Кукель, мусив приготувати відповідну декларацію. Її було видано 28 листопада 1939 р. як підставу для переговорів з українською репрезентацією. У назві її визначено як інструкцію для довірених осіб з українського питання. У ній читаємо: «Уряд не лише допускає можливість порозуміння з українським незалежницьким рухом, а й визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту [...], спрямованого проти окупантів»[3]. Під поняттям «український незалежницький рух» розуміли петлюрівських республіканців-самостійників, які діяли в еміграції у Франції та легальні українські політичні партії періоду II РП. Можемо лише судити, що Організацію Українських Націоналістів (ОУН), керівництво якої в той час перебувало у Римі, визнавали терористично-шпигунським рухом, що був інспірований ворогами Польщі, головним чином III Рейхом. Цього руху не відносили до українських незалежницьких організацій[4].

У цьому документі в окремих пунктах передбачалося:

1. Буде створено незалежну українську державу. У питанні східних кордонів цієї держави поляки приймуть будь-яке найбільш крайнє вирішення, окреслене українською стороною.

---

[3] Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (далі – IPMS), PRM5/2, Pismo gen. K. Sosnkowskiego do gen. Wł. Sikorskiego wraz z załączoną Uchwałą Komitetu dla Spraw Kraju z czwartego posiedzenia z 28 listopada 1939, 30 XI 1939; Cz. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004, c. 18.

[4] Cz. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich...*, c. 18.

2. Незалежна українська держава буде у федерації з Республікою Польща на принципах рівності. Перебіг кордону між Польщею й Україною залежатиме від ступеня строгості федеративного устрою.

3. Українська меншина у рамках Республіки Польща, польська меншина у рамках української держави будуть у повній мірі користуватися національними і культурними правами на принципах взаємності[5].

Ці пропозиції не дуже поєднувалися із тодішньою позицією Польщі на міжнародній арені, але могли бути підставою для переговорів з українськими незалежницькими колами. Голова Комітету міністрів з питань Польщі, ген. Сосновський переслав інструкцію прем'єрові ген. Сікорському з метою її затвердження. Сікорський поставився до пропозиції повернення до політики федералізму періоду пілсудчиків з великим скептицизмом[6]. Він вважав, що стосунки між Польщею й Україною, як і спільний кордон, обидва народи встановлять після закінчення війни, якщо повстане незалежна Україна на совєтських землях. Він також сумнівався у підтримці союзниками політики прометеїзму. Можна визнати, що підхід ген. Сікорського був цілком реалістичний. Це було одночасно призупинення або затримка практичної реалізації цих директив. Тому декларація уряду, прийнята 18 грудня 1939 р., містила лише загальні твердження. У них говорилося про рівноправ'я і соціальну справедливість щодо національних меншин. Чи це була помилка, чи цілеспрямована політика? Чи уряд мав надто мало даних для прийняття рішення? Правдоподібно, що це останнє твердження є правдивим. Уряд здавав собі справу з факту, що без урегулювання української проблеми, утримання «східних кресів» у кордонах РП буде неможливе. Тому польські дипломатичні представництва у головних осередках української діаспори та державах, де діяли експозитури ОУН, приглядалися і реєстрували прояви діяльності так націоналістів, як і комуністів (зрештою фінансованих Москвою). Польський уряд, що працював у Франції хотів порозуміння з українськими діячами та організаціями, які діяли поза зоною впливів III Рейху і Радянського Союзу, але не було з ким. Ця еміграція була дуже розчленована і внутрішньо розсварена і навіть воювала між собою. Вже у вересні 1939 р. у найбільшому українському осередку на заході Європи – у Франції, утворилася лінія поділу, що базувалася на ставленні українських організацій до союзників, тобто Польщі, Франції і Великобританії[7].

---

[5] Там само; див. також: R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, c. 101; Його ж, *Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944)*, „Dzieje Najnowsze" 1981, з. 1–2, c. 323 та наст.

[6] Там само.

Позитивну позицію зайняли лише самостійники – петлюрівці, що займали непримиренну антинімецьку й антибільшовицьку позицію, вбачаючи у цих двох імперіалізмах, відповідно з тодішніми реаліями, головних ворогів незалежницьких устремлінь українців.

Боротьба за незалежність вимагала консолідації українських організацій. Тому у жовтні на базі діячів УНР у Парижі було створено Український комітет. Уже 19 жовтня він видав відозву до всіх українських організацій на світі про визнання його загальнонаціональною репрезентацією та призначення при ньому делегатів. У цій відозві записано: «з цієї світової війни вийде переможно лише такий народ, який виявиться мудрим, рішучим, об'єднаним»[8].

Ця відозва не знайшла позитивного відгуку серед українських організацій в Європі і на обох американських континентах. Проти петлюрівців виступили націоналісти з ОУН. У великій статті *Ми і війна*, вміщеної у тижневику «Тризуб» у грудні 1939 р., лідер петлюрівців Олександр Шульгин писав: «Мусимо нині без застережень іти разом із Францією та її союзниками, захищаючи одночасно, з використанням всіх сил, наші права, права нашого народу на вільне, незалежне існування». Далі автор статті доказував, що український голос, так само як незалежницькі устремління, будуть зауважені і вислухані іншими державами лише тоді, коли будуть виконані дві умови:

1) якщо українські організації будуть виступати одностайно, тобто створять загальнонаціональний або ж загальноеміграційний комітет,
2) якщо знайдуть союзників серед інших держав і урядів не лише для боротьби проти бандитського III Рейху і Радянського Союзу, але й до акцій оборони від тих, хто у майбутньому буде приймати рішення про долю післявоєнного світу[9].

У середині лютого 1940 р. в «Тризубі» вийшла стаття О. Шульгина під назвою *Під спільним прапором – шляхи порозуміння*, присвячена питанням спільних дій українських організацій, які мали полягати у:

1. необхідності ліквідації особистих спорів, що ділили лідерів українського руху,
2. усуненні, як неістотних, спорів стосовно устрою майбутньої української держави,
3. прийнятті всіма українськими партіями орієнтації на союзників,

[7] IPMS, Kolekcja Stanisława Paprockiego, 30/I/27, A. Piwowarski (S. Mękarski), Działalność Ukraińców podczas ostatniej wojny, Londyn 1944, мпс, с. 23.
[8] «Тризуб», 11 XI 1939.
[9] «Тризуб», 10 XII 1939.

4. необхідності опрацювання польсько-українського порозуміння, як конче необхідного для результативної боротьби із найбільшим ворогом українського народу – Москвою,
5. спірні польсько-українські питання, головним чином проблему територіального розмежування, слід розв'язувати шляхом взаємних поступок, що випливають з доброї волі і зрозуміння вищих цілей. Цей голос належить польській стороні, яка повинна чітко окреслити ставлення до української проблеми як цілого і тих питань, які входять у рамки тривалої нормалізації польсько-українських стосунків[10].

Не дивлячись на наполегливі зусилля Українського комітету у Парижі, не було позитивних результатів у зв'язку із протидією націоналістів з ОУН з території Франції, згромаджених навколо «Українського слова». Вони виступали проти не лише ініціативи Українського комітету у Парижі на території Європи, але 18 лютого 1940 р. оголосили в націоналістичних газетах на території Сполучених Штатів відозву до всіх українських організацій. У ній стверджували, що українська еміграція в Європі є розсварена й тимчасова, нікого не репрезентує, не користується довір'ям загалу українців і є підсобником ворогів української справи, тобто – на думку націоналістів – поляків і Польщі.

Якщо група УНР була настроєна антинімецьки й антирадянськи, націоналісти у своїй стратегії досягнення незалежності спиралися на III Рейх. Ця позиція похитнулася 17 вересня, коли на Захід почали доходити «татарські вісті» про вступ совєтських військ до українського «П'ємонту», тобто до Східної Малопольщі і на Волинь.

Не дивлячися на негативне ставлення ОУН до спільної боротьби за незалежність з петлюрівцями, останні вислали свого діяча, довоєнного члена УНДО у Східній Малопольщі, Володимира Соловія, на переговори з делегатом Проводу ОУН в Італії. Вони не принесли позитивного результату. ОУН ставила партійні інтереси вище за національні[11].

Взаємні сварки і упередження українських організацій були в принципі їх внутрішньою справою. Українців об'єднувало одне – ставлення до Польщі і поляків, але, головним чином, до питання східних кордонів Польщі. Восени 1939 р. численні українські діячі були готові нишком визнати за Польщею право повернення до ризького кордону з огляду на совєтську окупацію, яка нищила їх національну субстанцію. Можна було підписати з ними угоду, в якій справа кордонів була б офіційно обійдена мовчанням взамін за декларацію про автономію для земель Східної Малопольщі. Жоден із українських діячів, навіть пропольські республікан-

[10] «Тризуб», 15 II 1940; IPMS, A.44.851, т. 1, Pismo ambasadora RP w Paryżu do ambasadora RP w Rzymie, від 15 III 1940.

[11] IPMS, Kolekcja Stanisława Paprockiego, 30/I/27, A. Piwowarski, вказ. праця, с. 30.

ці – петлюрівці не хотіли *expressio verbis* відмовитися від Східної Малопольщі. У питанні кордону всі українці були однієї думки. Вже на рубежі 1939/1940 рр. вони вважали, що старого польсько-радянського кордону не вдасться зберегти, що його не існує і належить до тієї категорії справ, про які взагалі вже не можна говорити. Щодо цього всі українці були одностайні. Навіть найбільш полонофільський О. Шульгин не відмовився від твердження, що українець, який висловився б за ризький кордон, був би проклятий усією своєю громадою. Не лише націоналісти з ОУН, але й петлюрівці, як і діячі інших партій вважали, що об'єднання Радянської України з т. зв. Західною Україною відбулося без їх волі, а навіть всупереч їхнім прагненням. Тим не менше, це був доконаний факт, якого не міг перекреслювати жоден українець. Петлюрівці вважали, що під час цієї війни дискусія у справі кордонів між поляками й українцями повинна бути відкладена. Натомість націоналісти з ОУН вважали об'єднання неповним. Хотіли до соборної (об'єднаної) України приєднати ще Підляшшя, Холмську землю, Бескид Низький та Бескиди (т. зв. Холмщину і Лемківщину)[12]. Лише петлюрівці твердили, що у справах кордону можна ще розмовляти у майбутньому, а напевно про культурну чи навіть локальну автономію для поляків на Україні та українців у Польщі. У лютому 1940 р. Шульгин обережно (з огляду на отримувані від польського уряду кошти), але у той же час чітко висловився за соборну – об'єднану Україну[13]. На підставі соборної України досягли порозуміння у Римі Володимир Соловій з Андрієм Мельником. Подібним чином В. Соловій представив справу кордонів українським діячам у Румунії, які попередньо, під егідою посла Роджера Рачинського, були схильні до польсько-української співпраці на польських умовах. Повітовий діяч УНДО – В. Соловій, який мав бути ланкою, якщо не арбітром, який мав об'єднувати уряд Польщі і українців – зрадив своїх довірителів, але й утруднив порозуміння між двома народами.

За необхідністю порозуміння Польщі з українцями з метою відбудови Польщі, яка спиралася б на сході на ризький кордон, дуже пильно спостерігали союзники Польщі – англійці й французи, про що свідчать опубліковані документи. Вже у січні 1940 р. Карлтон з британського Департаменту політичної розвідки у розмові з Ватсоном із британського посольства при польському уряді в Анжері ствердив, що у даний момент весь його час забирають переговори з поляками й українцями, щоби

[12] Centralne Archiwum Ruchu Ludowego (далі – CAHRL), Teki S. Kota, 396, Obecny stan spraw ukraińskich. Pro memoria dla Pana Ministra S. Strońskiego od prof. dr. mjr. dypl. WP Olgierda Górki, 4 I 1940, к. 113–114.

[13] Там само, Notatka Ministra Spraw Zagranicznych Augusta Zaleskiego dla Pana Premiera w sprawie ukraińskiej, 20 II 1940, к. 12.

схилити їх до співпраці. Ватсон підкреслив, що після закінчення війни з Німеччиною Англія не зробить щодо Радянського Союзу нічого більше, ніж те, що буде необхідне. Було би краще й дешевше, якби поляки і українці самі викинули совєтів зі східної «Польщі»[14]. На його думку українці погодяться на співпрацю з Польщею, якщо Великобританія буде гарантом польських обіцянок. Українців задовольнить автономія, але пізніше поляки мусили б допомогти їм у боротьбі за українську державу. Особисто сумнівався у цьому плані. Вважав, що на спірні території раніше увійдуть німці, що є небезпечне у зв'язку із германофільством значної частини українців. Британсько-українські і британсько-польські переговори велися британським Департаментом політичної розвідки з делегатом Українського бюро з Лондону. Польський учасник переговорів невідомий.

У наступному меморандумі Карлтон ствердив, що українські політики не мають впливу на своє суспільство, як на схід, так і на захід від Збруча. Він передбачав, що якщо вдалося б привезти до Парижа, де працював сильний за характером, працьовитий і добрий дипломат О. Шульгин, Василя Мудрого й Андрія Мельника, то вага такого польсько-українського порозуміння значно зросла би. Представляючи інтереси обох сторін конфлікту, пропонував полякам, щоб вони визнали й реалізували рівні права для українців у Польщі. Здавав собі справу, що поляки неприхильно підходять до проблеми автономії для українців, трактуючи це як перший крок до незалежності. Без польської допомоги відбудова української держави неможлива – ствердив він. Поляки не допоможуть українцям, якщо їх змусять віддати частину території. В будівництві незалежної України необхідна участь української інтелігенції з Польщі. Карлтон тішив себе надією, що Мельник прийме цей план. Якщо б вдалося його реалізувати, могли б бути відбудовані дві держави із населенням по 34 мільйони мешканців, здатні протистояти Радам. У якості першого кроку пропонував створення у Львові Польсько-Українського комітету та будівництво у Греції радіостанції, яка транслювала б пропагандистські передачі на Україну. У своїх розрахунках він, на жаль, забув про актуальну політику совєтського окупанта та його далекосяжні цілі. Реалізація порозуміння поставила б під сумнів совєтські територіальні претензії та зміцнила б польський східний кордон. Союзники прагнули до того, щоб польський уряд думав, що ідея щодо вирішення польсько-українського вузла знаходиться виключно у його руках та щоби жоден слід не вів до Форейндж офіс[15].

---

[14] *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951. A Documentary Colletion*, red. L. Y. Luciuk, B. S. Kordan, New York 1987, док. № 11, с. 70–72.

[15] Там само, док. № 12, с. 74–79.

Радянсько-фінська війна усвідомила світові слабкість радянської армії і викликала в українців переконання стосовно вигідної для них кон'юнктури. Вони прийшли до висновку, що союзники хотітимуть використати її для розгрому Радянської Росії. Тому вважали, що акції поляків падають, оскільки Захід не дозволить Польщі боротися за реституцію східних кордонів. Українські діячі зробили з цього висновок, що з польськими властями варто налагодити співпрацю з метою добитися від Польщі відмови від спірних східних територій[16].

Говорячи про майбутню, незалежну й об'єднану Україну, багато українських діячів бачили свою державу у тісному союзі з Польщею, натомість категорично відкидали ідею будь-якої федерації.

Факт політичної ліквідації ризького кордону совєтами був широко і з задоволенням коментований українською еміграцією. Ця думка порушувалася ними також на переговорах з офіційними політичними чинниками з Франції і Великобританії. Час працював проти Польщі та її повернення до *status quo* з серпня 1939 р. Республіканці – петлюрівці почали поволі звільнятися з-під польських впливів. У цьому було багато вини польського уряду, який не зумів зайняти рішучої і конкретної позиції з українського питання[17].

Дев'ятнадцятого лютого заступник міністра закордонних справ РП Зигмунт Ґралінський провів розмову з прем'єром Української Народної Республіки – О. Шульгиним. У її ході Ґралінський ствердив, що у разі появи вигідної міжнародної кон'юнктури, Польща надалі підтримуватиме устремління республіканців до створення ними уряду в Києві. Він також підкреслив, що французьке МЗС, за посередництвом віце-міністра Шампетьє де Рібс, звернулося до міністра Авґуста Залевського з питанням, з якою із українських партій варто вступити в контакт. Залевський порекомендував республіканців з групи УНР, тобто петлюрівців[18].

У справі майбутнього кордону Шульгин ствердив, що в існуючій ситуації жоден українець не може визнати ризького кордону, а його партія не може формально відмовитися від прав України на Східну Малопольщу, оскільки це загрожує політичною смертю. Коли Ґралінський відповів, що жоден уряд на еміграції не має права відмовитись від будь-якого клаптика земель Речі Посполитої, то Шульгин запропонував не вирішувати цього питання тепер[19].

---

[16] CAHRL, Teki S. Kota, 396, Notatka Ministra Spraw Zagranicznych..., к. 12.
[17] Там само, к. 14.
[18] CAHRL, Teki S. Kota, 402, Notatka wiceministra spraw zagranicznych Zygmunta Gralińskiego z rozmowy z Szulhinem, 19 II 1940, к. 1–3.
[19] Там само.

Навесні 1940 р. Франція вважала відбудову Польщі справою честі і своїм обов'язком, але лише до лінії Керзона на сході. Не хотіла воювати у питаннях кордонів Польщі з Радянським Союзом. На думку, наближених до прем'єра Поля Рейнода, кіл східні кордони Польща муситиме вибороти сама[20].

Професор Ольґерд Ґурка вважав, що питання кордонів після завершення війни буде вирішене по-різному для західного і для східного кордонів. Якщо у справі західного кордону держави-союзниці Польщі – Франція і Великобританія матимуть багато що сказати, то вся Західна Європа була й буде занадто слабка, щоби чого-небудь вимагати від Радянської Росії у питанні східних кордонів Польщі. Він поділяв давню одностайну позицію польського і румунського генеральних штабів, що кожна Росія, якою б вона не була, може бути подолана лише українським питанням[21]. Він також твердив, що будь-яке вирішення питання східних кордонів можливе лише шляхом польсько-українського співробітництва, не лише політичного, а й революційно-диверсійного. Хто першим на «східних кресах» візьме ініціативу, керівництво й організацію повстансько-диверсійної боротьби, той вирішуватиме про їх державну приналежність. Без польсько-української співпраці політика Польщі щодо Радянської Росії потрапить у глухий кут, з якого не буде в стані вийти. Цей глухий кут, незважаючи на спроби пожвавлення польсько-українських відносин, панував на рубежі 1939/1940 рр. Політичний параліч діяв проти Польщі. Лише рішучі кроки уряду, без огляду на волю польського оточення, могли привести до мети[22].

Польські дипломатичні представництва з Румунії, Канади, США надсилали до Анжер численні запитання про інструкцію з українського питання, про умови переговорів з українськими діячами[23]. Щораз більш актуальним ставало питання про можливість утворення українського легіону в рамках польської армії у Франції. Міністерство закордонних справ чекало на видачу інструкції-декларації з українського питання, щоби здійснити спроби встановлення контактів і переговорів з окремими українськими діячами, з метою здобуття їхньої прихильності до співпраці з Польщею, а також пропагування цілей війни союзників. Ситуація також вимагала детального уточнення і представлення української про-

[20] CAHRL, Teki S. Kota, 119, Pismo szefa Wydziału Propagandy i Oświaty Ministerstwa Spraw Wojskowych płk. dypl. Janusza Sopoćki do Ministra Spraw Wewnętrznych, 2 IV 1940, к. 41.

[21] CAHRL, Teki S. Kota, 402, Notatka prof. Olgierda Górki dla Pana Ministra prof. S. Strońskiego. Uzupełnienie dla pro memoria z 4 lutego, 23 II 1940, к. 22.

[22] IPMS, Kolekcja S. Paprockiego, 30/I/2, Obecny stan spraw ukraińskich. Pro memoria prof. Olgierda Górki dla Pana ministra S. Strońskiego, 4 I 1940, к. 11–12.

[23] CAHRL, Teki S. Kota, 396, Notatka Ministra Spraw Zagranicznych..., к. 14.

блеми союзникам Польщі: Франції і Великобританії – щодо їх питань на випадок війни з Радянською Росією. Німецько-совєтська окупація Польщі, що зміцнювалася, вимагала видання для Союзу збройної боротьби (СЗБ) інструкцій для довірених осіб з метою залучення українського населення до спільної боротьби з окупантом[24].

Щоби реалізувати ці завдання, міністр закордонних справ Авґуст Залевський пропонував урядові визнати:

а) право українського народу на власну державність. Готовність дипломатичної підтримки цих устремлінь, по мірі зростання вигідної міжнародної кон'юнктури,

б) потребу тісної співпраці з майбутньою українською державою, до федерації включно,

в) право українців, громадян Польщі на повний національний і культурний розвиток у рамках автономії або ж прийняти положення, що українці, які проживають у Польщі матимуть такі самі права, як і поляки, які проживатимуть в українській державі.

Міністр Залевський пропонував також, щоб приватно, у різного роду розмовах твердити, що перебіг майбутнього польсько-українського кордону залежатиме від того, наскільки тісною буде співпраця діячів обох народів[25].

Окремим питанням у 1939–1940 рр. був саботаж ОУН, що проводився серед призовників до ВП української національності на території Франції. У результаті агітації Українського національного союзу у Франції, Військо польське втратило близько 4000 призовників. Польські громадяни української національності відмовлялися служити у ВП, подаючи заяви про скерування їх до Іноземного легіону або до французької армії. Частина тих, що ухилялися від служби у ВП, була заарештована французькими властями. Другого травня 1940 р. спеціальна польсько-французька комісія розглянула 77 таких справ. Серед вищезгаданих призовників 21 вступив до ВП, 30 зголосилися до Іноземного легіону, а 26 відмовилися всупити до будь-якої армії.

Спеціальна комісія у тюрмі Санте розглянула загалом 1500 таких випадків. Стверджено, що частина діяла під впливом націоналістичної, а частина – комуністичної агітації. «Українське слово», щоби відбити українцям охоту до служби у ВП, друкувало на своїх шпальтах спеціальну інструкцію[26].

[24] Там само, к. 15–16.
[25] Там само.
[26] IPMS, A. 9/V/35, Stan Sprawy ukraińskiej w chwili obecnej, 9 VIII 1940, к. 58–65.

Метою цієї агітації було прагнення до створення окремих структур, а тим самим перетворення українського питання у міжнародну проблему.

У зв'язку із протидією українських організацій комуністичного й націоналістичного типу у питанні включення українців – польських громадян – до Війська польського у Франції, польський уряд в Анжер розглядав проект створення українського полку. Рекомендації щодо створення українських підрозділів у Війську польському висувало Посольство РП у Бухаресті вже в грудні 1939 р. Подібні рекомендації надходили з Консульства РП у Чернівцях. Від імені українських діячів на Буковині такий проект висував колишній сенатор проф. Залозецький. Він вважав, що утворення в рамках польської армії у Франції українського підрозділу, з українським командуванням, українськими барвами у кутках польських прапорів, мало б велике пропагандистське значення. Такий підрозділ міг би розраховувати на наплив українських добровольців – громадян Польщі, як і українців, натуралізованих у Канаді, Франції чи Англії[27]. Створення українського підрозділу дозволило б до певної міри тримати під загрозою III Рейх і його устремлінь до створення такого легіону на території Генерального Губернаторства.

На ім'я польського консула у Монреалі подібну пропозицію подав капітан армії УНР Володимир Босий. Ініціативи такого плану виходили також і з польської сторони: Цивільний делегат Посольства РП у військових справах у Парижі Александер Кавалковський пропонував 1 лютого 1940 р. виділення українців у польській армії у Франції в окремі українські підрозділи[28]. Також у записці на ім'я прем'єра В. Сікорського від 20 лютого 1940 р. міністр закордонних справ Август Залевський пропонував створити український легіон з метою вирішення питання неявки для призову до війська призовників української національності[29].

Проти концепції створення українських підрозділів в рамках польської армії у Франції висловився лідер петлюрівської групи у Парижі О. Шульгин у розмові із заступником міністра закордонних справ РП З. Ґралінським у ході зустрічі 19 лютого 1940 р. Він визнав цю концепцію недостатньою. Одночасно він висунув ширший проект створення українського легіону під польським військовим командуванням ген.

---

[27] Видно з цього, що проф. Залозецький не був добре зорієнтований у політичних та національних міжвідносинах у Канаді; див.: A. A. Zięba, *Ukraińcy w Kanadzie wobec Polskości i Polski (1914–1939)*, Kraków 1998.

[28] CAHRL, Teki S. Kota, 397, Notatka w sprawie służby wojskowej obywateli polskich narodowości ukraińskiej delegata cywilnego Ambasady RP ds. wojskowych Aleksandra Kawałkowskiego, 1 II 1940, к. 7.

[29] CAHRL, Teki S. Kota, 396, Notatka Ministra Spraw Zagranicznych..., к. 139.

В. Сікорського. З політичної точки зору цей легіон повністю був би підпорядкований петлюрівському урядові. Як аргумент Шульгин наводив те, що таким чином були б паралізовані інтриги націоналістів з ОУН, які на власну відповідальність хотіли, принаймні на словах, отримати згоду союзників на створення такого легіону. Тоді він мав би антипольський характер[30]. Можемо припускати, що Шульгин, розповсюджуючи цю абсолютно неправдоподібну тезу, хотів просто відіграти на націоналістах. Натомість капітан Сергій Нагнибіда, колишній контрактний офіцер ВП, у лютому 1940 р. пропонував відкриття на території Румунії евакуаційного підрозділу для українців із Східної Малопольщі. Цей офіцер перебував у контакті з урядом УНР у Парижі, а особливо з В'ячеславом Прокоповичем і прем'єром – міністром закордонних справ О. Шульгиним[31]. Оскільки у зв'язку з ухиленням українців від військової служби, слід було швидко прийняти рішення у справі створення українського підрозділу в рамках ВП, 6 січня 1940 р. прем'єр В. Сікорський звернувся до Комітету у справах Польщі з листом, у якому, зокрема, рекомендував Комітетові зайняти позицію у справі створення українського підрозділу в рамках Війська польського.

На засіданні 18 січня 1940 р. Комітет у справах Польщі ухвалив текст відповіді прем'єрові на його листа від 6 січня. Ця відповідь містила зокрема такі висновки у справі українського підрозділу: «Комітет рекомендує прийняття позитивного рішення у справі спроби створення в рамках Війська польського українського підрозділу навіть незалежно від перебігу переговорів з можливою українською репрезентацією. Комітет вважає, що тут не йдеться про наші поступки на користь цієї репрезентації, а про політичний інтерес Польщі, що оправдує прийняття польським урядом одностороннього рішення. Практичному початкові організації підрозділу повинно передувати вивчення можливостей вербування.

Чисельність підрозділу Комітет пропонує визначити гнучко, від батальйону до полку піхоти максимум, у залежності від можливостей вербування.

З цією метою Комітет пропонує:

а) використати кількість (зрештою незначну) українців, що перебувають у військових таборах у Франції та у таборах інтернованих у Румунії та в Угорщині,

б) використати людський ресурс, який у зв'язку із військовою реєстрацією та можливим призовом на території совєтської окупації, правдоподібно пробиратиметься з Малопольщі за кордон,

[30] CAHRL, Teki S. Kota, 402, Posiłkowy oddział ukraiński w Armii Polskiej, к. 43–44.
[31] Там само, Pismo szefa Sztabu Naczelnego Wodza płk. A. Kędziora do Ministra S. Kota, 13 II 1940, к. 40.

в) вище польське командування, що складається з офіцерів, які знають руську [українську – *Ч. П.*] мову,
г) нижчі ранги і сержантські кадри по-можливості – українські, а у будь-якому випадку укомплектовані з поляків, які знають руську [українську – *Ч. П.*] мову,
д) на мундирах польський державний герб, а поряд – український герб,
е) команди руською [українською – *Ч. П.*] мовою, службова мова – польська,
є) українське духовенство,
ж) польські суди»[32].

На цьому ж засіданні 18 січня голова Національного стронніцтва Тадеуш Бєлецький виголосив окрему думку, формулюючи її у вигляді *votum separatum* у такій редакції: «У зв'язку з тим, що питання створення у рамках Польської армії українського підрозділу ще не дозріло ні політично, ні технічно, а призведе до великих труднощів як військових (якість мобілізаційного матеріалу та ін.), так і внутрішньополітичних (до певної міри вирішення заздалегідь майбутнього устрою Польщі, створення України і т. п.), Комітет у справах Польщі вважає створення українського підрозділу у рамках Війська польського дуже небажаним.

Висловлюючись лише за створення допоміжного підрозділу в рамках Війська польського, слід взяти до уваги такі моменти:

1. В ньому зосередилась би певна кількість українців – громадян Польщі у Франції, скорочуючи цим самим тертя, які виникають у зв'язку із їх призовом до військової служби в Війську польському. Може це мало б певний вплив на ставлення французів до українців.
2. Можна було б використати еміграційний український елемент на Балканах, як це пропонує наше Посольство у Бухаресті.
3. Це був би пропагандистсько-агітаційний аргумент у пропольському дусі, не лише серед української еміграції у Сполучених Штатах і Канаді, але перш за все серед українського населення, як під совєтською, так і під німецькою окупацією.

У випадку, якщо б це питання було вирішене позитивно, слід було б пояснити цей крок громадській думці у Польщі, щоб воно не заскочило країни і не було зрозуміле неправильно. Таке пояснення могло б відбутися по радіо у дуже загальній формі, а також надання ще більш вичерпної інформації, яку буде надано емісарам. Воно повинно дійти в обидві зони окупації, оскільки, зокрема в німецькій, ставлення українців до Польщі викликає далеко просунуті застереження»[33].

[32] CAHRL, Teki S. Kota, Posiłkowy oddział ukraiński..., к. 43–44.
[33] Там само.

Польські націоналісти ще раз втратили слушну і далекосяжну ідею. Тим самим отримали піррову перемогу.

Незважаючи на це негативне рішення, у перші дні травня 1940 р. д-р К. Чарковський-Ґолейовський вручив міністрові Кукелю меморіал з українського питання, у якому, зокрема, постулював створення у рамках польської армії у Франції українських підрозділів національної оборони із власним прапором, командами, офіцерами і т. п.[34] Двома тижнями пізніше ця ідея була підтримана у меморіалі д-ра Станіслава Ольшевського, депутата Львівської міської ради[35].

Після підтримки цієї ідеї Комітетом у справах Польщі, в результаті наступного *votum separatum* голови Національного стронніцтва Тадеуша Бєлецького справа не пройшла. У зв'язку із поразкою Франції, ця проблема, що була настільки важливою для винесення українського питання на міжнародний форум, як і для взаємних польсько-українських відносин, перестала бути актуальною. Натомість в результаті заходів ОУН і Українського Центрального Комітету в Генеральному Губернаторстві і окупованих країнах Європи, багато українців – польських громадян, стали на шлях колабораціонізму – співпраці з гітлерівським окупантом.

Після падіння Франції, генерал Сосновський видав інструкцію з українського питання, у якій говорилося, що Радянський Союз може у майбутньому стати союзником Великобританії. У зв'язку з цим «мусять бути [...] переглянуті наші лозунги розбиття Росії, що, однак, не повинно перешкоджати у встановленні ближчого співіснування з українцями, які приязно ставляться до Польщі. Вирішення українського питання Уряд залишає за собою. Ви можете приймати від них заяви, не даючи їм жодної політичної ні військової інформації. Їх заяви передавайте нам»-[36]. Цю інструкцію командувач СЗБ генерал Стефан Ровецький передав у совєтську зону окупації 29 вересня 1940 р. Лондон підтвердив рішення 3 листопада 1940 р. і рекомендував: «якомога більшу обережність у підтриманні контактів з ними. [...] Вони повинні носити лише інформативний характер. Обов'язкові рішення лежать у виключній компетенції Уряду»[37].

---

[34] CAHRL, Teki S. Kota, 403, Memoriał dr. K. Czarkowskiego-Golejowskiego pt. „Sprawa ukraińska" do wiceministra spraw wojskowych gen. M. Kukiela, 9 V 1940, к. 43.

[35] CAHRL, Teki S. Kota, 89, Zagadnienia Rosji i Ukrainy. Memoriał dr. S. Olszewskiego, 16 V 1940, к. 16.

[36] J. Micgiel, *Zapatrzeni w przeszłość. Stosunki polsko-ukraińskie według źródeł*, «Сучасність» 1985, № 1–2, с. 148 (число польською мовою); див. також: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945* (далі – Akd), т. I, Londyn 1970, док. 50, с. 267.

[37] Akd, док. 73, с. 298–299 та док. 81, додаток № 1, с. 318.

Польський уряд стояв на позиції утримання *status quo ante bellum* у справі «східних кресів», що додатково було роз'яснено ген. Ровецькому у грудні 1940 р., надсилаючи йому «Тези закордонної політики». У той час польські експерти – д-р Людвік Ґродзіцький і д-р Богуслав Льонґхампс де Бер'єр – підготували пропозиції вирішення українського питання. Референтом з національних питань Міністерства внутрішніх справ у Лондоні був тоді проф. д-р Ольґерд Ґурка. Тези, запропоновані цими трьома спеціалістами з українських проблем, були дуже суперечливі.

Ґродзіцький пропонував урятувати з цієї війни все, що вдасться, шляхом обміну населення і територій між Польщею і Україною, спираючись на ставлення населення, яке розмовляє польською мовою, до населення, що розмовляє українською мовою. Він пропонував лінію розмежування по кордону на Бугу, Гнилій або Золотій Липі, Дністру й Ломниці. Таким чином у Польщі залишався Львів та значна частина нафтового басейну[38]. Ґродзіцький також схилявся до кантонального вирішення, тобто повної української автономії або переміщення населення у рамках польської держави. Кантональну позицію у межах Польщі форсував також у розмовах з поляками голова Українського Центрального Комітету доц. Володимир Кубійович. Натомість перед губернатором д-ром Гансом Франком Кубійович форсував власний план усунення – виселення поляків із Дистрикту Галичина в центр Генерального Губернаторства і поселення їх замість українців з ГГ[39].

Уже весною 1941 р. серед польських політиків панувало переконання, що українське питання є однією з найважливіших проблем у галузі політики і вимагає серйозного трактування. У цілком таємному листі до міністра інформації і документації проф. Станіслава Сторонського чітко підкреслювалося, що у цій галузі жодних серйозних і систематичних робіт не велося, а уряд не зайняв у цій справі жодної чіткої позиції. У цьому листі пропонувалося[40]:

1. Визначення польським урядом директив щодо політики в українському питанні.
2. Рекомендація уряду Бюро цілей війни прискорити і поглибити вивчення української проблеми.
3. Міністерство повинно видати низку розробок і публікацій, присвячених українській проблемі.

---

[38] R. Torzecki, *Kontrakty...*, с. 326.

[39] Там само, с. 336; див. також: В. Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії (1939–1941)*, Шікаго 1975, с. 547–560; Cz. Partacz, *Niemcy a Ukraina*, „Rocznik Koszaliński" 1995, № 25, с. 157–168.

[40] IPMS, A.10.3/12, Pismo do profesora S. Strońskiego, Ministra Informacji i Dokumentacji, 5 VI 1941, к. 1–2.

На території країни під совєтською окупацією, за даними експозитури «Р» у Бухаресті, наростали антипольські настрої, що поширювалися інтелігенцією і націоналістичними діячами серед українського суспільства, яке розраховувало на створення Гітлером української держави[41].

Щодо інформацій, які надходили до Лондону, про можливість виникнення у недалекому майбутньому конфлікту між фашистом Гітлером і «демократом» Сталіним, 23 квітня 1941 р. підполковник Еміль Мацелінський із СЗБ у Львові вимагав інструкції у справі «ставлення до українських організацій [...] і директив на випадок радянсько-німецької війни»[42]. Можемо припускати, що це була вдала спроба вивчення принципів польської політики щодо українців, здійснена НКВС, на якого працював Мацелінський[43]. Командувач СЗБ ген. Сосновський *via* Стамбул відповів: «польсько-українські контакти бажані [...] Контакти з таємними українськими організаціями потрібні для узгодження спільного плану дій щодо призову. Не розмовляти з українцями у політичній площині – це належить урядові. При можливих спробах з боку [українців – *Ч. П.*] заява до відома, не даючи з свого боку жодної інформації на цю тему. Ця ділянка роботи належить політичному представництву Уряду на цій території»[44]. Це був час, коли українці не проявляли великого бажання до переговорів з поляками. Вже незабаром політична ситуація в окупованій Польщі діаметрально змінилася.

Начальник Головного штабу головнокомандувача дипл. полк. Александер Кендзьор, підсумовуючи польські зусилля в українському питанні ствердив, що протягом минулих двадцяти років ми не змогли розробити раціональної концепції з цього питання. Не просунулись ані на крок уперед.

Початок німецько-радянської війни представив українську проблему у новому світлі. Приєднання Східної Малопольщі до Генерального Губернаторства і ставлення німців до незалежності України швидко розвіяли оману й надії частини націоналістів. Але незважаючи на це не відбулося послаблення їх антипольських настроїв. Вони вважали, що раніше чи пізніше німці будуть змушені піти, а поляки залишаться. Українські діячі вирішили використати німецьку окупацію для піднесення економічного, культурного та освітнього рівня свого народу. Це відбувалося за рахунок поляків і євреїв. Незважаючи на зростаюче напруження

[41] Akd 1989, т. 6, док. 1642, с. 113–114.
[42] Akd 1970, т. 1, док. 166, с. 521.
[43] B. Szeremeta, *Związek Walki Zbrojnej zwalczany przez NKWD we Lwowie 1939–1941*, Wrocław 1998, с. 99–111; див. також: J. Węgierski, *Lwów pod sowiecką okupacją 1939–1941*, Warszawa 1991.
[44] Akd 1970, т. 1, док. 174, с. 544.

у стосунках між поляками й українцями в Генеральному Губернаторстві і на окупованій Волині, Армія Крайова вела переговори з усіма менш або більш серйозними українськими угрупованнями. Але обидві сторони не мали одна для одної надто багато пропозицій. Поляки стояли на позиції непорушності кордонів 1939 р., українці наполягали на кордоні по Бугу й Сяну. Ці програми, що взаємно виключали одна одну, робили неможливим порозуміння. Ані поляки, ані українські націоналісти не мали що запропонувати одні одним. Українська сторона була більш реалістичною. Здавала собі справу, що у випадку перемоги Радянського Союзу у цій війні як поляки, так і українці будуть лише предметом совєтської імперіалістичної політики[45].

Гітлерівські окупанти намагалися управляти відповідно до старого принципу *divide et impera*. До цього додавалася совєтська імперіалістична політика, яка вже опрацювала програму совєтизації не лише Польщі і повторного захоплення «східних кресів», а й інших сусідніх із Радянським Союзом земель.

Невдачі, яких зазнав український націоналістичний рух у південно-східних воєводствах Польщі й в Україні, спрямували його активність, зрештою головним чином пропагандистську, проти поляків у Східній Малопольщі, тобто у дистрикті Галичина. Ця пропаганда мала вплив перш за все на українську молодь, оскільки старше покоління, навчене досвідом з часів совєтської окупації, ставилось до поляків більш прихильно[46].

Мельниківці, не дивлячись на свою пронімецькість, були більш обережними по відношенні до «визволителів». Вони зосередилися на освітній, господарській та культурній роботі, здійснюючи українізацію Підляшшя, Холмської землі і Лемківщини, шляхом усунення польських впливів з різних сфер життя і освоєння залишеного євреями майна.

Рік 1941 і початок 1942 розвіяв ілюзії обох націоналістичних напрямків і підірвав їх престиж в українському суспільстві. Виявилося, що українці за Збручем є абсолютно несхильні до чужих їм ідей інтегрального націоналізму, які несли емісари ОУН. Спираючися на це населення, побудова «Вільної, Незалежної і Соборної України», базованої на тоталітарних націоналістичних ідеях, була неможлива. Це був удар, подібний до того, як втрата опори на III Рейх. Без допомоги Німеччини та при повній пасивності суспільства радянської України, не дивлячись на пропагандистську крикливість, ОУН виявилась цілком безсильною

[45] R. Torzecki, *Kontakty...*, c. 332.
[46] IPMS, Kolekcja S. Paprockiego, 30/I/27, A. Piwowarski, Działalność..., k. 104.

і політично маргінальною[47]. Надія на утворення української держави із столицею в Києві розвіялася. Суспільство було щораз більше знеохочене, змучене, зубожіле війною і політичними змінами. Прагнуло спокою і стабілізації.

Але як бандерівці могли думати про будівництво націоналістичної держави над Дніпром, коли як поліцейські на німецькій службі на Центральній Україні були сіпаками власних співвітчизників. Начальник III Відтинку (Україна) Відділу Головного командування СЗБ-АК (розвідка 55 Крайового командування) Александер Кльотз, на підставі власних спостережень, так описував роль бандерівців на Україні. «[...] Можу зрозуміти вихованих в школі ОУН – бандерівців, як катівське знаряддя німців [Гітлера – *Ч. П.*] по відношенню до мого народу [який вважали за єдиного ворога] але ніяк не можу зрозуміти їхньої ролі на землях Великої України. Прибули туди з Галичини разом з німцями, щоби знущатися над власними братами, перевищуючи у жорстокості [на голову] гестапівців і есесівців. Власними очима я дивився на масові екзекуції у Києві в останньому кварталі 1941 р., на розстріл тисяч українців у Кременчуці в січні 1942 р., на публічне вішання української молоді у Житомирі в лютому 1942 р. Я отримав звіти всіх відділень про сотні екзекуцій, що були виконані без найменшої причини [крім бажання тероризування місцевого населення]. Я бачив мільйонні юрми українських людей, яких весною 1942 р. з усіх закутків України гнали на Запоріжжя, степами, голодних і холодних. Слід мандрівки вказували ряди трупів [повішаних українцями], що гойдалися на телеграфних стовпах. Більшість повішаних ніколи не мала нічого спільного з [жодною] політикою, або бойовою діяльністю. [Всі] екзекуції виконувалися бандерівцями, під керівництвом гестапо і СС. Технічною „роботою" керував Дмитро [Мирон] – „Орлик" – славна людина[48]. Німецький терор [виконуваний руками українських найманців] випливав з необґрунтованого побоювання [гітлерівських урядів] щодо позиції суспільства [радянської України]. Німецьке неуцтво у сфе-

[47] *Studium Polski Podziemnej w Londynie* (далі – SPP), MSW, Dział Narodowości, IA, Ukraińskie organizacje polityczne i wojskowe w czasie wojny. Raport Krajowy, 1943, к. 33.

[48] Ця «славна людина» – це Дмитро Мирон «Орлик», один із провідних бандерівських діячів, командир Української допоміжної поліції на гітлерівській службі у Києві. На еміграції українські газети називали його «славною людиною». Клотз писав про нього: «на мою думку був він найогиднішим типом гестапівського посіпаки, який (у гітлерівській службі) втратив рештки людяності і може приносити лише ганьбу доброму імені братнього народу». «Орлик» загинув у Києві 25 VII 1942 правдоподібно від рук німців; див.: A. Klotz, *Zapiski konspiratora 1939–1945*, red. G. Mazur, Kraków 2001, c. 249 (Fundacja Centrum Dokumentacji czynu Niepodległościowego, т. 13).

рі знання психології загальновідоме. Зарозумілість і пиха є кінськими окулярами, що утруднюють належну оцінку того, що відбувається навколо.

[...] Думаю, що обіцянками у цій сфері німці привабили галицько-українських політиків і молойців. Однак, не можна зрозуміти, чому до кінця німецької окупації на Україні, а отже до липня 1944 р., не відбулося отверезіння [з прогітлерівської летаргії, хоча німецькі наміри були абсолютно зрозумілі з перших днів окупації]. Орликів не стримало ані приєднання Львова і Східної Малопольщі до Генерального Губернаторства, ані створення у Рівному, а не у Києві – „столиці" Рейхскомісаріату Україна, ані загострення форм колективного господарювання, ані навіть арешт Бандери і екзекуції, облави, переселення, депортації до Рейху та тисячі шибениць [популярний у степу скрип колодязних журавлів збільшили за допомогою бандерівців німці – скрипом шибениць, на яких тижнями гойдалися не зняті трупи]»[49].

Незважаючи на невдачі на Україні, з метою розширення поля свого впливу, обидва крила ОУН розпочали у 1942 р. широку пропагандистську акцію. Розповсюджувались листівки з портретами Петлюри, Коновальця й Мельника, тексти пісень, значки з тризубом і т. п. Кількома місяцями пізніше співалося:

«Будемо стріляти, різати ножем
Ляхів і москалів вішати кругом».

Дуже характерним є визволення народу через биття, різання або вішання поляків і росіян. Як стверджується у роботі, з якої взято вищенаведені бойові пісні, на рубежі 1942/1943 рр. діяльності ОУН-М на місцях не було видно. На полі битви залишилися тільки бандерівці, які вже втратили будь-які політичні дороговкази і були повністю самотніми в українському суспільстві, а проти їх активу виступали німці[50].

Після багатьох експертиз, дискусій і вагань 20 березня 1943 р. на спільному засіданні Політичного комітету міністрів та Комітету міністрів у справах Польщі ухвалено тези у справі української політики. У середині квітня вони були передані у Польщу Делегатові уряду РП в Країні та Головнокомандувачеві АК[51].

---

[49] Там само.

[50] Cz. Partacz, *Ukraińcy w Wojsku Polskim we Francji 1939–1940* [у:] *Społeczeństwo, armia, polityka w dziejach Polski i Europy. Studia z dziejów polskich i wojskowych dedykowane profesorowi Benonowi Miśkiewiczowi z okazji jubileuszu siedemdziesięciolecia urodzin*, Poznań 2002, c. 699–703.

[51] IPMS, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, A.10, teczka 12. Tezy polskiej polityki w sprawie ukraińskiej ustalone przez komisję międzyministerialną, 20 III 1943, к. 1–3; див. також: R. Torzecki, *Kontakty...*, c. 337–338.

Ці тези складалися із загальних зауважень, завдань польської політики з українського питання, а також цитованого нижче змісту, тобто позиції уряду РП з українського питання:

«1. Позиція Польського уряду з українського питання повинна зводитись до:

а) Урочистого запевнення українському населенню у Польській державі повного правового і фактичного рівноправ'я у політичній, культурній, мовній, господарській і суспільній сферах, зокрема шляхом охоплення, населених українським населенням земель, на рівні з усією Річчю Посполитою, – широко розбудованим самоврядуванням включно із воєводським самоврядуванням, наділеним законодавчими повноваженнями у сфері місцевих проблем, неохоплених державним законодавством або ним рекомендованим,

б) гарантування українцям культурної опіки з боку Держави через відповідні дотації, зокрема, створення українського університету у Львові та забезпечення фінансової сторони існування культурних установ, наприклад, Товариства ім. Т. Шевченка,

в) гарантування всіх свобод віровизнання Католицькій церкві грецького обряду [греко-католицькій – *Ч. П.*] і Православній церкві,

г) проведення аграрної реформи, спираючися на принцип соціальної справедливості і національної справедливості в інтересах місцевого польського і українського малоземельного елемента.

2. Уряд Речі Посполитої видасть інструкцію чинникам у країні та дипломатично-консульським представництвам, щоби спираючись на окреслені вище принципи вони встановили контакти із представниками авторитетних українських кіл з метою:

а) отримання від українців декларацій, спрямованих проти совєтських претензій,

б) зміни їх позиції у пресі в примирливому напрямку щодо Польщі,

в) створення спільного фронту у боротьбі з німецьким окупантом та проти загрози нової совєтської агресії,

г) паралізування всіляких взаємних ворожих виступів на етапі завершення війни.

3. Уряд:

а) здійснить всі можливі старання з метою доукомплектування Національної ради двома представниками українського населення із Східної Малопольщі і одним з Волині,

б) проведе пропагандистську акцію з метою популяризації як серед польського, так і українського суспільства ідеї польсько-української співпраці після нинішньої війни і, зокрема, видасть відозву до українського населення у Польщі,

в) прийме певну кількість українців на роботу в державному апараті,

г) надасть солдатам української національності в польській армії опіку у культурній сфері та у сфері віросповідання».

Ці ухвали носили характер рамкової урядової інструкції для проведення переговорів з українцями, хід яких важко було передбачити. А ситуація все більше ускладнювалася. Зростав колабораціонізм українців. Мельниківці створили з допомогою німців 14. дивізію гренадерів СС „Schürzen Division Galizien"[52]. До її складу німці призвали українців з Галичини паралельно із набором добровольців. Набирала сил Українська Повстанська Армія і коло її обов'язків. Посилювалися вбивства польського населення. Подав у відставку з посади командувача Району Львів ген. бриг. Казімеж Савіцький, який не погоджувався із вищенаведеними тезами[53].

Злочини геноциду проти польських громадян, що набирали розмаху і були здійснювані німецькими окупантами та українськими націоналістами, спричинили видання президентом Республіки Польща 30 березня 1943 р. декрету про кримінальну відповідальність за військові злочини. Цей декрет був опублікований у «Віснику законів РП» № 3 від 31 березня 1943 р., ст. 6. У статті 1. говорилося про кримінальну відповідальність: «Під дію положень даного декрету підпадають особи, що належать до Німецького Рейху або держав, які є його союзниками або співпрацюють з ним, а також інші особи, які діють в інтересах Німецького Рейху або вищезгаданих держав за злочини, вчинені після 31 серпня 1939 р., без огляду на місце вчинення злочину»[54].

Застереження ген. Савіцького, побоювання поляків щодо майбутнього Східної Малопольщі після декларації уряду викликали жваву дискусію. Щойно 30 липня 1943 р., тобто у період посилення волинських вбивств, Крайова політична репрезентація (КПР) видала «Відозву до українського народу». На жаль, вона була компромісом у цій справі і значно відрізнялася від розроблених у Лондоні інструкцій. Ця декларація в принципі відштовхувала українців від Польщі, експонуючи елементи колабораціонізму, розвіяння надій на незалежність, співпраці українців з окупантом у знищенні і вбивствах польського населення, часто з власної ініціативи. Недвозначно погрожувалося покараннями. Закликалося зійти із невід-

[52] М. Слабошпицький, В. Стеценко, *Українська дивізія «Галичина»*, Київ – Торонто 1994, с. 14–21.

[53] G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997, с. 172.

[54] Текст декрету президента РП разом із коментарем надруковано у праці Зенона Ґоринського, див.: Z. Goryński, *Zbrodnie wojenne. Szkic prawny*, Jerozolima 1944, с. 84–117.

повідного шляху, до дальшої підтримки у боротьбі в ім'я гасла «За вашу і нашу свободу».

У цій декларації читаємо: «Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Однак, заявляємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої. [...] Ці землі повинні нарешті стати землями братерського співіснування для обох народів. Отже, гарантуємо на цих землях повний вільний розвиток українського населення на принципах свободи та рівності громадянських прав і обов'язків». Ця декларація закінчувалася запевненням про можливість забути зазнаних образ і кривд[55].

Перемогли сили, які не мали наміру вести переговорів з українцями. Українські націоналісти відповіли щойно у грудні 1943 р., зайнявши негативну позицію стосовно вищезгаданої відозви КПР. Польсько-українські переговори, що велися у наступні місяці у зв'язку із наближенням Червоної армії, не принесли позитивних результатів, навіть у галузі обмеження або припинення польсько-українського конфлікту. ОУН-Б не погодилася на ці пропозиції. Вбивства поляків могли бути обмежені, але українська сторона цього не хотіла. Квадратура кола не була розв'язана. Мав рацію начальник штабу Верховного головнокомандувача полк. Александер Кендзьор, пишучи, що польська сторона не вміла і не змогла вирішити української проблеми, оскільки для цього не було умов. Пропольські чинники з українського боку були надто слабкі, а бандерівці на практиці реалізували політику «після нас хоч потоп».

Націоналісти з ОУН, а з 1940 р. з ОУН-Б, вели надзвичайно послідовну політику, метою якої була «національна революція», яку розуміли як винищення і евентуальне вигнання польського населення зі «східних кресів», а також з земель, що визнані ними українськими. У три великі історичні моменти, які супроводжувались радикальною зміною міжнародної ситуації, тобто у вересні 1939 р., влітку 1941 р. та навесні 1943 р., ОУН приступила до виклику «національної революції», центральним елементом якої мала стати розправа з «ворожими народами», головним чином, євреями, поляками та росіянами.

Перші польські жертви й не тільки польські, що нараховують тисячі вбитих, впали вже восени 1939 р. та влітку 1941 р. Навесні 1943 р. головний натиск удару був спрямований на поляків. ОУН-Б ініціювала винищувальну етнічну чистку на «кресах», яка сягнула розмірів винищувальної кампанії. У її результаті понад 100 тис. поляків було вбито, а близько 400 тис. залишили «креси» у смертельній паніці ще напередодні зайняття цих територій совєтами. ОУН-УПА продовжувала свій

[55] Archiwum Akt Nowych, Warszawa (далі – AAN), AL – Komenda Obszaru Lwów, 203/XV-49, Odezwa do Narodu Ukraińskiego Krajowej Reprezentacji Politycznej, к. 2.

терор за допомогою вбивств польського населення також під час організованого совєтами «трансферу населення», тобто експатріації. Бандерівське вирішення «польської проблеми на т. зв. Західній Україні», тобто «східних кресах», пасувало до розробленої ОУН ще до війни концепції «національної революції». Воно було виконанням провіщення очищення України від національних меншин згідно з рішеннями І Великого збору ОУН 1929 р. та довоєнними висловлюваннями Проводу Українських Націоналістів: Миколи Сціборського та Володимира Мартинця. Ця чистка була також наслідком та увінчанням, започаткованої ще у міжвоєнний період систематичної пропагандистської та ідеологічної роботи ОУН, яка демонізувала польське населення «кресів» і рекомендувала необхідність радикального вирішення польської проблеми.

У частині української історіографії закріпилося переконання, що вбивства поляків на Волині насправді розпочалися від масових вбивств українців на Холмській землі. Вже у липні 1943 р. ОУН-Б вислала на місця листівки, у яких твердилося, що вбивство УПА поляків на Волині є відплатою за Холмщину[56]. Теза про ініціювання вбивств українців поляками була і є популярною у більшості українських істориків як на еміграції, так і в Україні і поширюється в історичній літературі досить часто без представлення будь-якої документації. Найбільш чітко вона була представлена канадським істориком українського походження Орестом Субтельним. У своєму надзвичайно популярному і перекладеному на українську мову нарисі, який часто служить підручником для студентів вузів як на Заході, так і в Україні, автор, після представлення польської версії подій на Волині, стверджує: «Українці твердять, що вбивства їх населення почалися раніше, у 1942 р., коли поляки вбили тисячі українських селян, головним чином на території Холмщини»[57]. Вищенаведена точка зору є типовою для української історіографії як еміграційної, так і публікованої в Україні. Джерел цього слід шукати у пропагандистських документах бандерівського походження з часі волинської різні та у тенденційному «прочитанні» документів Українського Центрального Комітету (УЦК). У результаті замовчується роль УЦК в трагедії виселень на Замойщині, затирається хронологія подій, а криваві події на Люблінщині другої половини 1943 і 1944 рр. подаються як такі, що ніби-то мають свій початок у 1941 або 1942 рр.[58] Така постановка питання

[56] AAN, AK – Komenda Obszaru Lwów, 203/XV-27, Rzezie Wołyńskie, Raport D, к. 63.
[57] O. Subtelny, *Ukraine. A History*, Toronto 1994, с. 475. Нарис Субтельного багато разів перевидавався англійською мовою.
[58] Це лише деякі з них: Л. Шанковський, *Українська Повстанська Армія* [у:] *Історія українського війська*, ред. І. Крип'якевич, Вінніпег 1953, с. 695–700; Б. Верига, *Дорогами Другої світової війни: Легенди про участь українців у здушуванні варшав-*

повинна внушати, що масові вбивства цивільного населення почалися не на Волині, а на Люблінщині. Ці твердження українських та зв'язаних з ними істориків стосовно польської ініціативи є неправдивими і не базують на ретельному аналізі джерел. Кількість українських і польських жертв, які не загинули від рук німців у 1939–1942 рр. на цих землях, нічим не відрізняється від кількості жертв польсько-українського протистояння на інших окупованих німцями землях і тут важко говорити про якийсь погром або цілеспрямовану антиукраїнську акцію[59].

Деполонізація і українізація Люблінщини та кривава розправа ОУН-УПА з поляками на Волині і у Східній Малопольщі мали великий вплив на політику польського уряду і АК. Поляки намагалися приховати від західних союзників ці криваві події. Адже важко було добиватися збереження ризького кордону й одночасно розголошувати про криваву розправу українських націоналістів з поляками. Українські заходи ставили під сумнів польські вимоги щодо збереження *status quo ante bellum*. Бандерівці розраховували на допомогу німців у побудові націоналістичної, незалежної і соборної України. Хід воєнних подій та ідеологія гітлерівців перекреслили ці надії[60].

ського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичина», Торонто 1981, с. 185; В. Процюк, *Книга пам'яті*, Львів 1996, с. 51–80; І. Салюк, М. Горний, *Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах*, Львів 1996, с. 126–128; W. Kosyk, *The Third Reich and Ukraine*, New York 1993, с. 381–382. Сергійчук говорить про знищення українського населення у результаті організованої польської акції у 1942 і 1943 на Холмщині (В. Сергійчук, *Трагедія українців Польщі*, Тернопіль 1997, с. 36), але не є в стані довести цього джерелами. Цю позицію підтримує Роман Дрозд (R. Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001, с. 25). Тадеуш-Анджей Ольшанський у своїй статті, вміщеній у «Історичних зошитах», видаваних паризькою «Культурою», також не уникнув помилок. Він твердить, що поляки розпочали польсько-українську війну у 1941, ліквідувавши українських «діячів» у ГГ, а на Холмській землі – восени 1942 (J. Łukaszów [T. A. Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943–1947*, „Zeszyty Historyczne" 1989, з. 90). Ці акції були спрямовані не проти українців, а проти колаборціоністів (див. лист М. Терлеся від 9 VII 1990, „Zeszyty Historyczne" 1990, № 94, с. 236–197). Ришард Тожецький твердить, що подій на Холмській землі не можна трактувати як початків взаємних боїв, оскільки вони мали інший фон і були інспіровані гітлерівцями. До цього додається проблема колаборціонізму українських діячів (Р. Тожецький, *З історії польсько-українських відносин на Люблінщині*, «Наше слово» 1987, № 25 та 26, с. 4). Варто також проаналізувати виступи польських і українських істориків під час спільних конференцій на цю тему; див.: *Polska – Ukraina: trudne pytania*, Warszawa 1999, т. 5, с. 118, 125, 199.

[59] Не було планового знищення української інтелігенції й активу УЦК польськими властями підпільної держави на захід від Бугу й Сяну у 1939–1943 рр. АК карала лише колаборціоністів, незалежно від їх національності; Cz. Partacz, *Działalność nacjonalistów ukraińskich w ziemi chełmskiej i na Podlasiu 1939–1945* [у:] *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–2004*, red. B. Grott, Warszawa 2004, с. 65 та наст.

[60] Cz. Partacz, *Polityka polskiego rządu wobec ukraińskich dążeń do stworzenia własnego państwa 1939–1945* [у:] Там само, с. 58.

Після підписання угоди Сікорський – Майський, поляки мусили щораз більше рахуватися з думкою віроломного радянського «союзника», а насправді такого самого імперіаліста, як і III Рейх. Польські заходи вже не мали підтримки західних союзників. І поляки, і українці, щоби уникнути совєтської окупації, розраховували на відкриття другого фронту на Балканах, що було лише елементом дезінформації союзників. Після довгих розмірковувань, польський уряд у Лондоні видав тези стосовно вирішення української проблеми у Польщі. Вони не задовольняли амбіцій поляків і українців. Націоналісти з ОУН-Б вели подвійну політику. З одного боку, гарні і піднесені заклики, листівки і декларації на показ, з другого – реалізація на практиці деполонізації «східних кресів» і українізації т. зв. українських західних кресів, що було в інтересах Радянської Росії і частково Німеччини, а не України.

Польські політичні партії, що діяли у підпіллі і на еміграції, незважаючи на внутрішні чвари, з українського питання займали полярні позиції.

Серед великого числа польських партій і організацій, що діяли на території Польщі, майже кожна з них мала свій рецепт на його вирішення.

Національне стронніцтво у своїй програмі записало: «Східні кордони Польщі, встановлені ризьким договором 1921 р., є виконанням наших найскромніших прав і вимог на сході. Без відновлення цих кордонів Польща не могла б виконати своєї ролі у Центральній Європі. Тому Народний рух рішуче виступає за необхідність відновлення наших кордонів на сході, що існували до вересня 1939 р. Вважаємо за необхідне гарантування українському і білоруському населенню східних земель Польщі повного національного, культурного й господарського розвитку. Підкреслюємо нашу добру волю стосовно збереження коректних сусідських відносин з Росією, здаючи собі справу стосовно значення злагодженого співробітництва всіх народів у повоєнній Європі»[61]. «Зі слов'янськими народами, українцями і білорусами, які проживають у Польщі, хочемо знайти шлях до порозуміння. Ми готові запевнити їм більші, аніж до цього часу, культурні і самоврядні права. Коли б на радянських землях повстала насправді незалежна Україна, ми хотіли б установити з нею якомога тісніше порозуміння аж до укладення союзу включно»[62].

Національне стронніцтво окреслило своє ставлення до українського питання у декларації, датованій квітнем 1943 р., у якій говориться: «Визнаючи повне право українського народу на усесторонній розвиток на

[61] SPP, 4.3.2, Programy ustrojowe stronnictw politycznych. Program podziemnego Ruchu Ludowego, Londyn 1943, к. 20–21.

[62] AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/III-84, Stronnictwa w świetle wypowiedzi własnych w I kwartale 1943, к. 29.

рівні з іншими народами Європи, хочемо якомога сильніше підкреслити, що український народ є нам близький як братня, слов'янська, майже виключно селянська громада. Визнаючи за підставу стосунків між Польщею й Радянською Україною кордони, що були встановлені Ризьким договором, вважаємо, що при збереженні вільного розвитку польського населення, яке упродовж століть проживає на цих землях, слід запевнити українському населенню повний і вільний національний, культурний і господарський розвиток. З цією метою слід запровадити на землях, населених у більшості українцями, самоврядування та створити українські загальні, середні і вищі навчальні заклади»[63]. У напівофіційних виступах НС підкреслювало, що спільна селянська суспільна база НС і українського народу полегшить взаємне порозуміння, зокрема щодо німецької небезпеки, яка загрожує обом народам. У справі переслідування нелояльних по відношенні до держави українців, НС закликало: «Те що несе в собі низьких елементів, злочинних у своїй основі – вибачити і забути». У цьому контексті відрізнялося від погляду, що був висловлений у газеті «Орка», де говорилося: «винні мусять бути покарані згідно з законами нашої держави, але польсько-українська проблематика на цьому не вичерпується»[64].

Демократична партія висувала програму територіальної автономії змішаних українсько-польських територій, у кордонах Ризького договору, які включали б Львівське воєводство до р. Сян, Станіславське, Тернопільське, Волинське та південну частину Поліського воєводств. На цій території діяли б дві офіційні мови. Польську меншину від майоризації мав захистити поділ території на кантони з польською і кантони з українською адміністрацією, за принципом «стільки українців під польською адміністрацією, скільки поляків – під українською». Українське шкільництво всіх рівнів – причому програми мали запевнити відповідне знання польської мови й культури, український університет у Львові, що був би столицею всієї території і кантону, мав зберегти польську адміністрацію і характер. Тоді Польща підтримала б устремління українців до об'єднання у кордонах цієї автономної території всіх західноукраїнських земель, а отже також Закарпатської Русі та Північної Буковини. В разі виникнення незалежної української держави на розвалинах Радянського Союзу, партія допускала можливість поділу з нею змішаної території ціною вступу України до центральноєвропейської федерації[65].

---

[63] Там само.

[64] AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/III-10, Stanowisko ugrupowań politycznych w kraju wobec sprawy ukraińskiej, к. 3.

[65] Там само.

Воля – рівність – незалежність (ВРН) підтримала прагнення до незалежності України. Оскільки одночасно вважала східні кордони Речі Посполитої непорушними, слід зробити висновок, що незалежна Україна мала, за концепцією цієї партії, повстати на землях, які у той час належали Росії. Польський народ мав співіснувати з українцями – громадянами Речі Посполитої на принципах повної рівноправності та особистої свободи. Всі лояльні громадяни, незалежно від віросповідання і національності, а отже й українці, мали мати рівні права. Оголошена ВРН «Програма Народної Польщі» передбачала, що український народ, який населяє територію польської держави, отримав би повноту національного, суспільного, господарського та культурного розвитку на принципах співіснування «вільних з вільними, рівних з рівними»[66].

Стронніцтво праці визнавало, що найкращим для Польщі вирішенням буде створення великої української держави (Київ, Харків, Донбас), яка перебуватиме у якомога тісніших відносинах з Польщею. Повстання незалежної України за Збручем призведе, на думку цієї партії, до зм'якшення національної проблеми Східної Малопольщі шляхом відпливу значної кількості інтелігенції та певної кількості селян. Політика щодо українців у кордонах РП має бути зосереджена в одній установі. Львівський воєвода мав бути ієрархічним керівником Тернопільського, Станіславського і Волинського воєводств. Ця програма гарантувала мовні права українців. Установлена стосовно української меншини політика мала застосовуватись без будь-яких відхилень, із залізною послідовністю. Шкільництво мало бути українським, однак український університет планувалося розмістити не у Львові. Шкільні програми мали запевнити вихованцям достатні знання польської мови і культури[67].

Стронніцтво праці вважало, що народи, які населяють польські «східні креси» повинні мати гарантовані умови повного культурного розвитку (в рамках власних культур) і «ведення власного національного життя», в ситуації, коли з радянського боку більшість білоруського й українського народу у значенні сучасного народу була знищена. Важливо було те, що білоруси й українці не хотіли належати до совєтського народу. На думку цього угруповання «відмова від „східних кресів" на користь Радянської Росії становила б зловживання Польщею її головним ідеалом й підірвала б моральні і матеріальні можливості створення блоку держав Центральної Європи. У подальшому це означало б відмову від віри у права польського народу, відмову від власного існування», тобто совєтизацію[68].

[66] Там само.

[67] Там само.

[68] AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/III-84, Stronnictwa polityczne w świetle wypowiedzi własnych w I kwartale 1943, к. 5–6.

Національне стронніцтво у своїх програмних виступах окреслило такі директиви польської політики щодо української меншини: НС не веде ані західної, ані східної політики, лише одну – польську, а та, з метою існування польського народу, наказує українську проблему розв'язати так, щоб це не загрожувало його існуванню. Всілякі ідеї створення буферних чи федеральних організмів, НС рішуче відкидає. Одночасно партія застерігала польське суспільство перед ілюзією співпраці й допомоги з боку українців. На думку НС українська сторона не допоможе Польщі в реалізації територіальної безпеки. Тому Польща повинна розраховувати на власні сили та на вклад країни у загальні зусилля союзників. У принципі НС не лише підтримувало повністю свою довоєнну асиміляційну політику у цій сфері, а й зробило її більш радикальною. Ця партія домагалася, щоби на території південно-східних воєводств використати практику масового переселення населення з метою усунення з території даної держави чужих або ворожих їй народів[69].

«Шанець» не присвятив цій проблемі більшої уваги, стверджуючи лише, що «українське питання, як було, так і мусить бути внутрішньою справою польського народу і держави». Подібним чином повела себе «Конфедерація народу», яка лише виразила загальний погляд, що «польська політика щодо українців не повинна керуватися бажанням помсти, а тільки і виключно нашим державним інтересом, який наказує взаємодіяти з українцями проти Росії». Натомість «Меч і плуг», не дивлячись на те, що репрезентував націоналістично-імперіалістичний напрямок, у своїй ідейній декларації проголошував стосовно слов'янських меншостей (за винятком німців і євреїв), а отже і щодо українців, принципи громадянської рівності, на підставі «рівних прав і обов'язків»[70].

Найбільш повне ставлення до спроб укладення стосунків з українцями дав д-р Владислав Свірський, діяч Народно-національного союзу (Związku Ludowo-Narodowego). Під час війни працював у секторі з українських питань II Відділу командування району Львів, а пізніше як заступник Окружного делегата уряду[71]. У своєму опрацюванні під назвою «Українська проблема» написав: «Українська проблема історичним явищем Польщі. [...] Поляки вважають Червенську землю польською, а українці наполягають, що це інтегральна частина Великої України. На додаток сумують за незалежністю, за яку останнім часом боролися у рядах ОУН і КПЗУ. Ліквідація цих організацій війною, яка триває, спричиниться до виникнення легенди про героїв, які полягли у боротьбі з

[69] Там само, к. 1; див. також: K. Przybysz, *Polska myśl polityczna 1939–1945*, Warszawa 2000, c. 98.
[70] AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/III-10, Stanowisko ugrupowań..., к. 3.
[71] G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska 1939–1944*, Katowice 1998, c. 203–204.

польським імперіалізмом. Це цементує українців і поглибить ненависть до поляків, яка крім того наростає і з інших причин. [...] Нинішня війна ще більше поглибила ненависть обох народів. Поляки, які попередньо нормально знущалися у своїй державі, загалом не мали ненависті до українців. Однак відчували до них вид упередження, образи і недовіри з приводу відцентрових устремлінь [...] українських незалежників. Створюючи на польських землях вогнище визвольного руху, спричиняючися до націоналізації також пасивного елемента (Лемківщина) або національно несвідомого елементу (Волинь і Полісся) і викликаючи сугестію, що найбільш націоналізованою територією Великої України є Червенська земля. ОУН проголошувала, що Польща є найбільшим ворогом українців і наказувала найнещаднішу боротьбу з нею. Ліквідовувала навіть збройним шляхом (Голувко) будь-які спроби угоди з поляками». Отже, постає питання, чи щодо такої позиції обох народів може бути мова про ділове порозуміння та з якою метою? Порозуміння було б для нас доцільне лише у випадку можливості залучення українців до будівництва спільної держави повноправних і політично повноцінних народів, яка зрештою і тоді носила у зародку вірус розкладу, як і у Австро-Угорщині, Югославії чи Чехословаччині, не здавалася реальною у наших обставинах. Наше ставлення традиційно укладалося як ставлення пана до підвладного. Нині маємо серйозний спір за власність. Не можемо навіть переконувати, що це буде наше спільне, наше, бо вони вимагають «виходу із незалежності» і хочуть те, що їхнє, об'єднати з Великою Україною. «Отже, мусимо встановити чіткий кордон наших окремих власностей і інтересів. Це історична необхідність. У нинішній реальності не бачу умов досягнення щирого порозуміння на користь праці для спільної держави, хоча розумію прагнення такого порозуміння з нашого боку. Спроби порозуміння, зрештою не лише з українцями, були у нас напередодні нинішньої війни. Німці, які мешкали у Польщі, мали тут великі свободи і можливості. Євреї, не дивлячись на шовіністичний галас проти нас, були цілком рівноправними, а однак, перші виявилися зрадниками, а другі щонайменше не виконали громадянських обов'язків: захисту держави, пожертви майна і дальшої неустанної боротьби. Теорія громадянина, державника буде доброю лише у державі, концентрує такий елемент населення, на який справді можна розраховувати. У крайньому разі можна пропагувати цю теорію у державі, яка вже консолідована щодо кордонів. Однак, коли перебуваємо у стані війни, шукаємо елементів сили у громадянинові, який має почуття польської державної приналежності. Отже, слід ствердити, що українці, які мешкають на землях Речі Посполитої, почуття такої приналежності не мають і немає аргументів, які у них таке почуття змогли б пробудити. [...] Українці хочуть мати власну державу, а оскіль-

ки є великим народом і мають великі багатства землі, не відмовляться від ідеї незалежності аж до її реалізації. Отже, якщо б їм випало знову жити у Польщі після війни, то вони не думатимуть про побудову власної держави, хоча б така позиція з нашого боку була щира, але залишать цю турботу нам самим, наполегливо прагнучи до реалізації своєї мети. Чим їм буде у нас краще, тим сильніше вони діятимуть, тільки придаючи нам клопоту, бо, якщо у Польщі матимуть свободу, то сюди з'їдеться видавлювана з Великої України українська інтелігенція і ті свободи використає в Польщі, як уже проголошувала до війни ОУН. Польща буде базою вилазок проти всіх, хто стоятиме на перешкоді їхнього визволення. Отже, це буде спроба створення держави у державі. Перешкодити цьому ми не зможемо, навіть даючи українцям автономію, бо вони завжди матимуть очі звернуті у бік Києва і Харкова, де знаходиться весь тягар їх інтересів, а не забуваючи про гасло, що Велика Україна це територія „від Сяну по Кавказ". Отже, результати нашого співіснування були б такими: українці легально українізували б нам населення, яке дотепер є політично несвідоме і підготували б національне повстання як проти Росії, так і проти Польщі, а нам залишили б труд будівництва власної держави, у силі якої принаймні не були зацікавлені. Додатково ми мали б постійний конфлікт з Радянською Росією, яка мала б претекст до втручання у наші справи. Оскільки не можемо обіцяти українцям нічого, що б змусило їх забути про Велику Україну і визнати за найбільше право добро Речі Посполитої, навіть якщо б вона інакше називалася, через те слід від такого порозуміння відмовитися, хоча б це мало принести нам певний територіальний ущерб. Безсумнівно, Польща буде демократичною державою, потребуватиме сил усіх своїх громадян і не буде мати ані охоти, ані часу, ані можливості боротьби з українцями. Тому тим більше слід старатися, щоби українців у межах Польщі не було. Українці у Польщі – це необхідність боротьби з ними, що марно зужило б багато польської енергії. Мені не здається, щоби було треба побоюватися надірного пересунення кордонів Польщі на захід. Українці, маючи у перспективі полонізацію для того, щоб залишитися на своїй землі, або ж оптувати на користь Великої України і перебиратися у невідоме, у величезній більшості відкриють у собі на перехідний період почуття польського характеру. Однак, таке вирішення буде обов'язковим для нас і для них, а тому не будемо потім змушені будувати у Польщі українських шкіл, щоб там вирощувати ворогів польської держави. Питання встановлення кордону, це вже польсько-радянська або міжнародна проблема»[72].

[72] AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 203/XV-5 [Władysław Świrski], *Zagadnienie ukraińskie*, к. 172–174.

Українська проблема займала серйозне місце у ідейних деклараціях з програмними висловлюваннями практично всіх політичних угруповань. Аналізуючи представлені вище позиції у цьому питанні серед політичних угруповань можна виділити три основні напрямки, що в принципі відповідають проголошуваним ними ідейним і політичним програмам, а саме:

1) націоналістичний напрямок – відкинення української програми аж до концепції переселення українського населення включно, репрезентований націоналістичними угрупованнями, Націонаним стронніцтвом, «Шанцем» і «Конфедерацією народу»,

2) другий напрямок, який вирішує українську проблему в рамках польської державності, прагнув запевнити українській меншині повну громадянську рівність, за принципом «рівні обов'язки – рівні права». Цей напрямок репрезентували партії: Селянська партія, Партія праці і ВРН та Табір воюючої Польщі, Конфедерація народу і Воююча Польща, а навіть націоналістична група – «Меч і плуг»,

3) напрямок «національної автономії» для українців, репрезентований Демократичною партією і польськими соціалістами, при чому, якщо ПС лише висували тезу, то Демократична партія концепцію автономії формулювала детально, висуваючи пропозицію створення окремого польського й українського кантонів.

Майже жодне з угруповань не виходило поза загальну лінію. Остаточна кристалізація політичної думки країни поза сумнівом залежала від таких елементів:

– від остаточного визначення майбутньої долі Радянського Союзу і пов'язаної з цим відповіді на кардинальне для Польщі запитання, чи повстане незалежна Україна,

– від державотворчої здатності і політично-громадянського формування українців у період перелому,

– від приналежності «східних кресів»[73].

Слід підкреслити, що серед багатьох угруповань, які були навіть дуже далекими одні від одних з програмної та ідеологічної точок зору, появлялася й кристалізувалася сильна концепція самостійної української держави, що існувала сильно спираючись на Польщу. Ця концепція була, очевидно у мінливих політичних умовах, поверненням до ідеї петлюрівської «незалежної України», що слід визнати позитивним проявом.

Переговори, що велися з 1940 р. між представниками АК і ОУН-Б не привели, бо не могли, до нічого конкретного. Обидві сторони не мали що запропонувати одна одній. Це було всього лиш взаємне вивчення обох

[73] AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/III-10, Stanowisko ugrupowań..., к. 4.

протиборствуючих сторін, а також у значній мірі присипання пильності поляків.

Рішення великих держав на конференції у Тегерані, Ялті та Потсдамі перекреслили доробок обох народів і встановили новий польсько-український кордон на «лінії Сталіна», ще більш невигідної для Польщі, ніж т. зв. лінія Керзона. Це призвело до припинення на захід від неї загрози геноциду поляків, що здійснювався руками ОУН-УПА на підставі ідеології інтегрального націоналізму.

Під кінець війни український націоналістичний рух відкидав все й всіх: був настроєний антипольськи, антирадянськи і вербально антинімецьки, а не знаходячи очікуваного відгуку на Наддніпрянській Україні, не мав, незважаючи на послаблення польської присутності на південно-східних землях, достатніх сил для реалізації своєї мети: Соборної – Незалежної і Національної України.

Українське питання було однією із найважливіших проблем для розв'язання, які стояли перед польським еміграційним урядом. Воно було безпосередньо пов'язане з питанням приналежності до Польщі Волині і Східної Малопольщі. У Лондоні не вистачало спеціалістів, які б знали українську проблему. Багато довоєнних фахівців загинуло на війні або залишились на території окупованої Польщі. Із небагатьох залишилися: Костянтин Симоналевич у Нью-Йорку, у Лондоні – Стефан Менкарський, Станіслав Папроцький і проф. Ольґерд Ґурка, а у Франції – Богуслав Льонгхампс де Бер'єр та Людвік Ґродзіцький. Вирішальний голос мали в принципі лише проф. Ґурка і керівник Відділу національностей Міністерства інформації і документації Станіслав Папроцький.

Без вирішення української проблеми питання приналежності східних земель до Польщі не можна було реалізувати. З огляду на імперіалістичну політику Радянського Союзу обох проблем не можна було розв'язати позитивно для Польщі. Прагнучи будівництва незалежної, соборної і націоналістичної України, ОУН-УПА лише пролила море невинної польської, української і єврейської крові, що створило бар'єр ненависті між обома народами на довгі десятиліття.

ОУН не була політичною партією, а політично-військовим рухом. Була фашистською організацією. Прагнула до панування над власним народом як своєрідний орден «кращих, більш свідомих» українців. З територій, які вони вважали українськими, мали бути усунуті всі чужі: євреї, поляки і росіяни, що у роки Другої світової війни, зокрема у 1943–1945 рр. намагалися зробити. Жорстока смерть сотень тисяч, усунення яких мало бути останньою перешкодою на шляху до створення націоналістичної України – пішла намарне. УПА залишила після себе на покоління ненависть, недовіру, страх і океан брехні.

Ігор Ільюшин

Ставлення польського еміграційного уряду і польських політичних партій в середині країни до українського питання в роки Другої світової війни

Ставлення польських політикуму й еміграційного уряду в середині країни до українського питання на початковому етапі Другої світової війни було зумовлене, по-перше, довоєнними уявленнями поляків про те, ким були українці в II Речі Посполитій, до чого вони прагнули і як складалися українсько-польські взаємини в міжвоєнний період, а, по-друге, позицією, котру займали українці вже в 1939–1941 рр., тобто під час польсько-німецької і польсько-радянської воєн, а також по їх завершенні, в період територіального поділу й окупації Польщі Німеччиною та СРСР.

Позиція польської еміграційної влади щодо приєднання Москвою Волині і Східної Галичини до СРСР стає зрозумілою з листування, яке велося між Головнокомандувачем Польськими збройними силами на Заході, прем'єром ген. В. Сікорським і головою Комітету у справах країни (КСК) ген. К. Сосновським протягом 1939–1941 рр., а також з кореспонденції, яка надходила до Парижа (пізніше до Анжер) і Лондону в згаданий період[1].

У кореспонденції за жовтень – листопад 1939 р. ця позиція висловлена, зокрема, таким чином: «Мусимо протестувати проти будь-яких спроб поставити під сумнів наші права на цілісність державної території Польщі, які, можливо, робитимуться урядами або громадськістю в союзницьких нам країнах. Водночас слід переконати союзників, Ватикан і Америку в тому, що Польща повинна мати спільний кордон з Румунією. При цьому необхідно стверджувати, що українці є ненадійним партнером для союзників [...], що у випадку віддання українцям Малопольщі [Галичини – *І. І.*] Румунії буде загрожувати втрата Бессарабії і Буковини (внаслідок цього погіршаться відносини між союзниками і Румунією), і що Східна Малопольща [Східна Галичина – *І. І.*] є територією зі змішаним населенням (українці, поляки, євреї), котре скоріш буде прагнути належати до демократичної Польщі, аніж до України – країни молодої і тому більш націоналістичної»[2].

[1] Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie (далі – ZHRL), 34, Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego – Korespondencja pomiędzy gen. W. Sikorskim i gen. K. Sosnkowskim za 1940–1941 (raporty o sytuacji politycznej w kraju), к. 1–293.

[2] Там само. Archiwum prof. S. Kota. 394, Zespół akt „Ukraina w czasie II wojny światowej", к. 54.

Незважаючи на чітко окреслену негативну позицію щодо прав українців на західноукраїнські землі, в польському уряді розуміли необхідність союзу з ними, а також їх залучення на бік союзників. У листі від 16 листопада 1939 р., надісланого з Лондону до Парижа на ім'я міністра внутрішніх справ Станіслава Кота др. Тадеушем Чарковським-Голеєвським – одним з тих польських політиків, які вже в початковий період війни розуміли важливість співпраці з українцями і підтримували з ними контакт (зокрема, через члена УНДО і секретаря новоутвореного уряду УНР Володимира Солов'я), йшлося про «необхідність вислання когось до Угорщини або Румунії з тим, щоб: а) відшукати там кількох провідних українських політичних діячів ([Роман] Шухевич мав бути в Угорщині або в Словаччині, єпископ [Іван] Бучко в Чернівцях, [Василь] Мудрий і [Роман] Смаль-Стоцький в Празі); б) порозумітися з українцями на Русі Прикарпатській і Буковині, а через них сконтактувати з емігрантами з Малопольщі, а, можливо, і з тими з українських діячів, які перебувають в самій Малопольщі, захопленій німцями; в) по досягненні порозуміння з кимось з авторитетних українських політиків схилити їх до приїзду до Парижа з метою створення українського комітету, уповноваженого до укладання з польським урядом польсько-української угоди»[3].

Далі у листі д-р Чарковський-Голеєвський висловлював свої власні думки щодо можливості врегулювання українського питання: «[...] Переходячи до суті справи, слід зазначити, що не маючи поки що цілковитої ясності в ній через розбіжності у вимогах українців, гадаю, що будь-які півзаходи типу культурної, господарської автономії і тому подібні речі, які могли бути привабливими до 17 вересня поточного року, тепер українців не задовольнять. Оскільки тимчасово ні про яку польсько-українську федерацію не може бути й мови з огляду на необхідність гарантування польській державі недоторканості її кордонів, вважаю, що відділення Східної Малопольщі і Волині в окрему провінцію, об'єднану з Польщею подібно до того, як були об'єднані коронні землі з Австрією, могло б заспокоїти наших українців. Збереження австрійських традицій в українському суспільстві, побоювання перед великою Україною і можливість упорядкування життя на демократичних засадах задовольнили б їх, а водночас уможливили б співжиття українців з місцевим польським елементом. Стосовно ж питання про те, чи мусила б укладена з українцями угода обумовити створення у майбутньому федерації з великою Україною, ми вважаємо, що зараз це питання є другорядним і неактуальним. Обумовленість цього положення мала б цінність єдино з тієї точки

[3] Там само, к. 58.

зору, що угода враховувала б національні прагнення українців, а також їхню теорію про єдиний великий український народ»[4].

Подібні до цього листа звернення на ім'я членів уряду, а також інформація про ситуацію на західноукраїнських землях, що постійно різними каналами надходила до керівних органів польської еміграційної влади, змусили КСК на черговому засіданні 28 листопада 1939 р. прийняти відповідну резолюцію в українському питанні. Ця резолюція не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським самостійницьким представництвом. Через побоювання можливої негативної реакції з боку Москви, справа польсько-українського співробітництва до певного часу мала залишатися у великій таємниці.

У вступі до цього документу зазначалося: «Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту [...], спрямованого проти окупантів». Далі у пунктах резолюції передбачалося:

«1. Буде створена українська незалежна держава. В справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яку пропозицію, запропоновану українською стороною.

2. Незалежна українська держава існуватиме на засадах рівності з Польською Республікою в єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею і Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах української держави користуватимуться широкими національними і культурними правами на взаємних засадах»[5].

Голова КСК генерал Казімеж Сосновський надіслав цю інструкцію з метою її затвердження до прем'єра уряду Владислава Сікорського. Однак той зі скептицизмом поставився до намагання членів Комітету повернутися до міжвоєнної політики федералізму. Голова уряду вважав, що поляки і українці в майбутньому самі повинні визначити можливі форми свого співіснування. До того ж, він мав сумніви, чи схвалять цю т. зв. «прометеїстичну» політику західні союзники Польщі[6].

З цих причин офіційна декларація польського еміграційного уряду від 18 грудня 1939 р., що визначала головні напрями його зовнішньополітичної діяльності, лише у найзагальніших рисах торкалася українського питання, зокрема підтверджувала засади рівноправності і справедливості

[4] Там само, к. 59.

[5] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, т. 6, Londyn 1989, с. 4–5.

[6] R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, с. 101.

в ставленні до національних меншин. Водночас вона проголошувала боротьбу Польщі «за повернення втрачених східних кресів»[7].

Незважаючи на лише загальну згадку про майбутні засади в ставленні до національних меншин у післявоєнній Польщі, еміграційний уряд надалі в своїй роботі приділяв багато уваги українському питанню. Вся інформація про контакти з українцями та їхнє ставлення до поляків, німців і більшовиків продовжувала стікатися до Міністерства інформації та документації, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, а також у штаб Головнокомандувача. Кожне з цих відомств готувало численні нотатки або навіть великі реферати про можливі шляхи розв'язки української проблеми, які подавалися на ім'я того чи іншого міністра з тим, щоб в кінцевому підсумку їх розглянув прем'єр Сікорський.

На початку 1940 р., коли поляки дуже сподівалися на можливість нападу на СРСР з півдня союзницьких військ на чолі з французьким ген. Максіме Вейґаном, в штабі польського Головнокомандувача з'явилося чимало планів щодо врегулювання українського питання за рахунок зруйнованої більшовицької імперії, хоча були вони в тій ситуації нереальними. В одному з них, датованому 6 січня 1940 р., зазначалося: «Метою організації і підтримки українського збройного руху на Київщині і за Дніпром має бути: а) диверсія у глибокому тилу більшовицької армії; б) можливий розпад Росії на окремі національно-державні утворення; в) можливе створення української держави на Наддніпрянщині»[8].

Далі в плані підкреслювалося: «Польща зацікавлена в тому, щоб цю акцію проводити за власний рахунок, щоб занепад більшовизму весь світ ставив у заслугу нам, [...] щоб нарешті новоутворена Україна була для нас чинником прихильним, а не ворожим... На чолі акції повинні стояти поляки, які виступали б як керівники українських повстанських загонів [...] Мусимо пам'ятати, що робимо це не для них, а для себе, що це в наших власних інтересах, що через цю акцію ми готуємо собі умови для подальшого співіснування, що повинні мати вирішальний голос при визначенні умов цього співіснування [...] Збройна акція українських повстанців повинна мати такий вигляд, що вона спрямована не проти совєтського солдата, а лише проти ГПУ, комуністичної партії і безбожників [...] Загальний напрямок всього руху має бути з території Румунії, з району середньої Бессарабії, на Черкаси, а потім або на Східну Малопольщу, або на Крим, Дон і Кубань»[9].

---

[7] M. Kwiatkowski, *Rząd i Rada Narodowa R.P. w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942*, Londyn 1942, c. 34.

[8] ZHRL, 407, Opracowanie „Zorganizowanie i przeprowadzenie ruchu zbrojnego ukraińskiego w Kijowszczyźnie i na Zadnieprzu", 6 I 1940, k. 1.

[9] Там само, к. 2.

Цей план свідчив про те, що в польських військових колах було чимало прихильників ідеї політичного прометеїзму. Українському питанню вони відводили чи не головну роль в реалізації федералістичної програми. На думку цих людей, створення української держави на Наддніпрянщині у всьому мало відповідати польським державним інтересам, оскільки, по-перше, завдяки допомозі українцям у створенні їхньої власної держави, поляки могли б мирним шляхом вирішити на свою користь проблему приналежності Волині і Східної Галичини, а по-друге, новоутворена «Велика» Україна, уклавши унію з Варшавою, входила б до польської федерації, чим значно послаблювала б Росію і, навпаки, зміцнювала б Польщу.

У цей же час, а саме 4 січня 1940 р. (за іншою версією – 4 лютого), на ім'я міністра інформації і документації Станіслава Стронського надійшла доповідь, підготовлена референтом з національних справ проф. Ольґердом Ґуркою[10]. Останній ретельно збирав інформацію про всілякі контакти з українцями, а також неодноразово особисто розмовляв з новим головою українського уряду в еміграції В'ячеславом Прокоповичем, міністром закордонних справ Олександром Шульгином, іншими колишніми і тодішніми діячами уряду УНР.

У доповіді проф. Ґурки містився загальний аналіз чинних українських політичних угруповань: «скоропадчиків», комуністів, старорусинів, ундовсько-петлюрівської спілки, націоналістів (ОУН). Говорячи про боротьбу між двома найвпливовішими з цих угруповань – ундовсько-петлюрівською спілкою з націоналістами – за право репрезентувати всіх українців, Ґурка підкреслював, що лише перші мають законні повноваження на забезпечення континуїтету державності УНР, яка існувала протягом 1917–1920 рр. Проте вплив спілки на українське оточення в еміграції був, на думку польського референта, набагато слабшим, ніж вплив ОУН, і це, незважаючи на те, що саме діячі спілки сформували новий український уряд і підтримували постійний контакт з офіційними представниками французького і британського міністерств закордонних справ.

Наголошуючи на існуванні фінансової залежності ундовсько-петлюрівських політичних кіл від польського уряду, так само як оунівців від Берліна, проф. Ґурка зазначав, що ані перших, ані других не можна сприймати за безідейних найманців, нездатних у разі потреби виступити і проти Польщі, і проти Німеччини в ім'я перемоги українських інтересів. В оцінці ставлення польського суспільства до українців референт дотримувався тієї думки, що по кількох місяцях совєтської окупа-

[10] Там само, 396, Referat „Obecny stan spraw ukraińskich" prof. Olg. Górki z 4 II 1940, к. 109–117.

ції Східної Галичини й Волині там спостерігалося прагнення польської і української інтелігенції до зближення і порозуміння. Цього, на жаль, з точки зору Ґурки, не можна було сказати про Генерал-Губернаторство (ГГ) і еміграцію, де польська громадськість у своїй більшості ставилася до українців традиційно вороже, до того ж, на території ГГ такому ставленню сприяло і співробітництво переважної більшості українських націоналістів з німцями.

У своїх висновках референт наполягав на необхідності проведення активнішої політики щодо українців, спрямованої на порозуміння з ними. Він зазначав, що відсутність активної позиції в українському питанні польського уряду протягом чотирьох місяців від початку війни вже призвела до значних змін у свідомості українців, які були не на користь полякам. Серед таких змін проф. Ґурка називав, зокрема, дві: 1) прагнення всіх українських угруповань, незалежно від їхніх політичних переконань, до створення власного українського легіону, а не в складі польського війська, як домагалися українці раніше; 2) відмову визначити свого представника до складу Польської національної ради або інших органів польської державності, на чому також спочатку наполягали петлюрівці і ундівці. Сильно вразила українців, на думку Ґурки, і героїчна боротьба з більшовиками нечисленного фінського народу, досвід якої міг бути використаний ними як приклад для боротьби за власну державність.

У зв'язку з викладеним професор радив негайно від імені польського уряду видати декларацію про незалежність української держави. Лише такого змісту декларація, на його думку, могла б покласти початок справжній польсько-українській співпраці. Другим важливим кроком, який негайно мусив зробити уряд для польсько-українського зближення, радив Ґурка, було спрямування всіх зусиль уряду на співпрацю з українцями у військовій («революційно-диверсійній») галузі з метою зруйнування Радянської Росії. З точки зору референта, по-перше, польсько-українська військова діяльність була єдиним чинником в Європі, здатним знищити Росію, а, по-друге, лише ініціатор і керівник такої повстансько-диверсійної боротьби мав можливість у майбутньому визначати долю довоєнних східних кордонів Речі Посполитої. Таким чином, і цей представник Міністерства інформації і документації схилявся до прометеїстичної концепції у врегулюванні українського питання.

Проте політика федералізму була не єдиною в поглядах і діяльності тих польських урядовців, які несли відповідальність за відносини з представниками національних меншин. Виразником думок протилежного табору – національних демократів та їхніх прихильників – став певною мірою д-р Богуслав Лонґхампс де Бер'єр, який підготував і 24 лютого

подав на розгляд відповідних осіб співдоповідь, а точніше, зауваження на реферат проф. Ґурки[11].

Лонґхампс розкритикував плани щодо організації повстансько-диверсійної боротьби заради зруйнування більшовицької імперії та створення української держави. На його думку подібні плани фактично були спрямовані не стільки проти Радянської Росії, скільки проти російського народу, який, стоячи перед загрозою втрати Наддніпрянської України, тільки ще більше згуртувався б у боротьбі із Заходом (в тому числі і з Польщею). Доктор Лонґхампс пропонував інші засоби знищення комуністичної влади на Сході, зокрема, поширення серед росіян гасел: цивілізовані західні країни (і в тому числі Польща) прагнуть до зміни економічної і політичної ситуації в Росії на краще, вони прагнуть, передусім, до розкріпачення селян і надання їм дрібної приватної власності, до забезпечення всього російського населення речами першої потреби, що з цією метою Захід буде робити все можливе, наприклад, ліквідує всілякі перепони для проникнення в Росію цих речей, і т. ін. Лонґхампс вважав, що такого роду пропаганда цінностей західного світу поступово мала привести до змін у ставленні російського народу до своїх керівників, і в кінцевому результаті – до повалення ним комуністичного режиму. За надану західними країнами допомогу у знищенні ненависної всім системи російський народ мусив бути вдячним і Польщі.

В питанні створення української держави доктор дотримувався тієї думки, що коли така і постане, то вона завжди буде залишатися невдячною полякам, до того ж її постійно використовуватимуть для антипольських інтриг німці, незалежно від того, як завершиться війна. Допомога французів або англійців у цій справі українцям мала розглядатися як порушення взятих ними на себе перед Польщею зобов'язань. Доктор Лонґхампс робив висновок, що в найближчий час польський уряд повинен заявити про наступне:

1. Польський уряд виступає проти утворення в будь-якій формі українського легіону або будь-якого іншого українського військового формування з числа громадян Речі Посполитої і створення таких формувань розглядатиме як дії, що суперечать зобов'язанням, які союзницькі держави взяли на себе.

2. Польський уряд вважає, що видання в теперішній час декларації про створення української держави було б передчасною і недоцільною дією з огляду на її ворожий характер не стільки щодо радянського уряду, скільки щодо російського народу; подібна дія могла б ускладнити

[11] Там само, 402, Uwagi o „uzupełnieniu promemorja" prof. Górki i koreferatu dr. B. Longchampsa z 24 II 1940, к. 28–37.

в майбутньому порозуміння із визволеним від більшовицького ярма російським народом.

3. Польський уряд приступить до справедливого розв'язання українського питання на своїй території відразу ж по її поверненні і зробить це тільки на засадах непорушності кордонів Речі Посполитої, а також на підставі постанови парламенту, обраного демократичним шляхом.

У заяві від 8 квітня 1940 р., зробленій військовими зі штабу Головнокомандувача, повторювалися вже знайомі з попередніх планів (від січня 1940) думки про «цивілізаційну» місію Польщі на сході і, зокрема, про допомогу українцям у створенні ними на Наддніпрянщині вільної і самостійної держави[12]. При цьому підкреслювалося, що проблема створення української держави жодним чином не повинна пов'язуватися з питанням, кому мають належати польські «східні креси». В цьому плані офіційна політика польського уряду, на думку начальника штабу полковника Александра Кендзьора, мусила полягати у збереженні *status quo ante bellum*. Справа східних територій II Речі Посполитої була виключно польською внутрішньою справою і не підлягала обговоренню з українцями.

Приблизно такою ж була позиція представника Міністерства внутрішніх справ, висловлена у нотатці, підготовленій для міністра Станіслава Кота[13]. В українській проблемі він бачив два аспекти: 1) внутрішньопольський – проблема Волині і Східної Малопольщі; 2) міжнародний – питання про визволення України взагалі. На думку референта, польський уряд у своїй діяльності мусив враховувати обидва ці аспекти. Одним з найефективніших засобів впливу на українців з еміграції, Східної Малопольщі і Наддніпрянської України з метою їх перетягнення на бік Польщі і залучення до антинімецької і антисовєтської коаліції він вважав пропагандистську діяльність. Через радіопередачі українською мовою, листівки, брошури, підпільну пресу, а також за посередництвом спеціально підготовлених емісарів для роботи з українцями на окупованих Німеччиною і СРСР територіях, уряд повинен був пропагувати ідею єднання між поляками і українцями, а також думку про те, що однією з головних цілей війни є перемога в ній союзників, визволення Польщі і створення на землях Радянської України великої незалежної української держави. Ідея створення такої держави мала бути підтримана всілякими засобами і на міжнародній арені. Ініціатива в цьому повинна належати польському урядові, який, використовуючи свої дипломатичні

[12] Там само, 402, Sprawa ukraińska. Uwagi szefa Sztabu Głównego z 8 IV 1940 w związku z referatami prof. Górki i dr. Longchampsa, к. 57–63.

[13] Там само, 410, Notatka „Polityka Polski w stosunku do Ukrainy w czasie II wojny światowej" z kwietnia 1940, к. 16–22.

і консульські можливості, домагатиметься визнання союзниками необхідності створення по завершенні війни «Великої» України. Працівник міністерства пропонував урядові взяти на себе дипломатичну опіку над усіма українцями (як над колишніми польськими громадянами, так і над «радянськими» українцями), активізувати дії по створенню при польській армії невеличких українських загонів (переважно зі східних українців) з українськими офіцерами на чолі з числа колишніх петлюрівських офіцерів і т. ін.

Озброєні безліччю пропозицій і порад щодо необхідності встановлення корисніших для польської сторони взаємин з українцями, представники Міністерства закордонних справ намагалися зініціювати з ними переговори. Про те, що робилося в цьому напрямку, йшлося, наприклад, у нотатці від 20 лютого 1940 р., підготовленій для прем'єра Сікорського[14].

У ній повідомлялося, зокрема, про місію Солов'я до Угорщини, Румунії і Італії та переговори з різними тамтешніми українськими колами (насамперед з націоналістами з табору Андрія Мельника), про контакти і розмови доктора Рітла з представниками української еміграції в Канаді, про завдання польської дипломатії в зв'язку з проведенням українцями 15–17 березня 1940 р. в Сполучених Штатах великого конгресу української еміграції. Автор нотатки був стурбований тим, що відсутність чіткої офіційної позиції уряду в українському питанні не давала можливості польській стороні знайти якусь спільну з українцями платформу для порозуміння. Він вказував на певну радикалізацію «претензій» українців до Польщі (навіть з боку таких полонофілів, як Шульгин), маючи на увазі висування ними останнім часом як необхідної умови польсько-українського діалогу згоди поляків на створення «соборної» великої України, з включенням до її складу Східної Малопольщі й Волині (і навіть Полісся та Холмщини).

За таких обставин референт Міністерства закордонних справ пропонував негайно опрацювати офіційну інструкцію, яка відповідала б українським вимогам і могла бути сприйнята українською стороною як платформа для налагодження польсько-українського співробітництва. На його думку, ця інструкція мала б містити наступні положення:

а) польський уряд визнає право українського народу на власну державність і готовий підтримувати ці прагнення на дипломатичному рівні в міру розвитку сприятливої для цього міжнародної ситуації;

б) польський уряд визнає потребу тісної співпраці з майбутньою українською державою, аж до створення федерації;

[14] Там само, 396, Notatka dla Pana Premiera w sprawie ukraińskiej z 20 II 1940, к. 136–141.

в) справа територіального розмежування між обома країнами може бути вирішена лише після створення реального загальноукраїнського уряду, до того ж це залежатиме від характеру політичного співробітництва між ними;

г) польський уряд визнає право українців, що мешкають у Польщі, на всебічний національний і культурний розвиток у межах автономії. У будь-якому випадку, українці в Польщі користуватимуться тими самими правами для розвитку свого національного й культурного життя, що і поляки, котрі залишаться в кордонах української держави.

На думку автора цих пропозицій, офіційна інструкція подібного змісту мала бути негайно розіслана довіреним представникам польського уряду, уповноваженим вести переговори з українцями на окупованих німцями і Радами територіях зі змішаним населенням. Проте ані в 1940, ані в 1941 р. такої інструкції не з'явилося.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною та переїзду польських еміграційних властей до Великобританії, прем'єр Сікорський у меморандумі до Форейндж офіс у червні 1940 р. заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути свою політику стосовно Москви[15]. Він погодився навіть на певні територіальні зміни на польсько-радянському кордоні, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю у формуванні в СРСР польської армії для спільної боротьби проти нацистів. І хоча невдовзі меморандум було відкликано, його поява свідчила про те, що польські військово-політичні сили в Лондоні чи, принаймні, якась їх частина, силою обставин імовірно будуть змушені поступитися своїми національними інтересами, щоб відродити Польщу.

Про це також свідчило рішення британського військового кабінету, прийняте на засіданні 9 серпня 1940 р., про можливість згоди офіційного Лондону на встановлення майбутнього польсько-радянського кордону саме по лінії Керзона. Спеціальна місія посла Стаффорда Кріппса наприкінці літа прибула до Москви і поінформувала про це радянське керівництво[16].

Певні зміни, що відбулися в ставленні частини польського «лондонського» табору до СРСР, а отже і в розумінні проблеми «східних кресів», відбивала інструкція генералів Сікорського і Сосновського, надіслана в липні 1940 р. у Варшаву до генерала Стефана Ровецького – командувача

[15] *Советская историческая энциклопедия*, т. 11, ред. Е. Жуков и др., Москва 1968, Статья «Польское эмигрантское правительство», с. 316. У цій статті міститься інформація про те, що в листопаді 1939 р. польський еміграційний уряд оголосив стан війни із СРСР.

[16] G. Gorodetsky, *Stafford Cripps' mission to Moskow 1940–1942*, Cambridge 1984, c. 67.

польським підпіллям, що було створене на всіх окупованих Німеччиною, а також приєднаних до Радянського Союзу довоєнних територіях II Речі Посполитої. У ній зазначалося: «Наше ставлення до Рад як до окупанта не зазнало принципової зміни [...] Однак не виключено, що при подальшому розвиткові подій, Росія в певний момент може опинитися на боці Англії як її союзника у війні проти німців [...] Тоді може доведеться переглянути наше ставлення в сенсі відкладення на якийсь час вирішення територіальної суперечки з совєтським окупантом [...] Натомість вже зараз мусять бути піддані ревізії гасла про знищення Росії, що, однак, не повинно зашкодити встановленню тісніших зв'язків з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції уряду. Тому всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння з вами, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку»[17].

Інструкція такого змісту, безперечно, обмежила можливості польських підпільників дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з ОУН та іншими українськими самостійницькими організаціями. Загалом відсутність офіційної декларації польського еміграційного уряду в підтримку ідеї створення незалежної України стала однією з головних причин ухиляння в подальшому українських політиків від переговорів з поляками як на еміграції, так і на окупованих Німеччиною, а також приєднаних до СРСР, територіях (хоча такі в поодиноких випадках і мали місце).

Якщо в польських урядових колах і готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної української держави в обмін на підтримку українськими незалежницькими силами антигітлерівської коаліції, то лише на Наддніпрянщині та в будь-якому випадку без включення до її складу Східної Галичини й Волині. Українські політики (особливо націоналістичного спрямування) в умовах територіального поділу Польщі і включення західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР, навпаки, неодмінно тепер висували вимогу забезпечення «соборності» українських територій, вважаючи її основною вимогою в справі українсько-польського порозуміння. Поразка Франції і активна підготовка від початку 1941 р. Німеччини до війни з Москвою давали українським політичним діячам і військовим надію на здійснення у найближчий час їхніх планів, до того ж без будь-якої згоди, а тим більше допомоги з боку Польщі та її західних союзників.

[17] ZHRL, 42, Instrukcja № 5 dla Rakonia z lipca 1940, к. 8.

З поразкою Франції і змінами, що сталися внаслідок цього в становищі і позиції «альянтів», була похована перспектива швидкого визволення Польщі. Діючи на окупованих Німеччиною територіях – у ГГ, польське підпілля і, насамперед, проурядовий Союз збройної боротьби (СЗБ, ZWZ – Związek Walki Zbrojnej), налаштований до того часу на захоплення влади в країні в момент звільнення польської території західними союзними військами, отримав наказ припинити активні дії, обмеживши їх лише в разі необхідності актами самооборони. На західноукраїнських та західнобілоруських землях регіональне командування СЗБ також, розуміючи безперспективність антирадянської діяльності, фактично було змушене погодитися на співробітництво з «радами»[18].

Напад німецьких військ на СРСР не став несподіванкою для поляків, зокрема, для керівництва польського підпілля у Варшаві, яке вже від березня 1941 р. інформувало емігрантські власті у Лондоні про концентрацію сил вермахту на німецько-радянському кордоні для війни на сході.

З початком нової воєнної компанії, німці в Генеральній Губернії змінили певним чином своє ставлення до місцевої польської людності і почали з нею загравати, що було характерно у попередній період лише для їх взаємин з українцями. На новоокупованих територіях Волині й Східної Галичини була розгорнута масована антирадянська кампанія. Під «обстріл» потрапили дії совєтської влади в західних районах України щодо поляків у 1939–1941 рр. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда, а також успіхи німецької зброї викликали політично неоднозначні, суперечливі настрої, особливо серед польської інтелігенції.

Утім, більш суттєвими були все-таки позитивні зміни, що сталися в радянсько-польських відносинах. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем'єра Вінстона Черчілля глава польського уряду Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. На знак протесту, уряд залишили пілсудчики та «народовці». Угода проголосила німецько-радянські домовленості від серпня 1939 р. недійсними. Однак розв'язати головну проблему – проблему кордонів – не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна із сторін вважала своїми й створювала там власне збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала Владислава Андерса[19].

---

[18] Докладніше про це див.: І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, Київ 2001, с. 5–46.

[19] *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, т. 3. *Armia Krajowa*, Londyn 1950, с. 180–181.

Цікавим є, однак, той факт, що незважаючи на досягнуті влітку 1941 р. польсько-радянські домовленості про співпрацю у війні, в надісланій до Варшави депеші від 20 листопада 1941 р. начальника штабу Головнокомандувача Польськими збройними силами на Заході ген. Тадеуша Клімецького, йшлося про необхідність, окрім підготовки до загальнодержавного антинімецького повстання, у випадку поразки Німеччини та наступу у західному напрямку Червоної армії бути здатними також до захисту від останньої польських східних територій. Цей план зазнав змін лише після візиту генерала Сікорського до Москви і підписання 4 грудня 1941 р. польсько-радянської декларації про приязнь та взаємну допомогу у війні[20]. На той час вже передбачалося, що разом з Червоною армією на довоєнні східні землі Речі Посполитої можливо вступатимуть і польські підрозділи, сформовані на території СРСР.

Напередодні візиту голови польського еміграційного уряду ген. Сікорського до Москви у грудні 1941 р. совєтський уряд видав ноту, в якій стверджувалося, що мешканці всіх східних територій Польщі, що в 1939 р. були зайняті СРСР, одержують радянське громадянство[21]. Надалі громадянами Польщі вважалися лише поляки, котрі проживали на цих землях, але не українці, білоруси та євреї. Це рішення, як з погляду совєтських, так і на думку польських керівників, відображало остаточну позицію Йосифа Сталіна у питанні радянсько-польського кордону.

Зрозуміло, що польська сторона цього не визнала. Під час переговорів у Кремлі 3–4 грудня 1941 р. зі Сталіном Сікорський відмовився обговорювати питання про східні кордони Польщі, підкресливши, що лінія від 1921 р. не може бути об'єктом переговорів, а також, що остаточно це питання вирішуватиметься після війни за участю західних країн[22].

Незважаючи на заяви польського прем'єра у Москві, поляки у подальшій своїй політичній діяльності були змушені рахуватися з територіальними претензіями СРСР (і чим ближче до кінця війни, тим більше). Українське питання перестало бути лише внутрішньою справою Польщі, а набуло міжнародного значення. Через це, польські військові й політики впродовж 1942–1945 рр. розглядали його в іншій площині, ніж робили це в попередній період.

Від 1942 р. характерною рисою польських планів у вирішенні української проблеми був її розгляд з точки зору перспективи повоєнних польсько-радянських відносин. Поміркувані діячі уряду й підпілля схилялися до думки, що СРСР вийде з війни приблизно з тим самим «політичним обличчям», яке він і мав до 1939 р. Ці люди вже не сподівалися

[20] Там само, с. 184–185.
[21] Там само, т. 2, ч. 2, Londyn 1953, с. 54–55.
[22] S. Garliński, *Polska w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1994, с. 128.

на розпад Радянського Союзу і утворення незалежної Української Республіки у поточній війні. Крім того, вони вважали, що совєтська країна у післявоєнний час, незважаючи на її політичний устрій, залучатиметься до співпраці з рештою світу. Останнє твердження, однак, не означало, що нові концепції польських політиків не передбачали можливості нової війни між демократичним Заходом і Радянською Росією після їх спільної перемоги над Німеччиною. Навпаки, поляки дуже розраховували на таку війну і шукали ті сили, які діятимуть в напрямку послаблення «Країни Рад».

Досить цікавою в цьому відношенні є та обставина, що серед таких сил представники Армії Крайової (АК) прагнули бачити «польських» українців. Як зазначав керівник другого відділу (розвідки й контррозвідки) штабу Львівського регіону АК майор Генрик Погоський («Валери»), «підтримка українського націоналістичного „П'ємонту" цілком відповідала польським інтересам», а тому, на думку майора, «не було парадоксом твердження, що коли б ОУН не існувало, то слід було б її створити»[23].

Дійсно, деякі провідні польські військові й політики поділяли думку про те, що західні українці, побоюючись нового включення своїх земель до СРСР, підтримуватимуть Варшаву. Тому, на їх погляд, влада повинна була шукати шляхи до полагодження українсько-польських взаємин, постійно пам'ятаючи про можливість використання українців у боротьбі проти СРСР. Але тут перед поляками поставало питання: чи зможуть вони, надавши українцям «певних свобод» і можливо навіть цілком зрівнявши їх у правах з поляками, утримати в своїх руках «український П'ємонт»? Чи не почнуть українці услід за цим домагатися цілковитої автономії для себе і чи не буде такий розвиток подій шкідливим для польської держави?

Далекоглядних польських діячів такі питання не лякали. Вони розуміли, що західні українці, якщо і підтримуватимуть Варшаву, то постійно вимагатимуть за це певних поступок, аж доки не отримають жаданої автономії. На їх думку, цей процес буде повільним і триватиме можливо значний період часу, за який польський уряд і суспільство «дозріють» до демократичного врегулювання проблеми української меншини. Таким чином, надання українцям автономії виглядатиме цілком природним явищем і сприятиме ще більшому «зцементуванню» польського суспільства[24].

---

[23] Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), Zespół akt Armii Krajowej, 203/XV/45, Komenda Obszaru Lwów. Wyciąg z referatu „Walerego" „Ocena zagadnienia ukraińskiego", listopad 1942, к. 32.

[24] Там само, к. 34.

Можливо, так би воно й було, якщо б автори подібних планів не припускалися однієї важливої помилки. Адже всі вони виключали можливість застосування у повоєнному світі, в тому числі з боку СРСР, для розв'язання міжнародних суперечок актів насильства. Полякам здавалося, що після переможної війни союзників над Німеччиною і покарання гітлерівських злочинців територіальні непорозуміння між Польщею і СРСР будуть вирішені дипломатичним шляхом і обов'язково на користь Варшави. Адже на повагу до міжнародного права і створення нової системи післявоєнних міжнародних відносин була зорієнтована і ухвалена у грудні 1941 р. в Москві декларація, яку підписали Сікорський і Сталін[25].

Викладена вище концепція врегулювання української проблеми в Польщі належала, головним чином, розсудливим військовим і політикам з АК, які були більшими прагматиками, ніж офіційні посадові особи в Лондоні. В їх числі варто назвати вже згадуваного майора Погоського, керівника львівського Бюро інформації і пропаганди (БіП) АК Леха Садовського, керівника українського відділу в штабі АК Львівського регіону львів'янина, інженера Станіслава Бездека та його помічника Маріана Хіровського. Останній вільно розмовляв українською мовою, був особисто знайомий з Бандерою, Мельником, іншими діячами ОУН та представниками Греко-Католицької церкви. Усі ці особи визнавали необхідність зрівняння в правах українців з поляками і схилялися в тій чи іншій мірі до надання в кінцевому підсумку українській меншині територіальної автономії з утворенням у складі повоєнної польської держави українського кантону. Ці погляди поділяли, командуючий АК Львівського регіону ген. Казімеж Савицький та його радник з українського питання Ярослав Дем'янчук. Водночас жоден з перерахованих діячів не ставив під сумнів необхідність збереження в складі Польщі Волині й Східної Галичини[26].

Крім того, повноваження цих людей на переговорах з представниками українського підпілля і в справі прийняття рішень з українського питання надалі були обмеженими. Про це свідчила інструкція командувача СЗБ-АК ген. Ровецького від 12 грудня 1941 р., надіслана до Львова. У ній зазначалося: «Маємо численні повідомлення про спроби зав'язати з нами контакт: а) УНДО; б) бандерівців; с) українських соціалістів-революціонерів. Наказую, щоб всі переговори проводили лише представники інформаційного відділу БіП. Неприпустимі зв'язки на організаційному рівні. Переговори повинні мати на меті єдине ознайомлення з планами й настроями українців. Мусимо наголошувати на необхідності співжиття обох народів на спільній території, гарантувати українцям задоволен-

[25] *Dokuments on Polish-Soviet relations, 1939–1945*, т. 1, London 1961, с. 246.
[26] R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, с. 147, 215.

ня їх культурних потреб, визнавати за ними право на незалежну державу за Збручем, нагадувати їм про загрозу, яка існує з боку Німеччини і Росії»[27]. Як і раніше, останнє слово в українському питанні залишалося за польським урядом.

Офіційна позиція польського уряду в українських справах після видання загальних декларацій про головні напрямки зовнішньої політики Польщі від 18 грудня 1939 і 24 лютого 1942 рр. була відображена у постанові, ухваленій 25–27 березня 1943 р. на спільному засіданні Комітету міністрів і Комітету у справах країни. Тридцять першого березня 1943 р. постанова була затверджена на засіданні Ради міністрів і у квітні передана Головному делегату уряду в окупованій країні та командувачу АК. З огляду на офіційний характер цього документу зацитуємо його повністю:

«1. Уряд визнає:

а) необхідність забезпечення українській людності в польській державі всіх прав і фактичного її зрівняння в правах з поляками в політичній, культурній, мовній, господарській і суспільній площинах, зокрема, через запровадження в Речі Посполитій широкорозбудованої системи органів територіального самоврядування, до воєводського рівня включно, з наданням законодавчих повноважень відповідним установам у вирішенні місцевих справ, що не підлягатимуть центральному законодавству;

б) уряд готовий гарантувати українцям опіку в питаннях культури з боку держави через надання необхідних дотацій, утворення українського університету у Львові, фінансову підтримку культурних закладів, таких, наприклад, як Товариство ім. Шевченка;

в) уряд готовий гарантувати свободу віросповідання представникам Греко-Католицької і Православної церков;

г) уряд готовий провести земельну реформу на засадах національної справедливості в інтересах місцевої малоземельної польської і української людності;

ґ) уряд готовий по узгодженні з Політичним узгоджувальним комітетом видати відозву до української людності.

2. Уряд готовий з усією доброзичливістю розглянути, запропонований українцями статут про самоврядування в межах Польської Речі Посполитої і очікує від створеної Делегатом уряду польсько-української комісії пропозицій у цій справі.

3. Уряд видасть інструкцію для відповідних інституцій в країні, а також для дипломатичних і консульських установ, аби вони на визначених

[27] AAN. Zespół akt Armii Krajowej, 203/XV/3, Komenda obszaru Lwów. Instrukcja gen. Roweckiego dla Lwowa, 12 XII 1941, к. 29.

вище засадах зав'язали контакт з представниками авторитетних українських кіл з метою:

а) одержання від українців декларації, яка засуджувала б радянські претензії;

б) зміни спрямованості української преси в інтересах українсько-польського поєднання;

в) створення спільного фронту боротьби проти німецьких окупантів;

г) організації спільної протидії новим імперіалістичним домаганням Радянської Росії;

ґ) запобігання усіляким взаємним ворожим виступам на завершальному етапі війни.

4. Уряд ПР:

а) докладе всіх можливих зусиль для удокомлектування Національної ради двома представниками української людності зі Східної Малопольщі [Східної Галичини – *І. І.*] і одним з Волині;

б) проведе пропагандистську кампанію з метою популяризації в польському і українському середовищах ідеї польсько-української співпраці;

в) працевлаштує в державному апараті певну кількість українців;

г) оточить опікою в питаннях культури й віросповідання солдатів української національності в польській армії.

Постанова уряду носить характер загальної інструкції для переговорів з українцями, перебіг яких важко передбачити і застерегти докладними інструкціями.

Уряд очікує на телеграфний звіт про реакцію українських чинників в країні, узалежнюючи від нього публічне оголошення засад польської політики в українських справах у союзних нам державах»[28].

Запропонований документ цілком суперечив планам ОУН по створенню Української Соборної Самостійної Держави (УССД) на всіх українських етнічних землях. Проте навіть така дуже поміркована програма польського уряду викликала осуд з боку багатьох відповідальних за національну політику діячів Делегатури, які побачили в ній готовність «лондончиків» надати українцям територіальну автономію[29]. У цьому місці варто приділити особливу увагу тій польській інституції, діяльність якої значною мірою перешкоджала будь-якому порозумінню між представниками українського й польського суспільств.

[28] Там само, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj, 202/II/50, Departament Spraw Wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Uchwała Rządu w sprawach ukraińskich z 25–27 III 1943 a reakcja na nią czynników krajowych, к. 1.

[29] Там само, к. 2–7.

Усі матеріали, пов'язані з національними меншинами, що проживали на «східних кресах», зосереджувалися в Департаменті внутрішніх справ та Департаменті інформації і преси Делегатури уряду. У складі Департаменту внутрішніх справ вже в кінці 1941 р. діяло Східне бюро (криптонім «Границя»), працівники якого на підставі зібраних матеріалів про настрої української меншини на східних землях опрацьовували відповідні проекти організаційно-політичного «розв'язання» української проблеми. У червні і жовтні 1942, в березні 1943 рр. і пізніше, Східним бюро було підготовлено й передано на розгляд уряду чимало рефератів про українське політичне життя та український військовий потенціал в роки поточної війни. Кожного місяця з'являлися звіти з характеристикою чергових етапів у розвитку ОУН-УПА.

Належність керівників цієї інституції Александра Звежинського та Пйотра Яроцького до Національної партії (Stronnictwa Ludowego) визначила чітку й послідовну антиукраїнську спрямованість усіх згаданих вище проектів та рефератів. Більше того, у багатьох з них їхні автори намагалися уникати використання терміну «українець», підмінюючи його окресленням «русин», а у звітах, адресованих урядові, не скупилися на такого роду визначення, як «гайдамацьке дикунство», «гайдамацький заколот», «гайдамацькі банди» тощо. Співробітники Східного бюро у своїй більшості взагалі не визнавали того, що існує «якась українська проблема» і дивилися на взаємини поляків з представниками національних меншин у надто оптимістичному для Польщі дусі[30].

На жаль, подібні погляди поділяла переважна більшість членів т. зв. Суспільної ради східних земель, на яку спиралося у своїй діяльності Східне бюро, а також значна кількість польських мешканців Східної Галичини та Волині. У звіті АК Львівського регіону за грудень 1942 р. подано наступну інформацію про настрої місцевих поляків: «Ставлення до

[30] Там само, 202/II/69, Sprawozdanie z działalności „Granicy" za 1943, к. 7. Зацитуємо для прикладу уривок одного з подібних документів, віднайденого нами у варшавському Архіві нових актів, в матеріалах Східного бюро Департаменту внутрішніх справ Делегатури уряду. «[...] Слово „українець" належить пов'язати з поняттям прислужника ГПУ, більшовицького ката, а також натхненника винищувальної політики гестапо [...] Терміну „українець" слід повернути те значення, яке воно мало впродовж близько 40 років, тобто коли було назвою політичної партії. Щодо народу, який мешкає разом з поляками у Східній Малопольщі [Східній Галичині – *І. І.*], то йому належить повернути єдино історично обґрунтовану і частіше всього цим народом використовувану назву – „русин"» (AAN, 202/II/50, Memoriał ludowców małopolskich w sprawie polityki narodowościowej Polski na kresach wschodnich, 6 IX 1943, к. 20).

[31] Там само, Zespół akt Armii Krajowej, 203/XV/27, Komenda obszaru Lwów. Wyciąg ze sprawozdania o polityce ukraińskiej, grudzień 1942, к. 55.

українців скрізь вороже. Немає жодної дискусії, у якій би проглядався хоча б якийсь політичний реалізм стосовно українців. Кожна програма, що має на меті остаточне вирішення українського питання, і яка передбачає, що господарями на цій землі можуть бути лише поляки, знаходить підтримку в тутешньому середовищі. Будь-яка спроба надати цим землям політичну автономію приречена на невдачу [...] і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо займатиме таку позицію, тут програє [...]»[31].

Наведемо приклад однієї з програм «розв'язання» української проблеми співробітниками Східного бюро. Вона поділяється на дві частини і передбачає як можливість збереження СРСР, так і його розпад. У першому випадку (мінімальна програма – А), всіх українців з території Польщі примусово переселяли до Радянської Росії. В документі з цього приводу зазначено: «Оскільки самі наші українці не сказали жодного слова протесту проти територіальних домагань СРСР, то і з нашого боку не повинно бути перешкод для об'єднання всіх українців в складі Радянської Росії. Як з політичного, так і з господарського поглядів це відповідає інтересам Польщі, але за однієї умови, якщо західний кордон Радянської України знаходитиметься там, де йому і належить бути згідно з Ризьким договором від 1921 р.».

Максимальна програма (Б) передбачала, що постійною метою польської політики у Східній Європі завжди залишатиметься розбиття Росії на її складові частини, а у подальшому – «відгородження» від неї Польщі завдяки створенню «буферних» незалежних української та білоруської держав. У цьому випадку знов ж таки усі представники національних меншин Речі Посполитої мали бути переселені на територію новопосталих країн.

Автори програми навіть прагнули до того, щоб, у випадку розгрому Росії англосаксами, поставити на повоєнній мирній конференції належним чином історично і стратегічно обґрунтоване питання про відлучення від Росії і приєднання до України території аж по р. Дон, тобто по міста Калач і Воронеж, а до Білорусі – по міста Ржев, В'язьма і Орел. У такий спосіб, тобто завдяки подібній компенсації земель, співробітники Східного бюро сподівалися задовольнити територіальні претензії українців і білорусів до Польщі та водночас залишити за поляками Західну Україну й Західну Білорусь. Таким чином, на їхню думку, поляки помстилися б Росії за «розв'язання нею, разом з Німеччиною, цієї жахливої війни»[32].

[32] Там само, 202/II/51, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Wyciągi z okresowych sprawozdań sytuacyjnych z Ziem Wschodnich przedstawianych władzom przez Biuro Wschodnie (ostatni kwartał 1942 – wrzesień 1943), к. 170–194.

Якщо врахувати, що згадані вище програми, розроблялися вже у 1943 р., то стає зрозумілим те, наскільки вони були нереальними. Водночас, висловлені в них погляди, суперечили духу урядової постанови від 25–27 березня 1943 р. Адже, невипадково саме діячі Східного бюро стали найзавзятішими її критиками. Особливо вороже ними було сприйнято те, що ця постанова передбачалася в якості інструкції для переговорів з українцями.

У «Зауваженнях Східного бюро» від червня 1943 р. з приводу видання урядової постанови, зазначалося, що в українському суспільстві на той час не було жодного «чинника», з котрим офіційні польські органи могли б проводити переговори. На думку автора «Зауважень»: «Ті українські політичні чинники, які були здатні зрозуміти слушність польської позиції і можливо співпрацювали б з поляками, наразі не мали в українському середовищі на території Східної Малопольщі [Східної Галичини – *І. І.*] впливу й значення, а тому будь-яка угода з ними не дала б результатів. Щодо тих українських політичних чинників, які на той момент користувалися підтримкою українського суспільства, а це, передусім, ОУН і Український Центральний Комітет (УЦК) на чолі з Володимиром Кубійовичем, то їх не варто було брати до уваги вже тільки з тієї причини, що визнання цих чинників за партнерів польського уряду по переговорах суперечило б державним інтересам Польщі».

Діячі Східного бюро відстоювали той погляд, що обсяг прав і свобод, котрими, можливо, користуватимуться українці у майбутньому в польській державі, залежатиме від власної позиції останніх, яку вони займатимуть на завершальному етапі війни, а тому будь-які зобов'язання з боку польського уряду, що даватимуться зараз, були б передчасними. Взагалі в Східному бюро вважали, що саме по собі звернення до українців у теперішній час з будь-якими деклараціями чи пропозиціями про співпрацю породило б у них переконання у слабкості польської сторони і навпаки у власній великій значущості, а це знов таки зашкодило б державним інтересам Польщі[33].

Незважаючи на позицію Східного бюро, Крайове політичне представництво видало відозву до українського народу від 30 липня 1943 р., яка, слід гадати, стала компромісним документом в українських справах, прийнятим польськими політичними партіями[34]. Відозва була витримана в іншому дусі, ніж урядова постанова. Наголос в ній робився не на тому, що поєднувало українців і поляків, а на тому, що їх роз'єднувало. А роз'єд-

[33] Там само, 202/II/50, Uchwała Rządu w sprawach ukraińskich z 25–27 III 1943 a reakcja na nią czynników krajowych, к. 2–7.

[34] Там само, 202/II/49, Odezwa Krajowej Reprezentacji Politycznej do narodu ukraińskiego, 30 VII 1943, к. 156–158.

нувало обидва народи, на думку авторів відозви, те, що «українці пішли шляхом співпраці з німецькими окупантами [...] і вже перші місяці війни засвідчили, що ця „співпраця" полягатиме на сліпій слухняності і допомозі окупантам в його боротьбі з польським народом і державою».

Увесь документ був проникнутий звинуваченнями українців у співпраці з німцями, а також застереженнями про невідворотність покарання, яке вони нестимуть за це. Звинувачення «переважної більшості українського народу» у тому, що він допомагає окупантам у поборюванні поляків, були таким же перебільшенням, як і звинувачення останніх з боку ОУН, наприклад, у тому, що вони співпрацюють з совєтськими партизанами і вступають до німецької допоміжної поліції на Волині і Поліссі лише з метою послабити український незалежницький рух. Зрозуміло, що відозва такого змісту не могла бути покладена в основу порозуміння між українцями й поляками, про що й було заявлено ОУН-Р (революційна, тобто бандерівців) у повідомленні, зробленому 22 грудня 1943 р.[35]

Однак відозва до українського народу не була схвально сприйнята і поляками Східної Галичини та Волині через те, що в ній містився заклик до пошуку порозуміння з українцями, а також висловлювалася підтримка прагненням українців до створення своєї незалежної держави на землях, які входили до складу СРСР. За повідомленням діячів департаменту інформації і преси Делегатури уряду, польська громадськість Львова, яка була налаштована вкрай вороже до українців, виступала проти будь-яких спроб домовитися з українцями про можливість спільної боротьби проти окупантів. Тільки незначна частина людей розуміла таку потребу. Проте й вони критикували відозву, що та не давала істотних підстав для досягнення порозуміння з українцями, а також за те, що вона акцентувала увагу на нереальних наразі планах по створенню незалежної української держави[36].

Поряд із Східним бюро з метою вивчення українських справ у III кварталі 1943 р. в складі Департаменту інформації і преси Делегатури уряду була створена так звана Східна секція. Серед її співробітників також знаходилося чимало «народовців», хоча, судячи зі збереженої документації цієї інституції, оцінки, що давалися в ній українському незалежницькому руху були більш-менш зваженими.

Аналізуючи національно-визвольні програми й плани ОУН, діячі Східної секції наголошували на одній з головних вад цих документів, а саме на тому, що останні не мають підтримки ані з боку країн Анти-

[35] Там само, 203/XV/43, Oświadczenie OUN z 22 XII 1943, к. 56.
[36] Там само, 202/III/11, Sprawy narodowościowe w okresie 15 VII – 15 IX 1943, к. 17.

комінтернівського пакту, ані з боку «альянтів». На їх погляд, українцям не вдалося надати своїй справі міжнародного значення і передати її на розгляд міжнародної спільноти. Сталося це через те, як зазначалося у звітах польських «спеців» з українського питання, що ОУН, зробивши ставку на Німеччину, припустилася подвійної помилки. По-перше, на думку цих «спеців», німці у разі перемоги могли «принести в дарунок українцям лише неволю», а по-друге, Німеччина мусить програти війну, оскільки мобілізувала проти себе величезні сили, які буде не в стані побороти і які врешті-решт подужають її.

Крах пронімецької орієнтації, з польського погляду, мав примусити ОУН шукати підтримки своїм планам у протилежному таборі. Втім цього не сталося. Після великого розчарування, яке охопило українське суспільство у 1941 р., полякам здавалося, що ОУН опинилася у безвиході. Вихід, на їх думку, українці намагалися знайти в опертi на власні сили. Саме це гасло стало швидко поширюватися в націоналістичних колах українського суспільства і лягло в основу подальшої діяльності ОУН-Б. Співробітники Східної секції зазначали, що само по собі це гасло гарне і могло б навіть викликати велику повагу до українців, якщо воно водночас, на їх погляд, не було б свідченням цілковитого банкротства закордонної політики ОУН. Як з'ясували для себе польські діячі, пронімецька орієнтація була фактично єдиним послідовно опрацьованим і розвиненим напрямком цієї політики.

Неодноразово у документах Східної секції підкреслювалася та обставина, що втілення в життя гасла опертя лише на власні сили і боротьби проти всіх, призвело до поширення анархії в українському середовищі. Націоналістичні ватажки, котрі зініціювали погроми поляків і керували ними, у подальшому втратили контроль над масами. Німці у свою чергу, на думку польських політиків і військових, побачивши поширення українського націоналістичного руху, розпочали усілякими засобами його придушувати. Німецькі «пацифікації» принесли непоправні втрати серед українства і ще більше розкололи українське суспільство. Це, в кінцевому підсумку, як стверджувалося в аналітичних записках співробітників Східної секції, створило в українському середовищі ідеальні умови для опанування мас агентами Москви[37].

Відзначимо, що подібні аналітичні довідки поряд з оцінками, котрі відбивали реальний стан речей, містили також твердження, які суперe-

[37] Там само, 202/III/134, Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Opracowanie „Ukraińskie organizacje polityczne i wojskowe w czasie wojny", maj 1943, к. 229.

[38] Докладніше про це див.: І. Ільюшин, *ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)*, Київ 2000, с. 150.

чили, наприклад, звітам про ситуацію на окупованих землях совєтських партизанів[38].

Не полишеною інтересу є також оцінка діячами Делегатури уряду діяльності ОУН на території Радянської України. На їх думку, тамтешнє населення майже повсюдно зустріло галицьких емісарів «з подивом, недовірою або навіть з неприязню». В аналітичній довідці підкреслювалося, що: «[...] націоналісти протягом короткого часу переконалися у тому, наскільки їхні уявлення не відповідали побаченому. З'ясувалося, що двадцятирічна совєтська окупація надзвичайно глибоко (глибше, ніж гадали не тільки українці, але й представники інших західноєвропейських народів) „переорала" світогляд української людності, яка перебувала під совєтським правлінням. Націоналізм, репрезентований ОУН, був чимось таким, що місцеве населення не хотіло, а можливо було нездатне зрозуміти. Ґрунт, на який на тій території натрапила ОУН, виявився безплідним, а на його обробіток бракувало часу»[39].

У зв'язку з існуючими розбіжностями у поглядах на вирішення української проблеми як серед діячів самої Делегатури уряду, так і поміж політиками і військовими, та з метою координації національної політики восени 1943 р. при Головному делегаті уряду Яну Янковському було створено Національну раду (криптонім «Згода»). Сталося це вже після того, як німці заарештували попереднього Головного делегата уряду Яна Пекалкевича і коменданта АК ген. Ровецького, після того, як подав у відставку через непослідовність та нерішучість уряду у проведенні політики щодо українців командувач Львівським регіоном АК ген. Савицький. Усі вони, незважаючи на незначні відмінності у поглядах на вирішення української проблеми, ставилися до неї досить поважно.

Нові люди, що посіли посади коменданта АК – ген. Тадеуш Коморовський і командувача Львівським регіоном – полковник Владислав Філіпковський, так само, як вже згадуваний Головний делегат уряду Янковський, не вважали українську проблему за одну з першорядних. Це пояснювалося як поганою обізнаністю цих діячів з українськими справами, так і тим, що після розриву Москвою в односторонньому порядку у квітні 1943 р. дипломатичних відносин з польським еміграційним урядом і у зв'язку з наближенням до довоєнних земель Речі Посполитої Червоної армії, першочергове значення поляки почали надавати польсько-радянським відносинам.

Однак, у Національній раді, у Варшаві, точилися запеклі дискусії з приводу того, як ставитися до українців. Підкреслимо, що погляди того

[39] AAN, 202/II/50, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Opracowanie „Działalność OUN na terenie Kijowszczyzny", sierpiy 1943, к. 74–75.

чи іншого польського політика або військового в цьому питанні значною мірою залежали від того, звідки він походив – з Центральної Польщі чи зі «східних кресів», а також від того, яких він був політичних переконань. На проведенні жорстокої політики щодо українців наполягали вже згадувані керівники Східного бюро і Східної секції націоналісти Звежинський і Яроцький, представник цих двох органів у складі Національної ради і також член НС Станіслав Желінський, діячі львівської окружної Делегатури Владислав Свірський, Болеслав Стахонь і сам львівський делегат уряду Юліан Чижевський, які постійно переказували зі Львова до Варшави інформацію, що торкалася українських справ або навіть передавали до Східного бюро і секції реферати на українську тематику.

Як цілком слушно зауважував польський дослідник Ришард Тожецький, Свірський, Стахонь, Чижевський і їм подібні особи були типовими представниками «кресової» громадськості, відповідальної за політику II Речі Посполитої у 1937–1939 рр. по зміцненню «польськості» на Сході. В нових умовах вони намагалися цю політику продовжувати. Чижевський навіть активно виступав проти ведення боротьби з німцями, оскільки вважав, що це лише на користь СРСР і посилює його шанси на захоплення східних польських територій[40].

Найкращим чином погляди «кресової» громадськості відбивали два документу, що належали авторству Свірського. Перший має назву: «Загальний нарис відбудови Червенської землі та нормалізації внутрішніх стосунків по воєнних діях і окупаційному правлінню в 1939–1943 рр.». На думку автора цього нарису, українська людність Червенської землі, тобто Східної Галичини, мала зазнати державної асиміляції. При цьому, як зазначалося в документі, слід було врахувати довоєнний досвід в реалізації подібної програми, а також виправити допущені тоді помилки. Для того, щоб Червенська земля назавжди залишилася невід'ємною частиною Польщі, він пропонував «збільшити присутність на ній поляків». Автор підкреслював, що: «[...] ідеально було б мати тут 50% польського населення, але мусимо прагнути до того, щоб мати принаймні 35–40%, оскільки вже такий відсоток полегшить подальший процес асиміляції українців». Далі він наголошував на необхідності міцно пов'язати українську меншину з польською державністю та культурою і вбачав засіб для досягнення цієї мети у переселенні частини місцевих українців, насамперед, нелояльних до Польщі, на інші польські території або навіть за р. Збруч[41].

[40] R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, c. 265.

[41] AAN, 203/XV/45, Notatka „Ogólny zarys projektu odbudowy Ziemi Czerwieńskiej i normowania jej stosunków wewnętrznych, niezbędnych po działaniach wojennych i rządach okupacyjnych w latach od 1939 do 1943", sierpień 1943, k. 37–42.

У іншому документі, що має назву «Українська проблема», його автор приходив до таких висновків:

«1) Українці не можуть бути рівноправними і повновартісними громадянами Польщі.

2) Українці мають спільний з нами інтерес у розгромі Німеччини та в якомога найбільшому послабленні СРСР.

3) Разом з українцями ми зацікавлені у створенні об'єднаної, незалежної України.

4) Кордон буде встановлено в залежності від історичних обставин, через плебісцит або мирні переговори.

5) Людність, яка зголоситься на користь однієї з держав, буде туди переселена.

6) Тільки на такій платформі можливе наразі щире порозуміння між обома народами і в цьому запорука створення майбутньої федерації.

7) Досягнення такого порозуміння є найтерміновішою справою для обох країн»[42].

Аналіз обох документів свідчить про заперечення «кресов'яками» будь-якої можливості створення для українців у повоєнній Польщі територіальної автономної одиниці. Українське самоврядування допускалося виключно в галузі культури і релігії. Той, хто бажав залишитися справжнім українцем, мусив виїхати з Польщі.

Подібним проектам та їх авторам у Національній раді протидіяли представники Селянської партії, заступник Головного делегата уряду і голова Ради А. Бень, члени Делегатури уряду Зиґмунт Залеський, Станіслав Пйотровський, керівник Бюро інформації і пропаганди ГК АК полковник Ян Жепецький. Наскільки протилежним був підхід до українського питання цих осіб, свідчить хоча б наступний факт. Ще до створення Національної ради, у червні 1943 р., Пйотровський під псевдо «Барика-Ґадомський» помістив у газеті «Наші землі східні» статтю на тему чисельності української людності в Польщі. В ній він подав цю чисельність на підставі українських джерел, підкреслюючи, що підрахунки Кубійовича є найдостовірнішими. Число українців, що називалося в статті, значно переважало ту цифру, яка містилася в польських джерелах. Коли газета по'трапила до рук працівників Східного бюро, останні вирішили, що подібна стаття може дати українцям зайві аргументи на користь їхніх територіальних домагань, а тому червнево-липневий номер було негайно вилучено з обігу, а увесь наклад газети знищено[43].

[42] Там само, 203/XV/5, Referat „Zagadnienie ukraińskie" z sierpnia 1943, к. 250–254.

[43] Там само, 202/II/51, Wyciągi z okresowych sprawozdań sytuacyjnych z Ziem Wschodnich przedstawianych władzom przez Biuro Wschodnie (ostatni kwartał 1942 – wrzesień 1943), к. 123.

Чи були одностайними в своїх поглядах на вирішення української проблеми представники тих польських політичних партій, які намагалися підтримувати у своїх лавах дух демократії та шанобливого ставлення до національних меншин? Переконані, що відповідь буде заперечною, спробуємо довести, що у підходах до українських справ партійних діячів центральних та крайових (тобто тих, що були на «кресах») організацій існували поважні розбіжності. Але спочатку скажемо про загальні уявлення про українство, які були поширені в тій чи іншій польській політичній партії. В цьому плані показовим є рапорт працівників БіП про позицію польських політичних угруповань в українському питанні, представлений в травні 1943 р. Головному командуванню АК. Серед розмаїття думок та поглядів, яке існувало в польських політичних колах щодо врегулювання зазначеного вище питання, діячі БіП виділяли три основні напрямки:

1) Цілковите заперечення існування в польському суспільстві такої проблеми як «українська» і категорична протидія будь-яким проектам створення незалежної України. Подібна позиція була характерна для політичних партій націоналістичного спрямування (Національне стронніцтво (НС), «Шанець», Конфедерація народу). Представники цих партій наполягали на проведенні політики „eksterminacji" [у перекладі з польської мови цей термін означає вигнання або винищення – *І. І.*] українства, зокрема, шляхом примусового переселення українців за межі Польщі.

2) Вирішення проблеми української меншини в рамках польської державності із зрівнянням українців у правах з поляками на засадах «рівні права – рівні обов'язки». Цієї концепції дотримувалися представники наступних партій: Народне стронніцтво (СЛ), Стронніцтво праці (СП), Воля – Рівність – Незалежність (ВРН), Табір воюючої Польщі (ТВП), Конвент незалежницьких організацій (КНО), Польща воює (ПВ) і навіть націоналістично-імперіалістичної групи «Меч і плуг».

3) Надання українській меншині в Польщі «національної автономії». Цю програму поділяли Польські соціалісти (ПС) і Демократичне стронніцтво (ДС). Представники ДС виступали з пропозицією про утворення в складі єдиної держави польського і українського кантонів.

Жодна з політичних партій Польщі не вдавалася до розробки конкретних планів по врегулюванню українського питання. Серед поляків була поширена думка про те, що подібні плани значною мірою залежатимуть від, принаймні, наступних обставин:

1) від форми державного устрою нової Польщі та її становища як в балтійсько-чорноморському просторі, так і в Європі загалом;

2) від подальшої долі Радянської Росії і вирішення питання, чи постане після війни незалежна Україна;

3) від здібностей українців у справі державотворення у переломний для них період.

Автори рапорту з відділу БіП ГК АК підкреслювали, що, незважаючи на значні розбіжності у поглядах на вирішення української проблеми, чимало польських політичних угруповань схильні вірити у те, що незабаром з'явиться незалежна українська держава, яка твердо спиратиметься на Польщу[44].

Звернемо увагу на те, що згадуваний вище документ було підготовлено у Варшаві. А тепер познайомимося з тезами з українського питання від серпня 1943 р., авторами яких були представники тих самих партій – ППС (ВРН), СЛ, НС і СП – лише з тією різницею, що діяли вони у Львові. Як зазначалося у пропозиціях членів спільної комісії чотирьох найвпливовіших партій Львівського регіону: «З метою радикального вирішення українського питання і тим самим заради усунення головної перешкоди на шляху до розвитку приязних польсько-російських відносин належало прагнути до укладення з Росією (або з Радянською Україною) угоди про примусовий обмін української людності з південно-східних земель Польщі на поляків, які мешкали в Росії».

Цікавою є та обставина, що представники ППС (ВРН) виступали проти концепції примусового переселення українців зі Східної Галичини та Волині до СРСР, оскільки вважали, що її висунення дасть привід Москві, черговий раз, звинуватити Варшаву у порушенні прав української меншини в Польщі і домагатися цих територій для себе. На їх думку, примусовий обмін населенням міг би відбутися лише за умови добровільної згоди сторін на такий обмін і у випадку встановлення «компромісної» лінії кордону.

Далі діячі НС і СП наполягали на тому, щоб у випадку, коли б польсько-російську угоду про обмін населенням не вдалося укласти або якщо б ця угода з будь-яких причин не була б цілком реалізована, тоді польська політика в українському питанні мала б проводитися таким чином, щоб зрештою поляки склали на всій південно-східній території Польщі (в усіх воєводствах, повітах і ґмінах), за винятком гірського (карпатського) паса, 75% від загальної кількості тамтешнього населення. Досягнути цього

[44] Там само, 202/III/10, Raport „Stanowisko ugrupowań politycznych w kraju wobec sprawy ukraińskiej" z 27 V 1943, к. 1–4. Діячі чотирьох найвпливовіших польських політичних партій – НС, СЛ, СП, ППС – 22 жовтня 1943 оголосили в Лондоні декларацію, у якій визнавали необхідність зрівняння в правах з поляками представників національних меншин на засадах «рівні права – рівні обов'язки», однак, водночас, підкреслювали необхідність «збереження непорушності східних кордонів» (там само, 202/III/125, к. 73.

[45] Там само, 202/II/70, Tezy o kwestii ukraińskiej uchwalone przez komisję wspólną krajowych polskich stronnictw politycznych, sierpień 1943, к. 31–37.

пропонувалося шляхом переселення української людності зі сходу Польщі у центральні та західні райони, а також сприяючи еміграції українців до інших європейських країн[45].

Якщо порівняти документ, підготовлений у Варшаві співробітниками БіП ГК АК з тим, що склали львівські партійні діячі, то неважко побачити різницю. Якщо в першому наголошувалося на положеннях про підтримку більшістю політичних угруповань Польщі ідеї створення незалежної української держави на Наддніпрянщині, а також демократичного вирішення проблеми української меншини в Східній Галичині, то в другому – на положеннях про необхідність радикального її розв'язання шляхом примусового переселення українців зі східних районів Польщі до центральних та західних або навіть за межі країни.

Подібна різниця між центром і «східними кресами» була характерною і для поглядів військових з АК. Якщо керівник БіП ГК АК полковник Жепецький розумів потребу в позитивному врегулюванні українського питання незалежно від того, чи належатимуть «креси» Польщі, чи ні, то у відділі БіП штабу АК Львівського регіону, незважаючи на наявність в ньому багатьох вже згадуваних справжніх знавців українських справ, народжувалися проекти, які демонстрували просто «варварське» ставлення окремих польських діячів до українців. Зацитуємо лише висновки, що робляться в одному з таких проектів, датованого серпнем 1943 р.

«1) Утримання східних земель у кордонах Польщі.

2) Нещадне покарання всіх українців (і білорусів), котрі у будь-який спосіб виступали самостійно або співпрацюючи з окупантами, проти польської держави і народу. Виконати це належить ретельно, у швидкому і спрощеному порядку, якщо навіть доведеться розбудувати на якийсь час у великих масштабах судові та каральні органи.

3) Надати українцям можливість обрати собі інше громадянство, щоб таким чином позбутися хоча б частини цього небажаного елементу.

4) Для решти українців, які залишаться в Польщі, встановити обмежені громадянські права, розселити їх по всій території країни і застосувати до них політику, яку вони запровадили б по відношенні до нас, якщо ми опинилися б в кордонах їхньої держави (обмеження або заборона у придбанні землі, відчуження).

5) Конфіскація церковного та костельного майна без будь-якого відшкодування.

6) Ліквідація церкви як розсадника націоналізму.

7) Знищення всіляких натяків на існування будь-якої української національної окремішності і цілковите ополячення цього елементу».

Насамкінець автор цього документу зазначав: «[...] Демократизм був для нас приводом, який не дозволяв радикально розв'язати українську

справу [...] Наш взірець – Англія, яка демократично підходила до вирішення подібної проблеми, але доти, доки демократія не починала шкодити національним інтересам. Ніхто інший, як саме англійські демократи після Першої світової війни вдалися до такої пацифікації Північної Ірландії, яка до того часу нікому не снилася [...] Згадаємо діяльність загонів „black browns" [...] Наша політика стосовно українців є напевно чистішою, ніж Англії по відношенні до ірландців. Хоча, у даному випадку, не сміємо порівнювати ірландців з українцями, було б це великою образою для перших, мова йде тільки про подібність методів у політиці»[46].

Неважко уявити собі те, яка доля чекала на українців Східної Галичини і Волині, якщо б ці території залишилися за Польщею і до місцевого населення були б застосовані перераховані вище заходи. Звичайно, проти подібних планів активно виступали тверезо мислячі польські військові та політики. Той же керівник відділу розвідки штабу Львівського регіону АК майор Г. Похоський категорично заперечував їх, вважаючи будь-які проекти по розпорошенні українців по території Польщі та їх асиміляції внаслідок цього цілковитою дурістю[47].

Не можна не підкреслити, що на ставлення до українців польського еміграційного уряду і польського політикуму в окупованій країні на завершальному етапі війни значний вплив справила німецька акція по створенню добровольчої стрілецької дивізії СС «Галичина»[48].

Проте центральною проблемою для поляків в їхніх взаєминах з українцями, у тому числі на переговорах між представниками обох підпільних рухів, залишалася до самого завершення війни справа мордування польської цивільної людності на Волині і в Східній Галичині[49].

Загалом переговори між представниками двох антагоністичих сил зводилися до того, що польська сторона не вірила у непричетність Проводу ОУН-Б до масових вбивств поляків та вимагала від останньої публічного їх засудження, тоді як українська сторона продовжувала наполягати на тому, що ОУН Самостійників-Державників не несе відповідальності

[46] Там само, 203/XV/45, Opracowanie „Nacjonalizm ukraiński i jego dążności państwotwórcze", sierpień 1943, к. 92. Див. також: там само, 203/XV/46, Проект положення про переселення і мотивацію необхідності його розробки, підготовленого референтом Лясотою, к. 1–32.

[47] Там само, 203/XV/45, к. 35.

[48] Докладніше про це див.: І. Ільюшин, *ОУН-УПА і українське питання...*, с. 160–165.

[49] Докладніше про це див.: І. Ільюшин, *Волинська трагедія*, Київ 2003, с. 246–248.

[50] AAN, 202/III/121, Sekcja Wschodnia. Informacja o terrorze okupanta, Ukraińców, Ruchu Oporu za 1943–1944, к. 7; Там само, 203/XV/45, Notatka „O kontaktach polsko-ukraińskich o porozumieniu w 1943–1944", 1944, к. 152–154; Там само, 202/III/130, Sprawozdanie z drugiego wyjazdu do Lwowa – notatka J. Gnatowskiego (27 II – 10 III 1944), к. 25–27.

за антипольський терор, що він виник довільно і з вини самих поляків. Крім того, польські учасники зустрічей, дотримуючись вказівок свого уряду щодо необхідності взаємодії з наступаючою Червоною армією, відкидали пропозицію українських повстанців про проведення спільної боротьби проти останньої[50].

Безперечно, під час всіх українсько-польських переговорів над обома сторонами тяжіло сакраментальне питання про повоєнний статус західноукраїнських земель, підхід до вирішення якого в представників ОУН-Б і АК завжди був цілком протилежним.

Висновки, які варто зробити по аналізу політики польського еміграційного уряду і польських політичних партій в середині країни щодо українського питання в роки Другої світової війни, полягають у наступному. Від початку Другої світової війни визначальним чинником в ставленні польського еміграційного уряду і польських політичних партій в середині країни до українського питання фактично було їхнє прагнення залучити західних українців до реалізації власне польських цілей у війні, головними з яких було збереження за повоєнною країною цілковитої суверенності і територіальної цілісності як мінімум в існуючих до вересня 1939 р. кордонах.

Якщо в польських урядових колах і готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної української держави в обмін на підтримку українськими незалежницькими силами антигітлерівської коаліції, то лише на Наддніпрянщині та в будь-якому випадку без включення до її складу Східної Галичини й Волині.

Зрозуміло, що за умов, коли польські офіційні особи безкомпромісно відстоювали принцип непорушності довоєнних кордонів II Речі Посполитої, а ОУН, як найрепрезентативніша сила західноукраїнського суспільства, з такою ж безкомпромісністю доводила право українців на створення Української Соборної Самостійної Держави з включенням до її складу всіх етнічних українських земель, вважаючи це основною вимогою в справі українсько-польського порозуміння, досягнути якихось домовленостей було неможливо.

На подальше ставлення польського політикуму до українського питання вирішальну роль відіграла та обставина, що якщо поляки продовжували себе пов'язувати з табором «західних союзників», то українські політичні організації на еміграції і насамперед ОУН, хоча і прокламували орієнтацію на власні сили, в практичній діяльності зробили ставку у досягненні головної своєї мети на Німеччину.

Від кінця 1941 р. надзвичайно важливим чинником, який вплинув на характер взаємин між польськими й українськими незалежницькими силами, став також факт підписання польсько-радянської декларації про

приязнь і взаємну допомогу у війні. З цього часу польський еміграційний уряд і підлеглі йому підпільні організації на окупованих територіях фактично стали союзниками СРСР по антигітлерівський коаліції. Укладення польсько-совєтських відповідних політичної і військової угод, з одного боку, відрізало шлях до досягнення будь-якого порозуміння між польським провідом і ОУН, а з іншого, українське питання перестало бути лише внутрішньою справою Польщі, а набуло міжнародного значення. У цьому контексті не можна не згадати позицію офіційного Лондона, котрий фактично відмовив польському еміграційному уряду в підтримці справи реституції довоєнного польсько-радянського кордону.

Через це впродовж наступних років війни польські політики і військові розглядали українське питання дещо в іншій площині, ніж робили це в попередній період. Від 1942 р. характерною рисою польських планів у вирішенні української проблеми був її розгляд з точки зору перспективи повоєнних польсько-радянських відносин.

Упродовж усього цього періоду в польській політичній думці щодо українства переважали дві тенденції. Перша з них відбивала погляди націоналістичних і «кресових» кіл польського суспільства, які цілком ігнорували існування української проблеми, заперечували можливість будь-яких переговорів з українською стороною, не вважали її за гідного партнера, постійно погрожували карами за «колаборацію з німцями», виступали проти українських незалежницьких прагнень та ідеї побудови самостійної України навіть на Наддніпрянщині, пропонували здійснити примусове переселення українців до СРСР, а також розпорошити їх по всій території Польщі з метою асиміляції в польському середовищі.

Друга тенденція відображала погляди поміркованих політичних кіл польського суспільства (демократів, народовців, соціалістів), які намагалися, якщо не припинити, то у будь-якому випадку обмежити українсько-польську ворожнечу та залучити західних українців на свій бік. Ці політичні сили в окупованій країні і на еміграції висловлювалися за підтримку ідеї створення незалежної України за р. Збруч та зрівняння в правах з поляками на засадах «рівні права – рівні обов'язки» тих українців, які побажали б залишитися в кордонах Речі Посполитої.

Втім, останнього для ОУН, яка надалі залишалася найбільш репрезентативною силою західноукраїнського суспільства, було недостатньо. Те, що не ставилося під найменший сумнів жодним політичним і військовим угрупованням Польщі, а саме доконечність збереження непорушності східних кордонів країни, до кінця війни становило головну перешкоду для українського націоналістичного руху в справі досягнення згоди та налагодженні співпраці з польським «пролондонським» табором.

Анджей Айненкель

Українське питання в політиці II Речі Посполитої та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939)

У своєму виступі я хотів би розвинути деякі аспекти реферату на подібну тему, який був представлений мною на семінарі у 1997 р.[1]

У вступі – роздуми стосовно попереднього періоду. У Речі Посполитій до поділів на жаль не вдалося добитися якогось політичного вирішення українського питання. Гадяцька угода не була реалізована, так само, як з другого боку не була реалізована Переяславська угода (українські колеги скажуть, що на щастя). Визначення, яким чином має бути укомпонована у структуру політичного ладу Речі Посполитої ця величезна територія із специфічними стосунками населення (важко тоді ще говорити про національну свідомість українців), було проблемою, з якою наша держава перед поділами не зуміла справитися. Сучасний конфлікт, бо на жаль від конфлікту треба починати, розпочався в середині XIX ст. на території Східної Галичини. З нашого боку пробудження української національної свідомості розцінювалося як інтрига Відня, спрямована проти інтересів польського населення на території під австрійською окупацією. В кожному разі, напередодні Першої світової війни в Галичині, в умовах відносно широких політичних свобод проявлявся конфлікт національного й соціального характерів. Найбільш відомим проявом цього стану справ була боротьба за форму положення про вибори до крайового Сейму у Львові. До того, зрештою спираючись на принцип поділу голосів за куріями, українці були надзвичайно дискриміновані. Компроміс, якого тоді було досягнуто, і який полягав у збільшенні кількості українських мандатів у 2 рази (до близько 30%), не був реалізований з огляду на початок Першої світової війни. Слід додати, що втілення в життя цього положення все рівно не задовольняло українських постулатів[2].

У Королівстві і на території Волині польсько-український конфлікт мав радше релігійний характер. Після ліквідації російськими властями греко-католицького обряду на території, що опинилася в зоні російської окупації, розпочався процес примусової брутальної русифікації уніатів. Толерантний указ призвів до того, що значна частина цього населення відмовилась від православ'я і перейшла на католицизм, оскільки влас-

[1] A. Ajnenkiel, *Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 1–2, Warszawa 1998, c. 11–28.
[2] Його ж, *Historia sejmu polskiego*, т. 2, ч. I: *W dobie rozbiorów*, Warszawa 1989, c. 149.

ті надалі не толерували уніатського обряду. В результаті частина цього населення, стаючи католиками чітко увійшла в коло впливів польської культури. Ті, хто залишився на православ'ї, у перспективі ставали у більшості українцями.

Іншим елементом спору, який ще не був спором безпосередньо з українською стороною, оскільки з другого боку, у цьому конфлікті була російська імперія, було створення Холмської губернії, яка мала стати елементом русифікації і нав'язування православ'я на цій території. При цьому, російські власті не брали до уваги того факту, що значна частина цього населення щораз частіше проявляла українську, а в меншій мірі білоруську національну свідомість. Після захоплення земель російської зони окупації центральними державами, на території Холмщини почав розвиватися український національний рух.

З цим пов'язані ще два досить важливі фактори: традиції польської державності, яка існувала до поділів, а також правові регулювання з польського питання, що були прийняті на Віденському конгресі. На цьому конгресі у підсумковому договорі від 9 червня 1815 р. було вирішено, що «Поляки – піддані великих держав, які підписують цей договір, матимуть національні представництва та інституції, установлені відповідно до типу політичного ладу, який кожен з урядів вважатиме за корисний і відповідний для них».

Отже, кожна з держав-окупантів взяла на себе зобов'язання міжнародного характеру, які мали гарантувати полякам визначені права. Незалежно від того, наскільки цих положень дотримувались на практиці, було створено певне правове поле, яке дозволяло вважати польське питання міжнародною проблемою.

Усі ці моменти впливали на стан польського питання в роки Першої світової війни та після її закінчення. Вже під час війни воно набрало міжнародного характеру.

Такої позиції не мала українська сторона. В період окупації земель колишньої імперії Романових центральними державами, відбулося проголошення Української Народної Республіки (УНР).

Держави коаліції не визнали цієї державності, бо надалі визнавали територіальну цілісність колишньої Російської імперії. Не змінило ситуації й підписання центральними державами Брестського мирного договору з представниками УНР. Брестський мирний договір передбачав включення Холмської губернії до складу української держави, а також поділ Галичини на дві частини: західну – польську і східну – українську. Положення договору не були реалізовані, однак загострили польсько-українські відносини. Для польської сторони втрата території з величезним відсотком польського населення була б великою. В результаті по-

зиція УНР на міжнародній арені не покращилася. Центральні держави трактували українське питання інструментально.

З боку коаліції українці не мали жодних офіційних представників, оскільки там офіційно не визнали українських незалежницьких прагнень. Великі держави коаліції, не вперше і не востаннє в історії, дотримувались позиції, що українське питання є внутрішньою проблемою Росії. Натомість не ставилось під сумнів факту, що польська держава існує як суверенна, яка від початку 1919 р. володіє певною територією і має владу, визнану на міжнародному рівні, а також має своє офіційне представництво на мирній конференції в Парижі.

Ці фактори призвели до того, що українське питання не було трактоване так само, у тій самій площині, що й польське питання.

Під час воєнних дій у Східній Галичині Західноукраїнська Народна Республіка підтримувала контакти з місією держав коаліції, що перебувала на цій території. Місія проводила заходи, що мали призвести до перемир'я між польськими й українськими силами.

Держави коаліції, представляючи воюючим сторонам пропозиції перемир'я вказували, що рішення про перемир'я не означають вирішення проблеми кордонів, щодо яких мала прийняти рішення Верховна Рада коаліції[3]. Однак, перемир'я не було реалізовано. Великі держави й надалі робили спроби втручання[4]. Воно стало безпредметним внаслідок факту, що у липні 1919 р. Українську Галицьку Армію було витіснено зі Східної Галичини за Збруч. У кожному разі коаліція визнала, 25 червня 1919 р., що Польща має право зайняти територію Східної Галичини, щоби захистити місцеве населення від більшовиків. Це повноваження не визначало рішення, яке великі держави коаліції або Ліга націй мали прийняти для визначення політичної ситуації на цій території. Черговим кроком була ухвала Верховної Ради від 21 листопада 1919 р., яка передбачала, що Польща отримає 25-річний мандат на Східну Галичину[5]. Після цього Ліга націй мала прийняти рішення стосовно подальшої державної приналежності цієї території. Черговим заходом великих держав коаліції було рішення від 8 грудня 1919 р., яким визнавалися права Польщі на організацію постійної адміністрації територій, розташованих на захід від лінії, визначеної як східні кордони Польського Королівства, збільшеного на Білостоцьке воєводство[6]. Ця лінія у своїй первісній версії

[3] C. Berezowski, *Powstanie państwa polskiego w świetle prawa narodów*, Warszawa 1934, c. 383.
[4] Там само, с. 385.
[5] Див.: *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925*, red. H. Janowska i T. Jędruszczak, Warszawa 1981, c. 524–532.
[6] Там само, с. 532.

взагалі не була проведена на території Галичини. Вона була поширена на територію Галичини в результаті угод, підписаних 10 серпня 1920 р. на конференції у Спа. Ця лінія увійшла в історію під назвою лінії Керзона. Її фактичне значення, з огляду на факт, що пропозиції, представлені і Спа, фактично не були реалізовані, мало політично-пропагандистський характер. До них повернулися в абсолютно інших умовах в роки Другої світової війни.

Лінія Керзона не стала підставою польсько-радянських переговорів також з огляду на вигідну для Польщі зміну воєнної ситуації. Кордон між Польщею і Радами був визначений у Ризі в мирному договорі від 18 березня 1921 р. Порозуміння Ризького договору означали для Польщі примусове закінчення певної фази польсько-українських стосунків. Падіння Західноукраїнської Народної Республіки, що мало місце раніше, спричинило, що Східна Галичина фактично опинилася в кордонах польської держави. Одночасно Начальник держави, який у питаннях конфлікту з ЗУНР не міг зробити жодних політичних кроків, активно включився у заходи, спрямовані на підписання угоди з УНР. Угода, підписана 21 квітня 1920 р., передбачала, що Польща визнає Українську Народну Республіку, а та, у свою чергу, визнає владу Польщі над Східною Галичиною і західною частиною Волині. Ця угода ставилась під сумнів, хоча і з різних причин, як величезною частиною польського суспільства, так і українськими колами, які сприяли отаманові Петлюрі.

Однак цей договір був дуже суттєвим, з політичної точки зору, елементом веденої війни з Радами. Натомість Ризький договір означав, що Польща, повністю визнаючи залежну від Росії Радянську Україну стороною домовленості з Польщею, відмовилася від договорів, підписаних з урядом Петлюри. Незалежно від факту, що Польща не була в стані далі реалізовувати угод про спільну з Україною боротьбу проти Рад, Ризький договір став для української сторони джерелом нової хвилі ненависті до Польщі.

Відновлюючи незалежність, Польща, як і інші держави Центрально-Східної Європи, ставала державою із значним відсотком чужого населення. Звідси випливає, що проблема характеру держави та її ставлення до національних меншин були ключовою проблемою. Це питання було порушено у Маніфесті Тимчасового народного уряду Польської Республіки від 7 листопада 1918 р. Проголошувалася взаємодія з литовським, білоруським, українським, чеським та словацьким народами у створення «союзу вільних і рівних народів»[7]. Одночасно висловлювалась надія на мирне вирішення польсько-українського спору. Маніфест проголо-

[7] Цит. за: K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków – Warszawa 1920, c. 128.

шував рівноправність всіх громадян у політичній сфері, незалежно від походження, віросповідання і національності. Ці положення знайшли своє відображення у законі про вибори до Законодавчого сейму. Однак, у цьому Сеймі не було представників українського населення, а тому не була представлена його позиція. Що стосується депутатів від Східної Галичини, то до Сейму увійшли, згідно з положеннями Закону про вибори, лише депутати-поляки, вибрані до австрійського парламенту під час останніх виборів, що відбулися напередодні Першої світової війни[8].

У Законодавчому сеймі одним із принципових питань, яке треба було вирішити, було питання характеру держави – має вона бути унітарною чи носити більш федеративний характер. З цим було пов'язане питання, чи Річ Посполита має бути національною чи багатонаціональною державою, в якій представники інших народів, які населяють державу народів здійснюватимуть інституціональний вплив на державні питання. Двадцять восьмого червня 1919 р. разом з підписанням Версальського договору Польщі та іншим т. зв. державам-переможцям був нав'язаний другий договір, який у повсякденному житті називали Малим версальським договором. Він передбачав, що «польські громадяни, які належали до етнічних релігійних або мовних меншин, трактуватимуться так само і матимуть такі ж законодавчі і фактичні гарантії, як і інші польські громадяни». Це стосувалося, зокрема права «на створення, ведення і контроль за власні кошти доброчинних, релігійних або громадських організацій, шкіл та інших виховних закладів, а також право вільного вживання в них власної мови та вільного виконання практик своєї релігії»[9].

Далі Малий версальський договір передбачав право всіх громадян польської держави, без огляду на расові, мовні чи релігійні відмінності, користуватися громадянськими і політичними правами, у т. ч. у сфері допуску до публічних установ, обов'язків і почестей, виконання різних професій і промисловості. Договір накладав на Польщу зобов'язання підпорядкування рішенням, що видаватимуться Лігою націй у зв'язку з його положеннями. У разі розбіжностей у поглядах спір вирішувався Постійним трибуналом справедливості у Гаазі. Положення договору нав'язували Польщі односторонні зобов'язання стосовно її ставлення до національних меншин. Це означало дискримінацію, зокрема щодо факту, що, наприклад, Німеччина, яку у прикордонних районах населяв значний процент польського населення, не була обтяжена цими зобов'язаннями.

Польська сторона протестувала проти нав'язування положень Малого версальського договору. У Парижі під час дебатів над проектом договору

[8] Там само. с. 155.
[9] Текст договору див.: *Powstanie II Rzeczypospolitej...*, с. 496.

Ігнаци Падеревський стверджував, що Річ Посполита надасть рівні права всім своїм громадянам без огляду на їх походження, релігію і мову, а відповідні положення будуть внесені до конституції[10]. Нарешті у 1934 р. Польща відмовилась виконувати його положення, декларуючи, що буде дотримуватися норм внутрішнього законодавства, що діють у цій сфері[11]. У Законодавчому сеймі порушувались питання надання якихось форм автономії для українського населення. За це висловлювались тимчасово навіть представники Народно-національного союзу[12]. Позиція «ендеції» випливала з переконання, що декларація готовності запровадження у Польщі автономних інституцій призведе до отримання схвалення великими державами територіальних меж Речі Посполитої. Польська соціалістична партія відповідно до своїх програмних концепцій представила у своєму конституційному проекті вирішення автономного характеру[13]. Партія захищала цю концепцію під час конституційної дискусії. Отримала підтримку ПСЛ «Визволення». Після дискусії було прийнято статті, що гарантували всім громадянам захист життя, свободи і майна без огляду на походження, національність, мову, расу або релігії та рівність перед правом і доступ до всіх публічних посад «на умовах, передбачених законодавством». Конституція мала гарантувати всім громадянам «право збереження своєї національності і плекання своєї мови і національних ознак». Ця стаття передбачала далі, що «Окремі державні закони гарантуватимуть меншинам у польській державі повний і вільний розвиток їх національних ознак за допомогою автономних союзів меншин публічно-правового характеру в межах союзів загального самоврядування». Чергова стаття стосувалася права меншин на створення за власний рахунок, ведення і нагляду власних установ, таких як школи, виховні заклади, доброчинні і релігійні організації, а також використання власної мови і «виконання вимог своєї релігії»[14].

Ухвалення березневої конституції не вирішувало на практиці справи позиції державної адміністрації та польських парламентських угруповань щодо способу втілення в життя вирішень автономного характеру по відношенні до національних меншин. Формою реалізації цих положень, що стосувалися окремої правової ситуації українського населення в Речі

[10] *Archiwum Polityczne Ignacego Paderewskiego*, т. II: *1919–1921*, opr. W. Stankiewicz A. Piber, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, c. 194–195.

[11] Текст заяви, оголошеної на засіданні Ліги націй див.: W. Kulski і M. Potulicki, *Współczesna Europa polityczna. Zbiór umów międzynarodowych 1919–1939*, Warszawa – Kraków 1939, c. 145.

[12] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, т. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, c. 46–47.

[13] Там само, с. 44.

[14] Статті 95., 96., 109., 110. Конституції див.: „Dziennik Ustaw RP" 1921, № 44, поз. 267.

Посполитій, був прийнятий 26 вересня 1922 р. з ініціативи тодішнього міністра закордонних справ Ґабріеля Нарутовича закон про принципи загального воєводського самоврядування, а особливо самоврядування у Львівському, Тернопільському та Станіславському воєводствах[15]. Закон передбачав створення воєводських сеймиків з певними законодавчими компетенціями. Ці компетенції були особливо розширені у трьох вищезгаданих воєводствах. У цих воєводствах сеймик мав складатися з двох палат, одна з яких була б «руською» курією. Ця назва, слід додати, не відповідала позиції українських угруповань, які термін «руський» трактували як своєрідну форму дискримінації. Закон передбачав також створення у Львові «руського університету», чого домагалися українці.

Закон, незалежно від значення, яке пов'язували із його впровадженням в життя представники сеймової лівиці, виявився однак експортним продуктом. Йшлося про спричинення, щоб великі держави коаліції схвалили проведення виборів до Сейму та прийняли рішення про схвалення, відповідно із положенням ст. 87. Версальського договору, польського східного кордону відповідно до Ризького мирного договору. Вибори у колишній Східній Галичині були проведені, не дивлячись на бойкот українців. Великі держави прийняли рішення про схвалення польського східного кордону 15 березня 1923 р. Його прийняття стримало заходи, що мали призвести до отримання автономних прав українським населенням у воєводствах колишньої Східної Галичини. Те, що закон на практиці не набрав чинності, мало своїм наслідком і те, що впродовж всього міжвоєнного періоду не запроваджено воєводського самоврядування на території колишньої австрійської і російської окупацій.

Закон про воєводське самоврядування був прийнятий напередодні виборів до Сейму й Сенату. Величезна більшість українських угруповань вирішила, згідно з позицією уряду Петрушевича, бойкотувати ці вибори, вбачаючи у них спробу легалізації польського панування у Східній Галичині. У період підготовки до виборів відбулося посилення українських саботажних акцій[16]. Ця ситуація викликала контракцію з боку польських властей. Вона також вплинула на позицію польських політичних угруповань. Крім ПСП, яка виявляла доброзичливе ставлення у зв'язку із створенням Блоку національних меншин, польські праві і центристські угруповання побоювалися небезпечної для держави активності національних меншин. Український бойкот у Східній Галичині і успіхи Блоку на території колишньої російської окупації мусили вплинути на позицію величезної кількості польських депутатів.

[15] „Dziennik Ustaw RP" 1922, № 90, поз. 829.

[16] M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1979, с. 130 та наст.

Після виборів 1922 р. праві намагалися нав'язати позицію, що депутати-представники національних меншин не повинні мати впливу на основні політичні рішення, в т. ч. вибір президента Речі Посполитої. Після вбивства Нарутовича почалося різке загострення стосунків між правими й лівими у Сеймі. Це робило неможливим призначення уряду, що спирався б на парламентську більшість. Виходом стало створення позапарламентського уряду ген. Владислава Сікорського. Це був єдиний кабінет II Речі Посполитої, який отримав підтримку численної групи українських депутатів. Сікорський представив у Сеймі план врегулювання політичних відносин з українцями. Можемо ризикнути і ствердити, що в його виступі було накреслено програму свого роду державної асиміляції української національної меншини[17].

Вибори 1922 р. не змінили ситуації в польсько-українських відносинах. У стінах Сейму знайшли своє віддзеркалення надзвичайно напружені конфлікти на місцях. На Волині та й на інших територіях, де мешкало українське населення, мали місце масові заходи, які дуже часто набирали форми збройної боротьби. Вони підтримувалися безпосередньо з-за кордону. Польські власті відповідали заходами, що мали характер надзвичайного стану. Було створено Корпус охорони прикордоння. Одночасно пробували здійснювати заходи політичного характеру. У період другого уряду Владислава Ґрабського, у 1924 р., польська більшість у Сеймі прийняла три закони, що стосувалися мовних прав і шкільництва на територіях, населених словацькою й литовською меншинами[18].

Ці закони, що становили компроміс між позицією правих і лівих у Сеймі, були сприйняті вороже фракціями національних меншин. До травневого перевороту з польського боку не було серйозних політичних заходів, що мали на меті знаходження якогось більш ефективного розв'язання конфліктів з українцями.

Перший уряд Казімежа Бартеля, опрацьовуючи програму майбутніх заходів порушив питання національних меншин. У виголошеному в Сеймі експозе прем'єра містилися акценти, що вказували на те, що кабінет не дозволить, щоб «слушним правам громадян непольських національностей було завдано шкоди [...] переслідування будь-яких категорій громадян за їх мову або віру суперечить польському духові»[19].

Ця заява вказувала на те, що уряд прагне здійснити більш активні позитивні заходи у вирішенні проблем національних меншин. Ці проблеми порушувались також на одному із засідань кабінету. Міністр внутрішніх справ Казімеж Млодзяновський, колишній поліський воєвода, піддав

[17] Там само, с. 158–159.
[18] „Dz. U. RP", № 79, поз. 766; „Dz. U. RP", № 73, поз. 724; „Dz. U. RP", № 78, поз. 757.
[19] *Sejm RP I kadencji. Sprawozdania stenograficzne*, к. CCXCIV 29–30.

критичному аналізові дотеперішню політику адміністрації щодо меншин. Одночасно висував широку програму державної асиміляції. Якщо б цього не вдалося досягнути, слід було добиватися прийняття у стосунках з меншинами якогось *modus vivendi*. Серед пропозицій опинилася, зокрема, справа більш широкої, ніж до цього часу, участі в реалізації земельної реформи. Щодо українців міністр пропонував створити «руський» університет, а також їх допуск до державної служби у більшому масштабі.

Маршал Пілсудський відійшов, у аналізований період, від трактування українського питання в категоріях продовження федералістських заходів. Одночасно він вважав, що не слід переоцінювати значення для держави проблем національних меншин. При цьому він вважав, що слід так сформувати відносини у Східній Галичині, щоб становище українців там не було гіршим, ніж під австрійською владою. Однак, цього типу директива не мала стосуватися земель колишньої російської окупації[20]. Однак, практика виглядала інакше. У 1928 р. волинським воєводою став Генрик Юзевський. Він почав вести політику здобуття прихильності українців під гаслом створення на Волині громадсько-економічних і навіть політичних структур, які об'єднували б місцевих українців і поляків. У своїх заходах він спирався на українців, колишніх співпрацівників отамана Петлюри. За їх допомогою він розбудовував на території воєводства розмаїті місцеві освітні, кооперативні, молодіжні і т. п. організації[21]. Його заходи викликали величезну критику як з боку поляків, так і українців. Поляки побоювалися, що воєвода ослаблює польські позиції на території Волині. Натомість для українців відокремлення Волині від воєводств Східної Малопольщі шляхом утримання т. зв. Сокальського кордону, створення місцевих громадських структур, підтримуваних адміністрацією, було небезпечним, лицемірним заходом, що найбільш суперечить їх національним інтересам.

Після травневого перевороту позиція польських політичних угруповань з українського питання не зазнала суттєвих змін. ПСП, а точніше кажучи, керівництво партії, проголошувало загальний постулат територіальної автономії. Національні демократи чітко заперечували існування української національності. Ендеки часто були організаторами безпосередніх антиукраїнських виступів. Вони неодноразово були відповіддю на антипольські терористичні дії українського націоналістичного підпілля.

[20] Archiwum Akt Nowych, Prezydium Rady Ministrów, т. 33, к. 478 та наст.
[21] R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989, s. 160–162.

У правлячому таборі формулу державної асиміляції розуміли по-різному. Навіть найбільш радикальні діячі, такі як Тадеуш Голувко, не порушували питання автономії. Основою цієї концепції було прагнення, щоб українці виконували зобов'язання, що випливають з польського законодавства. Однак, проблема полягала у тому, що українці дуже часто вважали це законодавство дискримінаційним. Подібним чином, а навіть більш критично, вони оцінювали діяльність адміністрації. В цих умовах надзвичайно важко було говорити про застосування формули державної асиміляції. Для дуже багатьох українців сама формула була неприйнятною, оскільки означала схвалення існуючого стану справ. Слід взяти до уваги ще один аспект справи. Правлячий табір, негативно настроєний до політичних угруповань як таких, вважав, що й українські політичні партії становлять перешкоду на шляху безпосереднього порозуміння влади з українським населенням.

Під час виборів 1928 р. ББСУ за допомогою адміністративного тиску провів до Сейму п'ятьох українських депутатів. Одночасно в палаті опинилося відносно велике представництво українських угруповань з територій колишньої російської та австрійської окупації.

Засідання Сейму розпочалося в атмосфері конфлікту. Українські депутати, крім тих, які були вибрані за списком ББСУ, підтримали кандидата опозиції Ігнаци Дашинського. Він став маршалом. Одним з віце-маршалів став Володимир Загайкевич з УНДО.

В Українській парламентарній репрезентації були різні течії. Відносно позитивно до польської державності ставилося УНДО. Тим не менше і ця партія трактувала Сейм у значній мірі як трибуну для представлення української позиції на міжнародній арені.

Тим часом у Сеймі стосунки між урядом і опозицією поступово загострювалися. Виникнення Центроліву і його діяльність спричинилися до рішення маршала Пілсудського про достроковий розпуск обох палат парламенту. Одночасно заарештовано й ув'язнено в брестській фортеці 19 депутатів, серед них 5 українських. Незабаром надійшла нова хвиля арештів. В період з 16 вересня по 30 листопада 1930 р. мала місце велика військово-поліцейська операція у південно-східних воєводствах. Тоді її назвали пацифікацією. Не треба нагадувати, що нині це визначення набрало нових надзвичайно небезпечних значень. Метою тогочасних заходів було припинення – за допомогою застосованого, всупереч праву, принципу колективної відповідальності – терористичних акцій, що вела законспірована ОУН. Властям йшлося також про здійснення таким чином тиску на українське суспільство. Методи, що були застосовані польськими властями, викликали гострі протести на міжнародній арені. Засуджувалось також терористичну діяльність ОУН.

Не дивлячись на дуже несприятливі обставини, в УНДО у 1932 р. перемогла тенденція до прийняття польської державності, при одночасному висуненні постулату автономії населених українцями земель. На цих позиціях УНДО перебувало майже до початку Другої світової війни.

Зміна позиції мала своїм наслідком контакти з апаратом влади. Серед урядових політиків, які підтримували такі стосунки, слід назвати Тадеуша Голувка і Броніслава Перацького. Обоє загинули від рук представників ОУН. Вбивство Перацького, діючого міністра внутрішніх справ, стало безпосередньою причиною створення т. зв. місця ізоляції в Березі Картузькій. В Березі, де панували дуже жорстокі, брутальні методи поводження з інтернованими, перебувало дуже багато українців.

Вбивство Перацького не зупинило спроб порозуміння між правлячим табором і частиною організованих українських сил. УНДО пом'якшило свою позицію, голосуючи за бюджет і проблеми призову.

Двадцять третього квітня 1935 р. президент РП підписав текст квітневої конституції. Не вдаючись в детальний аналіз її положень, слід стверднти, що конституція не містила жодних націоналістичних акцентів. Стаття 7. конституції проголошувала, що на рівень користання громадянськими правами не можуть негативно впливати «ані походження, ані віросповідання, ані стать, ані національність»[22].

Дванадцятого травня 1935 р. помер маршал Пілсудський. Його смерть не вплинула одразу на польсько-українські стосунки. УНДО, на відміну від усієї польської опозиції, взяло участь у виборах. Всього до Сейму пройшло 19 українців. Реального зближення, однак, не відбулося. Ситуація загострилася після створення Табору національної єдності. У своїх політичних заявах Табір декларував здійснення заходів, що чітко відводили формули державної асиміляції у напрямку методів, які до цього часу використовувались ендеками. Нова площина польсько-українського конфлікту була пов'язана з діяльністю військових властей. Вони почали акції, спрямовані на те, щоб схилити на свій бік малоземельну шляхту у південно-східних воєводствах. Ця акція зустрілася з протидією українців[23]. Інший конфлікт був пов'язаний із здійснюваним військовими властями знищенням православних церков на Холмщині і на Волині, у значній мірі недіючих і частково зруйнованих. Одночасно це зустрічалося з опором з боку українського населення. Проти такого типу заходів протестувало також польське населення, а також представники Католицького костела. Опір викликало також, інколи вимушене, переведення православного населення на католицизм. Однак, ці незаконні

[22] „Dz. U. RP" 1935, № 30, поз. 227.

[23] Пор.: P. Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa 1963, c. 179 та наст.

заходи не мали, на щастя, масового характеру. Джерелом конфлікту була також підтримка державними властями окремішності бойків, лемків і гуцулів, що протиставляло їх українцям. Як антиукраїнський хід трактувалося також підтримку переходу на православ'я частини лемків та надання підтримки у створенні т. зв. неоунійого обряду.

Ці події призвели до загострення опозиційної позиції УНДО. У зв'язку з відкликанням воєводи Юзевського, змінилося також ставлення Волинського українського об'єднання. Антипольська негнучка позиція українців була пов'язана також із зміною міжнародної ситуації. Одним із проявів цього були конфлікти на території Закарпатської України.

Розиграші всередині правлячого табору призвели, як відомо, до рішення про достроковий розпуск палат парламенту та призначення нових виборів. У виборах вирішили взяти участь УНДО і ВУО. Поява українських кандидатів у виборчих списках вимагала порозуміння з правлячим табором. У результаті до Сейму пройшло стільки ж українців, що й у Сейм попереднього скликання. Представник УНДО Василь Мудрий став одним із віце-маршалів Сейму. У своєму виступі він звинуватив польський уряд у фактичному зриві польсько-українського порозуміння.

У 1939 р. все більшого й більшого значення набувала міжнародна ситуація. Це впливало на загострення тону з українського боку, а також посилення антипольських заходів з боку українського підпілля. Польські власті здійснювали протидію також за допомогою підготовлених запобіжних заходів.

Другого вересня 1939 р. під час останнього, як виявилось пізніше, засідання Сейму II Речі Посполитої, українські депутати задекларували готовність боротьби, спрямованої на захист держави.

На маргінесі я хотів би звернути увагу на пов'язане з обговорюваною тематикою питання про осадницьку політику на Волині. Дякуючи люб'язності проф. Владислава Філяра, представлю кілька даних з критичного матеріалу, що постав у військових колах у 1937 р. Перша проблема – це кількість набувачів землі після парцеляції на Волині. Якщо йдеться про резерви землі, призначені для приватної парцеляції, то польських набувачів було 11 326, натомість осіб інших національностей – 38 427 (українці, в невеликій кількості німці і незначний процент – євреї), при чому в польських руках залишилася майже половина землі. Поляки купували більші за поверхнею площі, натомість у цього типу операціях брала участь більша кількість неполяків. Особливий приклад стосується ліквідації сервітутів на цих землях. Компенсацію у зв'язку з ліквідацією сервітутів становили 62 тис. га землі, які було розподілено між 4000 поляків і 57 тис. неполяків. В результаті цього, у польських руках збереглося 7,1% землі, що було призначене на компенсації за втрачені сервіту-

ти. Ці приклади вказують, що аграрна політика на описуваній території мала різноманітний характер.

Вище цитований матеріал мав становити, на думку військових кіл, доказ того, що аграрна політика на цій території, з певних точок зору дала привілеї українцям.

І коротке підведення підсумків. Українське питання завжди відігравало дуже серйозну роль у діяльності держави. Політика державних властей у цьому питанні не була послідовною. Коливалася між різними концепціями. Одна з них – це спроба здобути довіру українців для програми т. зв. державної асиміляції. Цих заходів не велося послідовно, а їх реалізація зустрічалася з опором. Часто на практиці велися заходи, що обмежували становище українців у державі. Частими були спроби проведення заходів, які виразно порушували українські національні права. Відносно недовго думали про прийняття розв'язань, наближених до автономних, частково їх трактували інструментально. Враховувались також, що зрозуміло, заходи, спрямовані на зміцнення польської державності. Формулювали також постулат т. зв. національної асиміляції. Спроби її реалізації, викликаючи зрозумілий опір не становили характерних рис діяльності апарату. Одночасно весь час появлялися побоювання щодо можливого впливу сусідів (совєтів, німців, у меншій мірі Чехословаччини) на польські справи через українське питання. Незважаючи на це при цих державних заходах, яких не можна хвалити, а навіть треба чітко засудити, хоча б військово-поліцейську акцію 1930 р. чи заходи, пов'язані з ліквідацією церкви (що складає окрему проблему, варту більш детального аналізу), маємо справу з певними постійними явищами. Вихідний пункт – це значна свобода діяльності українських політичних і громадських сил, які чітко не декларували своєї антипольської позиції. Маємо справу з існуванням з 1922 р. автентичного українського представництва в парламенті. Його з різним успіхом пробували послабити, тим не менше воно існувало весь час. Українці брали участь у роботі органів самоврядування різного рівня. Особливо активною була їх господарська діяльність. Незважаючи на утруднення, існувала можливість навчання рідною мовою, а також розвитку власної національної культури чи релігійної практики. Значно гірше виглядало питання доступу українців до роботи в державній адміністрації. На цей стан впливало у дуже значній мірі ставлення величезної кількості українців до польської держави та її кордонів. Слід також нагадати, що українці мали, так само, як і інші громадяни Речі Посполитої, повний правовий захист.

Якщо йдеться про ставлення українців, то підпілля весь час було рішуче антипольським. Позиція сил, що діяли легально, була різноманітною. Ми мали справу з лояльними позиціями, які не траплялися надто

часто, далі з пасивними позиціями, з опозиціонерами, які діяли в рамках правового поля. Частина українських угруповань боролась проти польської державності, що викликало взаємну реакцію. Слід пам'ятати, що предметом надзвичайно серйозної суперечки були територіальні питання, яких у ті часи не можна було позитивно розв'язати. Значна частина Європи знала в ті часи надзвичайно гострі національні конфлікти. Не слід також забувати про ситуацію на території СРСР, де у 30-х роках стосовно українців здійснювалися заходи, що мали характер геноциду. На цьому фоні й треба розглядати ситуацію українців у Польщі та польсько-українські стосунки. Не треба нагадувати, що жоден український політик не загинув в результаті заходів польського державного апарату чи вироку суду. Це теж становило елемент тогочасного становища українців у II Речі Посполитій.

Микола Кучерепа

Українська проблема в політиці II Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період

Вступ

Подібна тема вже була предметом обговорення на I, II та частково на III Міжнародних семінарах. У 1–2 томі серії *Україна – Польща: важкі питання* опубліковані тексти рефератів[1], дискусії[2] та протокол узгоджень і розбіжностей з теми «Політика II Речі Посполитої щодо українців у міжвоєнному періоді»[3]. Дехто з істориків резонно ставить питання: «Чи потрібно ще раз повертатися до цієї ніби-то вже цілком розробленої проблеми?». Вважаю, що так. На підтвердження стверджувальної відповіді наведемо декілька аргументів і поставимо контрзапитання: «Чи всі аспекти заявленої проблеми нам відомі?». Вважаю, що ні.

По-перше, наші реферати, дискусія над ними та й, зрештою, протокол були постановочними, в них заявлені лише найпекучіші проблеми. Доповідачі й дискутанти залишили ще багато питань, які чекають свого наукового розгляду.

По-друге, як у польській, так і в українській історичній науці з'явилися публікації, що засигналізували нові концептуальні підходи до розглядуваної теми і потребують нових узагальнень.

1. Новітня українська історіографія

Історична наука в Україні нині переживає серйозну методологічну перебудову і за роки незалежності зазнала значного поступу. Змінилися умови її розвитку.

Останнім часом в Україні залучено до наукового вжитку нові пласти історичних джерел, опубліковано значну кількість праць українських істориків діаспори, налагодився діалог із зарубіжними і, насамперед, польськими дослідниками, триває процес концептуального переосмислення вітчизняної історії. Приступаючи до аналізу зазначеної проблеми слід в декількох словах вияснити: яка історіографічна спадщина нам дісталася?

---

[1] Див.: М. Кучерепа, *Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.)* [у:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1–2, Варшава 1998, с. 11–28; А. Айненкель, *Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми* [у:] *Україна – Польща: важкі...*, т. 1–2, с. 29–46.

[2] Там само, с. 47–66.

[3] Там само, с. 226–228.

Радянська історична наука більше 70 років, виконуючи соціальне замовлення владних структур, експлуатувала теорію про виняткове значення комуністичного руху і класової боротьби як рушія історії. Науковці багатьох поколінь, як діти своєї епохи, змушені були керуватися основними законами цієї теорії. Тому й не дивно, що у численних публікаціях постійно була присутня міфологема про керівну роль партії в боротьбі за визволення західних українців з-під ярма польських панів і возз'єднання з Радянською Україною[4].

Жорстока регламентація згори методологічного інструментарію, надмірна ідеологізація і партизація історичної науки, суворий класовий підхід не давали змоги дослідникам об'єктивно відтворити багатомірність і складність картини українсько-польських відносин. А тому й не дивно, що навіть найзмістовнішим працям з цієї проблематики були притаманні вади: однозначність в оцінках і висновках, схематичність аналізів, суб'єктивізм у судженнях.

Незважаючи на ідеологічні штампи, чимало праць радянських істориків все ж відзначилися ґрунтовною джерельною базою і не втратили свого наукового значення й досі. Та все ж, у новій ситуацій особливої актуальності набуває потреба в перегляді цілої низки проблем історії взаємин двох народів і, насамперед, методологічної перебудови.

Пострадянська вітчизняна історіографія українсько-польських відносин вже має чимало наукових напрацювань, різнопланових за проблематикою, широтою висвітлюваних аспектів, а також за формою і жанром. Поява такої значної кількості літератури викликає необхідність хоч би її умовної класифікації. На нашу думку вона складає декілька груп праць:

1) узагальнюючі праці з історії України (підручникова література, навчальні посібники, довідники, енциклопедії);

2) монографії та спеціальні історичні дослідження, поміщені у збірниках наукових праць, журналах;

3) праці українських істориків діаспори;

4) дисертації;

5) мемуарна література;

---

[4] Див.: М. Зільберман, *Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928 рр.)*, Львів 1968; О. Цибко, *Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939 рр.)*, Львів 1963; І. Заболотний, *Червона Волинь*, Луцьк 1958; Його ж, *Нескорена Волинь: Нариси історії революційного руху на Волині. 1917–1939*, Львів 1964; В. Твердохліб, *Революційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття (1921–1939 рр.)*, Львів 1974; М. Герасименко, Б. Дудикевич, *Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.)*, Київ 1955; М. Кравець, *Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр.*, Київ 1959; І. Васюта, *Україна в боротьбі за возз'єднання (1919–1939)*, Львів 1983 та ін.

6) публікації документів і матеріалів.

Автор визнає недосконалість такої класифікації і залишає можливість її удосконалення.

Узагальнюючі праці характерні тим, що в них зроблено спробу розглянути проблеми, що нас цікавлять, з нових позицій із залученням, раніше невідомого широкому загалу, документального матеріалу. В наш час з'явилась досить значна кількість праць, в яких історії західноукраїнських земель міжвоєнного періоду присвячені окремі розділи. Створені відомими істориками, вони представляють нову концепцію українсько-польських взаємин міжвоєнного періоду. В них із сучасних методологічних позицій осмислюється величезний фактичний матеріал, узагальнюються кращі здобутки історіографії, а також нові факти, запозичені в таємних архівах після їх відкриття у 1991 р. Більшість із цих видань позбавлені як стереотипів застійних часів, так і новітніх патріотичних міфів. У них послідовно і всебічно відтворюється героїчна й трагічна боротьба українців у 20–30-х роках XX ст. за відновлення своєї державності, а також аналізується соціальне, економічне й культурне життя Західної України під владою Польщі.

У підручниках є помітний поступ і у способі трактування польсько-українських відносин міжвоєнного періоду (найкращими прикладами цього є підручники С. Кульчицького та Ю. Шаповала *Новітня історія України. 10 кл.*[5] та О. Реєнта, О. Малій *Історія України. 9 кл.*[6]

У часи незалежності з'явилась низка праць узагальнюючого характеру окремих дослідників[7]. Серед них оригінальністю відзначаються роботи Ярослава Грицака[8], Тараса Гунчака[9], Леоніда Зашкільняка і Миколи Крикуна[10], Станіслава Кульчицького[11], Володимира Литвина[12], Ореста Субтельного[13]. Позиція цих авторів ґрунтується не на ідеологічних приматах, а на розумінні історичного процесу як суспільного ланцюга подій, що зазнають постійних змін. Історію відносин між українцями

[5] С. Кульчицький, Ю. Шаповал, *Новітня історія України. 10 кл.*, Київ 2003.

[6] О. Реєнт, О. Малій, *Історія України. 9 кл.*, Київ 2003.

[7] О. Бойко, *Історія України. Запитання і відповіді*, Київ 1997; Його ж, *Історія України у XX ст.*, Ніжин 1994.

[8] Я. Грицак, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*, Київ 1996.

[9] Т. Гунчак, *Україна: перша половина XX століття: Нарис політичної історії*, Київ 1993.

[10] Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002.

[11] С. Кульчицький, *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)*, Київ 1999.

[12] В. Литвин, *Україна: міжвоєнна доба (1921–1938)*, Київ 2003.

[13] О. Субтельний, *Україна. Історія*, Київ 1993.

і польськими державними інституціями подано як процес, що має власну внутрішню логіку розвитку. Наприклад, Тарас Гунчак, характеризуючи політику Польщі щодо Західної України вказує, що вона «ще більше загострювала відносини між українським населенням і польським урядом»[14]. Продовжуючи, автор вважає необхідним підкреслити «цілковиту одностайність поглядів усіх верств західних українців щодо необхідності власної держави. Це означало, що український народ як окрема політична одиниця вже оформився і прагнув закріпити за собою право творити своє життя без будь-якого чужого втручання»[15].

Нову концепцію української історії модерної доби, що відображає найсучасніші досягнення української і світової науки пропонує львівський історик Ярослав Грицак. У центрі його дослідження – складна, драматична й суперечлива історія українського націотворення. Особливий наголос робиться на ознайомленні читача з найновішими теоріями й інтерпретаціями процесу українсько-польського співжиття. Слід зазначити, що автор подіям у Західній Україні у 20–30-і роки присвятив аж два розділи. Солідаризуючись з Т. Гунчаком в оцінці політики Польщі щодо українців, Я. Грицак справедливо зауважує: «Замість того, щоб наблизити українців до себе, наочно демонструючи їм переваги демократії і спонукати до активної творчої ролі у державному житті, польський уряд застосовував постійні репресії». Мав рацію Іван Лисяк-Рудницький, коли характеризував політику міжвоєнної Речі Посполитої щодо українців словами Талейрана: «Це гірше, ніж злочин, це – дурість»[16]. Історик робить висновок, що «взаємна ворожість польської влади і національних меншин означала щось більше, аніж просто невдачу національної політики. Це було крахом самої ідеї демократії. Бо демократія – це не стільки правління більшості, скільки захист меншості»[17].

Українсько-польські стосунки міжвоєнного періоду вже стали предметом спеціальної уваги істориків. Незважаючи на різні хронологічні і територіальні рамки наявних публікацій, які, доповнюючи одна одну, в сукупності створюють досить повну картину розглядуваної проблеми. Деякі автори зосередили свою увагу на правничо-політичних аспектах входження Західної України в державний організм II Речі Посполитої[18],

[14] Т. Гунчак, вказ. праця, с. 205.

[15] Там само, с. 206.

[16] Я. Грицак, вказ. праця, с. 191.

[17] Там само, с. 191–192.

[18] Див.: М. Геник, *Зрада Ради: Втрата незалежності Західно-Української Республіки у 1923 р.*, «Літопис Червоної калини» 1993, № 1–2, с. 10–12; Його ж, *Проблеми автономії західноукраїнських земель у 1921–1922 рр.*, «Проблеми слов'янознавства» 1998, вип. 49, с. 87–90; З. Баран, *Східна Галичина в планах відбудови польської державності. 1918–1923 рр.*, «Республіканець» 1994, № 2–3.

проблемам взаємовідносин Східної Галичини і Польщі в 1918–1923 рр.[19] У своїй книзі Орест Красівський розкриває історичні передумови, генезу польсько-українських стосунків у Галичині та вплив на них зовнішньо- і внутрішньо-політичних факторів. Аналізуючи політику урядових структур, польських політичних партій та угруповань щодо українського питання показує її зміст, характер, особливості та напрямки. У книзі автор також відобразив структуру українського національного політичного табору, його програми з національного питання та ставлення до польської держави.

Значною подією в історіографії проблеми є вихід у світ книги Миколи Гетьманчука, в якій висвітлено українське питання крізь призму радянсько-польських відносин 1920–1939 рр.[20]

Політичні та дипломатичні відносини радянської України з польською республікою у 1921–1923 рр. дослідила Т. Єременко[21]. Авторка не лише наводить у статті конкретні факти, цінні документи, а й намагається показати причини напруженості в радянсько-польських відносинах у перші повоєнні роки.

Вцілому ж потрібно ствердити, що нині в українській історіографії виділяється принциповий образ національної політики польської держави щодо українців[22]. Йдеться про пошук найбільш вірогідних відповідей на цілу низку питань: «Чому українсько-польські стосунки у міжвоєнний період були такими напруженими? Хто несе за це відповідальність? Які політичні сили і яким чином впливали на формування національної політики II Речі Посполитої? Які її теоретичні засади і як вони впроваджувалися у життя, виглядали на практиці? Чому в реалізації національної політики польські

---

[19] О. Красівський, *Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин*, Київ 1998.

[20] М. Гетьманчук, *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.*, Львів 1998.

[21] Т. Єременко, *Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською республікою (1921–1923 рр.)*, «Український історичний журнал» 1998, № 4, с. 56–70.

[22] Див.: В. Комар, *Національна політика Польщі на західноукраїнських землях напередодні Другої світової війни*, «Історія в школах України» 1998, № 1, с. 12–16; О. Красівський, *Польська національна політика на Волині у міжвоєнний період* [у:] *Велика Волинь: минуле і сучасне*, Хмельницький 1994, с. 158–161; М. Кучерепа, *Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.)* [у:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1–2, Варшава 1998, с. 11–28; Ю. Крамар, *Формування засад національної політики пілсудчиків щодо українського питання (1923–1927 рр.)*, «Науковий вісник ВДУ. Історія» 1997, № 1, с. 25; Його ж, *«Сокальський кордон» у контексті польсько-українських відносин у міжвоєнний період* [у:] *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.*, Івано-Франківськ 1997, с. 259–262 та ін.

власті допустили стільки помилок?». Більшість авторів не намагаються знаходити легкі та однозначні відповіді.

Загалом доводиться констатувати, що у справі об'єктивного, необтяженого політико-ідеологічними стереотипами, у дослідженні даної проблеми має бути зроблено ще чимало. Сьогодні не йдеться про те, щоб обілити одну або ж очорнити іншу сторону. Помилок більших чи менших допустились обидві сторони. Проте більшість українських істориків вважає, що для національної політики польської держави щодо українців у міжвоєнний період характерні круті зигзаги й вагання, половинчасті рішення і несправедливі, алогічні дискримінаційні заходи. Зокрема, проф. Швагуляк у своїй праці зробив досить вдале намагання розглянути фактори, що спричинили загострення ситуації в Галичині у 1930 р., проаналізувати нові явища в національній політиці польського правлячого табору на українському відтинку[23].

Володимир Комар, прослідковуючи національну політику Польщі, приходить до висновку, що «складні і суперечливі тенденції пошуку шляхів і методів розв'язання української проблеми у Польщі завершилися напередодні Другої світової війни поверненням до ендецьких концепцій мононаціональної польської держави». У цьому плані пріоритетне значення надавалося політиці «зміцнення польськості» в Західній Україні. Ініційована вищим військовим керівництвом, ця політика в 1939 р. переросла в офіційну доктрину правлячого табору. Для її реалізації були задіяні уряд, збройні сили та громадські організації, а це призвело до ще більшого загострення польсько-українських відносин. Це дуже негативно вплинуло на становище української меншини, а також значно ослабило саму польську державу»[24].

Чи можливим було порозуміння між поляками та українцями у міжвоєнний період? Ця проблема ще не має достатньої розробки в Україні і чекає своїх дослідників. Вона побічно розглядалася лише у деяких публікаціях[25], але детально на ній зупинилися проф. Леонід Зашкільняк[26] та Ірина Бурковська[27]. Зокрема, перший автор вважає, що спроби

---

[23] М. Швагуляк, *«Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність*, Львів 1993.

[24] В. Комар, *Національна політика Польщі на західноукраїнських землях напередодні Другої світової війни*, «Історія в школах України» 1998, № 1, с. 15.

[25] Див., напр.: *Україна і Польща між минулим і майбутнім*, Львів 1991, 247 с.

[26] Л. Зашкільняк, *Українсько-польське порозуміння 1935 р.: за матеріалами архіву Я. С. Лося*, «Проблема слов'янознавства» 1997, вип. 48, с. 67–72; Його ж, *Спроби польсько-українського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії* [у:] *Українсько-польські відносини...*, с. 156–160.

[27] І. Бурковська, *Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності Українського національно-демократичного об'єднання (1925–1935 рр.)*, «Розбудова держави» 1997, № 1, с. 26–32.

польсько-українського порозуміння у міжвоєнній Польщі засвідчили надзвичайну складність руху національних спільнот до демократичного суспільства.

Досліджуючи українсько-польські стосунки в II Речі Посполитій, вчені все більшу увагу концентрують на аналізі програмних положень і практичних дій українських політичних партій. Якщо ж раніше в полі зору істориків перебували лише КПЗУ і пов'язані з нею партії, то тепер ми маємо великий потік літератури, що стосується українського політикуму міжвоєнної Польщі. Одну з перших спроб висвітлити і узагальнити історію суспільних рухів і політичних партій в Україні зробили науковці Львівського університету[28]. Орест Красівський у своїй науковій розвідці аналізує український національно-демократичний табір Галичини центристського напрямку в 1918–1925 рр.[29] Головну увагу автор зосередив на діяльності Української народно-трудової партії (УНТП), яка стала одним із ініціаторів створення у 1925 р. Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Ця партія у міжвоєнний період була найвпливовішою українською центристською політичною силою й досить істотно впливала на розвиток українсько-польських взаємин.

Перший, досить складний і суперечливий період діяльності УНДО висвітлив у своїй брошурі історик Ігор Соляр[30]. До аналізу участі українських політичних партій у виборчих кампаніях і парламентській боротьбі звернувся у своїх публікаціях Олександр Зайцев[31]. Він вважає, що розпорошення сил між кількома течіями українського національно-визвольного руху зменшувало його шанси в боротьбі за права краян.

У політичному житті Західної України 30-х років найпомітнішим чинником стала Організація Українських Націоналістів. А тому й не дивно, що нині їй приділяється значна увага, досліджуються окремі напрямки її діяльності та програмні засади. Тим не менше, не можна вважати цю тему вичерпаною, особливо ті аспекти, що стосуються політики ОУН у польському питанні.

Значно меншу увагу історики приділяють угодовському пропольському табору. Серед робіт цієї групи можна назвати книгу Миколи Кучерепи

---

[28] *Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (1921–1985 рр.)*, Львів 1992.

[29] О. Красівський, *Український національно-демократичний табір Східної Галичини центристського напрямку 1918–1925 рр.*, «Історія України» 1998, № 10, с. 4–5.

[30] І. Соляр, *Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928)*, Львів 1995.

[31] О. Зайцев, *Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.)*, «Український історичний журнал» 1993, № 1, с. 72–84; Його ж, *Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р.* [у:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 2, Київ 1995, с. 172–186.

і Руслани Давидюк, в якій аналізується діяльність Волинського українського об'єднання[32]. Інші політичні партії і групи ще чекають своїх дослідників. Тривале панування в колишньому СРСР марксистсько-ленінської догми про класову боротьбу як рушійну силу історії призвело до перенасиченості історичних досліджень, в тому числі в Україні, «масовим» фактором з одночасним применшенням ролі особи. У сукупності з політично-ідеологічними критеріями відбору персоналій, «гідних» висвітлення в радянській історичній літературі, такий підхід фактично вів як до деперсоналізації історичного процесу, так і до міфотворчості у питанні про реальну роль та значення окремих історичних осіб. При такому підході стає зрозумілим, що українська радянська біографістика не залишала місця особам, які боролися за українську державність або ж залишили помітний слід у національно-визвольних змаганнях українського народу. Це в рівній мірі стосується і тих осіб, які у міжвоєнний період у більшій чи меншій мірі впливали на стан українсько-польських взаємин.

Ще до розпаду СРСР появляються, насамперед на сторінках періодики, з чисто ідеологічних міркувань, перші біографічні розвідки, написані в апологетичному стилі.

Із проголошенням незалежності України розпочався процес «олюднення» історії українсько-польських взаємин, усвідомлення їх як продукту діяльності конкретних осіб, що представляли розмаїття політичних та ідеологічних течій суспільного життя[33]. Спонукальним фактором до цього стала публікація в Україні деяких видань дослідників україн-

---

[32] М. Кучерепа, Р. Давидюк, *Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.)*, Луцьк 2001, 420 с.

[33] *Степан Бандера: поза міфами*, «Україна» 1992, № 33, с. 1–5; О. Іванова, *Хто він Степан Бандера?*, «Самостійна Україна» 1992, № 15, с. 4; С. Мудрик, *Степан Бандера*, «Державність» 1992, № 1, с. 47–52; І. Гошуляк, *Речник самостійної України (Юліан Бачинський)*, «Київська старовина» 1996, № 2–3, с. 83–89; А. Щедрій, *Дмитро Донців і ОУН*, «Сучасність» 1993, № 11, с. 164–167; Б. Червак, *Дмитро Донців і український націоналізм*, «Українське слово» 1993, № 13, 20 VIII; Б. Кордюк, *Євген Коновалець – військовий і політичний організатор*, «Розбудова держави» 1993, № 5, с. 3–13; *Будівничий української держави, освіти, церкви (Про І. Огієнка)*, «Несқорена нація» 1998, № 19–20; № 21–22, с. 3, 7; М. Тимошик, *Голгофа Івана Огієнка*, Київ 1997, 231 с.; І. Гирич, *Іван Огієнко: Хроніка життя і спадщина*, «Старожитності» 1992, № 4, с. 4; Р. Симоненко, *Річниця заручин Пілсудського з Петлюрою*, «Голос України» 1995, 29 IV; А. Ткачук, *Симон Петлюра: політичний портрет*, «Київська старовина» 1992, № 6, с. 60–70; В. Олеськів, *Ярослав Стецько – людина великих ідей і чину*, «Визвольний шлях» 1996, № 8, с. 925–939; Б. Червак, *Микола Сціборський – ідеолог, теоретик, мислитель*, «Розбудова держави» 1993, № 11, с. 17–19; М. Горєлов, *Дмитро Донців: штрихи до політичного портрета*, «Український історичний журнал» 1994, № 5, с. 78–86; І. Тюрменко, *Іван Огієнко – митрополит Іларіон*, «Український історичний журнал» 1995, № 2, с. 79–92 та ін.

ської діаспори. Так, вже у 1991 р. дрогобицьке видавництво «Бескид» спромоглося перевидати працю Василя Іваниса про життєвий шлях і діяльність Симона Петлюри[34]. Невдовзі львівське видавництво «Червона калина» оприлюднило книги з документальними матеріалами про керівників ОУН Євгена Коновальця[35] та Степана Бандеру[36]. Одночасно наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові розпочало перевидання однієї з найбільш авторитетних українських енциклопедій XX ст. – *Енциклопедії українознавства*[37]. Із перевиданих до цього часу томів читачі мають змогу ознайомитися із багатьма видатними особами міжвоєнної доби. Ці видання стали для вітчизняних учених своєрідним стимулятором у справі піднесення на новий якісний рівень історико-біографічних досліджень. Власне цим питанням присвячений збірник *Українська біографістика*[38], автори якого намагаються осмислити науково-методичні, організаційні заходи, тематичну структуру, спрямованість, хронологічні межі й критерії відбору персоналій багатотомного *Українського біографічного словника.*

Не можна обійти увагою публікацій «Українського історичного журналу», серед яких виділимо досить обширну й аналітичну наукову розвідку О. Павлюка[39]. Автор робить спробу висвітлити маловідому сторінку життя Євгена Петрушевича – його зв'язкам з радянськими Україною і Росією. Як відомо, політичні опоненти Петрушевича звинувачували саме його в проведенні невдалої політики на міжнародній арені в 1919–1923 рр., що призвело до окупації Східної Галичини Польщею. На основі залучення нових документальних свідчень О. Павлюк намагається знайти відповіді на питання: «Чи насправді Петрушевич симпатизував радянській владі?», «Чи радянофільство Є. Петрушевича було переконанням, чи до цього його змусили обставини?». Вчений не прагне дати однозначних і повних відповідей. Автор справедливо зазначає, «що із розчаруванням у політиці Заходу, який у червні 1919 р. дав згоду на військову окупацію Польщею Східної Галичини, і консолідацією совєтської влади в Україні та Росії, зростала вага останніх в очах західноукраїнської еміграції, її кола плекали надію на поразку Варшави у радянсько-

[34] В. Іваніс, *Симон Петлюра – президент України (1879–1926)*, репринтне вид., Дрогобич 1991.

[35] *Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії*, Львів 1993.

[36] *Вбивство Степана Бандери*, Львів 1993.

[37] *Енциклопедія українознавства*, т. 1–10, Львів 1993–2001.

[38] *Українська біографістика: Збірник наукових праць*, вип. І, ред. В. Чишко, Київ 1996, 220 с.

[39] О. Павлюк, *Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність?*, «Український історичний журнал» 1997, № 3, с. 109–118; № 4, с. 95–102.

-польській війні, наслідком якої стало б визволення Східної Галичини від панування Польщі»[40].

До цього часу йшлося про осіб, яких слід занести до вищої когорти українського політикуму. А тому отримує схвалення намагання істориків зрозуміти й проаналізувати дії політиків т. зв. «другого ряду», від яких також залежали українсько-польські відносини в II Речі Посполитій. Насамперед, це стосується представників польських державних структур.

Перші спроби у створенні політичного портрету воєводи Генрика Юзевського зробили волинські історики. Зокрема, автор цих рядків на основі опублікованих і архівних джерел з фондів українських і польських архівів зробив намагання проаналізувати діяльність волинського воєводи Генрика Юзевського щодо розробки й реалізації «волинської політики»[41]. Слід зазначити, що у цьому виданні вперше в Україні опубліковані досить обширні витяги зі спогадів волинського адміністратора та деякі інші документи, що свідчать про суперечливість польської політики щодо українців[42].

У міжвоєнний період особливо складними, напруженими були відносини між українцями і поляками на етнічно змішаних теренах Холмщини і Підляшшя. Там виховалася ціла плеяда творців політичного, економічного, культурного життя українців, життєписи яких відтворив Михайло Горний у книзі *Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи XX століття*[43]. Тут містяться короткі біографічні довідки про послів до польського сейму Антона і Павла Васильчуків, Сергія Хруцького, Семена Любарського, сенатора Івана Пастернака, голови товариства «Рідна хата» Миколу Вавpикевича, адвоката, громадського й політичного діяча Степана Барана, редакторів Василя Ґуля, Володимира Островського, науковця, державного і релігійного діяча Івана Огієнка та багатьох інших.

Цінність цієї групи публікацій досить значна. По-перше, в них, крім біографічних даних, подається тло, на якому розгорталися українсько-польські взаємини у різних часових і територіальних рамках. При підготовці подібного типу матеріалів автори враховували нагромаджений досвід біографічних видань – як вітчизняний, так і зарубіжний, традицію та джерелознавчу базу національної біографічної школи. По-друге, наведені статті є джерелом цінної історичної інформації, знайомлять із досвідом розвитку української національної історичної науки.

[40] Там само, № 3, с. 13.

[41] М. Кучерепа, *Волинський воєвода Ян Генрик Юзевський* [у:] *«Роде наш красний...» Волинь у долях краян і людських документах*, т. 2, Луцьк 1996, с. 179–186.

[42] Там само, с. 187–258.

[43] М. Горний, *Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи XX століття*, Львів 1997.

При написанні біограм, автори намагаються поєднати «фактичний» і «теоретичний» матеріали, «інформативістський» та оціночний підходи.

Відразу хотілося б звернути увагу на те, що «теоретизування» навколо біографій історичних осіб неминуче завершується спробою їх політичної, ідеологічної і т. п. характеристики залежно від суб'єктивної точки зору автора статті. Проте високий фаховий рівень рецензованих статей свідчить про міцний потенціал української науки, який дозволяє з оптимізмом дивитися на перспективи.

Окреме місце в доробку історіографії займає мемуарна література. Серед цієї групи цікавими є публікації М. Сивіцького[44], Д. Шумука[45], С. Шухевича[46] та інші. Ці матеріали дозволяють глибше й ширше осмислити складність тогочасних реалій, нерідко неоднозначне переплетення політичних обставин і життєвих колізій, різні сторони бачення проблеми, громадську позицію осіб, мотиви їх вчинків. Однак, при використанні спогадів доводиться враховувати емоційне ставлення авторів до подій. Адже вони жили у той час, мали власні переконання. На підставі їх думок можна відтворити способи мислення, методи ведення політичної діяльності, відношення до інших суспільних сил. Проте використання спогадів вимагає досить критичного ставлення, оскільки особисті погляди й переконання істотно впливали на інтерпретацію представлених ними історичних фактів.

Підсумовуючи огляд літератури слід зазначити, що історії українсько-польських відносин міжвоєнного періоду сучасні українські дослідники приділяють значну увагу. Ними вже здійснені перші спроби комплексного дослідження цієї маловивченої вітчизняною наукою теми. Проаналізовано історичні умови і причини виникнення українських політичних угруповань, введено до наукового вжитку раніше не залучені до вивчення документи і матеріали українських і зарубіжних архівів, які дали змогу прослідкувати основні напрями, зміст і наслідки українсько-польського співжиття.

2. Польський політичний табір щодо української проблеми

Перебіг політичних подій в Європі після Першої світової війни виявився вкрай несприятливим для українського народу. Західноукраїнські землі поділили між собою три держави: Польща, Румунія і Чехословаччина. Зауважимо, що поляки доклали максимум зусиль, щоб у 1918–1920 рр. відродити свою державу. Згуртувавшись навколо «начальника

[44] М. Сивіцький, *Записки сірого волиняка*, Львів 1996.
[45] Д. Шумук, *Пережите і передумане*, Київ 1998.
[46] С. Шухевич, *Моє життя. Спогади*, Лондон 1991.

держави» Юзефа Пілсудського, наділеного майже диктаторськими повноваженнями, використовуючи різнобічну допомогу Франції та інших держав у світовій війні, польська національна еліта виявила гідну подиву наполегливість, гнучкість і винахідливість, щоб здобути контроль над максимально можливою територією на сході. Польща здобула перемогу в українсько-польській війні 1918–1919 рр. і окупувала українські землі по Збруч і Горинь.

Механізм відродження польської держави був не найкращим, у ньому були закладені гострі міжнаціональні суперечності. На відміну від Речі Посполитої XVI–XVIII ст. ст., яка складалася з крихких середньовічних народностей, польська держава 1918–1939 рр. увібрала в свої кордони набагато монолітніші нації. Понад 30% всього населення країни становили національні меншини. Національні рухи непольського населення спричиняли дестабілізацію в суспільстві. Тому від правильного вирішення національного питання у значній мірі залежала доля держави, непорушність кордонів, її цілісність та могутність.

Український чинник був досить істотним в політиці офіційних кіл, а українське питання не раз ставало причиною головної болі урядових кабінетів. Події 20–30-х років XX ст. надали українсько-польським взаєминам нової гостроти й гіркоти, а загалом, вони були суперечливими, складними і напруженими.

Зазначимо, що під українсько-польськими стосунками вказаного періоду розуміється широкий спектр взаємин у різних площинах. Насамперед, це взаємини між польськими державними структурами та політичними угрупованнями з одного боку і найбільш впливовими українськими політичними силами, громадськими об'єднаннями, групами людей чи окремими особами – з іншого. Вони зачіпають проблеми правно-політичного становища українців у II Речі Посполитій, відносини в економічній, соціальній, культурно-освітній, релігійній та багатьох інших сферах.

Українська проблема була досить гострою і потребувала свого вирішення. Підходів до цього було декілька. Їх пропонували польські націонал-демократи (ендеки), соціалісти, комуністи та представники інших політичних угруповань. Проте найбільш розробленими в польській політичній думці є дві основні концепції: інкорпораційна (програма ендеків) і федералістська, вироблена і підтримувана Ю. Пілсудським та його оточенням.

Підходи ідеологів і публіцистів Національно-демократичної партії до питання про участь непольського елементу в системі державного життя були дещо суперечливими. З одного боку, наприклад, українців і білорусів вони вважали частинами польського народу, а з іншого – заперечували

їх право працювати в державних структурах. Таке допускалося тільки на етапі після їхньої повної асиміляції, надії на яку були надміру оптимістичними. Слід зауважити, що проти асиміляції національних меншин у Польщі не виступала жодна польська політична група[47]. За оцінкою сучасних польських істориків, зокрема Януша Паєвського, національні демократи у своїй націоналістичній концепції робили подвійну помилку. «З одного боку, вони значно переоцінювали притягальну колонізаційну силу польської культури й польської держави, з іншого ж – недооцінювали сили національних меншин»[48].

Лідери ендеків стверджували, що «відсутність державних традицій і повне підпорядкування російській культурі не відкриває перед російською Україною широкої історичної перспективи і не дає шансів на створення незалежної держави»[49]. Погляди щодо західних українців вони аргументували тим, що «галицькі українці ніколи не мали власної національної політики», а «керівники східногалицького українізму протягом усього часу існування в краї цього політичного напрямку не були нічим іншим, як експозитурою берлінсько-віденського імперіалізму»[50].

Виступаючи проти українського національно-визвольного руху, Роман Дмовський одночасно з тактичних міркувань пропонував польському сеймові ухвалити закон про надання Східній Галичині автономії, яка «не була би вужчою від тієї автономії, що мала Галичина в австрійській державі»[51]. Проте на практиці партія національних демократів безкомпромісно виступала проти будь-яких проектів автономії чи інших заходів, які сприяли б національному розвитку українського народу, його мови, культури.

Події 1918–1921 рр., провал федералістських планів Ю. Пілсудського та підписання Ризького мирного договору у березні 1921 р., фактично означали перемогу територіальної програми національної демократії. Для її лідерів це стало поштовхом для подальшого втілення в життя своїх концепцій національної політики, – «щоб креси і наші міста не тільки за належністю, але і за національним духом культури були польськими»[52]. Шляхом зміни національної структури Східної Галичини та впливу польської культури

[47] B. Halczak, *Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra 2000, c. 31.
[48] Там само, с. 32.
[49] „Gazeta Warszawska", 20 XI 1918.
[50] R. Wapiński, *Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej* [у:] *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego*, Poznań 1974, c. 304–305.
[51] Його ж, *Roman Dmowski*, Lublin 1988, c. 277.
[52] M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*, c. 45.

планувалось досягти асиміляції українців[53]. Обґрунтовуючи необхідність асиміляції слов'янських народів, лідер національної демократії Станіслав Ґрабський стверджував, що Польща повинна стати національною державою, оскільки з федеративним устроєм вона проіснує не більше кількох десятків років[54].

Програмні засади національної демократії та її політика щодо національного питання не підтримувалися багатьма іншими політичними напрямками і стали предметом критики опонентами, зокрема, пілсудчиками. Суть розробленої ними національної політики, яка дістала назву федералістської (прометеївської), полягала в тому, що вирішення національних проблем у Східній Європі спрямовуватиметься у вигідне для Польщі русло і буде запорукою успішної внутрішньої політики. Умовою реалізації засад цієї концепції була ліквідація сепаратистських тенденцій національних меншин, їх згуртування та об'єднання з польською державою[55].

Бельведерські кола (що співпрацювали з Пілсудським) були схильні підтримувати сепаратистські тенденції України від Росії та мирне вирішення взаємних протиріч між обома державами. Негативно оцінювали вони спроби відновлення царської Росії з кордонами 1914 р., а ідею реалізації федеративних зв'язків України з Польщею вони відкладали на недалеке майбутнє[56]. Результати польсько-радянської війни і підписання в 1921 р. Ризького мирного договору засвідчили про поразку східної політики пілсудчиків. Однак вони не відмовилися від своїх планів на сході і заявляли про «продовження праці над створенням незалежних кресових держав»[57], про свою вірність ідеї федерації та незалежності народів на територіях між етнічною Польщею та Росією. Ігнаци Дашинський з цього приводу говорив, що визволення народів сходу тільки розпочинається і Польща ніколи не залишиться байдужою до їх національно-визвольної боротьби[58].

Підтримуючи ідею незалежності України в повоєнний час, пілсудчики розуміли неможливість втілення її в життя. Тепер українське питання вони розглядали винятково як внутрішнє польське, а Східну Галичину – як складову частину II Речі Посполитої. Національна політика, на їх

---

[53] „Słowo Polskie", 18 IV 1924.

[54] S. Grabski, *Naród i państwo*, Lwów 1922, c. 9–10.

[55] A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979, c. 22.

[56] A. Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*, Warszawa 1969, c. 24–25.

[57] J. Faryś, *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, Warszawa 1981, c. 49–50.

[58] „Dziennik Ludowy", 13 X 1921.

думку, мала бути спрямованою на інтеграцію східних земель з державою, щоб можливе створення у майбутньому незалежної України не вплинуло на зміну східних кордонів Польщі[59]. Один із творців федералістської концепції Тадеуш Голувко, який представляв також один з напрямків у ППС, пропонував проводити таку політику, завдяки якій національні меншини «вважали би відокремлення від польської держави своєю поразкою [...]», щоб вони «[...] полюбили Польщу, дали їй мільйони вірних, жертовних і патріотичних громадян». Уряд повинен забезпечити «певні свободи і можливості для національного розвитку усім меншинам у такій формі, аби ті свободи не послаблювали, а навпаки, зміцнювали польську державу[60]. Гаслу національної асиміляції він протиставляв політику державної асиміляції[61].

Голувко у своїх працях гостро критикував своїх ідейних противників. Характеризуючи ситуацію, що склалася в західноукраїнських землях до травневого перевороту 1926 р. він писав, що незважаючи на те, що у східних воєводствах і Східній Галичині українці становили більшість чи половину загалу людності, вони були усунуті від управління своїм краєм. «Прагнення усунути цю людність, – писав він у 1926 р., – в кінцевому рахунку призвело до усунення від впливів місцевої польської людності – східні воєводства і Східна Галичина були віддані на здобич недолугої і глупої бюрократії, яка свою владу оперла на конфіскаціях газет, закритті товариств, придушенні культурного, політичного і громадського життя українців і білорусів, словом там фактично уряди перебувають у руках поліції і прокурорів»[62].

Тадеуш Голувко вважав, що «бездумна політика щодо українців і білорусів штовхнула Польщу до пропасті, оскільки мільйонні українські маси починали ненавидіти не лише глупу і брутальну бюрократію, але й саму польську державність»[63]. Проте він не лише критикував політику попередніх урядів, а й вказував шляхи розв'язання української проблеми в Польщі. Відомий публіцист вважав, що українське суспільство в Польщі опинилося між молотом і ковадлом. У Польщі з українських земель, які були кусочком великої етнографічної території, створити українську державу неможливо. А тому він вважав, що для українців в цей час не було іншої можливості, щоб або належати Польщі, або приєднатися до

[59] A. Chojnowski, *Koncepcje...*, c. 22.
[60] T. Hołówko, *Kwestia narodowościowa w Polsce*, Warszawa 1922, c. 20–21.
[61] I. Werschler, *Tadeusz Hołówko. Życie i działalność*, Warszawa 1984, c. 166.
[62] T. Hołówko, *Metody i drogi sanacji stosunków we wschodniej Galicji i województwach wschodnich* [y:] *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*, red. P. Kowal, J. Ołdakowski, M. Zuchniak, Wrocław 2002, c. 103.
[63] Там само, с. 103–104.

радянської Росії, що означало б віддати увесь український народ під панування Москви[64]. «У цих умовах, – розмірковував Голувко, – із незаперечною логікою насувається думка, що з українських і білоруських земель потрібно створити справжній П'ємонт національно-культурного відродження, а з іншого боку – встановити такі відносини з польською державністю, щоб зробити з неї союзника і помічника в боротьбі з Москвою за цілковите визволення [...] незалежні Україна і Білорусь є найкращими шанцями перед загрозою нової агресії Москви»[65].

Пілсудчикам, які прийшли до влади після травневого перевороту 1926 р., він пропонував покращити існуючі відносини, поставити хрест на кривдах, які робилися українцями на кресах, замінити усіх вищих урядовців. «Там не може залишатися, – вказував цей лідер прометеїзму, – жоден дотеперішній воєвода, жоден прокурор, ані один шкільний куратор, оскільки адміністрація, судівництво і шкільна влада себе повністю здискредитували»[66].

Крім концепції пілсудчиків, у ППС сформувалася низка інших концепцій щодо вирішення українського питання у Польщі. Серед них заслуговує уваги проект територіальної автономії Східної Галичини Мечислава Недзялковського. Згідно з цим проектом, до складу автономної території мали входити Станіславське, Тернопільське та східні повіти Львівського воєводства, але без Бориславського нафтового басейну (де переважало українське населення). Мешканці Східної Галичини отримували рівні з усім населенням країни громадянські права. Законодавча влада мала належати крайовому сейму, обраному на три роки. До його компетенції входили б питання мови, віросповідання за винятком тих, які стосувалися закордонної політики, освіти, місцевої адміністрації та адміністративного поділу Східної Галичини, організації кримінальної поліції, будівництва, служби безпеки, промисловості й торгівлі, хмельних справ, за винятком аграрної реформи, локальних залізниць та ін.[67]

Інша позиція розв'язання українського питання належала галицьким соціалістам, насамперед Артуру Гаузнеру та Генрикові Левенґерцу. Виступаючи проти територіальної автономії Східної Галичини, вони відстоювали ідею включення краю до складу Польщі як її органічної частини, щоправда, підтримували ідею надання українському насе-

[64] Там само, с. 104.
[65] Там само.
[66] Там само, с. 105.
[67] „Robotnik", 20 X 1921.

ленню культурно-національної автономії в межах існуючих трьох воєводств[68].

Інші польські політичні угруповання так чи інакше схилялися до згаданих напрямів, а їх програми, пов'язані з вирішенням національного питання, були близькими до ендецьких або пілсудчиківських.

Найбільш радикальний підхід щодо вирішення української проблеми пропонували комуністи. Вони рекомендували перетворити шляхом революції польську державу в совєтську. У 1921 р. Комінтерн схвалив лозунг «Хай живе Радянська Польща у братерському союзі з Радянською Україною і Радянською Росією»[69]. Експлуатуючи «право нації на самовизначення», комуністи виступали за приєднання західноукраїнських земель, що були у складі Польщі до Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Українська і польська державність в концепціях головних українських політичних угруповань

У міжвоєнній Польщі діяла ціла низка українських політичних партій. У тогочасному українському політикумі проходили досить складні процеси, пов'язані з пошуками шляхів досягнення програмних цілей, відбувалася консолідація і розмежування політичних сил.

Українські політичні партії, що діяли у II Речі Посполитій, можна за способом діяльності поділити на три великі групи: партії, які використовували легальні засоби боротьби, націоналістичне підпілля і комуністичний рух. Основними ідейними напрямами українського національно-політичного руху 20–30-х років були: національна демократія, націоналізм, консерватизм (у гетьманському та християнсько-демократичному варіантах), соціалізм (марксистський і народницький) і національно орієнтований комунізм (до початку 30-х років). Найвпливовішими були перші два напрями. На початку 20-х років вони практично збігалися – націоналізм ототожнювався з патріотизмом і самостійництвом.

Консолідація і розмежування. Протягом 1923–1933 рр. відбулося розмежування націоналізму та національної демократії.

Початком оформлення націоналізму як окремої ідейно-політичної течії стало заснування, редагованого Дмитром Донцовим тижневика «Заграва», перший номер якого вийшов 1 квітня 1923 р. «Загравісти» вимагали «реформи націоналізму», а своє кредо визначали так: «Се „Вірую"

---

[68] M. Śliwa, *Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze" 1983, № 1–2, с. 115.

[69] Див.: С. Макарчук, *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма*, Львов 1983, с. 213.

знає один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя»[70].

У 1924 р. навколо «Заграви» сформувалася перша націоналістична партія – Українська партія національної роботи (УПНР), для втаємничених – Партія національної революції)[71]. Її ідеологом і фактичним лідером став Д. Донцов.

Проте до кінця 20-х років націоналізм ще не відокремився від національної демократії. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років націоналістами називали себе представники найрізноманітніших політичних течій. УНДО вважалася «партією, що стоїть на націоналістичній платформі»[72]. Депутат від радянофільської Української партії праці Михайло Західний у сеймі проголосив себе «речником безоглядного українського революційного націоналізму»[73]. Установчий з'їзд Волинського українського об'єднання, що підтримувало режим маршала Пілсудського, проходив як «конгрес українських націоналістів Волині»[74].

Вирішальним кроком до розмежування націоналізму й національної демократії було створення в січні 1929 р. Організації Українських Націоналістів (ОУН). Спочатку ОУН підтримувала зв'язки з УНДО. Голова УНДО Дмитро Лівицький таємно зустрічався в Берліні з головою Проводу українських націоналістів (ПУН) Євгеном Коновальцем. Проте контакти УНДО й ОУН не переросли в тісну співпрацю.

«Пацифікація» 1930 р. стала поштовхом до політичної еволюції націоналістів і національних демократів у різних напрямках. Якщо ОУН дедалі ширше застосовувала індивідуальний терор, то УНДО щораз більше схилялося до компромісу з урядом.

Терористичні акти ОУН, зокрема вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького і директора української гімназії Івана Бабія, викликали гостру реакцію національно-демократичного табору. Тринадцятого липня 1934 р. президії УНДО й Української парламентської репрезентації ухвалили спільну заяву, в якій, зокрема, говорилося: «Діяльність О.У.Н є з національного погляду позбавлена всякого політичного змислу та є в своїх наслідках шкідлива»[75]. Близький до національної демократії митрополит Андрей Шептицький також засудив «злочинну ро-

[70] *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, т. 2, ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник, Мюнхен 1983, с. 58.

[71] П. Мірчук, *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*, т. 1, Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк 1960, с. 50.

[72] «Діло», 21 I 1928.

[73] *Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*. Okres II – 24 posiedzenie z dnia 15 VI 1928, к. 7.

[74] «Українська нива», 15 VII 1931.

[75] «Діло», 16 VII 1934.

боту українських терористів, яку ведуть божевільні»[76]. У свою чергу ОУН звинувачувала діячів національної демократії вже не тільки в угодовстві, а й у «свідомому чи несвідомому інформуванні поліції». Взаємні випади посилилися після того, як УНДО 1935 р. проголосило політику нормалізації польсько-українських відносин. Таким чином, до середини 30-х років націоналізм і національна демократія оформилися як цілком відмінні ідейно-політичні течії.

Вони не були полярно протилежними. Спільною залишалася мета – самостійна соборна українська держава. Розбіжності між ними стосувалися ідейних засад, тактики, ментальності, поглядів на устрій майбутньої держави, на демократію і багатопартійність.

На противагу тоталітарному націоналізмові ОУН, ідеологію національної демократії можна було б інакше окреслити як демократичний націоналізм (у ширшому значенні того слова). На відміну від тоталітарної концепції ОУН, УНДО уявляло майбутній державний устрій України як парламентарну демократію західноєвропейського зразка.

У конкретній ситуації 30-х років демократичний шлях вирішення українського питання мав незначні шанси. Спроби УНДО перевести деструктивний польсько-український конфлікт у русло конструктивного діалогу не мали й не могли мати успіху за умов остаточного утвердження авторитарного режиму в Польщі, загострення міжнародних конфліктів, поширення радикальних настроїв в українському суспільстві. Провал політики «нормалізації» наприкінці 30-х років призвів до зменшення впливу національно-демократичного табору. Однак важко погодитися з твердженнями деяких істориків, що «напередодні війни [...] ОУН залишається на західних українських землях єдиною реальною політичною силою»[77]. Насправді УНДО, Українська парламентська репрезентація і в 1939 р. були впливовими чинниками, з якими мусив рахуватися й польський уряд. Правдою є те, що націоналізм тоді перебував на піднесенні, а національна демократія занепадала.

Легальний табір. Однією з найбільших українських партій було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке проголосило себе загальнонаціональною партією з понадкласовим характером.

Одним із найактуальніших завдань керівництва УНДО щодо консолідації як партії, так і всього національного табору була розробка програми націонал-демократів. На установчому з'їзді у липні 1925 р. була прийнята «Платформа УНДО», в якій зазначалося, що «УНДО стоїть на становищі національної єдності всього українського народу та змагає до

[76] «Діло», 5 VIII 1934.
[77] А. Жуковський, О. Субтельний, *Нарис історії України*, Львів 1991, с. 110.

здобуття Соборної Незалежної Української Держави на всіх українських землях»[78].

Остаточну редакцію програми партії прийняв II Народний з'їзд УНДО 19–20 листопада 1926 р. Вона складалась із трьох розділів: I – політичні справи; II – економічні й суспільні справи; III – культурні справи[79]. У преамбулі її підкреслено, що УНДО «гуртує в своїх рядах всі верстви українського народу. Як національна партія підпорядковує вона інтересам нації інтереси поодиноких верств, станів й окремих земель»[80].

Протестуючи проти колонізаційної політики польського уряду, УНДО закликало всі національні українські партії до політичної співпраці та боротьби за здійснення найвищої національної мети.

У політичних умовах, що склалися, УНДО своїм обов'язком вважало, насамперед, захист національно-політичних, культурних та господарських інтересів і прав.

Слабким місцем у діяльності УНДО був його регіональний характер. Воно діяло в основному в Галичині. Спроби перенести свої впливи, через Сокальський кордон на Волинь, увінчалися успіхом лише частково. Справа у тому, що тут УНДО відчуло на собі неприязне відношення волинського воєводи Генрика Юзевського, який став згідно розробленої ним «волинської програми» переслідувати політичні партії з галицьким родоводом. Це призвело до втрати впливів УНДО на Волині.

Генрик Юзевський, переслідуючи українські національні партії з Галичини, намагався забезпечити собі політичний тил із тих діячів, які лояльно відносилися до польської держави, виступали за порозуміння із польськими властями. Це були, насамперед, колишні сподвижники Симона Петлюри, які оселились на Волині. Саме на них став опиратися у проведенні свого «волинського експерименту» воєвода. Знайшовши між собою порозуміння, колишні петлюрівці заснували 29 червня 1931 р. політичну партію під назвою Волинське українське об'єднання. За ідеологією і тактикою ця партія була близькою до УНДО.

Головним своїм завданням ВУО визначило піднесення національної свідомості волинян. Головна мета партії – утвердження соборної самостійної української держави шляхом об'єднання українських земель.

Досягнення програмних цілей передбачалось здійснити мирним шляхом, шляхом легальної боротьби. На першому місці у програмі ВУО сто-

---

[78] *Платформа УНДО* [у:] І. Соляр, *Українське національно-...*, с. 49–50.

[79] *Програма Українського Національно-Демократичного об'єднання прийнята на Народному з'їзді дня 19 листопада 1926 р.* [у:] *Тисяча років української суспільно-політичної думки*, т. 7, Київ 2001, с. 162–163.

[80] Там само, с. 162.

яли культурно-освітні питання, проте не відкидалися вимоги соціально-економічного характеру.

Досить багато уваги ВУО приділяло церковно-релігійним проблемам. А тому однією з чільних вимог ВУО ставило – дерусифікацію православної церковної ієрархії, ведення Служби Божої українською мовою[81].

У другій половині 30-х років ВУО зіткнулось з проблемами, які в кінцевому рахунку призвели до розколу. Частина діячів партії за головну перешкоду в розвитку організації вбачала обмеження, які ставив роботі ВУО Г. Юзевський.

На Волині все сильніше лунали вимоги більшої незалежності ВУО від польської адміністрації і розширення форм суспільно-культурного життя українського народу. У червні 1936 р. в керівництві ВУО настали важливі персональні зміни.

В наступні місяці були відчутними спроби ВУО стати більш самостійним угрупованням, хоча керівництво партії не відмежовувалося від ідеї польсько-української співпраці[82].

Незважаючи на те, що діяльність ВУО підпорядковувалась державній політиці Польщі того періоду, значення його величезне. Попри всі свої помилки, прорахунки, ВУО залишило помітний слід в історії нашого краю.

Демократичний соціалізм в Західній Україні був представлений двома партіями: соціалістичною радикальною (УСРП, утворилася 1926 внаслідок об'єднання УРП з волинськими есерами) та соціал-демократичною. Соціал-радикали проповідували немарксистський соціалізм, проголошували своєю метою об'єднану суверенну Українську Соціалістичну Республіку, різко критикували суспільний устрій СРСР, який називали державним капіталізмом.

УСДП у 1923 р. потрапила під вплив комуністів і фактично стала легальною «прибудовою» КПЗУ, що призвело до заборони партії в 1924 р. У 1929 р. УСДП відновила свою діяльність, але вже незалежно від комуністів. Партія стояла на платформі європейської соціал-демократії, засуджуючи більшовицьку практику будівництва соціалізму, її вплив залишався незначним.

Усі названі партії проголошували своєю метою самостійну Україну. Водночас існували й угодовські організації. Серед них деяким впливом у Галичині користувалася Українська католицька народна партія, утворена 1930 р. під проводом єпископа Григорія Хомишина та Осипа Назарука. З 1931 р. вона діяла під назвою Українська народна обнова. УНО спиралася переважно на греко-католицьке духовенство, була ло-

[81] Див.: М. Кучерепа, Р. Давидюк, *Волинське українське...*, с. 67–142.
[82] Там само.

яльною щодо Польщі і проповідувала польсько-українське співжиття в Галичині.

Українці в Польщі мали можливість легальної опозиції до режиму, і цим їхнє становище вигідно відрізнялося від становища українців у СРСР. Але ця опозиція мало що дала українському населенню. Незважаючи на протести українських послів у сеймі, політика національного гноблення тривала.

Комуністичний рух. Легальна діяльність чисельних партій та об'єднань складала лише видиму частину українського національного життя. Іншу частину представляв «нелегальний сектор».

Він був пов'язаний передовсім з діяльністю двох цілковито нових і надзвичайно динамічних сил – комунізму й націоналізму. Їхнє виникнення і швидкий розвиток спричинило наростання радикальних настроїв в українському суспільстві. Націоналізм зріс на почутті постійного національного приниження та природного інстинкту національного самозбереження. Комунізм народився зі злиднів, у яких перебувало українське село. Обидва рухи пропонували швидке й радикальне вирішення основних питань буденного життя.

У Західній Україні в 20-і роки були досить популярними просовєтські тенденції. Справа в тому, що з політичного боку комуністична влада притягала симпатії українців у значно більшій мірі, ніж антиукраїнська діяльність польських властей. По-друге, живильним джерелом радянофільства краян стала політика українізації, яку проводили більшовики в совєтській Україні. А, по-третє, наших краян захоплювала притягальна сила нової економічної політики. Ці та інші обставини добре врахувала більшовицька влада, яка не бажала розставатись з ідеєю розгортання світової комуністичної революції. Для цього зручним плацдармом, за її розрахунками, могла стати Західна Україна. Особливістю західноукраїнських земель було те, що соціальні за змістом конфлікти нерідко набували форми міжнаціональних суперечностей. Наприклад, розбіжності між поміщиками та селянами сприймались як польсько-українське протистояння. Об'єктивно складалося так, що поміщики були поляками, а селяни – переважно українцями. Ці протиріччя досить вдало використовувала Комуністична партія Східної Галичини, яка 1923 р. була перейменована у Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Комуністи вважали, що єдиний шлях до соціального та національного визволення – це соціалістична революція, яку робітники й селяни Польщі й Західної України здійснять спільно. КПЗУ була складовою частиною Компартії Польщі (КПП), але мала широку автономію. Важливим гаслом партії було приєднання Західної України до УРСР. КПЗУ діяла в підпіллі, але прагнула до створення масових легальних організацій. Зокрема, вони

повністю перебрали у свої руки керівництво Української соціал-демократичної партії у 1924 р. Найбільшим успіхом КПЗУ можна вважати утворення легального Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання «Сельроб», яке стало найсильнішим серед українських політичних партій Волині, а в Галичині поступалося УНДО та УСРП. Утворене у 1926 р. як політична організація української селянської бідноти з прокомуністичною і «радянофільською» орієнтацією, воно вже через два роки на виборах 1928 р., серйозно потіснило традиційні західноукраїнські партії. Якщо УНДО здобуло 3 мандати, УСРП (радикали) – 8, то різні осередки «Сельробу» одержали разом 13 місць у сеймі. «Сельроб» зміг зібрати на підтримку своїх кандидатів бл. 300 тис. голосів[83]. Особливо сильними були його позиції на Волині. У 1932 р. польський уряд офіційно заборонив його діяльність, але він продовжував діяти у підпіллі.

КПЗУ залишалася впливовою політичною силою, доки відбувалася «українізація» в УРСР. Після її призупинення, масових репресій та штучного голоду 1932–1933 рр. у радянській Україні популярність КПЗУ у західноукраїнському суспільстві катастрофічно впала. У 1930-х роках українські селяни та інтелігенти почали масово виходити з компартії.

Останній удар по комуністичному рухові був нанесений у 1938 р., коли виконком Комінтерну розпустив Комуністичну партію Польщі, а разом із нею і КПЗУ, під тим приводом, нібито керівництво в них захопила фашистська агентура, а вся партія була оголошена «бандою шпигунів і провокаторів».

Постає запитання, який же ж насправді вплив мала КПЗУ на суспільство? У радянській історіографії про неї писалось, як про найвпливовішу партію в Західній Україні, як про серйозну політичну силу. А насправді вплив КПЗУ був мінімальний: на початку 1924 р. вона об'єднувала 1,8 тис. осіб, у 1928 р. – не більше як 600, на жовтень 1934 р. – 4,3 тис.[84]

Праві радикали. Як уже зауважувалось, між Першою і Другою світовими війнами Європа перетворилася в арену боротьби демократичних і тоталітарних сил. Перевага в цьому двобої вочевидь була на боці тоталітаризму. Континент ставав червоно-коричневим. За всієї відмінності праворадикальних рухів в Італії, Німеччині, Франції, а також у східноєвропейських країнах, у них була одна спільна риса: всі вони робили ставку на націоналізм, іноді в його крайніх формах (шовінізм і расизм).

У сучасному українському суспільстві найбільш політично загостреною проблемою недавнього минулого є питання про УВО-ОУН-УПА.

[83] Я. Грицак, *Нарис історії України...*, с. 196.

[84] В. Литвин, *Тисяча років сусідства і взаємодії*, «Голос України», 9 листопада 2002.

Позначене цією низкою абревіатур, воно може бути поставлене так: чи варто включати до героїчних традицій вітчизняної історії боротьбу українських націоналістів із польською та совєтською державами, яка тривала з 1920-х до середини 50-х років?

Політична гострота питання полягає в тому, що населення західноукраїнських і східноукраїнських земель, керуючись власним життєвим досвідом, зазвичай дає протилежні відповіді на нього. Однак життєвий досвід не є об'єктивним критерієм. Людина не завжди усвідомлює закономірності, які формували її життя саме в такий, а не в інший спосіб.

Ідеологією ОУН тривалий час був український інтегральний або чинний, як його називав Дмитро Донцов, націоналізм (від слова «чин», тобто, дія, справа). Замість «жіночих рис», прищеплених українському рухові, як вважав Донцов, попереднім поколінням духовних лідерів на чолі з Іваном Франком і Михайлом Грушевським, він ставив завдання витворити в українців «волю до влади». Вважалося, що демократична м'якотілість була причиною національної поразки й приниження.

Дмитро Донцов, а пізніше Дмитро Андрієвський, Микола Сціборський та інші теоретики вважали, Україна мала стати етнократичною державою на чолі з верховним провідником. Місце, яке посідав провідник у цьому вченні, було тотожним становищу вождя в росіян, дуче в італійців, фюрера в німців, каудільо в іспанців, кормчого в китайців. Лідер із якостями провідника, як вважалося, завжди знав, куди треба йти, і вказував дорогу[85].

Інтегральний або чинний націоналізм народився в тяжку для України добу. Він знехтував гаслами добросусідського співіснування, які пропагувалися найавторитетнішими ідеологами визвольного руху в ліберальному XIX ст. (Михайло Драгоманов), а також лідерами Української національної революції початку XX ст. (Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра). Замість них відроджувалося гасло Миколи Міхновського «Україна – для українців!». Щоправда, Д. Донцов пропонував замінити його на толерантніше: «Українці – для України!».

Організаційне оформлення націоналістичної течії в українському визвольному русі започаткували Січові Стрільці – найбільш боєздатна формація армії УНР. Члени Стрілецької ради М. Матчак і Я. Чиж у серпні 1920 р. утворили у Львові перший осередок Військової організації. Згодом її перейменували в Українську військову організацію (УВО).

На першому з'їзді представників українських військових організацій, який відбувся в Празі 31 серпня 1920 р., було ухвалено постанови, де говорилося, що завданням УВО є розбудова української соборної само-

[85] Див.: С. Кульчицький, *Україна...*, с. 304.

стійної держави – незалежно від того, які політичні та соціальні форми ця держава матиме.

Підпільна діяльність УВО полягала в саботажі, в експропріаціях грошей або майна державних установ, політичних убивствах. Першим терористичним актом був невдалий замах на життя Юзефа Пілсудського та львівського воєводи Казімежа Ґрабовського, здійснений бойовиком Степаном Федаком у листопаді 1921 р. У 1924 р. було зроблено замах на президента Польщі Станіслава Войцеховського.

Поширювані Д. Донцовим ідеї націоналізму знаходили відгук і співчуття переважно серед молодого покоління. У Чехословаччині, де осіли десятки тисяч українських емігрантів, від початку 20-х років стали утворюватися осередки націоналістично налаштованої молоді. Перше об'єднання постало 1921 р. в таборі інтернованих бійців Української Галицької Армії (УГА) в місті Ліберець. Восени 1922 р. в Празі виник центральний штаб організації, яка прибрала назву «Група української національної молоді».

У 1925–1926 рр. у Львові сформувався «Союз української націоналістичної молоді». У Подебрадах (Чехословаччина) в 1925 р. утворилася «Легія українських націоналістів» на чолі з Миколою Сціборським. Влітку 1927 р. обидві організації об'єдналися. А восени того ж року в Берліні була скликана конференція українських націоналістів, в якій взяли участь представники УВО.

Після тривалих дебатів, конференція висловилася за злиття всіх націоналістичних організацій, включно з УВО, в одну – Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Остаточне рішення в цій справі залишалося за конгресом, який мав відбутися через рік. Було обрано Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Є. Коновальцем – координаційний центр для скликання конгресу.

Двадцять восьмого січня – 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся Перший конгрес (великий збір) ОУН. З'їзд ухвалив постанови про створення та устрій ОУН, обрав керівні органи. Провід ОУН очолив Є. Коновалець, його заступником став М. Сціборський, секретарем – В. Мартинець.

ОУН не була політичною партією парламентського типу. З одного боку, вона виникла як політичний рух із власною ідеологією, котру ще потрібно було розвивати. З другого боку, вона становила суворо законспіровану організацію військового типу. Військова організація постала з УВО. Власне, УВО не відразу розчинилася в ОУН. До середини 30-х років вона зберігала організаційну самостійність і виступала в ролі бойової фракції ОУН.

Офіційним виданням ОУН до кінця 30-х років вважався журнал «Розбудова нації». Публікації в ньому дають вичерпне уявлення про ідеоло-

гічну основу ОУН – націоналізм. На відміну від нацизму, ідеологія якого, розвивалася одночасно, український націоналізм не мав ознак расизму. Його провідний елемент становила любов до нації. У «Розбудові нації» Дмитро Андрієвський писав: «Основною, засадничою, рішаючою прикметою українських націоналістів є віра – безоглядна, чинна, будуюча віра в націю, в її самоціль, в її самовистачальність, в її снагу й мудрість, в її органічну цілість і спайність»[86].

У практичній політиці ОУН застосовувала тактику: «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти окупантів, аж поки революційне кипіння мас не прорветься всенародним повстанням. З цією метою організовувались численні терористичні акти. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях 1933 р. став Степан Бандера (1909–1959). Найбільший резонанс мали вбивства працівника радянського консульства у Львові Алєксея Майлова (1933), директора української гімназії у Львові Івана Бабія, звинуваченого в національній зраді, та міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (1934). Наслідком останньої акції був арешт великої групи діячів ОУН і серед них С. Бандери. Його ж виступ на судовому процесі здобув йому широку популярність. Бандера та деякі його соратники були засуджені до смертної кари, яку замінено довічним ув'язненням. Усі українські партії і митрополит Андрей Шептицький засудили терористичні акти ОУН, однак деякі діячі УНДО підтримували з нею таємні контакти.

Між закордонним проводом націоналістів (ПУН) і крайовою екзекутивою від початку склалися напружені стосунки. За визнанням А. Мельника, чимало терористичних актів у Західній Україні здійснювалися без згоди, а подеколи й без відома керівництва ОУН.

У Березі Картузькій опинилися сотні оунівців, зокрема весь галицький провід – Степан Бандера, Іван Климів, Микола Климишин, Микола Лебідь, Ярослав Стецько, Роман Шухевич. Після цього поширилися чутки, що польська дефензива діставала інформацію від деяких членів закордонного проводу ОУН. Це не відповідало дійсності, але відчуженість між молодими бойовиками в Західній Україні та старшими за віком функціонерами в еміграції почала стрімко наростати. Поки на чолі ОУН стояв Є. Коновалець, це не дуже відбивалося на діях націоналістів, але смерть провідника 23 травня 1938 р. в Роттердамі стала непоправною втратою для ОУН. Терористичний акт здійснив таємний агент НКВС П. Валюх (Судоплатов).

[86] Цит. за: там само, с. 308.

Організація Українських Націоналістів залишилася без керівництва напередодні вирішальних в історії Європи подій і незабаром розкололася.

4. Політика нормалізації українсько-польських відносин

Після періоду боротьби за відбудову української і польської держав у 1917–1920 рр. українсько-польські стосунки були складним переплетенням приязні і ненависті, надій і розчарувань. Достатньо згадати польсько-українську війну 1918–1919 рр. у Галичині і польсько-український союз 1920 р. (угода Пілсудський – Петлюра).

На думку багатьох тверезих українських і частини польських політиків, співжиття двох народів у межах однієї держави могло здійснюватись лише в умовах територіальної або щонайменше послідовної національно-культурної автономії для українського населення східних і південно-східних воєводств Польської Республіки. Інший шлях провадив до стану «перманентної» громадянської війни, яка не була потрібна молодій і ще не зміцненій Польській державі. Останню обставину добре розуміли провідні польські політики різних таборів (пілсудчики, ендеки, соціалісти, людовці та ін.). Проте стереотип «великої і могутньої Польщі» і засада необхідності протистояння своїм західним і східним сусідам, штовхала більшість із них до такого розв'язання українського питання, яке у підсумку призвело б до етнічної або державної асиміляції українців у рамках польської державності. Українські політики, враховуючи ментальність і способи мислення своїх польських колег, намагалися відстоювати права українського населення, ставлячи в центр політичних програм невідтворну візію утворення в майбутньому об'єднаної української держави. Вказані вище чинники відкрито чи приховано були присутніми за кулісами спроб українсько-польського порозуміння або «нормалізації» відносин[87].

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади Ю. Пілсудського зродили надії на зміну політики в українському питанні. Одна з найсерйозніших спроб нормалізації польсько-українських відносин розпочалася в 1931 р., відразу після «пацифікації» урядовими військами Східної Галичини. З українського боку керував тією акцією Михайло Галущинський, який тимчасово виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації. Польську делегацію очолював голова Безпартійного бло-

[87] Л. Зашкільняк, *Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії* [у:] *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листопада 1996)*, Івано-Франківськ 1997, с. 156–157.

ку співпраці з урядом Тадеуш Голувко, котрий знаходився під патронажем прем'єр-міністра Польщі Валери Славека[88].

Українські пропозиції зводилися до надання автономії для трьох воєводств Східної Галичини, матеріального відшкодування збитків за «пацифікацію», звільнення з-під арешту політичних в'язнів. Це не влаштовувало поляків.

Польська сторона вимагала лояльності українського суспільства до держави та відкликання петиції у справі «пацифікації» з Ліги націй. Члени української делегації Микола Галущинський, Остап Луцький і Володимир Загайкевич визнали неможливими такі передумови[89].

На шляху до порозуміння довелося долати чимало труднощів, серед яких на першому місці були взаємні національні упередження і стереотипи, поширені серед польської та української громадськостей.

Суспільна думка знайшла своє відображення у виступі голови УНДО і УПР Дмитра Левицького в сеймі 15 лютого 1935 р. Ця промова своїм тоном і формою значно різнилася від попередніх його заяв, а в залі викликала сенсацію. Промовець вважав, що «український народ є вже народом цілком сформованим у своєму національному розвитку, свідомим свого національного значення, своїх національних і політичних стремлінь»[90]. На думку лідера УНДО «українське суспільство лише в незначній мірі відповідальне за нинішній стан польсько-українських відносин, головним чином відповідальність за ці стосунки лягає на польське суспільство і польський уряд»[91]. Продовжуючи він сказав: «Не ми, а ви, панове, є фактичними господарями краю. Ми не мали і не маємо жодного впливу на нормалізацію відносин в державі»[92].

У своїй промові він висловився за надання автономії для українців Польщі і спільне порозуміння з владою на базі антирадянської платформи.

Поляки відхилили домагання українців про територіальну автономію. Промова Д. Левицького, який не погодив свою антисовєтську позицію з польськими урядовими колами, зазнала нищівної критики. В суспільній думці українства також ширилось невдоволення угодовською політикою УНДО і українським парламентським представництвом. Дмитро

[88] *Sprawozdanie MSW z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1931*, Warszawa 1931, c. 26.
[89] Там само.
[90] *Przemówienie Prezesa Dra D. Lewickiego w Sejmie*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński" 1935, № 6 (41), 11 II, c. 2, 5.
[91] Там само.
[92] Там само.

Левицький мусив поступитися місцем голови УНДО авторитетному політику, редактору газети «Діло» Василеві Мудрому[93].

Новий лідер УНДО Василь Мудрий перед виборами виступив у журналі «Шлях нації» з роз'ясненням платформи націонал-демократів. Ініціатор політики «нормалізації», він виклав причини, які спонукали керівництво УНДО звернутися до польського уряду з пропозицією припинити конфронтацію. По-перше, розшматованій українській нації не під силу було вести боротьбу на чотири фронти. По-друге, оскільки Москва провадила послідовну політику нищення українства, його належало рятувати. По-третє, польсько-українське змирення становило необхідну умову для ймовірного перетворення Західної України в державотворчий чинник, якого потребував увесь український народ[94].

На парламентських виборах 1935 р. УНДО здобуло 13 мандатів до сейму і 4 до сенату. Віце-маршалом сейму став В. Мудрий. На Волині українці завоювали 6 мандатів. Усього в сеймі нового складу вони мали 10% мандатів. Українські делегати сейму підтримали, внесені урядом законопроекти щодо зміцнення національної безпеки. Зі свого боку, уряд підготував закон про амністію політичних в'язнів. Українські кооперативи «Маслосоюз», «Сільський господар» та інші, існування яких опинилося під загрозою через руйнівну економічну політику уряду, несподівано отримали урядові кредити[95].

Від нормалізації відносин вигравали обидві сторони, але доброї волі національних лідерів для успіху справи було замало. Місцеві чиновники керувалися не стільки інструкціями з Варшави, скільки власними інтересами та уподобаннями. Під гаслами «зміцнення польськості на кресах» вони поводилися на українських землях, як завойовники. Підтримувана польським населенням, особливо колоністами-осадниками, влада чинила насильство над українцями.

Політика УНДО «нормалізації» викликала неоднозначну реакцію в суспільно-політичному середовищі на західноукраїнських землях. Негативні позиції щодо угодовської політики УНДО зайняли соціалістичні партії УСРП і УСДП. Голова УСРП Макух зазначав, що керівництво УНДО, уклавши з поляками угоду, дало по суті згоду на регіоналізм і цим не тільки послабило попередню боротьбу за соборництво українських земель, але й сильно ослабило «внутрішній самостійницький фронт»[96].

---

[93] М. Кугутяк, *Національно-політичний рух у Галичині в 1890–1939 роках*, Київ 1996, с. 315.

[94] Див.: В. Мудрий, *Вибори до польських законодатних установ*, «Шлях нації», 1 IX 1935, с. 1–5.

[95] С. Кульчицький, *Україна між...*, с. 289.

[96] І. Дробот, *Державницька діяльність Українського національно-демократичного*

У самому УНДО виникла опозиція щодо політики ЦК, яка ґрунтувалася навколо газети «Діло», редакція якої висловилася за представництво загальнонаціональних інтересів, а не інтересів однієї партії[97].

Четвертого – п'ятого січня 1938 р. відбувся V з'їзд Українського національно-демократичного об'єднання, який певною мірою підводив підсумки «нормалізаційного» курсу. У резолюціях з'їзду було викладено причини, що викликали політику «нормалізації» відносин між польською державою і українськими політичними чинниками. Перш за все, українці сподівалися на реалізацію права на самовизначення, збереження самобутності, економічного, політичного й соціального розвитку українства в межах польської держави. Що лише «повне і всебічне задоволення всіх життєвих інтересів українського народу в Польщі на засадах справедливості і правопорядку з одного боку, та налагодження політичної співпраці з польською державою, з другого, може створити стан замирення між обома народами та довести до умов нормального життя на наших землях»[98].

Проте всі ці сподівання виявилися марними. Як показав тривалий досвід співпраці обох протилежних сторін, українське питання залишилося невирішеним. Українці не були допущені до справ державного життя, територіальної автономії вони не отримали. Український народ був поставлений перед загрозою втрати своєї етнічної ідентичності.

5. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни

Спроби нормалізації польсько-українських відносин у II Речі Посполитій не принесли і не могли принести бажаних результатів, бо не задумувались урядом як позитивне вирішення проблеми. Негативно відбившись на політичному житті українців, вони залишились останньою змарнованою спробою поліпшення ситуації напередодні Другої світової війни.

Протиріччя у таборі «санації», що намітились у першій половині 30-х років, особливо проявились після смерті Ю. Пілсудського 12 травня 1935 р. Боротьба за владу розгорнулася між трьома угрупованнями, що об'єднувалися навколо осіб прем'єр-міністра Валери Славека, президента Ігнаци Мосціцького та новопризначеного Генерального інспектора збройних сил Едварда Ридза-Сміґли. Розбіжності поглядів в урядовому таборі негативно позначилися і на розв'язанні української проблеми

об'єднання (20-30-ті роки XX ст.) [у:] *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідом. зб. наук. статей*, вип. 8, Київ 2003, с. 293.

[97] «Діло», 1 XII 1936.

[98] *Українська суспільно-політична...*, т. 2, с. 384.

в Польщі. У 1935–1937 рр. в національній політиці паралельно розвивалися три напрямки. Перший, репрезентований Ридз-Сміглим, військовим міністром Т. Каспшицьким та вищим генералітетом, активізував діяльність щодо «зміцнення польськості» на сході держави. Прихильники ліберальних методів на чолі з прем'єр-міністром Славеком, як згадувалося вище, започаткували у травні – червні 1935 р. політику нормалізації польсько-українських стосунків. Одночасно з цими двома напрямками на Волині продовжував реалізовуватися політичний експеримент, що проводився воєводою Юзевським.

Політика щодо «зміцнення польськості» у південно-східних воєводствах держави розпочалася ще за життя маршалка Пілсудського. Проте активна праця в цьому напрямку припала саме на 1935 р. Тридцять першого січня 1935 р. у Любліні відбулася таємна нарада за участю воєводи Юзефа Ружнецького і командування II корпусу. На ній воєвода оголосив свою директиву щодо відношення властей до української проблеми. Під час її обговорення деякі військові висловили досить радикальні думки.

Вони домагались обмеження мережі православних церков, перемішування українців з поляками, усунення всіх українців з лісової служби, усунення всіх вчителів-українців зі шкільництва у Холмському повіті, звільнення непольських елементів із залізниць і шляхової служби. Підсумовуючи нараду, воєвода Ружнецький подав, розроблені у своєму кабінеті директиви, які повинні були стати обов'язковими для всього воєводського адміністративного апарату на найближчі роки[99].

Втручання вищих військових кіл у питання внутрішньої політики були зумовлені, окрім боротьби за владу у правлячому таборі, загостренням політичної ситуації у зв'язку з радикалізацією суспільних настроїв і активізацією діяльності опозиційних партій та складною міжнародною ситуацією, зокрема зовнішньою загрозою з боку Німеччини та Радянського Союзу[100]. Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, військовики перебирали на себе функції цивільної адміністрації. Одночасно особливого значення надавалося зміцненню східних кордонів. На це вплинули зокрема й особисті погляди Ю. Пілсудського. На так званих «східних кресах» єдиною реальною опорою режиму у випадку війни визнано польське населення. Внаслідок його малочисельності було визначено першочергове завдання – змінити національну структуру населення Західної України. В цьому плані великого значення набирали ґрунтовно сплановані акції «ходачкової шляхти». Широкого розмаху набирали т. зв. лемківський та гуцульський регіоналізми. Було використано такти-

[99] Z. Mańkowski, *Dokument w kwestii ukraińskiej*, „Akcent" 1990, № 1–2, c. 170.
[100] P. Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1969, c. 24.

ку штучного інспірування і підживлювання сепаратистських прагнень етнічних груп українського народу.

Політика «зміцнення польськості на кресах» посилилася після того, як 15 липня 1936 р. прем'єр-міністр Феліціан Славой-Складковський оголосив Генерального інспектора Збройних сил другою (після президента) особою в державі і зобов'язав усіх міністрів підпорядковуватися його наказам. Нижчі військові чини, наслідуючи приклад командування, активно втручались у внутрішньополітичні питання. З ініціативи командуючих округів активізувалося місцеве польське населення «східних кресів». На території Галичини 77 польських організацій об'єдналися в Секретаріат порозуміння польських суспільних організацій (СППСО). Наприкінці 1936 р. постав Координаційний комітет у Любліні, що поширював свою діяльність на всі східні воєводства. Польські організації ставали знаряддям для реалізації політики «зміцнення польськості» у Західній Україні. В таких умовах політика нормалізації і волинський експеримент Г. Юзевського втрачали всі шанси на реалізацію.

Після усунення з Волині воєводи Юзевського у 1938 р. новим воєводою був призначений Александр Гавке-Новак. Перед від'їздом на Волинь, прем'єр-міністр внутрішніх справ Ф. Славой-Складковський доручив новопризначеному воєводі на місці детально вивчити ситуацію і подати урядові політичну програму. На це відводилось лише півроку часу. Розроблена ним політична програма була представлена в кінці січня 1939 р. і була схвалена прем'єром і міністрами. У фондах Державного архіву Волинської області її тексти майже повністю збереглися[101]. Схвалена урядом програма передбачала пов'язати Волинь в економічному, культурному і організаційному відношеннях цілковито з Польщею. Реалізація цієї програми призвели б до національної асиміляції українців.

Програма Гавке-Новака була однією з перших, але не єдиною. Двадцять п'ятого і 28 січня 1939 р. Е. Ридз-Сміґли видав директиви, а 1 лютого прем'єр-міністр Ф. Славой-Складковський розпорядився, щоб усі міністерства до 15 лютого представили плани вирішення української проблеми. Рада міністрів 18 березня 1939 р. схвалила програму найтіснішого поєднання Східної Малопольщі з Річчю Посполитою, якою передбачалося зміцнити інтенсивність економічного і культурного життя поляків. Заходи уряду Польщі в українському питанні обіймали цілий комплекс політичних, економічних та релігійних проблем з метою зміни національної структури західноукраїнських земель. Для здійснення плану щодо «зміцнення польськості» були задіяні міністерства, воєводські уряди, парамілітарні та громадські організації.

[101] Державний архів Волинської області, ф. 46, п. 9, спр. 4671, арк. 1–15.

Фактично політика польської держави на українських землях спрямовувалась на ущемлення національних прав корінного населення цих областей. При цьому кожна установа на різних щаблях адміністрації, причетна до даної політики, намагалася внести в неї свій антиукраїнський акцент. Їх доповнювали своїми ворожими щодо українців акціями різноманітні польські громадські організації в Західній Україні, які негласно або й відверто підтримувалися властями й особливо військовим командуванням. При всьому багатоголоссі, національна політика Польщі, на думку українських політичних кіл, набрала характеру наступу на життєві інтереси українців, кінцева мета якої – денаціоналізація їх.

Звичайно, асиміляційна політика викликала протести українського населення в різних формах. На ґрунті цього обурення зростали настрої крайнього націоналізму серед молоді. Поміркувані українські політичні угруповання публічно засуджували терористичні вчинки українського націоналістичного підпілля, але неодноразово підкреслювали, що джерело загострення українсько-польських взаємин, головним чином криється у польській національній політиці. Висловлюючись за нормалізацію польсько-українських відносин, вони вважали момент слушним для цього. До взаємного порозуміння спонукала, зокрема, несприятлива для обох сторін міжнародна ситуація. З ліквідацією Чехословаччини, підписанням німецько-румунського торговельного договору, перетворенням Угорщини на сателіта гітлерівців, захопленням Клайпеди, Німеччина фактично оточила Польщу й грізно нависла над нею. Становище ускладнювала невизначеність позиції другого сусіда Польщі – Радянського Союзу. Українська преса підказувала польським урядовим колам і громадськості, що в надзвичайно важкому геополітичному положенні, Польщі було б вигідно мати дружню підтримку українського народу. А для цього потрібне насамперед врегулювання відносин між обома народами в польській державі. Про це неодноразово писалося на сторінках української преси, зокрема, ундівської.

Третього травня 1939 р. відбулася зустріч представників української та польської громадськостей. Підтвердивши своє прагнення до врегулювання відносин з державою та польським суспільством, українські політики виклали низку вимог. Основним пунктом, на негайній реалізації якого наполягала українська сторона, було надання територіальної автономії українським землям.

Польські представники хоча й визнали необхідність нормалізації стосунків з українським суспільством, але обмежились лише загальними

побажаннями щодо зміни національної політики держави. Проте до ідеї української автономії польські політики поставилися негативно[102].

Надії українських політиків на можливість взаємовигідної угоди з урядом розвіяв візит Василя Мудрого й Володимира Целевича до прем'єр-міністра Славой-Складковського, що відбувся 25 травня. Голова уряду звалив всю вину за загострення польсько-українських взаємин на українське суспільство і недвозначно дав зрозуміти, що українцям годі сподіватися будь-яких реформ. Особливо неприхильно сприйняв він вимогу автономного устрою українських земель. «Автономії ніхто вам в Польщі не дасть», – сказав безапеляційно[103]. Позиція Славой-Складковського засвідчила, що уряд не має наміру змінювати дотеперішній протиукраїнський курс в національній політиці, йти на поступки корінному населенню.

Більше того, саме тоді він приступав до реалізації нової програми, прийнятої на початку 1939 р., яка передбачала планомірний наступ на українське населення в усіх ділянках суспільного життя. Навесні та влітку 1939 р. на сторінках польської преси широко обговорювалася проблема польсько-українських взаємин. В окремих публікаціях лунали тверезі голоси, які закликали скористатися сприятливою кон'юнктурою для поліпшення відносин між обома народами. Однак польський правлячий режим, як ми вже бачили, не припускав і думки про будь-яку зміну своєї політики в українському питанні.

Дії польських націоналістичних елементів та антиукраїнська настроєність властей справляли на українське населення гнітюче враження і загострювали українсько-польські відносини. Українські політичні сили, що виступали за нормалізацію відносин з польським суспільством, насамперед УНДО, опинилися у складному становищі. Польська сторона фактично ігнорувала принцип рівноправних партнерських взаємин, запропонований українським політичним представництвом. Це породжувало серйозні сумніви, хитання і колізії серед українського громадянства щодо доцільності порозуміння з державою. Та ситуація, що склалася в останні тижні літа 1939 р., пропонувала західноукраїнським політикам у їх пошуку зовнішньої сили дуже обмежений вибір. Після ж укладення німецько-радянського пакту про ненапад, з 23 серпня 1939 р., діапазон вибору взагалі зменшився до мінімуму. В умовах, коли вибух війни був питанням днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли або виступити на підтримку Польщі, або зайняти нейтральну пози-

[102] М. Швагуляк, *З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни* [у:] *Польсько-українські студії. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, Київ 1993, с. 235.
[103] Там само.

цію. Оскільки ж другий варіант поведінки неминуче був би розцінений властями як зрада, то не залишалося нічого іншого, як офіційно заангажуватися на польському боці. Щоправда, зробили це лише партії, які мали представництво в сеймі Польщі[104]. На засіданні Народного комітету УНДО, що відбулося у Львові 24 серпня 1939 р., була прийнята ухвала, де, зокрема, підкреслювалося, що українське громадянство виконає в цих важких часах горожанські обов'язки крові й майна, які накладає на нього приналежність до польської держави.

Після нападу нацистської Німеччини на Польщу, українські провідники підтвердили свою вірність обраній лінії. Виступаючи в сеймі 2 вересня 1939 р., Василь Мудрий від імені Української парламентської репрезентації, до складу якої входили члени УНДО, та парламентаріїв УНО заявив, «що разом з усім громадянством українці виконають обов'язок і принесуть усі жертви для оборони держави»[105]. Із закликом «забути про болісні досвіди минулого й у почутті великої відповідальності за долю Речі Посполитої станути на спільному фронті» виступив на цьому ж засіданні сейму представник від українських послів з Волині С. Скрипник[106].

Висновки

Складні й суперечливі тенденції пошуку шляхів та методів розв'язання української проблеми в Польщі завершились напередодні Другої світової війни поверненням до ендецьких концепцій мононаціональної польської держави. Ініційована вищим військовим керівництвом політика «зміцнення польськості» у 1939 р. переросла в офіційну доктрину правлячого табору. Для її реалізації були задіяні урядові структури, збройні сили, громадські та парамілітарні організації, а це призвело до нечуваного загострення польсько-українських відносин. Реалізацію цього етапу політики «зміцнення польськості» обірвав початок Другої світової війни. Незважаючи на це, значна частина українців стала на захист Польщі у її двобої з фашистською Німеччиною.

Таким чином, напередодні Другої світової війни політична ситуація в західноукраїнських землях, польсько-українські відносини вкрай загострилися. Відносини між польськими властями і українцями були досить складні. Це були відносини підкорювача й підкореного. А в такому випадку польська адміністрація виступала як дестабілізуючий фактор. Українці опинилися в становищі завойованого народу і боролися або за свою рівноправність з поляками, або й повноправність території, на

[104] *Резолюції Народного Комітету УНДО*, див.: «Діло», 26 VIII 1939.
[105] Там само, 5 IX 1939.
[106] Там само.

якій він проживав. Методи національно-визвольної боротьби диктували офіційні власті, а тому українці використовували всі можливі засоби боротьби за своє визволення – від збройних до парламентських. З другої сторони політична роз'єднаність українців не завжди сприяла успішному веденню цієї боротьби. І, по-третє, відносини між простими людьми – поляками і українцями, в міжвоєнний період були нормальними. Неприязнь була між офіційними властями, які не бажали рахуватися з правами українців, національна свідомість яких у цей час значно підвищилася. Незважаючи на утиски, український національний рух міцнів, загартовувався.

Збігнев Карпус

Холмщина (Люблінський дистрикт) у роки німецької окупації (1939–1944)

Напад 1 вересня 1939 р. III німецького Рейху на Польщу, а згодом вступ від сходу 17 вересня совєтських підрозділів призвів до захоплення всієї території II Речі Посполитої агресорами. Коли опір польських підрозділів підходив до кінця, 28 вересня 1939 р. Радянський Союз і III Рейх підписали угоду, в якій було визначено кордон між собою, діляючись таким чином захопленими польськими територіями. Ця радянсько-німецька союзницька угода остаточно перекреслила також надії українських національних діячів на створення незалежної України на частині території переможеної Польщі. Тому 12 жовтня 1939 р. Декретом Адольфа Гітлера, з частини польських земель, що перебували під німецькою окупацією, створено адміністративну одиницю під назвою Генеральне Губернаторство на чолі з генеральним губернатором Гансом Франком. Урочисте проголошення цього окупаційного утворення відбулося 26 жовтня 1939 р. До складу ГГ входили 4 дистрикти: Люблінський (Холмщина), Краківський, Варшавський і Радомський, у яких нараховувалося 56 сільських та 7 міських повітів. Після початку німецько-радянської війни у 1941 р. до ГГ приєднано п'ятий дистрикт – Галичину, із столицею у Львові. На території Генерального Губернаторства до червня 1941 р. (без Галичини) мешкало понад 12 млн. людей, близько 750 тис. з яких були українцями[1]. Українське населення, що проживало на землях на кордоні зі Словаччиною та Угорщиною (від р. Попрад по Сян), над верхнім Бугом (тобто на Холмщині), на захід уздовж середнього Бугу (тобто на Люблінщині) та частково нижнього Бугу (на Підляшші). Німецька статистика подавала такі дані стосовно кількості українців у окремих дистриктах: у Люблінському – 467 тис., у Краківському – 252 тис., у Варшавському – 21 тис. і Радомському – 4000 Крім того, на польських територіях, що були включені до III Рейху, проживало близько 11 тис. українців.

Значне зростання кількості населення ГГ (без Галичини) відбулося до 1942 р., коли, за даними польської Головної опікунської ради, німці спрямували близько 360 тис. поляків, яких було виселено з районів,

[1] A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa 2000, c. 16–17; A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003, c. 11–13; W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, c. 560–561, 568–574; W. Wielhorski, *Losy Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956)*, Londyn 1956, c. 9–10; Z. Karpus, *Straty ludności na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941* [y:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, т. 5, Warszawa 1999, c. 148.

включених до III Рейху. Зокрема у Краківський дистрикт було скеровано 98 тис. виселених, у Люблінський – 87 тис., у Варшавський – 111 тис. і Радомський – 83 тис. Багатьох із цих поляків поселяли на територіях, які у більшості були населені українською людністю, у зв'язку з чим вони мали великі труднощі із знаходженням праці та помешкання. Поява переселенців лише поглибила перманентний польсько-український конфлікт на цих землях[2].

Хоча гітлерівські власті й не висловили згоди на створення незалежної Західної України, в ГГ українською проблемою швидко зацікавився губернатор Ганс Франк. У заяві від 3 травня 1940 р. він підкреслив, що українці можуть мати на території ГГ свою церкву, культурні організації і організації самодопомоги, при умові виявлення лояльності щодо III Рейху. Він вважав, що «мужніх» українців може прийняти в поліцію ГГ або гмінну поліцію, щоб вони стали наглядачами поляків. На одному із засідань уряду ГГ 12 квітня 1940 р. він однозначно підкреслив, що не дозволить створити великої організації української національної спільноти[3].

Незабаром після створення ГГ, у жовтні і листопаді 1939 р. почали виникати численні українські національні комітети з метою захисту національних інтересів перед німецькими властями, надання допомоги українському населенню і полоненим, а також для збільшення сфери українського впливу. Ще у грудні 1939 р. було визначено українських довірених осіб при німецьких органах влади. Німці не згодилися на існування на території ГГ українського політичного представництва. Натомість згодилися (і самі розробили статут та організаційну мережу) на створення у квітні 1940 р. Українського Центрального Комітету (УЦК) як організації соціального захисту. На місцях районні представництва УЦК діяли під назвою Українських допомогових комітетів (УДК), а їх довірені особи були у кожному українському селі. Мету роботи УЦК чітко окреслив Володимир Кубійович. Вона зводилась до усунення польських впливів з населених українцями територій ГГ, а також зміцнення національної свідомості українців. Черговою ціллю, на його думку, мало бути отримання українцями того, що було забрано поляками в минулому[4].

Ці завдання УЦК, визначені його лідером, були ідентичними з положеннями німецької національної політики, реалізованої на території ГГ.

[2] Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, т. 1, Warszawa 1970, с. 234–241, 333–338.

[3] S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956, с. 407.

[4] R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, с. 50–55.

Німецькі власті прагнули до виявлення і використання польсько-українських інтересів та антагонізмів у власних цілях. Взамін за прояви лояльності українці отримували певні привілеї і концесії. Прикладом цих заходів може служити факт, що уже 17 жовтня 1939 р. у Холмі до німецьких військових і цивільних властей зголосилася делегація українського населення на чолі з православним деканом, священиком Ігорем Кікетзом, яка задекларувала лояльність щодо окупаційних властей. Під час розмови вони жалілись на важке становище українців, одночасно просячи про допомогу. Прохання були вислухані, а лояльність – винагороджена. Другого листопада 1939 р. німці дозволили, щоб створений раніше Український комітет провів урочисте святкування річниці створення у 1918 р. незалежної України. З цієї нагоди відбувся урочистий концерт, під час якого у присутності німців проспівали український національний гімн. У місті Холм, за згодою окупантів, створено також Український допомоговий комітет та почали вводити в дію українську школу та гімназійні курси, а українські кооперативи відновили діяльність. Тут слід зазначити, що на території ГГ німецькі окупаційні власті не перешкоджали також у діяльності польської кооперації (у 1940–1942 в ГГ виникло понад 2000 польських кооперативів)[5].

Після демаркації радянсько-німецького кордону почалося переміщення населення в одну і в другу сторону. Особливо це було помітно у прикордонних районах. Тоді (до кінця 1939) на територію Холмщини прибуло багато українців, перш за все з Волині. Це спричинило зростання відсотка українського населення в окремих повітах. Так, наприклад, у Грубешівському повіті мешкало близько 40% українців, у Володавському – близько 30%, у Холмському – близько 23%, а у Білгорайському – близько 18%[6].

Генеральний губернатор Ганс Франк дуже швидко, вже у листопаді 1939 р. провів інспекцію Люблінського дистрикту (Холмщини), зокрема, відвідав Холм. У своїх виступах під час візиту він зневажливо висловлювався про українські національні устремління. Однак, для самих українців, які проживали на території Холмщини, цей візит був переломним. Місцеві українські лідери говорили губернаторові, що на цій території проживає 500 тис. українців. За оцінкою польських авторів, це тоді зародились німецькі плани використання українців проти поляків. Німецькі власті взяли українське населення під опіку, помогли йому у відбудові і поверненні церков, а також погодились на призначення ло-

[5] Cz. Madajczyk, *Polityka...*, т. 1, с. 585–589; M. Jasiak, *Stanowisko i los Ukraińców w Generalnym Gubernatorstwie (bez Galicji) w latach okupacji niemieckiej* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, т. 4, Warszawa 1999, с. 201–202.

[6] Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939–1945*, т. 1, Warszawa 1970, с. 165–166.

яльних українців на багато посад війтів, солтисів і директорів, дозволили відбудувати українське шкільництво та на створення української поліції на мішаних теренах. Зокрема, у березні 1940 р. Ганс Франк стверд[ив], що: «у своїй роботі поліція може спиратися на деякі елементи, перш за все українські. Вони, щоправда, не надто прихильно ставляться до німців, але об'єднує нас одне, ненависть до поляків[7]. У іншому виступі під час засідання уряду ГГ Франк зазначив, що: «мусимо їх [українців] до певної міри добре трактувати. Їх чисельність становить більш-менш 600–700 тис. Якщо не забезпечуватимуть себе самі, зобов'яжемося забезпечувати їх у певних розмірах із причин, які випливають із нашої політики стосовно поляків»[8]. Ця прихильна політика Ганса Франка щодо українців у питаннях продовольчого забезпечення була швидко запроваджена у життя. Наприклад, у 1941 р. окупаційні власті на території ГГ запровадили такі добові норми калорій: для німців – 2310 калорій, для українців – 930 калорій, для поляків – 654 калорії і для євреїв – 184 калорії[9].

З метою привернення на свій бік українського населення на території ГГ, в т. ч. Холмщини, німці дали дозвіл на створення і діяльність українського шкільництва різних рівнів із національною мовою викладання. Таким чином, у 1940 р. в ГГ функціонувало 876 шкіл, а в 1941 р. вже 929 українських шкіл, в яких навчалося понад 95 тис. українців і працювало 1370 вчителів (одна школа припадала на 100 дітей, а один вчитель на 65 дітей). Українці мали також середнє шкільництво, в т. ч. дві гімназії – у Холмі та Ярославі, педагогічну семінарію, могли вести професійні курси на гімназійному рівні та школи професійного навчання. У Берліні натомість функціонував Український науковий інститут, а молоді українці не мали великих труднощів, щоб отримати згоду на вступ до вищих навчальних закладів Рейху або у Протекторат Чехії та Моравії. Всього на території ГГ у 1941/1942 навчальному році існувало 13 українських загальноосвітніх шкіл, у той час, як поляки не мали жодної. Значне зростання кількості українських шкіл, особливо початкових, відбувалося шляхом перетворення існуючих до того часу польських шкіл на українські, без огляду на національність учнів. Наприклад, у другій половині 1942 р. на Підляшші та у Холмському повіті існувало 600 українських початкових шкіл[10]. Беручи

[7] *Okupacja i ruch oporu w dziennikach Hansa Franka 1939–1945*, т. 1, Warszawa 1970, с. 165.

[8] S. Piotrowski, *Dziennik...*, с. 99.

[9] Cz. Madajczyk, *Polityka...*, т. 2, Warszawa 1970, с. 226.

[10] R. Torzecki, *Polacy...*, с. 54–55; Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem...*, с. 127, 262; W. Serhijczuk, *Stanowisko i los Ukraińców w Generalnym Gubernatorstwie (bez Galicji) w latach okupacji niemieckiej* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, т. 4, Warszawa 1999, с. 184–185.

до уваги вищесказане, можна констатувати, що, у порівнянні із становищем польського населення, становище українців у ГГ було чітко привілейоване.

Черговим прикладом на підтвердження цієї тези є факт, що після арешту 6 листопада 1939 р. професорів Ягеллонського університету і Гірничої академії у Кракові (бл. 200 вчених) негайно було звільнено всіх тих, які під час допиту сказали, що вони української національності. Подібним чином німці у 1939 р. поступили з польськими військовополоненими української національності, яких зосередили у таборах в районі Баліце, а згодом швидко відпустили додому[11].

Практично лише німці, фольксдойчі або українські націоналісти могли працювати в органах цивільної окупаційної адміністрації місцевого рівня. У цих органах поляки могли працювати лише в якості допоміжного персоналу, на нижчих посадах. Між іншим, перший український бургомістр був призначений німцями у Володаві, хоча у цьому місті мешкало 70% польського населення. Також у прилеглих міських ґмінах та у селах на посадах війтів і солтисів переважали українці (хоча поляки також виконували ці функції). Одночасно важко оцінити ставлення українських солтисів і війтів до польського населення. Насправді бувало по-різному, одні ставились до поляків вороже, інші допомагали їм. З даних, що збереглися, випливає, що станом на 15 січня 1944 р. на території ГГ національний склад війтів і бургомістрів був такий: у Люблінському дистрикті із загальної кількості 245 посад – було 120 поляків, а українців – 55, натомість у Краківському дистрикті із загальної кількості 369 посад поляки займали 188, а українці – 59[12].

За згодою окупаційних властей дуже швидко, вже 7 січня 1940 р. вийшов друком перший номер українського національного щоденника «Краківські вісті». Редакція мала свої відділення у Холмі та Ярославі[13].

Українські національні діячі на території ГГ всі свої політичні і організаційні зусилля зосередили на роботі на місцях, де відсоток українського населення був найбільший, тобто на: Підляшші, Холмщині, Засянні і Лемківщині. На цих землях місцеві німецькі власті разом з діячами УЦК призначали українців солтисами і війтами. Також і директорами шкіл, трудових комплексів, підприємств, міських установ, як правило, призначали українців. У результаті старань голови УЦК В. Кубійовича власті Люблінського дистрикту 22 травня 1940 р. урочисто передали в руки Української православної автокефальної церкви римо-католиць-

[11] M. Jasiak, *Stanowisko...*, c. 207–209.
[12] Cz. Madajczyk, *Polityka*, т. 1, c. 222; A. Brygidyn, *Kryptonim „San"*, Sanok 1992, c. 29–31.
[13] M. Jasiak, *Stanowisko...*, c. 212.

кий кафедральний собор у Холмі. Під час урочистостей підкреслювалося, що цей храм поляками «відібрали» православним у 1918 р., а тепер німці знову повернули його українцям. На знак вдячності духовенство української Церкви пожертвувало німецькій армії дзвони кафедрального собору. Крім того, німецькі власті цього дистрикту передали 20 церков, які до війни були передані польськими властями Римо-Католицькому костелові. Тут варто додати, що у ГГ (до червня 1941) Православна церква мала 241 тис. вірних, а Римо-Католицький костел – 315 тис.[14]

Слід відзначити, що підтримуючи діяльність лояльного щодо німецького окупаційного апарату на території ГГ українського руху, німці призвели до загострення польсько-українських відносин, що відповідало цілям німецької політики. Ця політика призвела до вибуху ненависті між обома народами, результатом чого був відкритий збройний польсько-український конфлікт і вирівнювання взаємних претензій шляхом убивств і злочинів. На території ГГ відкритий польсько-український конфлікт мав місце на Холмщині (Люблінщині) у 1941–1944 рр.[15]

Оцінка подій, що мали місце тоді на цих землях українськими і польськими істориками є діаметрально протилежна. Частина українських дослідників (напр., Петро Мірчук, Володимир Косик) відстоюють позицію, що польські заходи проти українців у 1941 р. на Холмщині були причиною масових убивств поляків на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр. Натомість польські історики (Ришард Тожецький, Зиґмунт Маньковський) однозначно вважають, що події, що мали місце на Холмщині не мали жодного впливу на розвиток подій на Волині і аж ніяк не могли бути причиною різні поляків на Волині[16].

У Генеральному Губернаторстві інтенсивна збройна боротьба між українцями і поляками восени 1943 р. точилася на території Грубешівського, Холмського і Володавського повітів. На думку польської сторони вона була спровокована українською поліцією, що перебувала на службі у німців. У перший період боїв (зима 1943–1944) польське підпілля, що існувало на Люблінщині без проблем справилося з українськими загонами, що діяли на цій території. Ситуація змінилася, не на користь польської сторони, ранньою весною 1944 р., коли у район Грубешева і Холма з Волині прибули загони УПА (всього 11 сотень), які підтримали місцеві загони української поліції. Одночасно у лютому – березні 1944 р. у цьому районі появилися сильні совєтські партизанські групи з'єднання ген. Ковпака. У новій ситуації в період Великодніх свят 1944 р. українські

[14] R. Torzecki, *Kwestia ukraińska...*, c. 202; Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem...*, c. 126.
[15] Z. Mańkowski, *Między Wisłą...*, c. 128–129.
[16] M. Jasiak, *Stanowisko...*, c. 221–224.

загони усунули партизанів АК і БХ з лісових комплексів між Томашевом Люблінським і Бугом. Внаслідок цих операцій у розташованих у цьому районі польських селах було проведено каральні операції, а польське населення панічно втекло з охоплених боями територій. Тоді від рук УПА загинуло багато поляків, а також ті українці, які не підтримували українських націоналістів[17]. У відповідь на українські акції, польський рух опору змінив тактику боротьби, зокрема, у Томашівському повіті було створено чотири т. зв. активні антиукраїнські відтинки. Одночасно командири польських загонів почали взаємодіяти (і підписали відповідні угоди) із партизанськими загонами, що діяли на цій території. Зокрема, було підписано угоду про взаємодію у боротьбі з німцями й українськими націоналістами між загоном БХ під командуванням «Рися» (Станіслав Басай) і совєтським загоном під командуванням Б. Шангіна. Крім того, польські загони розпочали боротьбу з загонами УПА, а також провели у 1944 р. кільканадцять відплатних акцій, спрямованих проти українських сіл. Зокрема, польські партизанські угруповання чисельністю понад 1200 солдатів 2 червня 1944 р. зав'язали кількагодинний бій із загонами УПА в районі Домброви, Вільхівка, Річиці й Рокитна, під час якого поляки втратили вбитими і пораненими понад 100 осіб. Цей бій, який не завершився нічиєю перемогою, на певний період часу стримав наступальні наміри УПА[18].

На завершення хотів би зазначити, що має рацію Марек Ясяк, думку якого поділяю і я, що в польсько-українських стосунках 1941–1944 рр. на Холмщині (Люблінщині) можна виділити три характерні періоди[19]:

– перший період – з весни 1941 р. по осінь 1942 р. У цей час мали місце окремі випадки вбивств польським підпіллям українських національних діячів і українців, які співпрацювали з німецьким окупантом;

– другий період – з осені 1942 р. по літо 1943 р. У цей період відбулося виселення окупантами польського населення і в меншому масштабі українського населення. У цей період також була організована самооборона польського і українського населення, а також мали місце багато стихійних відплатних акцій;

– третій період – з осені 1943 р. по літо 1944 р. У цей час відбувалася братовбивча польсько-українська війна, а відплатні акції набувають ор-

[17] *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów i materiałów z okresu okupacji hitlerowskiej*, red. Cz. Madajczyk, т. 1, Warszawa 1977, с. 434; W. Jaroszyński, B. Kłembukowski, E. Tokarczuk, *Łuny nad Huczawą i Bugiem*, Zamość 1992, с. 152–159; W. Serhijczuk, *Stanowisko...*, с. 190.

[18] Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem...*, с. 419; I. Caban, *Okręg Armii Krajowej Lublin*, Lublin 1996, с. 48.

[19] M. Jasiak, *Stanowisko i los Ukraińców...*, с. 226.

ганізованого характеру. Це було спричинене прибуттям на Холмщину кільканадцяти сотень УПА з-за Бугу навесні 1944 р.

Підсумки братовбивчої польсько-української війни на Холмщині (Люблінщині) були трагічними. За польськими підрахунками загинуло від 8000 до 10 тис. мешканців[20]. Знавець проблеми Ришард Тожецький оцінює, що українські втрати становлять приблизно 30% польських втрат у цьому регіоні.

[20] Z. Mańkowski, *Między Wisłą*..., c. 419.

Юрій Макар

Холмщина в роки німецької окупації

Вступ

Питання становища Холмщини* під час Другої світової війни і тих суспільних процесів, що проходили на тій ділянці українсько-польського етнічного пограниччя, продовжують залишатися недостатньо або однобічно вивченими. Що стосується української сторони, то проблема зрушилася з місця лише із здобуттям Україною незалежності. Але справді науково-об'єктивне її дослідження розпочинається лише останніми роками. На це складається цілий ряд причин.

Колишня совєтська дослідницька схема українського національно-визвольного руху, будівництва української державності базувалася на запереченні справжніх національних інтересів і цінностей українського народу. Звідси заперечення іншого, крім класово-пролетарського, шляху розвитку. Будь-які спроби творення України поза межами «незламного союзу республік-сестер» оголошувалися ворожими інтересам українського народу, «буржуазно-націоналістичним запроданством», намаганням здати Україну «ворожим імперіалістичним силам Заходу» тощо.

Під час війни та після неї українські національно-визвольні сили звинувачено у співпраці з гітлерівською Німеччиною. Це безпідставне звинувачення було підняте до рівня наукових досліджень як в СРСР, так і в ПНР. Ніхто не хотів зрозуміти чи бодай об'єктивно пояснити, чому українські патріотичні сили шукали підтримки до визволення українського народу у німецьких окупантів. А вони іншого шляху за тих обставин, які склалися, ніж шукати підтримки у німців, не мали. Хоч добре розуміли, що та підтримка була кон'юнктурною, оскільки німецькі окупаційні власті з не меншою жорстокістю регламентували життя українців, так само, як поляків.

У Польщі за шість десятків повоєнних років здійснена надзвичайно важлива робота з накопичення й систематизації документальної бази щодо злочинів проти польського народу. Цього, на жаль, не можна сказати про Україну, оскільки доступ до архівних матеріалів стосовно національно-визвольної боротьби під час війни для дослідників був просто недоступним. А найважливіші матеріали потрапили до російських архівосховищ, що теж робить їх практично недоступними. Годі було

* Автор матеріалу під цим поняттям об'єднує і Південне Підляшшя, оскільки його доля тісно переплелася з долею Холмщини. А під час Другої світової війни між ними не було ніякої різниці.

говорити про опитування учасників і свідків подій, через що назавжди втрачена надзвичайно важлива інформація.

Є ще один бік справи. Так склалося, що матеріали провідних українських установ часів війни, їх керівників, які могли б пролити світло на події, зокрема на тій же Холмщині, потрапили до архівів Канади, США, де й досі зберігаються. Я мав можливість неодноразово працювати з фондами Володимира Кубійовича в Національному архіві Канади в Оттаві та Михайла Хом'яка у Провінційному архіві Альберти, що в місті Едмонтоні (Канада). Частину з них я й використав при підготовці запропонованого тексту. Крім того, використано документи, опубліковані як додатки до досліджень українських і польських вчених, матеріали преси та наукові і публіцистичні праці.

Беручись до опрацювання теми, автор поставив собі за мету: показати плани німецьких завойовників і совєтських визволителів щодо Польщі загалом і Холмщини під час війни зокрема; українське національне відродження і ставлення до нього німецьких властей; загострення українсько-польського протистояння та роль у ньому третього чинника; наростання польського терору і українську самооборону; совєтське визволення і рішення щодо розв'язання української проблеми; спроби примирення між українським і польським підпіллями. На початку доповіді автор дає коротку довідку з історії українсько-польського етнічного пограниччя на Холмщині.

Терен українсько-польського етнічного пограниччя

Холмщина – історична область, розташована у міжріччі Вепра й Бугу. На півночі межує з Підляшшям, а на півдні – з Галичиною. За даними на 1912 р., коли російські власті утворили окрему Холмську губернію, її територія становила 6572 км^2 з населенням у 732 тис. осіб, з яких 464 тис. вважалися русинами (українцями), а 268 тис. – поляками. Близько 340 тис. тодішніх русинів вважали своєю рідною мовою «малоруську», як названо українську мову у переписі населення, проведеному в Королівстві Польському перед створенням Холмської губернії[1]. Нині Холмщина входить до Люблінського воєводства. Вона поділена на повіти Білгорайський, Володавський, Грубешівський, Замістський, Красноставський, Томашівський і Холмський. Назва всього терену, як відомо, походить від давньоукраїнського «холм» («гірка»). Так назвав князь (пізніше король) Данило, закладену ним нову столицю Галицько-Волинської держави, тобто Холм.

[1] М. Горний, *Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX ст.*, Львів 2002, с. 154, 157–158; Ю. Макар, *Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. Історико-політична проблематика*, Львів 2003, с. 14.

За твердженням польського дослідника Юзефа Недзведзя, ці терени здавен «населені слов'янською людністю». Власне тут виникла територія Червенських городів, знана з «переказів руських літописів»[2]. На його думку, Червенські городи «були західним рубежем Київської держави, хоч тимчасово (з середини X ст. до 981 і в 1018–1031 належали до п'ястівської Польщі)»[3].

Протягом тисячоліття – від X по XX ст. ст. – доля Холмщини складалася здебільшого трагічно. Очевидно тут немає особливої потреби її переповідати, оскільки вона в загальних рисах відома, а мета нашого семінару хронологічно вузька. Тому про справи на даному відрізку українсько-польського етнічного пограниччя в попередні епохи варто згадати лише коротко з метою підходу до подій тут під час Другої світової війни.

Отже, Холмщину остаточно прилучено до Польської держави, внаслідок тривалих сутичок впродовж 1341–1366 рр., коли дійшло до поділу Галицько-Волинської держави. Подальше закріплення Холмщини за Польщею сталося після Кревської унії 1385 р. Власне, за словами того ж Ю. Недзведзя, з польського боку чинилися старання «здійснювати мирну колонізаційну політику [...], масово спроваджуючи польську шляхту [...], надаючи їй землю і привілеї»[4]. Це, у свою чергу, заохочувало польську шляхту, приваблювану великим роздаванням земель, до переселення на Холмщину[5].

Зміни державної приналежності Холмщини призвели до того, що вона поступово, але незворотно, включалася у процеси загальнопольського життя. Напливаюча сюди рицарська верства перетворювалася на осілу на отриманих землях шляхту. Вже з середини XV ст. в Польщі розпочалося формування шляхетських фільварків. Процес досяг Холмщини через століття. Селян прив'язано до землі і обмежено їх особисту свободу. Загалом польська колонізація «незначно вплинула на місцеву руську селянську людність», бо «прибулі сюди нечисленні селяни з Центральної Польщі розпорошувалися у значно чисельнішій руській людності, що споконвіку тут мешкала»[6], – як вважає згаданий Ю. Недзведзь. Не змінилася суттєво справа, на його думку, впродовж наступних трьох століть. Остаточно край такому порядкові речей, як він вважає, поклав

[2] J. Niedźwiedź, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, c. 11–12.
[3] Там само, с. 12.
[4] Там само, с. 13.
[5] A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od XIV do początku XVII wieku*, Wrocław – Warszawa 1991, c. 81–83.
[6] J. Niedźwiedź, вказ. праця, с. 15.

т. зв. Толеранційний указ царя від 1905 р., внаслідок якого колишні уніати (греко-католики) масово переходили на римо-католицизм, а також поголовне переселення українців по Другій світовій війні[7].

Створене на Віденському конгресі Королівство Польське, до якого належала Холмщина, підпорядковувалося Росії. Хоча тут діяла польська адміністрація, урядовою мовою була польська. Справа докорінно змінилася по двох повстаннях – Листопадовому (1830–1831) й Січневому (1863–1864). Російські власті перейшли до беззастережної русифікації всього Королівства, передусім Холмщини, використовуючи той момент, що остання була населена у більшості русинами, яких ототожнювано царською владою з росіянами[8].

Отже, польська сторона боролася за національну незалежність. Росія незалежницький рух поляків намагалася приборкати. А з національними інтересами місцевих українців ніхто не рахувався. Їх ніби й не було. З одного боку, їх вже здавна поступово полонізовано. Тому сприяв факт, що панівною суспільною верствою був польський елемент. З іншого боку, російським властям видавалося, що русини-холмщаки, тобто місцеві українці, які на той час ще не дуже усвідомлювали, хто ж вони насправді, за російськими поняттями «русские», є дуже придатним матеріалом для русифікації не лише їх самих, але й через них поляків. Щоправда, про поляків дещо інша мова, оскільки з їх холмського середовища рекрутувалася бюрократія не лише місцева, але й в Петербурзі. Для прикладу можна навести прізвище Юзефа Кучинського – шляхтича з Холмщини на царській службі у столиці імперії. Він, власне, став автором російськомовної книги, в якій закликав царат не створювати окремої Холмської губернії[9]. Як лояльний російський чиновник, він аргументував свої заклики тим, що «жителі Холмщини завжди жили польським життям і їх лише від недавна прилучено до корінних росіян»[10].

Можна лише домислюватися, що було б далі з українсько-польським етнічним пограниччям на Холмщині, якби не вибухнула Перша світова війна, яка перекреслила плани її повної русифікації разом з усім Королівством. Влітку 1915 р. перед відступом російських військ з Холмщини вивезено углиб Росії майже всіх українців. На місці їх залишилося не більше 25 тис. Польське ж населення у переважній більшості ухилилося

[7] Там само.

[8] Є. Пастернак, *Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи)*, вид. 2, Вінніпеґ – Торонто 1989, с. 39–43, 55–67.

[9] И. Кучинский, *Проект выделения Холмщины на почве русско-польских отношений*, Санкт-Петербург 1911, 105 с.

[10] Там само.

від вивезення. Скільки українців вивезено, докладно не підраховано. Дослідники твердять, що 300 тис. осіб[11].

Початок російської революції 1917 р. сприяв національному усвідомленню українців, вивезених з Холмщини. У Києві 7–12 вересня 1917 р. відбувся Загальнохолмський з'їзд за участю Михайла Грушевського, уродженця Холма. З'їзд вимагав приєднання Холмщини з Підляшшям до Української Народної Республіки[12]. Таку вимогу було введено до Берестейського мирного договору УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною від 9 лютого 1918 р., що викликало протести з польського боку, в тому числі й у парламенті Австро-Угорщини[13]. Варто нагадати, що остаточно Холмщина визнана за Польщею мирним договором, підписаним нею в Ризі з совєтськими Росією та Україною 18 березня 1921 р.[14]

До 1922 р. закінчилося повернення до Польщі, власне на Холмщину, біженців, вивезених до Росії і залишених там на волю долі внаслідок революції. З різних причин не повернулося близько 120 тис. осіб[15].

Як складалося життя українців Холмщини у міжвоєнне двадцятиліття? Можна робити закиди і польській, і українській сторонам за те, що між ними не дійшло до розв'язання проблеми належним чином. Однак, незаперечним виглядає факт, що державним властям II Речі Посполитої не вдалося правильно збудувати своєї внутрішньої міжнаціональної політики, передусім стосовно такої великої меншини, якою були українці. Можна б у певному сенсі зрозуміти державну владу. Існувала небезпека відірвання якоїсь частини державних земель і створення на ній якоїсь окремої держави. Але видається слушним, що мудрість полягає у тому, щоб усунути небезпеку засобами, котрі заспокоювали б культурно-національні запити українців, а не шляхом насильницького їх схиляння до «державної асиміляції». Як відомо, заборонялося публічне вживання української мови, навчання нею у школах Холмщини. Чинено перешкоди, а згодом заборонено діяльність українських товариств, кооперативних організацій[16].

Великої шкоди українсько-польському порозумінню на Холмщині завдала розправа над Православною церквою, вчинена влітку 1938 р. Уважаючи її носієм українського національного духу, власті чинили

[11] Ю. Макар, вказ. праця, с. 14–15.
[12] Там само, с. 17.
[13] *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах*, т. 2, Київ 1997, док. 70.
[14] Ю. Макар, вказ. праця, с. 18.
[15] Там само, с. 15, 18.
[16] Там само, с. 27–39.

на неї безперервний тиск протягом усього міжвоєнного часу. Під час же Католицької акції вирішено її взагалі ліквідувати, внаслідок якої з 389 церков, що діяли до 1914 р., залишалася лише 51. На католицькі костели перетворено 149 церков, а 189 – взагалі зруйновано, хоч більшість з них представляла пам'ятки архітектури минулих епох. При ліквідації Православ'я зруйновано не лише святині, але й морально та фізично ображано вірних, чому існує маса свідчень[17].

Холмщина у планах німецьких поневолювачів та совєтських визволителів

З початком Другої світової війни Німеччина і Радянський Союз здійснили черговий поділ Польщі. Відповідно вирішувалася й доля Холмщини. Ті міжнаціональні протиріччя, що накопичилися протягом міжвоєнного часу між українцями і поляками вочевидь загострилися. В українців-холмщаків заблищав, як їм здалося, промінчик надії на краще майбутнє. Під кінець вересня 1939 р. на їх землі зайшли на короткий час совєтські війська. Справа виглядала таким чином. До відомого радянсько-німецького Договору про ненапад, укладеного 23 серпня 1939 р., додавався Таємний додатковий протокол. В його другому пункті зазначалося, що на теренах, «приналежних до Польської держави, сфери впливу Німеччини і СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев, Вісла і Сян»[18]. З усього було видно, що обидва «союзники» не збиралися панькатися з Польщею, оскільки в згаданому документі у тому ж пункті записали, що «питання про те, чи бажаним буде в інтересах обох договірних Сторін збереження незалежної польської держави та про кордони такої держави буде остаточно вирішене лише ходом майбутніх політичних подій»[19]. Зрештою на ті «події» не довелося довго очікувати, оскільки між Москвою і Берліном, починаючи з нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р., кореспонденція з «польського питання» не припинялася ні на один день. А 17 вересня послу Польщі в Москві Ґжибовському вручили ноту про те, що «Радянський уряд не може [...] байдуже відноситися до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, проживаючі на території Польщі, покинуті напризволяще, залишилися беззахисними». Тому був відданий «наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусі»[20].

[17] Є. Пастернак, вказ. праця, Додатки 4–11, с. 376–403.

[18] *СССР – Германия. 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г.*, Вильнюс 1989, с. 62.

[19] Там само.

[20] Там само, с. 96.

Вже 23 вересня 1939 р. совєтські війська вступили на терени Холмщини. У зв'язку з цим виникли деякі проблеми. Туди дещо раніше вступили німецькі війська. Радянське керівництво вимагало відведення їх за лінію, обумовлену таємним додатком до угоди від 23 серпня. Все швидко владналося. Але «союзники» вирішили все ж доконати Польщу, підписавши 28 вересня 1939 р. новий Договір про дружбу і кордони[21]. До нього додавався Таємний додатковий протокол, за яким «до сфери впливу СРСР відійшла територія Литовської держави», а «до сфери впливу Німеччини відійшли Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства»[22]. До документу прикладалася карта розділу Польщі, підписана Й. Сталіним і Й. Ріббентропом[23]. Отже, протягом одного місяця СРСР і Німеччина остаточно розділили Польщу і Прибалтику, що разом з тим внесло деякі корективи в долю Холмщини. У зв'язку з територіальним перерозподілом між «союзниками», Холмщина і південна частина Підляшшя відходили до Німеччини, а Північне Підляшшя до Радянського Союзу[24].

Після цього вже совєтським військам довелося залишити Холмщину і Південне Підляшшя, куди знову мали вступити німецькі війська. Підрозділи Червоної армії, таким чином, недовго там перебували. Були задоволені чи незадоволені місцеві українці приходом совєтських військ? Питання риторичне. В роки міжвоєнного двадцятиліття їх становище було нестерпним. Совєтська пропаганда всіляко вихваляла райське життя в «союзі незламнім». Щоправда, чутки про цей «рай» доходили до Холмщини. Але, доведені до відчаю, холмщаки сподівалися, що повинно щось змінитися на краще. В усякому випадку можна буде, як вони сподівалися, вільно спілкуватися рідною мовою і ніхто нікого не буде переслідувати тільки за те, що хтось українець. Тому місцеві жителі загально приязно зустріли нових визволителів. А досвідчений совєтський пропагандистський апарат обставляв вступ совєтських військ як урочистий акт визволення з-під «буржуазно-поміщицького польського гніту». Прибуваючі совєтські військові політпрацівники відшукували членів раніше розпущеної Комуністичної партії Західної України і за їх допомогою організовували урочисту зустріч військовим підрозділам. Загалом все виглядало пристойно, але, як потім написав Євген Пастернак, якому згодом довелося якийсь час очолювати в Білій Підляській Український

[21] Там само, с. 107–108.
[22] Там само, с. 109.
[23] Там само, с. 111.
[24] Г. Купріянович, *Український етнос на Холмщині і Підляшші в XIX–XX ст.* [у:] *Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження*, ред. В. Борисенко та ін., Київ 1997, с. 65.

допомоговий комітет[25], багатьом з активістів тих урочистих зустрічей це коштувало життя, «бо після вибуху війни з большевиками в 1941 р. розпочався німецький терор і ті, що зустрічали большевиків, загинули найскоріше в німецьких концентраційних таборах, або були розстріляні німцями на донос місцевих поляків»[26].

Коли совєтські війська залишали Холмщину, то разом з ними подалися до УРСР з півсотні загітованих сімей місцевих українців.

Про один цікавий епізод виїзду з Холмщини родини Кухарчуків з села Малий Василів Томашівського повіту кілька років тому повідомила регіональна польська газета, значною мірою посилаючись на польський переклад опублікованих щоденників Ніни Кухарчук, дружини Микити Хрущова. Знайшовся в селі житель Владислав Славінський, який спостерігав, як від'їздили батьки сановної особи, по яких вона приїхала танком і вантажівкою. Виїхали батьки – Катерина й Петро Кухарчуки, а також брат Ніни з дружиною і дітьми[27]. До речі, пізніше, вже під час масових депортацій до УРСР, Ніна Кухарчук через свого чоловіка допомогла близьким і далеким родичам та їх знайомим у влаштуванні в нових для себе місцях[28]. Але повертаючись до інтерв'ю з Владиславом Славінським, варто звернути увагу на кількісне співвідношення українців і поляків у селі перед війною. З його слів у Василеві проживало тоді 164 родини православні, 4 польські і 1 єврейська[29].

Після відходу совєтських військ німецькі були введені на Холмщину і південну частину Підляшшя у середині жовтня. Терен включили до складу, створеного декретом Гітлера від 12 жовтня Генерал-Губернаторства, очоленого Гансом Франком. До складу Генерал-Губернаторства увійшли всі землі довоєнної Польщі, за виключенням прилучених до Рейху і тих частин Західної України і Західної Білорусі, що відійшли до СРСР. Загалом Генерал-Губернаторство охоплювало територію у 95 тис. км^2 з населенням 12 млн. осіб. Столицею його став Краків. Тоді, у 1939 р., в Генерал-Губернаторстві опинилися Лемківщина, частина Надсяння, Холмщина з півднем Підляшшя, що складало 16 тис. км^2 з 1,2 млн. населення, в т. ч. майже 500 тис. українців і близько 200 тис. римо-католиків, для яких українська мова була рідною[30].

---

[25] National Archives of Canada. Volodymyr Kubijovyc. MG 31, D 203. Vol. 24. File 6. Делегатура УЦК в Любліні. Підляшшя і Холмщина. 1940–1943.

[26] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 246.

[27] „Dziennik Wschodni" 1999, 21 грудня – 4 січня.

[28] З особистого архіву автора.

[29] „Dziennik Wschodni" 1999, 21 грудня – 4 січня.

[30] *Енциклопедія українознавства*, т. 1, Париж 1955, с. 360.

Кількість населення, як зрештою й площа Генерал-Губернаторства змінювалася. Євген Пастернак, посилаючись на офіційні німецькі дані, писав, що населення Генерал-Губернаторства (колишніх Краківського, Люблінського, Радомського й Варшавського воєводств) складало 10 млн. осіб, серед яких українці налічували 600 тис. осіб. Натомість щодо сполонізованих українців (їх ще називали калакутами), то за німецькими даними їх було 188 тис. осіб. А з початком німецько-совєтської війни до Генерал-Губернаторства приєднано Галичину. Відповідно населення збільшилося до 14,8 млн. осіб, з чого українці складали 4,8 млн. осіб[31].

Українське національне відродження
Політика німецьких властей

Німецька політика щодо українців у Генерал-Губернаторстві не була постійною. Вона змінювалася у залежності від військово-політичної ситуації, як, зрештою, просто від настроїв німецьких окупантів. Її досить недвозначно сформулював Ганс Франк на нараді своїх підлеглих 15 травня 1940 р. Він зокрема сказав, що «не належить допустити до організації національної спільноти українців, однак можна дозволити на заснування певного роду допомогової організації. В той спосіб створиться можливість певного співжиття з українцями у формі, яка не зобов'язуватиме. Взагалі в Г.-Г. належить притримуватися засади: „дівіді ет імпера"! [поділяй і володарюй! – *Ю. М.*]»[32].

Такими допоможовими організаціями стали Український Центральний Комітет (УЦК) в Кракові та Українські допомогові комітети (УДК) на місцях. Треба зазначити, що незалежно від бажання німецьких властей обмежити діяльність українських установ до харитативної служби, їх авторитет і діяльність далеко вийшли за межі, визначені німцями. УДК фактично виникли відразу з падінням Польщі з ініціативи самих українців. Тому місцеві німецькі власті були поставлені перед доконаним фактом. Усі дії українських комітетів перед встановленням німецької адміністрації були нею визнані[33]. На Холмщині діяльність українських установ координувало Люблінське представництво УЦК. А безпосередньо роботу по організації українського національного життя на місцях проводили УДК, які протягом усієї німецької окупації діяли: в Холмі з філією у Володаві, Грубешеві з філіями у Белзі та Угринові, Замості з філією у Тарногороді, Білій Підляській з філіями

[31] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 247–248.
[32] Цит.: за Є. Пастернак, вказ. праця, с. 248.
[33] NAC. MG 31, D 203. Vol. 18. File 2. Протоколи УЦК. 1940–1941.

у Тересполі, Янові та Вишничах. Окремо УДК діяли також в Радині, Красноставі та Любліні[34].

Найбільш організованим виявилося українське відродження в Грубешівському повіті, де були відчутними впливи українських громадсько-політичних організацій Галичини, з якою Грубешівщина межувала. Тут був найчисельніший на всій Холмщині прошарок національно свідомої української інтелігенції та населення загалом. Порівняно з іншими повітами тут створено найбільше українських шкіл, культурно-освітніх та кооперативних установ, організацій української самооборони. Керівниками Грубешівського повітового УДК були адвокат Йосип Галущак та лікар Йосип Колодницький, адвокати Микола Струтинський, Микола Багринівський та Антін Хрущ[35].

Холмщина вимагала особливої уваги з боку УЦК, оскільки протягом століть українське життя тут зазнало найбільшої денаціоналізації, а українська людність відчутних втрат. Внаслідок політики властей міжвоєнної Польщі тут у містах проживало заледве 4500 українців або 2,0% від їх загальної чисельності в краї[36].

Українські вчителі, священики та організатори кооперативного руху стали головною рушійною силою національного відродження краю. Вони заснували мережу українських освітніх товариств, яких на початок 1943 р. на Холмщині налічувалося 528[37].

Шляхи розвитку освітньої та культурної сфер життя українців у Генерал-Губернаторстві розглянув з'їзд культурно-освітніх діячів, що його провів УЦК 15–16 березня 1940 р. в Кракові. Рішення з'їзду були передані німецькій адміністрації, яка дала згоду на відкриття українських шкіл. Для їх організації УЦК скерував на Холмщину понад 100 вчителів[38]. Наприкінці 1940 р. тут працювало 600 українських вчителів, частина з яких мала вищу освіту. Без гарантованої оплати праці – лише в січні 1940 р. школи отримали державний статус, а вчителі державне утримання, – вони заклали основу українського шкільництва, якого на цих землях не було впродовж століть[39].

---

[34] В. Кубійович, *Українці в Генеральній губернії 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету*, Чикаго 1975, с. 387; NAC. MG 31, D 203. Vol. 24. Делєгатура У.Ц.К. в Люблині. File 6. Підляшшя і Холмщина. 1940–1943; File 7. Холм. 1940–1944.

[35] «Холмська земля» 1943, 24 X; NAC. MG 31, D 203. Vol. 19. File 2. Звіти з поїздок. 1940–1944.

[36] «Холмська земля» 1943, 14 II.

[37] «Холмська земля» 1943, 17 I.

[38] В. Кубійович, вказ. праця, с. 198.

[39] М. Горний, вказ. праця, с. 243.

У Холмі в грудні 1939 р., вперше за багатовікову історію, відкрито українську початкову школу, до якої вступило 65 дітей. А на календарний кінець 1940 р. на терені Холмщини вже діяло «404 українські вселюдні школи з 30 845 учениками». Найбільше таких шкіл на той час діяло на Грубешівщині і Томашівщині – разом 156, у яких навчалося 12 855 дітей[40].

З початком німецько-радянської війни значна частина вчителів, що попередньо втекли з Галичини і Волині, цілком слушно остерігаючись переслідувань з боку совєтських властей, тепер повернулася назад. Це, в свою чергу, негативно позначилося на розвиткові мережі освітніх установ і якості навчання на Холмщині. На середину 1942 р. тут залишилося близько 500 українських шкіл, у яких навчало 700 вчителів[41]. Щоправда, у кожній п'ятій школі Холмського повіту навчальний процес забезпечували вчителі без спеціальної освіти, серед них ще були вчителі церковно-приходських шкіл з часів Холмської губернії[42].

Після трагедії 1938 р. нагальною проблемою для Холмщини було впорядкування церковних справ, чого вже у жовтні 1939 р. домагалася від німецьких властей у Кракові делегація холмщаків на чолі з колишнім депутатом Сейму Семеном Любарським. Українські домагання увінчалися успіхом. П'ятого листопада в Холмі постала Тимчасова церковна рада з 10, а потім 16 духовних і світських діячів. Серед них були, крім Семена Любарського, протопресвітер Іван Левчук, який очолив раду, священик Володимир Мархева, суддя Олександр Рочняк та ін. Юридичним консультантом Церковної ради був адвокат, колишній депутат Сейму Степан Баран, автор відомого запиту до польського уряду щодо руйнування Православної церкви у 1938 р.[43]

Попри перешкоди з боку варшавських проросійських кіл, які намагалися не допустити створення окремої Холмсько-Підляської православної єпархії, місцеві українці таки домоглися її утворення, хіротонізації професора Варшавського університету Івана Огієнка, надання йому єпископського сану під духовним ім'ям Іларіон. Його інтронізовано на становище архієпископа Холмського і Підляського. Українцям повернуто кафедральний Собор Пресвятої Богородиці в Холмі, введено українську мову у церковне діловодство, Богослужіння в храмах почало здійсню-

[40] Інформація для преси Пресового відділу при Холмсько-Підляській Консисторії. 4 серпня 1941 [у:] The Provincial Archives of Alberta (Canada). Michael Khomiak Papers. 85.191/56.
[41] «Холмська земля» 1943, 17 І.
[42] М. Горний, вказ. праця, с. 244.
[43] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 256–257.

ватися церковно-слов'янською (давньоукраїнською) мовою, а проповіді сучасною українською мовою[44].

Розбудова і структурування Холмсько-Підляської єпархії з приходом до керівництва Іларіона просувалися, наскільки це було можливим в умовах воєнного лихоліття і українсько-польського протистояння, що набирало нових обертів, доволі успішно. Кількість православних парафій зросла з 51 до 91. Управління єпархією здійснювали Консисторія у складі 7 осіб – 5 духовних і 2 світських, а також Архієпископська рада (від 1944 – Митрополича рада), що складалася з 25 духовних і світських представників парафій краю[45].

За наведеними даними у «Холмському церковному народному календарі» за перших 3 роки діяльності Холмсько-Підляської єпархії було відновлено 183 парафії, запроваджено Богослужіння у православних храмах та збудовано 5 нових церков. До праці на території єпархії залучено 172 священики, 20 дияконів, 105 дяків, які всі разом обслуговували 320 тис. православних українців[46].

Благочинними ряду деканатів працювали священнослужителі місцевого походження: Володимир Матвійчук (Білгорайськй деканат), Йосип Цехан (Холмський деканат), Петро Закидальський (Томашівський деканат), Іван Данилюк (Радинський деканат). Членами Холмської духовної консисторії були холмщаки Іван Левчук, Гавриїл Коробчук, Семен Любарський, Григорій Метюк. До речі, з останнім мені довелося зустрітися влітку 1983 р. у Вінніпезі. Він тоді очолював Українську греко-православну церкву Канади. Ми провели з його ініціативи цікаву розмову про історичну долю Холмщини у першій половині XX ст.[47]

Церква, поза сумнівом, у цей короткий період українського відродження на Холмщині відігравала провідну культурно-національно-освітню роль. Тому розвиток тут церковного життя, як і відродження національної свідомості українців вимагали підготовки молодих місцевих кадрів священиків, оскільки священики старшого покоління, які ще збереглися, як рівно ж запрошені з інших регіонів, не могли забезпечити духовних потреб усіх приходств. Внаслідок тривалих клопотань архієпископа Іларіона перед німецькими окупаційними властями було відкрито Українську православну духовну семінарію. Урочистість пройшла 4 травня 1943 р. у Холмському кафедральному соборі. Першим ректором семінарії став виходець з Буковини, доктор богослов'я, протоієрей Семен Смерека. Викладачами там працювали випускники Холмської духовної

[44] «Холмська земля» 1943, 28 II.

[45] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 258.

[46] «Холмський церковний народний календар на 1944 рік» Холм 1943, с. 41.

[47] Власний архів автора.

семінарії ще до Першої світової війни Олег Мільков, Микола Малюжинський та ін.[48]

Завдяки державницькій позиції архієпископа Іларіона священнослужителі Холмсько-Підляської єпархії були провідниками національної ідеї серед українців. За їх діяльною участю в містах і селах проходили урочисті відзначення визначних подій в історії українського народу, споруджувалися і освячувалися символічні могили полеглим борцям за волю України, закладалися дитячі та молодіжні церковні братства, діяльність яких носила виразний національно-патріотичний характер. Значний вплив на піднесення національної свідомості українців Холмщини і Підляшшя мали архіпастирські послання владики Іларіона, в яких висвітлювалася роль Української церкви та української мови. Він виховував віруючих в дусі любові до Холмської землі та застерігав від нехтування національними інтересами українського народу[49].

Використовуючи ті сприятливі умови, які склалися, хоч вони через двозначну політику німецьких окупаційних властей не були завжди надійними, українська інтелігенція активно включилася в розбудову культурно-освітньої сфери. Діяльність культурно-освітніх осередків координувало Українське освітнє товариство (УОТ), головою якого тривалий час був відомий громадський діяч Холмщини ще з міжвоєнних часів, письменник Володимир Островський[50].

Внаслідок політики властей II Речі Посполитої були ліквідовані всі структури української організованої господарської діяльності. Єдиною установою під кінець міжвоєнного періоду, яка діяла, залишався заснований 1927 р. Український кооперативний банк. У поверсальській Польщі розвиток українського підприємництва, зокрема на Холмщині, мав мізерні можливості для свого поширення. В деяких селах існували кооперативи, толеровані владою, але вони не були пов'язані між собою, не мали своєї організації. Тому із встановленням німецької окупаційної влади, яка спочатку створювала хоч якісь можливості для розвитку українського організованого життя в краї, з 1939 р. розпочався рух по відродженню власне української економіки[51]. За допомогою досвідчених фахівців з Галичини та Волині в Холмі виник повітовий Союз українських кооператив, який на початку 1942 р. об'єднував 111 низових установ з 23 132 членами. В кооперативних установах формувався прошарок українських господарників, що набував економічних знань, досвіду

[48] «Холмська земля» 1943, 17 I.
[49] «Холмська земля» 1943, 30 V.
[50] М. Горний, вказ. праця, с. 251.
[51] Там само, с. 253; Є. Пастернак. вказ. праця, с. 260.

у фінансовій справі, організаторській діяльності, і, як би тепер сказали, у сфері маркетингу та менеджменту[52].

В розбудові українського кооперативного руху на Холмщині провідну роль відігравали місцеві лідери. Так, керівником Більського повітового союзу тривалий час був син колишнього сенатора Івана Пастернака Євген Пастернак – дипломований інженер. До складу правління Холмського крайового союзу входили Іван Лютий (голова), Михайло Крат та Василь Гуль. Головою наглядової ради Союзу українських кооператив був згадуваний Олександр Рочняк. Головами повітових союзів були: у Грубешеві – Тарас Герасименко, в Холмі – Василь Гуль. А головою наглядової ради – Антін Савич[53].

Загострення українсько-польського протистояння
Роль у ньому третього чинника

Зміни, які проходили в українському середовищі Холмщини і Підляшшя, не на жарт стурбували польські підпільні військово-політичні організації, які вбачали в організованому українському русі загрозу для територіальної цілісності повоєнної Польщі. Це було для них тим більше несприйнятливим, що асиміляція (додамо – насильницька) холмсько-підляських українців напередодні Другої світової війни була так близькою до завершення. Тому, трохи оговтавшись від вересневої катастрофи 1939 р., вони з кінця 1941 – початку 1942 рр. приступили до активних антиукраїнських дій. Ці дії переважно зводилися аж до ранньої весни 1944 р. до вибіркового знищення місцевих (і не лише) національно свідомих українців, щоб фізично усунути елемент, який потенційно міг зашкодити остаточному спольщенню решти українців.

Але про все за порядком. Німеччині, якій здавалося, що вона швидко і порівняно легко опанує Центральною і Східною Європою, йшлося, однак, про те, щоб дійсно скористатися загальновідомим «правилом» – «Поділяй і володарюй!». Тому її керманичі досить легко роздавали обіцянки, котрі, як виявилось, практично ні до чого не зобов'язували Рейх, але посилювали міжнаціональні чвари серед жителів етнічного прикордоння. Особливо для них було важливим досягти ефекту на українсько-польському порубіжжі. Саме на цьому неодноразово наголошував Ганс Франк на різноманітних нарадах із своїми підлеглими. Уривок з однієї такої його промови у 1940 р. доцільно було б навести. Він зокрема сказав: «Усіх нас цікавить українське питання. Ми прийшли до переконання, що багато українців думає про те, що Ґенеральна Ґубернія є тільки одним

[52] NAC. MG 31, D 203. Vol. 19. File 16. Купці і промисловці. 1942–1943.
[53] Там само.

з чинників, призначених українцям долею, щоб привернути українському народові Велику Україну. Та ми на це позволити не можемо. Тому прошу Вас, виясніть усім керманичам підлеглих вам урядів, що хоч українці є приязні німецькому народові, але вони не є його довіреними. Затримайте як найкращі відносини з українцями, але дотримуйте певної віддалі. Уникайте в офіційних розмовах виразу „Україна"»[54].

Через два роки, 15 серпня 1942 р. Г. Франк вже дещо поміняв акценти: «Ситуація відносно поляків є остільки спеціяльна, що з одного боку ми мусимо форсувати германізацію, щоб цей простір – Ґенеральної Ґубернії – по кількох роках став тереном чисто німецької колонізації, а з другого боку, з уваги на сучасний розвій випадків, ми примушені до того, щоб чужоплемінні люди виконували для нас на цьому терені працю [...] Українці в тому випадку є винятком. Мушу ствердити, що в інтересах німецької держави є втримувати напружені відносини між поляками і українцями. Число 4 чи 5 мільйонів українців, що ми маємо на терені Ґенеральної Ґубернії є надзвичайно важливою противагою до поляків. Тому я стараюся втримувати їх в певному стані вдоволення під оглядом політичним, щоб вони не порозумілися з поляками»[55].

Може забагато посилань на німецького генерал-губернатора, але наприкінці того ж 1942 р. він був вже відверто стурбований можливим українсько-польським порозумінням: «Наслідком помилкової політики [німецької – *Ю. М.*] на сході можна завважити спроби порозуміння поміж українцями і поляками. Це [...] супроводжується до послаблення нашого становища в цій країні»[56].

Показовою щодо ставлення офіційної німецької влади до проблеми українсько-польських взаємин під час Другої світової війни може служити відповідь сарненського ґебітц-комісара Рівненської області полякам, які жалілися на дії українців. Він, зокрема, їм заявив: «Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. То й бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть»[57]. Насправді ж так не було, бо кожного разу німецька окупаційна влада ставала на бік однієї із сторін, коли їй це було вигідно. На початку війни вона хотіла переконати українців, зокрема Холмщини і Підляшшя, що Німеччина захистила їх від повного спольщення. Але, коли переконалася, що українці не будуть слухняним знаряддям для виконання чужої волі, то акценти у ставленні до них змінювалися.

---

[54] Цит. за: Є Пастернак, вказ. праця, с. 249. Орфографія цитати українською мовою подана за Євгеном Пастернаком.

[55] Там само, с. 249–250.

[56] Там само, с. 250.

[57] Центральний державний архів громадських об'єднань України: Центральний комітет КП(б) України, ф. 1, оп. 22, спр. 58, арк. 7.

Яскравим прикладом ставлення до поляків і українців як представників нижчої, ніж «арійська», раси, було насильницьке їх виселення з Люблінського і Замістського повітів. Згідно з рішенням рейхсфюрера Гайнріха Гіммлера, прийнятого взимку 1942 р., передбачалося виселити з тих двох повітів орієнтовно 110 тис. осіб, а на їх місце поселити родини фольксдойчів (тобто етнічних, нібито, німців) з різних регіонів Центральної і Східної Європи. За *Щоденником Ганса Франка* це мали бути німецькі родини – 1200 з Боснії і Герцеговини, 1000 – з Бессарабії, 200 – з Сербії, 2000 – з Ленінградської області Росії, 4000 – з країн Балтики, 500 – з Волині. Разом то мало становити 10 тис. родин або 50–60 тис. осіб. За даними особистого лікаря Гайнріха Гіммлера Керстена, шеф гестапо ще на початку 1941 р. планував переселити у «Східну Польщу» 8,5 млн. голландців[58]. Щодо останніх, то план не був зреалізований. Але виселення таки розпочалося. Від 27 листопада 1942 р. і до середини лютого 1943 р. загалом виселено 116 сіл: з повіту Замостя – 47, з Томашівщини й Грубешівщни – відповідно 15 і 54 села. Передбачалося, що заселені німцями і голландцями терени будуть оточені кільцем українських сіл, які мали становити своєрідний заслін перед нападами на німецьких поселенців. До повної реалізації плану не дійшло. Поселили лише частково фольксдойчів. Але, тим не менше, акція викликала гострий протест з польського боку, що цілком природньо. Але польське підпілля, не будучи в змозі помститися німцям, перенесло свій гнів на українців, вбиваючи їх і нищачи їхні села[59].

Незважаючи на німецьку окупацію, а часто користуючись нею, польське військово-політичне підпілля робило все для того, щоб остаточно позбутися українського елементу на Холмщині. Фактично вже після вересневої катастрофи в регіоні, як зрештою й на інших теренах довоєнної Польщі, творилася мережа підпільних збройних загонів різної політичної орієнтації – від крайнє правих до комуністичних. За деякими даними на землях Холмщини і Підляшшя станом на 1941 р. діяло не менше 30 польських боївок. У 1943 р. вони налічували у своїх лавах близько 50 тис. осіб. А у 1944 р. їх озброєний склад досяг 125 тис. осіб, у тому числі в загонах Армії Крайової – 70 тис., Армії людової – 15 тис., Батальйонів хлопських – 40 тис. Крім того, були ще загони вкрай шовіністичних Народових сил збройних і ін. У складі совєтських партизанських загонів також діяли польські відділи. Ця досить потужна, як на умови підпілля, сила не стільки шкодила німецьким окупантам, скільки займалася знищенням місцевих українців[60].

[58] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 272.
[59] M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, т. 3, Warszawa 1994, с. 49.
[60] Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944*, Lublin 1982, с. 179, 188, 355.

Наростання польського терору. Українська самооборона

Залишені напризволяще українці краю, були змушені самі подбати хоч би про те, щоб залишитися живими й врятувати сяке-таке майно, яким вони володіли. Терор з боку польських боївок щодо українського населення, каральні акції з боку німецьких властей, дошкульні наскоки совєтських партизанів, яких місцеві українці спочатку досить щиро вітали – все це змусило їх до створення власної системи самозахисту. Ініціатива щодо її організації вийшла від полковника армії УНР Якова Гальчевського-Войнаровського, що в той час перебував на Холмщині. Власне, на його пропозицію Український допомоговий комітет в Грубешеві скликав 16 червня 1942 р. нараду, на якій було створено п'ятиособовий штаб Української самооборони. Той, у свою чергу, організував перший загін у складі 20 осіб. Завдання загону полягало в охороні УДК в Грубешеві, а також інших місцевих українських установ[61]. Довго і наполегливо українським провідникам довелося домагатися дозволу німецьких властей на саме існування Самооборони. Дозвіл був виданий, але лише напівофіційний.

Намагаючися не допустити до розвитку Української самооборони, польські підпільники вирішили ліквідувати її штаб майже відразу після його створення. На нього вчинено напад 6 серпня 1942 р. Щоправда акція не вдалася. Але вона показала українцям, що вони повинні бути пильними і дбати про свій захист. Це також підтвердили події, зв'язані із спробами окупаційних властей заснувати німецькі колонії, про що йшлося вище. Самооборона зайнялася допомогою для виселених українців та їх захистом. Чимало виселених поляків-чоловіків пішло в партизанські загони і включилося у беззастережне винищення українського населення. Власне вже тоді, 25 травня 1943 р., були повністю зруйновані на Грубешівщині села Моложів, Стрільці, Тугані і Мірче, а їх жителі значною мірою знищені[62]. Пізніші пояснення, що то була «відплатна акція» за трагедію поляків на Волині, зовсім недоречні, щонайменше з двох причин. По-перше, події на Волині щойно починали розвиватися. Пік їх, як відомо, припав на літо 1943 р. А, по-друге, польському підпіллю на Холмщині ще тоді не розходилося ні про яку «відплату». Воно просто боялося українського національного відродження, внаслідок якого Холмщина прагнула б до з'єднання зі своїм природним материком – Україною. А це, у свою чергу, могло б порушити цілісність польської державної території. Отже продовжувала-

[61] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 273; M. Siwicki, вказ. праця, с. 48.

[62] *Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник*, т. 2, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто 1989, с. 654–655; NAC. MG 31, D 203. Vol. 25. Німецько-польський терор. File 4. Під гітлерівським режимом. 1939–1944. File 16. Грубешівщина. 1840–1944.

ся політика, здійснювана століттями – або спольщення українців, або усунення їх з терену чи то шляхом виселення, чи ліквідації на місці.

Загалом усунення українського елементу з Холмщини в роки Другої світової війни здійснювалося шляхом постійного тиску, загроз, позбавлення майна, убивств. Спочатку йшло винищення тих українців, які могли, в очах польських керівників підпілля, бути провідниками українського національного руху. Це були священики, вчителі, організатори кооперативного руху, лікарі, урядовці та ін. За різними даними таких вбивств на Холмщині й Підляшші протягом 1942–1943 рр. сталося до 500. У матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України значиться 394 особи[63]. Микола Сивіцький з посиланням на Люблінський архів і *Надбужанщину*, наводить дані про 399 осіб[64], автори ж самої *Надбужанщини* – про 378 осіб[65], а колишній редактор «Краківських вістей» Михайло Хом'як – про 500 осіб[66]. Усі ці дані дуже наближені і слід гадати – далеко неповні. Автори *Надбужанщини*, подаючи список українських жертв польського терору, зауважили, що «він становить тільки частину ширшої документації, що її опрацювали співробітники грубешівського Українського допомогового комітету»[67]. Як видно, ні *Надбужанщина*, ні Микола Сивіцький, ні хто інший на час опублікування своїх матеріалів не володіли інформацією про вбивства українців на Холмщині практично до 1943 р. Тому у їх списку, що міститься в другому томі *Надбужанщини* з 378 наведених прізвищ лише 14 відносяться до 1942 р., а у списку Миколи Сивіцького з 399 – лише 31 вбитий українець у 1942 р.[68] Разом з тим, занотовано, що ще 25 лютого 1941 р. громадськість Холма й околиць, за участю учнів українських шкіл, маніфестаційно хоронила вчителя Михайла Остап'яка, якого вбила польська боївка за те, що він навчав дітвору української мови та історії свого народу[69].

Колишній член грубешівського УДК Іван Фур писав, що кількість «замордованих українців тяжко було встановити». Підрахунками українських жертв, за його інформацією, займався, доки це було можливим,

---

[63] Крайовий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на Західних Землях, ф. 3833, оп. 1, спр. 36, арк. 163.

[64] M. Siwicki, вказ. праця, док. 13, с. 105–116.

[65] *Надбужанщина*, т. 2, с. 667–678.

[66] Список замордованих польськими бандами діячів Холмщини і Підляшшя [у:] The Provincial Archives of Alberta (Canada). Michael Khomiak Papers. 85.191/59.

[67] *Надбужанщина*, т. 2, с. 667.

[68] *Надбужанщина*, т. 2, с. 667–678; M. Siwicki, вказ. праця, с. 106–116.

[69] *Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник*, т. 1, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто 1986, с. 9.

голова грубешівського УДК Африкан Хрущ. Він поіменно встановив 1385 осіб вбитих українців. На думку ж Фура кількість загиблих могла складати 2,5 тис. осіб[70].

За даними Михайла Хом'яка жертвами терору 1942–1943 рр. на Холмщині стали: 37 діячів Українського Центрального Комітету, 11 священиків, 5 агрономів, 9 вчителів, 8 лікарів, 20 війтів, 26 солтисів, 290 сільських господарів тощо. Під час попередніх семінарів ми сперечалися. Можна було почути, що дійсно вбивали вибірково українців, але то були переважно поліцейські, які дошкуляли полякам. Такі заяви виглядають безпідставними, оскільки в найбільш повному з виявлених списків загиблих (а він зберігається у фонді Михайла Хом'яка в Альбертському провінційному архіві у Канаді), дані з якого ми наводимо, серед 500 загиблих, лише 40 справді служили в Українській допоміжній поліції чи в охоронних загонах, що складає 8% від числа вбитих. До речі, у тій же архівній справі зберігається лист «Наше становище» від 20 лютого 1944 р. голови УЦК Володимира Кубійовича, у якому він засудив вбивство поляків у Галичині, але відзначив, що «поляки створили догідні психологічні умовини» для цього, оскільки «на Холмщині від весни 1942 р. застосували до українського населення масовий та індивідуальний терор і вимордували досі біля однієї тисячі щонайкращих українських громадян»[71]. Тоді ж на Підляшші загинули: також один голова УДК, 4 вчителі, 3 працівники кооперативних установ, 36 сільських активістів[72]. Загиблим на Підляшші головою УДК в Білій був відомий громадсько-політичний діяч Іван Пастернак. П'ять років він був сенатором Польщі (обраний 1922 за списком Блоку національних меншин), відстоюючи громадські й просто людські права українців Холмщини й Підляшшя. Він, власне, був засновником і першим головою УДК в Білій, першим головою Українського вчительського об'єднання, першим головою Наглядової ради кооперативного руху. Двадцять третього травня 1943 р. «невідомі злочинці [!? – *Ю. М.*] напали на хату колишнього сенатора в селі Хорошинка, повіт Біла Підляська і тяжко поранили» його. Через день поранений помер у міській лікарні Білої[73].

За два місяці до вбивства Івана Пастернака, така ж доля спіткала голову грубешівського УДК Миколу Струтинського, котрий очолював українську установу з січня 1941 р. Виходець з Галичини віддав життя

---

[70] Там само, с. 730.

[71] Список замордованих польськими бандами діячів Холмщини і Підляшшя [у:] The Provincial Archives of Alberta (Canada). Michael Khomiak Papers. 85.191/59.

[72] Є. Пастернак, вказ. праця, док. 16, с. 426.

[73] «Холмська земля» 1943, 13 VI; NAC. MG 31, D 203. Vol. 25. Німецько-польський терор. File 19. Володавщина 1941–1943.

за долю холмщаків. Дев'ятнадцятого березня на нього напали «невідомі справники», а через день він помер у грубешівській лікарні[74]. У цей самий час, 22 березня вчинила напад на командира Української самооборони Якова Гальчевського-Войнаровського 18-особова польська боївка в селі Пересоловичі, де він проживав з сім'єю. Протягом кількох годин колишній полковник армії УНР відбивався, але сили були нерівними. Він підірвав себе гранатою разом з нападниками[75]. Ще такий приклад з Володавщини: між 9 травня і 6 червня 1943 р. у тамтешніх селах загинуло 10 українських урядовців – солтиси, їх заступники, мужі довір'я УДК та ін.[76]

Не менш трагічною виявилася доля православних священиків. В доповіді митрополитові Іларіонові 4 січня 1944 р. Холмсько-Підляська консисторія повідомляла, що майже всі діючі 150 сільських священиків постраждали матеріально від постійних нападів польських боївок. Але ж справа не обмежувалася пограбуваннями. Вони супроводжувалися образами, катуванням самих священиків, їхніх дружин і дітей. До багатьох з них нападники протягом 1942–1943 рр. навідувалися неодноразово. Зокрема, на протоієрея Андрія Деревицького в селі Отроч Янівського повіту вчинено 25 нападів. При тому 5 разів його дошкульно побито. Тричі до нього стріляли. Він лише дивом не загинув. Священик Феодосій Мінкевич в селі Хоростита на Володавщині зазнав 14 нападів, протоієрей Іван Антонюк в Сухаві Холмського повіту – 10. Але далеко не всім священикам, на яких нападали, вдавалося залишитися живими. Яскравим прикладом цьому може слугувати доля священика Олексія Марцинкевича, який мав парафію в Шевні Замістського повіту. Перший раз на нього напали в березні 1943 р., вимагаючи, щоб залишив парафію і погрожуючи, що, коли не виконає вимоги, буде йому «гірше». Другого нападу священик зазнав 16 липня. А за третім разом, хоч він і залишив парафію, його вбито[77].

Мученицькою смертю разом з дружиною в селі Грабівець Грубешівського повіту загинув 28 жовтня 1943 р. протоієрей Павло Швайка. В офіційному донесенні єпархіальній владі в Холмі говорилося: «Нападники увійшли до помешкання протоієрея Павла Швайки й почали його та його дружину катувати. Населення, що поховалося, чуло стогони нещасних жертв. Плач, що перетворювався в рев, продовжувався біля години. Чути було кілька стрілів, після чого все стихло [в тексті – стисло

[74] «Холмська земля» 1943, 4 IV.
[75] «Холмська земля» 1943, 11 IV.
[76] «Холмська земля» 1943, 4 VII; NAC. MG 31, D 203. Vol. 25. Німецько-польський терор. File 16. Грубешівщина 1940–1944.
[77] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 427–428.

– Ю. М.]. Це свідчило про закінчення життя обох офір. Тіла замордованих були змасакровані. Дружина о. Швайки майже вся була поколена ножами, руки й ноги в неї були поломані, живіт порізаний. Нещасна жінка вмерла від упливу крови, а не від смертельної рани. На тілі протоієрея Швайки, крім ран від гострої і тупої зброї, були рани від стрілів»[78].

Поголовне нищення

Суцільне, сказати б – планове, паління сіл і поголовне вирізання тамошних українців, розпочалося в лютому 1944 р. Лише в Грубешівському повіті, разом із знищеними у травні 1943 р. селами, повністю зруйновано 52 села, в яких вбито майже 4000 українців[79].

Для прикладу, міг би дещо описати події, що відбулися в моїх рідних Новосілках, Потуржині й Телятині, з яких походили мої батьки.

Пізніше хтось із новосільчан про трагедію села подав інформацію до УДК в Грубешеві, в якій говорилося, що 50–60 озброєних людей оточили село й почали стріляти. Вони ходили від хати до хати і підпалювали їх. В селі налічувалося 200 хат. Залишилося 9. Загинуло 120–130 осіб[80] (за іншими даними 150[81], а тоді говорили про 125). Убивство селян здійснювалося переважно по-варварськи. Особливо звірячою виявилася розправа над священиком Миколою Гольцем (Ґольц – так тоді писали його прізвище). Намагаючись відвернути трагедію, священик разом із місцевим польським ксьондзом їздив по селах і закликав українців і поляків до злагоди. Він щиро вірив, що, досягнувши згоди, вдасться уникнути трагедії. Проте, у визначений день не стало ні римо-католицького священика, ні керуючого панським маєтком, які разом з Миколою Гольцем об'їжджали села, закликаючи до примирення. Самого ж Гольця з групою у 9–12 новосільчан захопили нападники. Через якийсь час після їх відходу понівечені тіла священика і селян знайшли в ямі на обійсті колоніста Ковальського, а тіло однієї жінки – зарите в гної на подвір'ї солтиса з Потуржина – Уляновського. Ті, хто віднайшов тіла, побачили, що священика перед смертю тортуровано. В нього були відрізані вуха, борода, язик. Весь він був страшенно покалічений, подібно, як і решта замучених з ним селян[82].

Така сама доля і в той самий день спіткала Потуржин. Кого впіймали, того вбили або закатували чи вкинули у вогонь або до криниці. Залиши-

---

[78] Цит. за: Є. Пастернак, вказ. праця, док. 16, с. 429.

[79] *Надбужанщина*, т. 2, с. 655–656; NAC. MG 31, D 203. Vol. 25. Німецько-польський терор. File 17. Грубешівщина. 1943–1944.

[80] Там само, с. 662.

[81] M. Siwicki, вказ. праця, с. 121.

[82] *Надбужанщина*, с. 662–663; з особистого архіву автора.

лося трохи більше будинків. Тут був незруйнований маєток графа Роліковського, хоч він сам дуже рідко сюди навідувався. У селі проживало декілька польських і єврейських родин. Щоправда, останніх вже років два, як не стало. Залишилися будівлі ґміни, школи, місцевої в'язниці, кількох магазинів, млин, будинки фільваркової челяді[83].

Як не намагався солтис Захар Олійник, який утримував дуже добрі стосунки з місцевими поляками, врятувати Телятин, трагічна розв'язка наступила 7 квітня 1944 р. Саме того дня разом з Телятином згоріли сусідні Жуличі й, віддалені на 10–15 км Вишнів та Кадлубиська. Телятин був великим і порівняно заможним селом. Тут налічувалося десь 650 дворів, здебільшого українських. Поляки жили лише на колоніях навколо села. Того трагічного дня, коли розпочалася акція 30–40 селян збіглися на подвір'я солтиса. Він їх поховав до пивниці, а сам вийшов назустріч нападникам. Його вбили пострілом у рот, коли він почав говорити. Пивницю закидали запаленою соломою. Хто виходив, того вбивали. Нарешті пивницю закидали гранатами. З усіх, хто переховувався у солтиса, врятувалася дивом тільки одна його малолітня донька, яка потім розповіла про страхіття, що відбулося на подвір'ї її батька. Скільки загинуло того дня людей, сказати важко, але село зруйнували вщент[84].

Символом трагедії Холмщини є просто нелюдська розправа над жителями великого села Сагринь та дощентне його зруйнування. Село налічувало 300 дворів. Напад на нього здійснено 10 березня 1944 р. До речі, того ж дня згоріли ще сім сіл Грубешівщини. У Сагрині була 20-особова група самооборони[85]. Тому туди стягалися люди із сусідніх сіл, сподіваючись, що ця група їх захистить перед нападниками. Напад на село вчинено загоном у 500 вояків, добре озброєних. За даними місцевого священика знищено 280 сільських хат, церкву, парафіяльні будинки, вбито від 600 до 800 осіб жителів села й тих, що шукали тут порятунку. Нападники знали, що люди є не лише в селі, але й ховаються на полях поза селом у т. зв. «схронах», тобто виритих землянках, зверху замаскованих. Тому вояки йшли в поля, відшукували там свої жертви, тортували й вбивали їх. Потім ішов грабунок майна, що тривав декілька днів[86]. За іншими даними на село напав загін у 600 вояків і знищив 812 жінок, дітей і старших віком чоловіків, бо молодь відійшла з села разом з підрозділом самооборони[87].

---

[83] З особистого архіву автора.

[84] Ю. Макар, вказ. праця, с. 52.

[85] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 277; NAC. MG 31, D 203. Vol. 25. Німецько-польський терор. File 17. Грубешівщина. 1943–1944.

[86] *Надбужанщина*, т. 2, с. 660; The Provincial Archives of Alberta. 85.191/59.

[87] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 277.

Про інше село – Крупе в Красноставському повіті. Старий священик, настоятель церкви того села, дав таку характеристику поведінки польських підпільників щодо місцевих українців: «Немає в людській мові слів і відповідних висловів, щоб ними можна було докладно і достеменно віддати всі ті незлічимі види й роди моральних і фізичних мук, катування, каліцтва, мордування, убивства поодиноких людей і цілих родин, які мали місце в К[рупе – *Ю. М.*] від січня аж до травня цього [1944 – *Ю. М.*] року»[88]. Переслідування, жорстокі катування, різноманітні «контрибуції» закінчилися насильницьким навернення українців на римо-католицизм на Великдень у травні того року. Перед селянами висунули вимоги: «Святкувати разом з нами! Святкувати Пасху в костелі! Перейти на католицьку віру! П'ятнадцятого травня – останній строк!». Унаслідок таких заходів з парафії втекло 30 родин. Побито й покалічено всіх, хто не встиг утекти, зруйновано 20 селянських осель, майже всіх пограбовано, 20 осіб застрелено, 3 особи в процесі навернення на католиків закатовано, двох людей зарізано пилою. Внаслідок такої «переконливої» агітації, до костела загнано 450 селян. А при православ'ї залишилося кільканадцятеро старих жінок і чоловіків[89].

Чимало говориться про активну співпрацю українських допоміжних служб з окупаційними німецькими властями на шкоду полякам. Проте архівні матеріали досить часто засвідчують інше. У фондах Володимира Кубійовича у Національному архіві Канади та фонді Михайла Хом'яка Альбертського провінційного архіву є чимало документів, які відтворюють співпрацю польських чинників з німецькими властями на шкоду українцям. Для прикладу, у фонді Хом'яка є три документи, датовані вереснем 1942 р. – «Звіт з поїздки до Білої Підляської, що відбулася в днях від 18 VIII до 14 IX 1942»; «Звіт У.Д.К. у Холмі на день 20 вересня 1942 р., складений на нараді Предст. У.Д.К. Люблинського Дістрікту 20 вересня 1942 р.» і «Звіт про діяльність Українського Допомового Комітету на повіт Замістя з дня 20 вересня 1942 р.». У них ідеться про переслідування українців польськими чиновниками й поліцейськими на німецькій службі, про наклепи на них, внаслідок чого людей знищували на місці або запроторювали до концтаборів, про накладення надмірних контингентів тощо[90].

Перелік кривд, заподіяних українцям Холмщини польським підпіллям під час Другої світової війни, можна продовжувати. Однак наведених фактів видається достатньо. Керівництво польського підпілля своїми антиукраїнськими заходами намагалося довести місцевих українців

[88] *Надбужанщина*, т. 2, с. 663.
[89] Там само, с. 664.
[90] The Provincial Archives of Alberta. 85.191/59.

до того, щоб вони покинули свої споконвічні землі і перебралися деінде, зокрема за Буг. Про це є цілий ряд свідчень. Зокрема, командир 21. роти АК з Томашівського повіту М. Пілярський («Ґром») передав підлеглим загонам розпорядження керівництва округу «псувати життя всім українцям, щоб вони з цього терену якнайшвидше відійшли за Буг чи в інші місцевості. Не належить контактувати і співжити з українцями, з кожним кроком віддалятися від них, пам'ятати про всі кривди, заподіяні нашим родакам за Бугом і на терені Грубешівського повіту»[91].

Подальшим підтвердженням такого напрямку ставлення до місцевих українців може служити спеціальний наказ від 13 квітня 1944 р. командира Томашівського округу АК В. Щепанкевича («Другак», «Лось») своїм підлеглим, в якому говорилося, що вони повинні негайно приступити до виселення українців з теренів, які контролюють, «в східному напрямку (Грубешівщина)»[92]. Виконуючи наказ, місцеві командири повинні були: «1) Перекрити всі шляхи на захід, щоб не дозволити українцям відходити в західному напрямку. 2) Мати загони, які увійдуть до українських сіл і вручать листівки [попередження про залишення села – *Ю. М.*] [...] Зібрати всіх на збірних пунктах, сповістити їм напрямок відходу й вивести їх далеко в грубешівському напрямку. 3) Тих, хто чинить опір, ліквідувати»[93]. У листівках «До українського населення!», підписаних місцевими керівниками польського підпілля Томашівщини говорилося, що українці звідти «мусять вибратися негайно, найпізніше до 14 IV 1944 р. Напрямок евакуації: схід. Виїжджати на захід категорично заборонено»[94].

До остаточного розв'язання «української проблеми», як це хотіли зробити керівники польського підпілля на Холмщині, навесні 1944 р. не дійшло, оскільки в східну їх частину вступили загони УПА з Волині й Галичини, рятуючи від беззастережного винищення місцевих українців, суттєво вже стероризованих. У ситуації, що склалася, їм довелося вести боротьбу проти німецьких окупантів, польських і совєтських партизанів. Якщо хтось доводить, що Українська самооборона, загони УПА чи підрозділи дивізії «Галичина» прибули на Холмщину, щоб винищити поляків – це якоюсь мірою відповідає дійсності, бо поляки хотіли поголовно винищити українців. Як не трагічно, але то був час боротьби не на життя, а на смерть. Вина за загибель українців і поляків лежить на обох сторонах. Але, повторюю, без прийшлих загонів, українська людність Холмщини й Підляшшя була б знищена стовідсотково. Можна допус-

[91] Цит. за: M. Siwicki, вказ. праця, с. 55.
[92] Там само.
[93] Там само, с. 56.
[94] Там само.

тити, що навіть, якби польському підпіллю вдалося якусь кількість її «виштовхнути» за Буг, хоч це нереально було зробити за тодішніх обставин, і вона справді перейшла б лінію фронту, то неважко здогадатися, як сприйняли б її там совєтські власті.

Зараз вже опубліковані, не лише на Заході, а й в Польщі й Україні, спогади окремих учасників походів на Холмщину з метою захисту українського населення. Один з них, Іван Новосад («Стецько»), уроджнець села Гдешина на Грубешівщині розповів, як він, у складі загону «Ягоди» (Маріана Лукашевича), брав участь у відплатних акціях проти польських загонів і місць поселення поляків поблизу зруйнованих ними українських сіл[95].

Совєтське визволення. Залишатися чи виїжджати?

Із вступом совєтських військ під кінець другої декади липня 1944 р. на терени повересневої Польщі, ситуація змінилася. Совєтські війська однаково поборювали і українські незалежницькі, і польські патріотичні сили. В основному така, з дозволу сказати, «робота» лягла на плечі підрозділів, військових частин і навіть з'єднань НКВС. Вони всіляко підтримували каральні органи «народної Польщі», яка виникла проти волі більшості політичних сил держави, але завдяки зусиллям керівництва СРСР. Однак, у трикутнику – пролондонське підпілля, офіційна влада «народної Польщі» і совєтські політичні та військові власті – всі мали на меті ліквідацію «українських націоналістів», хоч у названому трикутнику два останні чинники намагалися також ліквідувати перший. Участь частин НКВС у поборюванні УПА та АК розпочалась відразу із вступом совєтських військ на терени Холмщини і прилеглі місцевості Галичини. Мені, тоді дев'ятилітньому хлопчакові, довелося бути свідком страхітливої трагедії галицького села Гільче, куди наша родина перебралася в першій декаді квітня 1944 р. У селі квартирувала сотня з куреня згаданого «Ягоди». Вдосвіта якогось дня під кінець серпня з усіх напрямів до села увірвався батальйон НКВС, укомплектований здебільшого представниками середньоазійських народів СРСР. Село спалили. Залишилися лише церква, хата-читальня, два двоквартирні будинки фільваркової служби, і, може випадково, ще якась одна–дві хати. Сотня відійшла, відстрілюючись, до найближчого лісу. За нею погоня не пішла. У селі захопили, кого вдалося, переважно старших чоловіків, вивели на сільське пасовище. Частину вибірково тут же розстріляли, мабуть для того, щоб відрапортувати, що у «важкому бою» знищили стільки-то «бандитів», а решту

[95] *Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії*, т. 1, ред. Б. Гук, Варшава 1994, с. 200–208 та ін.

забрали з собою. Ми ж змушені були вертатися на згарища до свого села, де люди провели решту часу до вивезення в радянську Україну[96].

Склалася цікава ситуація. В липні і на початку серпня в нашому і навколишніх селах совєтські військові політпрацівники з «ініціативи» місцевих активістів, а такі в будь-якому суспільстві завжди знайдуться, проводили сільські сходини за прилучення Холмщини до УРСР у вигляді окремої області, до якої входили б райони, починаючи від Південного Підляшшя й закінчуючи Засянням. Самі проекти створення такої області, підготовлені за завданням Микити Хрущова, як і його лист до Сталіна, як архівні документи, побачили світ уже в незалежній Україні. Згідно з проектом, передбачалося створити Холмську область у складі 8 районів загальною площею в 12 310 км^2 і населенням трохи більше 797 тис. осіб. За національним складом там мало бути близько 40% українців і росіян (очевидно русинів), 45,5% поляків, близько 12% євреїв і понад 3% інших. В основу розрахунків покладено результати переписів 1897 Російської імперії і 1921 рр. Польщі[97]. Ні розміри території, ні, тим більше, кількість і національний склад населення, подані в проекті, не відповідали дійсному становищу. По-перше, до складу області передбачалося ввести частину галицьких районів. По-друге, що стосується населення, то під час обох світових воєн його кількісний, а особливо національний склад, зазнав суттєвих змін. Передусім не стало практично євреїв, а відсоткове співвідношення між українцями й поляками також змінилось, цілком зрозуміло, не на користь перших.

Тоді ж по селах мітингували і збирали підписи за приєднання до УРСР. Виснажені й зневірені в будь-яку справедливість місцеві українці досить одностайно таку ідею підтримали, про що свідчить чимало їх письмових заяв. Ентузіазму додавало те, що василівська Ніна Кухарчук була дружиною Микити Хрущова, який, за слухами, дуже хотів приєднати Холмщину до материкової України. Національна свідомість холмщаків була значно нижчою від українців на інших західних землях, але вона пробуджувалася. Цьому пробудженню, як ніщо інше, на той час сприяла політика і правих, і лівих польських політичних сил.

З кінця липня по 3 серпня переважно на ім'я Микити Хрущова надійшло щонайменше 12 листів від жителів південно-східної частини Холмщини, з того ж Василева і з сіл в радіусі до 10–15 км від нього, з проханням включити їх, як і Холмщину загалом, до складу УРСР. Цілком зрозуміло, що стиль звернень був підказаний радянськими військовими політпрацівниками, але факти, викладені в них, відповідали

[96] З особистого архіву автора.

[97] Див.: В. Сергійчук, *Трагедія українців Польщі...*, с. 65–67.

дійсності[98]. Такі листи-прохання поступили з: Василева – 150 підписів, Дутрова – 85, Ласкова – 40, Жабча – 285, Потуржина – 89, Новосілок – 165, Долобичева – 330 і т. д.[99] У загальному зверненні від жителів Грубешівщини і Томашівщини говорилося, що 1944 р. приніс їм «ще більшу трагедію», ніж це було попередньо. Далі йшов перелік зруйнованих сіл і кількість замучених у них жителів. Зокрема, у зверненні зазначалося, що «повністю дотла спалено село Сагринь, де знищено більше 770 чоловік, Турковичі – 600 чоловік, Мірче – 160 чол., Новосілки – 120 чол., Ліски – 80 чол., Стенятин [в тексті – Стонятин – *Ю. М.*] – 63 чол., Телятин – 35 чол.»[100]. На цій підставі холмщаки, звертаючися до «батька Сталіна», просили його, щоб звільнив їх з неволі і з їхніми «землями, від століть українськими Холмськими землями [приєднав – *Ю. М.*] до материнської української землі СРСР»[101].

Але невдовзі становище змінилося прямо навпаки. Вже, коли совєтські службовці пересилали згадані листи Миколі Підгорному, призначеному «Головним уповноваженим уряду України по переселенню українського населення з території Польщі» (таким довгим було формулювання назви цієї посади), то у супровідній записці писали, що надсилають «12 листів українців, проживаючих на польській території, які просять переселити їх на територію Української РСР»[102], хоч насправді в листах йшлося про приєднання до неї, а не переселення. Лише в листах з Василева й Новосілок говорилося, що у випадку неможливості приєднання Холмщини до України, їх жителі просять перевезти їх туди[103].

Таким чином, дуже швидко рух за приєднання Холмщини до України уступив місце рухові за «добровільне» переселення. Опосередковано на це вказує згадана супровідна записка до листів-прохань холмщаків. Спроби Хрущова створити Холмську область зависли в повітрі. Невипадково Холм було обрано місцем створення Польського комітету національного визволення і проголошення ним звідти 22 липня 1944 р. маніфесту «До польського народу!». Було добре відомо, що ПКНВ – установа, яка за задумом керівництва СРСР, мала виконувати функції тимчасового уряду «народної Польщі», створено не 21 липня 1944 р., а раніше на теренах Радянського Союзу, під особистим суворим контролем Сталіна. То чому ж місцем його проголошення обрано Холм? Тому, як сказала колись Ванда Василевська, проживаючи в Києві, знаному українському

[98] Там само, с. 83–93.
[99] Там само.
[100] Там само, с. 91–92.
[101] Там само, с. 92.
[102] Там само, с. 83.
[103] Там само, с. 85, 88, 90.

полоністові Павлові Калениченкові, щоб ні в кого не було сумніву, до якої держави мала належати Холмщина[104].

Спроби примирення з польським підпіллям

Як склалася доля решти українців, що залишилися в Польщі, а в нашому випадку, передовсім холмщаків? Тепер це вже достеменно відомо. Радянський Союз всіляко підтримував зміцнення ладу «народної демократії» в Польщі, який там сам насадив. А це вимагало подолання опору тих польських політичних сил, які того не хотіли, а також українських національно-визвольних сил, які діяли в південно-східних регіонах країни. Обидва незалежницькі чинники – польський і український – перебували між собою у стані конфлікту. Спроби пошуку примирення мали місце ще під час війни. Вони виходили з українського боку. Польською стороною пропозиції здебільшого не сприймалися. А якщо й сприймалися, то виключно з тактичних міркувань. Так, на початку березня 1943 р. УДК в Грубешеві вирішив вступити у переговори з польськими підпільниками, щоб запобігти поширенню хвилі протистояння між українцями й поляками. Ініціатором тодішніх переговорів виступив вже згаданий Яків Войнаровський (Гальчевський) – колишній полковник армії УНР, потім офіцер ВП, командир батальйону під час Вересневої кампанії. З польського боку в переговорах взяв участь д-р Кульчицький. Польська сторона офіційно згодилася з пропозицією припинити взаємне винищення. Формально сторони погодилися не втручатися у справи одна одної. Українська самооборона отримала наказ від УДК не здійснювати акцій проти поляків. На пропозицію української сторони спільно виступити проти німецьких окупантів польська сторона не погодилася. Спроба налагодити співпрацю чи бодай примирення через два тижні закінчилася нападом на її ініціатора Войнаровського, якого підступно вбито[105].

Згадана спроба подолання українсько-польського конфлікту була однією з перших у роки війни, але далеко не останньою. Вони мали місце особливо після вступу совєтських військ на територію Польщі. Про них на Грубешівщині написав польський журналіст Генрик Пайонк в нарисах «Вестерн в Грубешеві» та «Співпраця ВіН з УПА»[106]. У першому випадку йдеться про спільний напад 120 вояків УПА і 25 вояків АК 28 травня 1945 р. на гарнізони совєтського батальйону НКВС і польської служби безпеки, приміщення місцевого комітету Польської робітничої партії та пошту в Грубешеві. Мету нападу Пайонк вбачає – з польського боку – го-

[104] З особистого архіву автора.

[105] Є. Пастернак, вказ. праця, с. 274; Р. Коваль, *Українсько-польські стосунки в долі полковника армії УНР*, «Шлях перемоги» 2003, 27 III – 2 IV, с. 10.

[106] H. Pająk, *Za samostijną Ukrainę*, Lublin 1992, c. 51–57, 67–72.

ловним чином, у звільненні 15 аківців, що утримувалися в місцевій в'язниці, а з українського – крім звільнення упівців, що теж перебували там, у спробі поквитатися «з підрозділами совєтських і польських військ, що докучали [загонам УПА – *Ю. М.*] численними нападами, а також ліквідувати повсюдно ненависну переселенську комісію»[107].

Внаслідок спільної атаки вбито 15 совєтських і польських військовиків, визволено 20 в'язнів, зруйновано будівлю польської служби безпеки, спалено 6 житлових будинків, знищено документи ПРП. На думку польського журналіста, крім того, були ще два суто політичні наслідки нічного нападу. По-перше, «народно-демократичні власті» повинні були зрозуміти, що місцевими силами їм не подолати опору українсько-польського підпілля й налагодити свою діяльність. По-друге, що стосувалося виключно польського підпілля, «у світ пішла радісна звістка», що «запродані імперіалістичним зазіханням англосаксів прихильники поміщицької Польщі у свосму злочинному засліпленні не зупинилися перед збройною співпрацею із вбивцями з-під знаку тризуба!»[108]. На думку Генрика Пайонка: «Акція на Грубешів стала бойовим вивершенням співпраці УПА з польським підпіллям»[109].

Опинившися поза законом у власній державі, польське незалежницьке підпілля волею-неволею йшло хоч на тактичну співпрацю з УПА. Щоправда, у цій справі, як на мене, варто розрізняти становище польських і українських підпільників хоча б у тому, що метою польсько-радянських акцій проти УПА була їх фізична ліквідація з наступним розв'язанням «українського питання» як такого. Що ж стосується польського підпілля, то воно, йдучи на тактичну співпрацю з українським, з одного боку, вважало існуючий стан справ тимчасовим, що подальше життя підтвердило, а – з іншого – воно не мало наміру відступати від політичної лінії на територіальну цілісність польської держави ні за яких обставин.

Тим не менше, протягом 1945–1946 рр. мали місце подальші спроби нав'язати контакти між УПА і ВіН, що виявив великий судовий процес 1947 р. проти керівників Люблінського округу ВіН, звинуваченого у співпраці з УПА. В матеріалах звинувачення значилися обміни документами, зв'язківцями. Фігурувало навіть прийняття представника Української Головної Визвольної Ради, який нібито просив допомоги у пересилці матеріалів до Лондону, а також встановлення контактів на рівні керівництва УГВР і ВіН[110]. Важко сказати, чи такий факт мав місце, але восени 1945 р. велася переписка між керівником оперативного відді-

[107] Там само.
[108] Там само, с. 55.
[109] Там само, с. 52.
[110] Там само, с. 67.

лу УПА та терені Холм – Володава – Біла Підляська «Кригою» та його польським відповідником «Дзіритом» про налагодження взаємодії[111].

Підсумовуючи сказане про спроби польсько-українського порозуміння під час війни та по її закінченні, можна сказати, як вважає польський історик українського походження Роман Дрозд, що «з обох боків почала формуватися думка про потребу припинити подальшу боротьбу, а навіть розпочати взаємні переговори»[112]. Далі вчений констатує, що «навесні 1945 р. дійшло до локального порозуміння між АК – ВіН та УПА на південно-східній Люблінщині. Подібного порозуміння досягнуто восени 1945 р. на Підляшші. Внаслідок цього не лише розмежовано сфери впливу й взято зобов'язання до взаємодії в боротьбі з УБ [служба безпеки – *Ю. М.*], КВБ [Корпус внутрішньої безпеки – *Ю. М.*] і НКВС, але також постановлено припинити взаємні напади на польські та українські села». Більше того, в грудні 1945 р. польська сторона пообіцяла українській допомогу в уникненні насильницького виселення[113]. На думку деяких польських вчених, підпільне польське керівництво вважало, що виселення українців з Польщі (очевидно з Західної Галичини) на перспективу може унеможливити повернення їй Львова[114].

Мали місце в ті часи непоодинокі випадки провокацій з боку совєтських військ НКВС з метою підсилити польсько-українську ворожнечу, щоб потім розправитися як з українським, так і польським підпіллям. Яскравим прикладом цього служить те, що сталося в містечку Динові між Перемишлем і Ряшевом (це вже не Холмщина, але випадок показовий). У цій місцевості українські й польські підпільні загони в силу домовленості на той час не здійснювали нападів на польські чи українські села. Енкаведисти напали на Динів під виглядом загону УПА (до речі, на теренах Західної України діяло чимало таких псевдозагонів). Польське населення вчинило опір і викликало на допомогу військо. Батальйон, що надійшов з допомогою, приступив до знищення «бандерівців». Перед загрозою повної ліквідації підрозділу НКВС, його командир рішився на розпачливий крок – деконспірацію. Через кілька днів навколишні польські села, які також надавали допомогу Динові, були зруйновані совєтськими енкаведистами й польськими убівцями, знову ж таки під виглядом «бандерівців», а їх жителі вивезені[115]. А ось про що говорилося

[111] Там само, с. 68–72.

[112] R. Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001, с. 40.

[113] Там само, с. 41.

[114] G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny. Współpraca AK – WiN i UPA. 1945–1947*, Warszawa 1997, с. 85–121.

[115] Там само, с. 163; R. Drozd, вказ. праця, с. 40.

в інструкції ЦК ПРП з 1945 р. за № 1/25/45/Z щодо подібних випадків: «Всіма інцидентами між поляками й українцями на прикордонні потрібно нехтувати. Можна навіть провокувати інциденти. Наша справа на тому нічого не втратить. Зброя українців спрямована виключно проти фашистів з АК. У порозумінні з НКВС не допускати, щоб військо чи міліція інтервеніювали у цьому напрямку»[116].

Оскільки насилля не приносило бажаних результатів, то 24 липня 1946 р., тобто в час, коли практично переселенська акція українців до УРСР вичерпала себе, з ініціативи прем'єра Едварда Осубки-Моравського було скликано нараду представників уряду й визначених властями представників українців з Краківського, Люблінського і Ряшівського воєводств. Українські представники заявили, що «українці не збираються залишати своїх земель і хочуть користуватися усіма правами, а також переносити всі труднощі, зв'язані з приналежністю до польської держави». Разом із тим, вони висунули ряд вимог, таких як: свобода віросповідання, відкриття українських шкіл, відновлення української кооперації, відміни всіх майнових обмежень щодо українців, амністії тощо. Власті відповіли відмовою. «Місце українця – в Україні», – як було їм сказано[117].

Висновки

Загально відомо, що загалом з Польщі до УРСР протягом 1944–1946 рр., у відповідності з Угодою про обмін населенням від 9 вересня 1944 р., переселено близько півмільйона українців, у тому числі майже 200 тис. холмщаків. У півтори разів більше вивезено з України до Польщі поляків. Переселенці в обох напрямках зголошували свою «добровільність» під тиском обставин та всілякого «сприяння» державних властей обабіч кордону. Тодішня Польща будь-що хотіла позбутися від зненависнілих українців. Що ж до вивезення поляків з України, то, крім їх природного бажання вирватися з «совєтського раю», компартійні власті переслідували, вочевидь, мету коштом «перевіреного елементу» зміцнити у повоєнній Польщі прошарок тих, хто орієнтувався на формування суспільно-політичного ладу за зразками СРСР. Щоправда, останнє виявилося утопією.

Окупація Холмщини Німеччиною, спроби українців за допомогою окупантів відродити українське життя не оправдалися, оскільки це не входило у розрахунки завойовників. Їм було вигідно утримувати стан напруги між українцями й поляками. Визволителі із сходу здійснювали таку ж саму політику. Позиції обох потуг спричинилися до кривавого українсько-польського протистояння, так само, як і в інших регіонах

[116] G. Motyka, R. Wnuk, вказ. праця, с. 40.
[117] R. Drozd, вказ. праця, с. 42–43.

етнічного пограниччя, що наклало глибокий відбиток на стосунки між обома народами, які тяжіють над нами до сьогодні.

Хочу зазначити, що все тут сказане, ніякою мірою не свідчить про якусь полонофобію автора. Навпаки, я щиро вболіваю над долею обох сусідніх, споріднених народів, у минулому порізнених взаємними упередженнями. Протягом попередніх років в Польщі відбулося широке відзначення 60-ліття волинської трагедії поляків. Пам'ять загиблих вимагає того, щоб її вшанувати. Але таке вшанування не повинно породжувати нового витоку відчуженості. Було б верхом людської несправедливості вважати волинську трагедію виокремленим історичним явищем, за яке несуть відповідальність виключно українці та їх військово-політичні організації в особі ОУН і УПА.

На превеликий жаль, історія подій на Волині під час Другої світової війни поки що досліджена однобічно. Її вивчення в Україні щойно розпочинається. Сказане підтверджується й десятьма спільними науковими семінарами «Україна – Польща: важкі питання», що закінчилися декілька років тому, іншими форумами. З польського боку є численні публікації, достатньо аргументовані. Але, на жаль, однобічно. Причому особливий наголос ставиться на українській ініціативі в розпалюванні конфлікту й на масовому знищенні поляків. Проте, завуальовано говориться про причини конфлікту і практично відкидається знищення українців поляками.

Що ж стосується Холмщини, то про цей регіон не лише з польського боку, але й з українського попередньо мало згадувалося. Хоч те, що там творилося ще до подій на Волині, перевертає будь-які уявлення. Етнічна чистка тут передбачалася заздалегідь і незалежно від того, сталася б трагедія на Волині чи ні. Українці Холмщини мали або мали стати римо-католиками і, відповідно поляками, або їх там не повинно бути взагалі. Непокірливі повинні були залишити ці терени або там загинути. Така гірка правда, що стосується регіону.

Можна зрозуміти польських вчених, політиків, коли вони вболівають за загиблими поляками й тими, хто змушений був покинути Волинь чи Східну Галичину, їх нащадками. Але при тому вони не повинні забувати, що ті, кого вбивали поляки, такими самими жорстокими методами, також були людьми, мали свою національну й релігійну гідність, зрештою, мали право на життя. Проведені останнім часом наукові заходи – в Україні і в Польщі – засвідчують, що пошук шляхів до подолання негативних стереотипів продовжується. Хоч процес не обіцяє бути легким. Важливий вклад у цей процес вносять семінари «Україна – Польща: важкі питання».

Як на мене, то ми – українці – намагаємося постійно доганяти події. Поряд з іншим, це проілюстрували заходи по відзначенні 60-ліття волинської трагедії. В Україні політики заговорили про неї лише за кілька місяців до трагічного ювілею, підштовхуючи науковців до поспішних висновків. Те, що сталося навколо волинської трагедії, мало кінець-кінців змусити політиків України замислитися над тим, куди рухається наша держава, перейти від багаторічних розмов про єдність суспільства до їх втілення у життя. Польський політикум давним-давно розпрощався з ідеологічними нашаруваннями тоталітарного режиму. Є поляки – не червоні, не реакційні. Просто поляки. Українське суспільство, на жаль, продовжує жити недомовками. Нічим іншим, як перешкодою на шляху подолання розколу суспільства не можна назвати зволікання питання про прийняття закону щодо визнання УПА в загальнодержавному масштабі як сили, яка боролася за утвердження української державності. Такий крок, з одного боку, згуртував би суспільство, а з іншого – наші сусіди й друзі зрозуміли б, хто ми, які наші витоки.

Минулого року в Україні мали відбутися широкомасштабні заходи з нагоди 60-річчя початку депортації українців з Польщі. Пройшло кілька конференцій – у Львові, Тернополі, Рівному, Києві. Але вони виглядали досить млявими. Фактично держава самоусунулася від цих заходів, а що більше – не дбала, щоб якісь заходи, у погодженні з польською стороною, провести на теренах, звідки вивезено українців, а багатьох з них там знищено. Звідси всі наші біди як всередині держави, так і на міжнародній арені. Нам потрібно не звинувачувати польську сторону в тому, що сталося під час війни, доводити, хто раніше розпочав чи хто кого більше знищив, а аргументовано, на державному рівні, конструктивно показувати свою позицію. Видається, важку українсько-польську спадщину можна подолати швидше, якщо українська держава (тобто всі члени суспільства) перейметься власними національними вартостями. Це ніколи нікого не образить, але засвідчить, що ми позбуваємося почуття меншої вартості. Польська сторона, треба сподіватися, зрозуміє українську. І на шляхах конструктивної співпраці обидва суспільства зуміють знайти дорогу до поєднання, як це зробили ті ж поляки з німцями чи німці з французами. Шлях єдиний: взаємне примирення, взаємне вибачення. Іншого, просто, немає, якщо представники України й Польщі бажають добра своїм народам, то вони повинні шукати те, що нас єднає.

Зміна влади в Україні внаслідок Помаранчевої революції, а також активна підтримка подій в Україні з боку Польщі вселяє надію, що нам спільними зусиллями колись вдасться подолати трагічну спадщину у міжлюдських українсько-польських відносинах, як це діється на рівні міждержавних стосунків.

Міхал Клімецький

Етнічно-демографічні зміни на Волині та у Східній Галичині у роки Другої світової війни

На початку 30-х років XX ст. чотири південно-східні воєводства II Речі Посполитої (Волинське, Львівське, Тернопільське і Станіславське) населяло близько 8605,9 тис. людей, у т. ч. 2773 тис. поляків, 4751 українців і 924 тис. євреїв. Українці проживали також у Підляському, Люблінському та Краківському воєводствах, всього близько 401 тис. осіб. На Волині проживало бл. 2 085 600 населення, 347 тис. з яких розмовляли польською мовою, 1418 тис. – українською, а 174 тис. користувалися їдишем і гебрайською мовою. Навесні 1938 р. на Волині проживало 2413 тис. населення, у т. ч. близько 390 тис. поляків[1].

У 1939–1945 рр. південно-східні воєводства кілька разів змінювали адміністративну й державну приналежність. Із середини жовтня 1939 до літа 1941 рр. цими територіями управляли установи, створені совєтською державою, згодом, аж до літа 1944 р. вони перебували під німецькою окупацією, а згодом знову були зайняті Червоною армією і включені до складу радянської України. У кожен із вищезгаданих періодів мали місце масові убивства та злочини проти польського, українського й єврейського населення.

Найважливішими подіями й заходами, що мали своїм наслідком втрати серед цивільного населення та зміну етнічного складу Волині та Східної Галичини були:

- арешти, депортації і вбивства, що проводились совєтськими установами у період з осені 1939 до літа 1941 рр. та від літа 1944 р.
- арешти, вбивства, пацифікації і вивезення на примусові роботи, здійснювані німецькими окупаційними установами з літа 1941 до літа 1944 рр.
- антипольська акція Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Української Повстанської Армії (УПА) у період з весни 1943 до літа 1944 рр.

[1] W. Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych)*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1988, c. 73–77; Cz. Piotrowski, *Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu*, Warszawa 2002, c. 14; T. Piotrowski, *Poland's Holocaust*, Jefferson – London 1998, c. 353. Натомість А. Айненкель вважає, що 1 вересня 1939 на описуваних територіях 4 південно-східних воєводств проживало 7929 тис. людей: 56,5% (4474 тис.) українців, 32,6% (2583 тис.) поляків і 7,7% (612 тис.) євреїв; див.: A. Ajnenkiel, *Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, т. 1, Warszawa 1998, c. 20.

– захисні і відплатні акції польської самооборони і підрозділів Армії Крайової, спрямовані проти українців, що належали до ОУН, УПА та проти українських сіл,
– репатріація польського населення, що розпочалася у другій половині 1944 р.

Демографічні та етнічні зміни мали також інші причини. Трагічний слід на цивільному населенні залишили воєнні операції на Волині та у Східній Галичині восени 1939, влітку 1941 та влітку 1944 рр. Не можемо також оминути факту, що дуже багато чоловіків було мобілізовано до Війська польського, а згодом до Червоної армії. Представники місцевих громад добровільно вступали до підрозділів Армії Крайової, Української Повстанської Армії, 14. дивізії СС «Галичина» (у квітні 1943): SS-Schützen-Division „Galizien", і значно меншою мірою до совєтських партизанських загонів. Частина з них полягла або потрапила у німецький і совєтський полони, що у такому випадку мало своїм наслідком або смерть, або багаторічне табірне ув'язнення. Після завершення воєнних дій, ті, хто опинився на Заході Європи, не завжди поверталися у рідні краї. Солдати АК, котрі не загинули, пробиралися на центральні або західні землі Польщі.

Період воєнних дій у 1939 р. та першої совєтської окупації 1939–1941 рр.

Під час боїв 1939 р. у польській армії служило, за приблизними даними, близько 106–120 тис. українців, мобілізованих у більшості у 4 південно-східних воєводствах. Слід погодитись із запропонованим Вальдемаром Резмером підрахунком полеглих українців: близько 7,8 тис. осіб. Натомість у німецький полон потрапило близько 60 тис., а у совєтський – 20 тис. солдатів ВП української національності[2].

У совєтських таборах для військовополонених опинилося близько 180 тис. солдатів Війська польського всіх рангів. Важко нині визначити, де вони раніше проживали й були мобілізовані. На Волині й у Східній Галичині у совєтський полон потрапило близько 6385 офіцерів, у т. ч. 1181 професійний. З територій, приєднаних до СРСР, походило близько 40 тис. рядових та сержантів нижчого рангу, яких відносно швидко було звільнено із таборів. У Генеральне Губернаторство було відправлено

[2] W. Rezmer, *Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 4, Warszawa 1999, c. 24; M. Krotofil, *Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym* [у:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, c. 120; W. Włodarkiewicz, *O mobilizacji Wojska Polskiego w Małopolsce Wschodniej w 1939 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości" 1998, т. XXXIX, c. 221 та наст.

48 тис. полонених. Понад 21,8 тис., переважно офіцерів Війська польського, Корпусу охорони прикордоння та співробітників поліції, було залишено в таборах для військовополонених та в'язницях, а згодом, рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., розстріляно. У Катині, Харкові і Мєдноє були страчені близько 14 600 полонених[3]. Решту утримували у таборах праці і таборах для полонених, з яких вони виходили на свободу на підставі т. зв. амністії, після підписання у 1941 р. договору Сікорський – Майський. Вони вступали до Польських збройних сил, а пізніше також до 1. Дивізії ім. Тадеуша Костюшка та 1. Армії. Менш масово потрапляли до Червоної армії. Близько 5000 українців опинилися у Польських збройних силах на Заході, перш за все у II Корпусі і брали участь у боях, зокрема під Монте Кассіно[4].

Вбивства представників цивільного населення, польських солдатів і поліцейських на Волині та у Східній Галичині розпочалися у вересні 1939 р. Здійснювали їх солдати Червоної армії і совєтських служб, а також члени прокомуністичних партизанських загонів, українських націоналістичних організацій та грабіжницьких банд, що складалися з представників різних національностей[5]. Незважаючи на безсумнівний значний доробок польської та української історіографій у питаннях подій осені 1939 р., нам не вистачає, зокрема, достатньо прозорої статистичної картини людських жертв, у т. ч. тих, що стосуються польської, української та єврейської громад 4 південно-східних воєводств[6]. Знаємо, що найбільшого розмаху, акції спрямовані проти поляків набрали у Любомельському, Володимирському, Рівненському, Дубненському, Кременецькому та Сарненському повітах. За даними досліджень Владислава

---

[3] J. Sziling, *Decyzja Biura Politycznego WKP(b) z 5 marca 1940 roku, Charków, Katyń, Twer. W sześćdziesiątą rocznicę zbrodni*, red. A. Kola i J. Szyling, Toruń 2001, c. 16.

[4] Z. Karpus, *Straty ludności na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 5, Warszawa 1999, c. 156; K. Kondratiuk, *Straty ludności na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 5, Warszawa 1999, c. 161 та наст.; І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953*, т. 1, Київ 1994, с. 152. W. Rezmer, вказ. праця, с. 24; Аппельбаум оцінює кількість польських полонених у совєтській неволі на близько 230 тис.; A. Appelbaum, *Gułag*, Warszawa 2003, c. 399.

[5] А. Руккас, *Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939)* [у:] *Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*, Львів 2003, с. 119–139 (*Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 10).

[6] Певну інформацію, фрагментарну й неповну, що стосується акцій, спрямованих проти цивільного населення, які мали місце восени 1939 знаходимо у роботах, присвячених ходові воєнних дій на території Західної України; див., зокрема: Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni 1939. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1994; W. Włodarkiewicz, Lwów 1939, Warszawa 2003; М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, *1939. Західні землі України*, Львів 1999.

і Еви Семашків на Волині загинуло в той час щонайменше 1136 осіб польської національності, в т. ч. 353 особи, які правдоподібно не були вихідцями з цих земель (перш за все біженці з Центральної Польщі)[7]. Можемо також припускати, що з подібним наслідком відбувалися події у вересні й жовтні 1939 р. у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах. Також певна кількість українців загинула у сутичках з польськими військовими підрозділами та поліцією, які пробували протистояти заходам, спрямованим проти польських установ і суспільства.

Після включення Волині й Східної Галичини до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, нова адміністрація розпочала широкомасштабні репресивні заходи, спрямовані проти цивільного населення. Арешти колишніх державних службовців і працівників органів самоврядування, військових, поліцейських, активних членів партій та громадських організацій, духовенства, військових осадників, власників більших ремісничих майстерень, магазинів, кам'яниць, фабрик і поміщицьких маєтків мали місце вже восени 1939 р. До числа цих арештованих приєдналися особи, що належали до відносно легко вистежених і розгромлених структур польського підпілля.

У лютому 1940 р. розпочалися масові депортації населення, переважно у північно-східну європейську та азіатську частини СРСР, що тривали до літа наступного року. На початку 1940 р. з Волині та Східної Галичини було вивезено 89 062 особи, у т. ч. бл. 80% поляків. У червні 1940 р. депортацією було охоплено 52 617 осіб (зі Львова бл. 30 тис.). Однак, у цьому випадку це були у більшості біженці із західних та центральних земель II Речі Посполитої, перш за все євреї (близько 85% депортованих), які не хотіли або не могли репатріюватися на територію Генерального Губернаторства. У червні 1940 р. совєти також заарештували 9275 осіб. Остання хвиля вивезень мала місце пізньою весною 1941 р. Стосувалася вона, згідно з рішенням, підписаним 21 травня Лаврентієм Берією, українців, які до 1939 р. мали польське громадянство. На підставі цього рішення було вивезено бл. 12,4 тис. осіб[8]. Загалом депортаціями було охоплено 315 тис. польських громадян, у т. ч. бл. 150 тис. мешканців Волині. Найбільшою національною групою серед депортованих були поляки. Лише частина з них отримала можливість вийти з місць заслання і таборів на підставі т. зв. амністії, передбаченої договором Сікорський

[7] W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, т. II, Warszawa 2000, c. 1035; див. також: W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*, Toruń 2003, c. 43.

[8] S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje w Związku Radzieckim*, Toruń 2004, c. 219, 223, 231, 246, 266; Z. Karpus, вказ. праця, с. 153; І. Білас, вказ. праця, с. 153–154.

– Майський 1941 р., та виїхати з СРСР. Після смерті Сталіна тим полякам, які вижили у надзвичайно важких умовах місць поселення і таборів, дано можливість виїзду на постійне проживання до Польщі. Менш масово вони повертались у місця проживання 1939–1941 рр.

Все ще відкритою залишається відповідь на питання, скільки біженців з центральної і західної Польщі встигло осісти у Східній Галичині та на Волині. Знаємо, що окрім депортованих на Схід, з цих територій репатріювалися, згідно з радянсько-німецьким договором 1939 р., в Генеральне Губернаторство. У квітні – червні 1941 р. репатріацією було охоплено бл. 66 тис. осіб, у т. ч. бл. 3,2 тис. німців і бл. 1,6 тис. євреїв[9].

Значне спустошення спричинив також, проведений навесні 1940 р. призов до Червоної армії чоловіків віком від 18 до 50 років. В його результаті до лав ЧА, за даними Історичної комісії Польського головного штабу у Лондоні, призвано близько 150 тис. польських громадян різних національностей[10]. У масштабі Волині й Східної Галичини це могло бути кілька десятків тисяч осіб. Групу подібної чисельності було забрано після початку німецько-радянської війни і також включено до Червоної армії. В її лавах вони брали участь у воєнних діях[11].

Першу совєтську окупацію завершує знищення в'язнів, проведене у червні – липні 1941 р., після нападу Німеччини на СРСР. Навесні того року на Волині та у Східній Галичині у в'язницях утримувалися бл. 21 тис. осіб, у більшості визнаних членами підпілля або ворогами совєтської влади. Після початку воєнних дій, згідно з прийнятими інструкціями, передбачалося відправити всіх углиб СРСР. Тих, кого з різних причин не можна було евакуювати, розстрілювали у камерах, на в'язничних подвір'ях, у лісах і під час перевезення на схід. У Львові знищено понад 4000 в'язнів, у Луцьку 2073 в'язні. Масові вбивства мали місце також і в інших в'язницях, зокрема у Тернополі, Станіславі, Володимирі, Дубні й Рівному. Під час переведення в'язнів з Чорткова на схід, конвоїри вбили всіх 954. За дуже приблизними, напевно заниженими оцінками, лише на території Волині знищено бл. 5000 в'язнів всіх національностей. Для Східної Галичини ця цифра напевно є більшою. Під час евакуації в'язнів, деяким із них вдалося втекти. Під час німецького бомбардування з поїзду втекло бл. 300 осіб, яких раніше утримували

[9] Z. Karpus, вказ. праця, с. 153.

[10] Оминаю тут невідповідне міжнародному праву та волі частини мешканців Західної України надання їм декретом Президії Верховної Ради СРСР совєтського громадянства. Декрет було опубліковано 29 листопада 1939.

[11] W. Filar, *Wołyń...*, с. 45–46; Z. Karpus, вказ. праця, с. 157; W. Wielhorski, *Losy Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956)*, Londyn 1956, с. 13; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, Londyn 1950, т. III, *Armia Krajowa*, с. 31–32.

у в'язниці в Коломиї. Правдоподібно це була найбільша одноразова втеча в'язнів[12].

Натомість, плановану евакуацією із Східної Галичини та Волині було охоплено, головним чином, прибулих на ці землі після вересня 1939 р. совєтських чиновників і функціонерів, партійних працівників та їхні сім'ї. У спішно організованих і відправлених на схід транспортах з евакуйованими знайшли собі місце лише деякі представники місцевих громад. Частина з них загинула під час німецьких бомбардувань. Інші були вбиті совєтськими функціонерами по дорозі або після прибуття на місце призначення (напр., Петро Франко).

Кільканадцять місяців присутності совєтських установ на Волині та у Східній Галичині принесли місцевим громадам значні втрати. У величезній мірі була знищена польська політична, економічна та інтелектуальна еліти. У 1942 р. Головне командування Армії Крайової визнало цей стан за найсерйознішу перешкоду в організації військового та цивільного підпілля на південно-східних землях II Речі Посполитої після їх окупації Німеччиною. Перша радянська окупація дуже болюче вдарила також по українській та єврейській елітах. На їх повне знищення ще напередодні літа 1941 р. совєтським установам не вистачило часу.

У період з осені 1939 по літо 1941 рр. совєтські державні й партійні чиновники, військові командири, а також місцеві революційні комітети довели також до значного матеріального спустошення. Перебирали на баланс і знищували бібліотеки, фонди мистецьких творів та палаци й двори, деякі костели, монастирі й каплиці. Було знищено старовинні парки, які вирощувалися впродовж поколінь. Під різними претекстами грабувалось майно органів самоврядування та приватне майно, в т. ч. навіть меблі й кухонне обладнання. Знищувалися будинки, які займали військові частини та совєтські установи.

Німецька окупація 1941–1944 рр.

Групою населення, яка зазнала трагедії в період німецької окупації, у першу чергу були євреї. Їх становища не можна порівняти з долею жодної іншої громади. Вся єврейська громада Волині та Східної Галичини, яка залишилася у місцях проживання, з лишень невеликими винятками, була знищена німецькими окупаційними установами. Шанс зберегти життя отримали лише ті, котрі внаслідок мобілізації потрапили до лав Червоної армії, встигли евакуюватися влітку 1941 р. вглиб СРСР або

[12] W. Filar, *Wołyń*..., с. 48; Z. Karpus, вказ. праця, с. 156–157; K. Kondratiuk, вказ. праця, с. 171; A. Appelbaum, вказ. праця, с. 389–391.

невелика кількість тих, які залишались у криївках або у партизанських загонах.

Уступаючи на територію Волині та Східної Галичини німці організували апарат насильства, спрямований проти польських верств, які тоді вважалися керівними й такими, що формували суспільну думку. У кожному з колишніх воєводств було організовано арешти, якими охоплювали, зокрема, викладачів навчальних закладів різних рівнів, юристів, місцевих політиків, діячів самоврядування й громадських діячів, журналістів, а також відставних військових, яким вдалося уникнути совєтських арештів чи депортацій. Здійснені ще влітку 1941 р. арешти, що поєднувалися з розстрілами, торкнулися від кількох до кільканадцяти тисяч осіб[13]. Поступово німецький терор ставав більш обдуманим і спеціалізованим, спрямованим, м. ін., на ліквідацію цивільних і військових заходів підпілля як польського, так і українського, совєтського партизанського руху, а також економічний визиск захоплених територій. З часом, становище у якому опинилися німці, які несли поразки на східному фронті і за всяку ціну хотіли зберегти відносну рівновагу в його тилу, дало можливість польським і українським явним і підпільним установам укладати з місцевими окупаційними комендантами невідкладні й обмежені порозуміння. Метою таких порозумінь був захист власного населення й отримання переваги над рештою противників. Слабкість підрозділів польської самооборони була причиною того, що вона інколи приймала допомогу совєтських партизанів. Обговорення проблематики впливу німецьких окупаційних установ і совєтських партизанських загонів на польсько-український конфлікт не є метою даного реферату. У цьому місці слід зауважити лише те, що в кінцевому підсумку німці й совєти, передаючи навіть незначну кількість зброї, загострили хід польсько-українського конфлікту, одним із наслідків чого було збільшення кількості жертв серед цивільного населення, а також розмірів матеріальних збитків, у т. ч. у вигляді повністю знищених сіл, костелів та каплиць.

Перші вбивства поляків, здійснені українськими націоналістами й поліцейськими української національності відмічено уже на початковому етапі німецької окупації. До кінця 1942 р. на Волині загинуло щонайменше 340 осіб, у т. ч. 230 відомих за прізвищами. У січні й лютому 1943 р. на Волині вбито 398 осіб, у т. ч. 310 відомих за прізвищами[14]. Кількість антипольських акцій ОУН-УПА на Волині зростає, починаючи з

[13] Наприклад, 8 і 9 серпня 1941 у Станіславі і околицях було заарештовано понад 800 осіб. Їх було розстріляно у ніч з 14 на 15 серпня 1941 у Чорному лісі поблизу Угринова; див.: S. Jastrzębski, *Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939–1941*, Warszawa 2004, c. 61.

[14] W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane...*, c. 1038.

березня 1943 р., а свого апогею досягає у липні – серпні цього ж року. Вони набирають характеру добре запланованих, координованих дій, метою яких є усунення польського населення шляхом його фізичного знищення або спричинення його втечі з місць проживання в Генеральне Губернаторство. Вони триватимуть з меншим напруженням до кінця німецької окупації та у перші місяці чергової совєтської окупації. Всього в результаті діяльності українських націоналістів на Волині було вбито бл. 60 тис. поляків, у т. ч. понад 18 тис. відомих за прізвищами. У боях, із зброєю в руках полягло щонайменше 262 солдати загонів Армії Крайової і самооборони. Серед неназваних раніше жертв також 847 українців, у т. ч. 287 відомих за прізвищами та 342 чехи, у т. ч. 312 відомих за прізвищами, противників дій ОУН-УПА[15]. Були серед них і такі, що надавали допомогу полякам.

Масові вбивства поляків у Східній Галичині розпочалися навесні 1944 р. Дослідження цієї проблеми є менш глибокими, ніж ті, що стосуються Волині. У польській літературі найчастіше називається як мінімальна кількість бл. 9500 вбитих на цій території поляків, у т. ч. у 1943–1944 рр. бл. 8820[16]. Деякі публікації натякають на те, що вона є значно занижена і можливо сягає 20–22 тис. вбитих поляків[17]. Слабкою стороною багатьох, хоча й не всіх, публікацій на цю тему є слабка, подекуди навіть прямо дефектна дослідницька база. Із дослідження Станіслава Ястшембського, що вимагає ґрунтовної верифікації, випливає, що у 1939–1946 рр. у Станіславському воєводстві членами ОУН-УПА було вбито щонайменше 7835 осіб, а правдоподібно понад 30 тис.[18]

Антипольська акція ОУН-УПА викликала масову втечу польського сільського населення у міста й містечка Волині та Східної Галичини,

[15] Їх же, *Ludobójstwo dokonane...*, с. 1045, 1054, 1056–1057, 1079; G. Hryciuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 5, Warszawa 1999, с. 280–281; див. також: S. Makarczuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 5, Warszawa 1999, с. 309 і наст. Хід подій, м. ін.: Я. Ісаєвич, *Холмсько-волинська трагедія: її передумови, перебіг, наслідки, Волинь і Холмщина...*, с. 3 і наст.; W. Filar, M. Klimecki, *Stosunki polsko-ukraińskie: kronika wydarzeń na Wołyniu w Galicji Wschodniej 1939–1945* [у:] *Polska – Ukraina trudna odpowiedź*, Warszawa 2003, с. 62 та наст.

[16] G. Hryciuk, *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej (1939–1945)* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 6, Warszawa 2000, с. 300; G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, с. 165; див також: A. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947*, Kraków 1998, с. 242.

[17] J. Kęsik, *Ogólny bilans strat ludności w wyniku polsko-ukraińskiego konfliktu narodowościowego w latach II wojny światowej* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 9, Warszawa 2002, с. 41.

[18] S. Jastrzębski, вказ. праця, с. 456.

а згодом далі – у Генеральне Губернаторство. Спочатку установи польської підпільної держави та командування Армії Крайової протидіяли цьому рухові за допомогою звернень, рекомендацій і наказів, побоюючись його демографічних і політичних наслідків. Не змігши гарантувати безпеки польських сіл і містечок, у кінцевому підсумку неохоче апробували виїзди. У польській літературі появляється кількість бл. 300 тис. біженців до 14 червня 1944 р., що базується на підрахунках, здійснених Головним командуванням АК[19].

На маргінесі описуваних подій все ще залишається невирішена проблема, чому власне на Волині, а не у Східній Галичині мали місце найбільші злочини проти польської громади. Рівень польсько-українського антагонізму напередодні 1939 р. у Східній Галичині перевищував за своїм напруженням той, що мав місце на Волині. Це у Східній Галичині українці створили у листопаді 1918 р. справну державу, яка влітку наступного року була збройним шляхом ліквідована поляками. Впродовж усього міжвоєнного періоду у Львівському, Станіславському та Тернопільському воєводствах діяли добре розвинуті, свідомі своїх цілей та сили українські легальні та нелегальні політичні партії й організації. Їхні керівники та члени окреслювали ставлення українців до польської держави та поляків, формулюючи, зокрема, програми опору стосовно того, що визнавали політикою денаціоналізації кривдження своєї громади[20].

Жертвою польсько-українського конфлікту стало також українське населення. На Волині, у результаті польських акцій, в т. ч. відплатних, за польськими підрахунками, можливо також заниженими, могло загинути до бл. 2200 українців. Кількість українців, убитих у Східній Галичині дуже важко окреслити[21]. Напевно приблизно така сама або менша від тієї, що стосується Волині.

Важко сьогодні встановити, скільки осіб польської, української та єврейської національностей загинуло від рук звичайних кримінальних злочинців. Наведемо тут слова Владислава Філяра «[...] по лісистих землях Волині вешталися різні банди, що складалися з осіб, які втекли з німецької армії та інших допоміжних формувань, російські білогвардійські загони та розпущені банди, що блукали самостійно. Волинь нагадувала „дикі поля", на яких панував небувалий хаос, що сягав рівня анархії, і якого не була в стані опанувати жодна із діючих там сил»[22]. Приблизна

[19] A. Sowa, вказ. праця, с. 242; L. Podhorodecki, *Dzieje Lwowa*, Warszawa 1993, с. 239.
[20] Це питання задає: А. Заярнюк, *Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема, Волинь і Холмщина...*, с. 281.
[21] G. Hryciuk, *Straty ludności na Wołyniu...*, с. 272; J. Kęsik, вказ. праця, с. 41.
[22] W. Filar, *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999, с. 100.

кількість убитих членами грабіжницьких банд перевищує кілька сотень осіб. Неможливо також встановити, скількох мешканців Волині й Східної Галичини було вбито бійцями совєтських партизанських загонів.

У місця проживання не повернулося кілька десятків тисяч мужчин, які потрапили в українські й польські партизанські загони. Слід прийняти, що у 1944 р. в УПА воювало щонайменше 25 тис. осіб. Значно більше пройшло через загони УПА. Польське підпілля виявилося менш чисельним і слабше озброєним. У найсильнішому (і єдиному такому підрозділі), 27. Волинській дивізії АК служило близько 6000 солдатів[23].

Не судилося повернутися у рідні місця також кільканадцяти тисячам українських солдатів 14. Дивізії СС «Галичина». Гинули у боях з Червоною армією в Галичині влітку 1944 р. і західними союзниками навесні 1944 р. Ті, хто пережив до кінця війни, опинилися у союзницьких таборах для військовополонених. Як польським громадянам їм вдалося уникнути відправки в СРСР, а отже таборів і смерті.

Глибокі демографічні зміни спричинили німецькі вивезення цивільного населення на примусові роботи до III Рейху. Лишень до 27 листопада 1941 р. і тільки з дистрикту Галичина німці вивезли 60 709 осіб. За підрахунками Влодзімежа Бонусяка, протягом всього періоду окупації з цієї території вислано у якості невільницької робочої сили бл. 352 тис. осіб[24]. Натомість український дослідник Степан Макарчук подає, що з Львівської області вивезено на роботи бл. 115 тис., Дрогобицької – бл. 56 тис. осіб, а у масштабі всього дистрикту Галичина – 260 тис. осіб[25]. Кількість мужчин і жінок, вивезених з Волині нам невідома.

Втрати населення Волині й Східної Галичини, перш за все міст і містечок, спричинила також підвищена, у порівнянні з довоєнним періодом, смертність. Вона пояснювалася у значній мірі недоїданням, фатальними санітарними умовами та хворобами й епідеміями висипного й черевного тифів, діареї та скарлатини[26].

Період 1944–1945 рр.

Вступ на початку 1944 р. на Волинь і ранньою весною у Східну Галичину Червоної армії започаткував новий період совєтського терору,

[23] W. Filar, *„Burza" na Wołyniu*, Warszawa 1997, c. 88 та наст.; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, вказ. праця, с. 272.

[24] W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*, Rzeszów 1990, с. 45, 48.

[25] S. Makarczuk, *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej (1939–1945)* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 6, Warszawa 2000, с. 229–230; див. також: С. Макарчук, *Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945)*, «Вісник Львівського університету». Серія нова, вип. 35–36, с. 321 та наст.

[26] W. Bonusiak, вказ. праця, с. 55.

спрямованого проти цивільного населення, а також боїв між загонами УПА й військовими частинами, НКВС і НКДБ. Під час каральних заходів у 1944 р. загинуло 57 405 осіб, а було заарештовано аж 50 941 осіб. З лютого 1944 р. до кінця 1945 р. загинуло 103 313 осіб, що належали до українського підпілля та членів української громади, звинувачених у наданні їм допомоги. Заарештовано 24 329 українців, яких було визнано членами ОУН і УПА, а тимчасово затримано 110 785 осіб. До 1 березня 1945 р. депортовано вглиб СРСР 16 522 українців[27]. Натомість, згідно із запискою Микити Хрущова на ім'я Сталіна, до 1 червня 1945 р. було вбито 90 275, а заарештовано (взято у полон) 93 610 членів підпілля[28].

Совєтські репресії торкнулися також солдатів Армії Крайової та поляків, що діяли в підпільних структурах польської держави. Розстріли та арешти розпочалися одразу ж після вступу Червоної армії на Волинь та у Східну Галичину. Шанс уникнути такої долі мали ті, хто залишався у підпіллі і зробив спробу перейти на центральні й західні землі Польщі, вступив до лав народного Війська польського (стосувалося це, головним чином, рядових, деяких сержантів і молодших офіцерів) або проник у групи, що готувалися до репатріації до Польщі.

Одночасно з депортаціями населення із Західної України вглиб СРСР тривала репатріація до Польщі[29], яка стосувалася перш за все осіб польської (бл. 95% від загального числа усіх репатріантів у 1944–1948) і у меншій мірі єврейської (4% від загального числа всіх репатріантів у 1944–1948) національностей. У 1944 р. репатрійовано 117 212 осіб, а до кінця війни 230 311 осіб. Загалом до 1948 р. з Волині і Східної Галичини до Польщі виїхало 787 674 репатріантів. Близько 459 тис. (58% від числа всіх репатріантів) проживали раніше у сільській місцевості. За професійною приналежністю: 38% були селянами або членами їх сімей, 16% робітниками або членами їх сімей, 10% ремісниками або членами їх родин. Решта – це чиновники, вчителі, військові, працівники системи охорони здоров'я, духовні або працівники культури й мистецтва[30].

[27] S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, вказ. праця, с. 276–277, 283; натомість З. Пальський (Z. Palski, *Straty ludności ukraińskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w okresie od lutego 1944 do końca 1947* [у:] *Polska – Ukraina...*, т. 5, Warszawa 1999, с. 291) оцінює втрати українського підпілля, яких воно зазнало лишень у результаті операцій Внутрішніх військ НКВС на 67 139 осіб, у т. ч. 27 587 осіб вбитими.

[28] С. Макарчук, *Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945)*, «Вісник Львівського університету. Серія історична», вип. 34, с. 379.

[29] Репатріація була здійснена на підставі угоди, підписаної 9 вересня у Любліні між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення. Її підписали Микита Хрущов і Едвард Осубка-Моравський. Це був виняток, оскільки подібні угоди підписував уряд СРСР, а не республіканські уряди.

[30] J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*, Warszawa 1987, с. 54–64. Інакше див. Інформація М. Хата про хід переселення польських громадян із

На практиці репатріація мала примусовий характер. Ще у 1944 р. або перших числах 1945 р. І заступник народного комісара державної безпеки СРСР Богдан Кублов рекомендував: «Осіб, які ведуть агітацію проти переселення поляків або яким-небудь іншим чином перешкоджають цьому, заарештовувати негайно»[31]. На підставі цієї рекомендації лише у Дрогобицькій області, а отже в одній із шести утворених на колишніх південно-східних землях II Речі Посполитої, до середини січня 1945 р. було заарештовано 955 осіб[32].

Тут слід додати, що у 1944 р. на Волині та у Східній Галичині було проведено черговий призов до Червоної армії. Ним було охоплено кілька десятків тисяч чоловіків. Щонайменше одна третя мобілізованих у 1940–1941 і 1944–1945 рр., за твердженням Степана Макарчука, загинула на фронті[33].

Підсумок

Друга світова війна призвела до глибоких етнічно-демографічних змін на Волині та у Східній Галичині. Під час обох окупацій, радянської й німецької, мали місце події, що перервали багатовіковий процес формування громад цих територій. Була знищена вся єврейська громада, а її багатовікові надбання – занапащено. Величезних втрат зазнали польська та українська громади. У період від початку 1940 до середини 1944 рр. населення тодішньої Львівської області зменшилося на бл. 23%, тобто з 1 349 300 до 1 040 830 осіб[34]. Підрахунки втрат стосовно решти областей, які нас цікавлять, можуть виглядати дуже подібно.

Результатом заходів совєтських і німецьких окупаційних установ та польсько-українського конфлікту стало зникнення польської громади на Волині та у Східній Галичині, а також багатьох матеріальних свідчень її існування. За совєтськими даними на рубежі 1944 і 1945 рр. у Волинській області (Луцький, Ковельський та Володимир-Волинський райони) до репатріації проживало бл. 59–63 тис. поляків, що підлягали переселенню, у Рівненській області – бл. 53 тис. поляків, у Львівській,

---

західних областей УРСР, станом на 25 січня 1945 та Інформація І. Ушакова про хід виселення польських громадян із західних областей УРСР, станом на 30 червня 1945 р., *Polska – Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku*, т. 2, *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, red. J. Szapował, J. Tucholski, Warszawa 2000, с. 361, 421. За даними совєтського функціонера до 30 червня зареєструвалося до виїзду 622 528 осіб, а виїхало 288 457 осіб.

[31] Informacja B. Kubłowa z 11 stycznia 1945, *Polska – Ukraina w...*, т. 2, с. 325.

[32] Raport z 22/23 stycznia 1945 do ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego USRR.

[33] S. Makarczuk, *Straty ludności...*, с. 248.

[34] Там само, с. 229.

Дрогобицькій, Тернопільській і Станіславській областях – близько 496,5 тис. поляків, всього близько 613 тис. осіб[35]. Беручи до уваги можливість заниження совєтськими функціонерами й чиновниками кількості поляків та те, що не всі підлягали переселенню[36], отримаємо тривожну картину ситуації польської громади. Можемо припустити, що приблизно до середини 1944 р. польське населення колишніх чотирьох південно-східних воєводств II РП скоротилося до бл. 25–30%, у порівнянні з періодом до початку Другої світової війни. Деполонізацію Волині та Східної Галичини завершили чергові хвилі репатріації та арештів, проведені після чергового включення цих територій до УРСР.

Глибоких, драматичних змін зазнала також українська громада Волині та Східної Галичини. Депортації, масові арешти й розстріли її представників тривали до початку 50-х років. У результаті цього, вона втратила не лише своїх лідерів та людей з авторитетом, що пояснювався освітою та активністю на користь місцевих середовищ, а й сотні тисяч осіб із сімей, які впродовж поколінь емоційно й професійно були зв'язані з цими землями.

[35] Інформація за 16 грудня 1944, приблизно 7 січня 1945 Волинського управління НКДБ та Інформація М. Хата про хід переселення польських громадян із західних областей УРСР, станом на 25 січня 1945, *Polska – Ukraina w...*, т. 2, с. 303, 311, 361; див. також: С. Макарчук, *Нищення населення...*, с. 381; *Polska – Ukraina w...*, т. 2, с. 345.

[36] Якась кількість поляків, прагнучи залишитись на прадідівських землях могла видати себе за українців. Репатріації уникали польські члени мішаних українсько-польських подружніх пар. Невелика частина описуваної території залишилася у межах нових польських кордонів, що також до певної міри ускладнює оцінку розмірів польських втрат.

Володимир Трофимович

Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки Другої світової війни

Розгром вермахтом Війська польського, польська кампанія Червоної армії привели до того, що всі національні групи Східної Галичини та Волині понесли істотні втрати, викликані загибеллю чи попаданням у совєтський полон мобілізованих до польської армії місцевих жителів. Згодом, значна кількість українців була звільнена з радянських таборів, а в рамках обміну полоненими повернулася також певна кількість солдатів-українців, взятих у полон німцями. Як відомо, 3 жовтня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія підписав наказ № 4441/Б, в якому зобов'язав усіх начальників обласних управлінь НКВС, таборів для військовополонених, наркомів внутрішніх справ УРСР і БРСР, начальників приймальних пунктів розпустити по домівках військовополонених солдат (українців, білорусів і осіб інших національностей) – жителів Західної України і Західної Білорусі, затримати 25 тис. з них до грудня для будівництва дороги Новоград-Волинський – Корець – Львів. Солдати – уродженці «німецької частини Польщі» – повинні були утримуватись у спеціальних таборах до закінчення переговорів з Німеччиною про їх відправлення на батьківщину. Офіцерів, поліцейських, інших службовців силових органів наказувалося розмістити у спеціальних таборах. Так, більшість серед 60–70 тис. мобілізованих до польської армії волинян повернулися до своїх домівок. Стосовно втрат, понесених військовиками-волинянами, то, за деякими даними, вони складали 4500 загиблих, а також кілька тисяч полонених, у тому числі 631 особу в Козельську, Старобельську і Осташкові[1].

На думку польського дослідника Ґжеґожа Грицюка, важко встановити число жертв цивільного населення, викликаних військовими діями і збройними виступами українських груп у вересні 1939 р., а також пацифікаційними акціями польської поліції і підрозділів регулярного війська. Як зауважив інший польський історик, Чеслав Ґжеляк, очевидно, ніколи не вдасться підрахувати ці втрати, проте необхідно усвідомлювати, що вони були і з української, і з польської сторін. Так, оборона Львова під час німецьких бомбардувань викликала жертви з обох боків. Або українське повстання, що вибухнуло в передмісті Стрия 12–13 вересня

[1] *Катынь. Пленники необьявленной войны. Документы*, Москва 1999, с. 121–122; G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948* [у:] *Przemiany narodowościowe na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, Toruń, 2003, c. 163; G. Hryciuk, вказ. пр., с. 149.

1939 р., також спричинило втрати і серед повстанців, і серед поліцейських, які його придушували[2].

У загальному обсязі втрат, слід також враховувати евакуацію військовиків або втечу населення до Румунії й Угорщини. За приблизними даними одних дослідників у вересні – жовтні 1939 р. зі Східної Галичини вибуло 60 тис. осіб, у тому числі 40 тис. поляків[3]. Інші історики зазначають, що лише в Румунію з наближенням Червоної армії виїхало приблизно 50 тис. поляків (військових та цивільних), з яких значну частину становили мешканці Західної України, ще 70 тис. зуміли перебратися до Угорщини. Згідно воєних зведень Червоної армії, що публікувалися під час «визвольного походу», в перші 3 дні кампанії було взято в полон бл. 60 тис. польських солдатів та офіцерів. Згідно інших, теж неповних даних до 21 вересня в руках Червоної армії і НКВС опинилося біля 120 тис. солдатів та офіцерів Війська польського. Більше всього військовиків попали в полон в районі Бреста, а також під Володимир-Волинським, Дубном, Сарнами, Тернополем. У Львові командування Червоної армії, порушивши, підписані з польським генералом В. Лянґнером, умови здачі міста, роззброїло і направило в табори НКВС для військовополонених його захисників. Із німецько-совєтського кільця пробилося в Литву бл. 18 тис. польських військовиків, а в Румунію й Угорщину – понад 70 тис.

Загалом, у совєтський полон було взято 240–250 тис. осіб, в тому числі 10 тис. офіцерів. Так, у зведенні, що підбивало підсумки походу в Західну Україну з 17 по 30 вересня, вказувалося, що 5. армія під командуванням І. Советнікова захопила в полон 190 594 особи, в тому числі 10 генералів, 52 полковники, 72 підполковники, 5131 нижчий офіцер, 4096 підофіцерів, і 181 223 рядові. Війська Білоруського фронту з 17 по 30 вересня захопили в полон 57 892 особи, в тому числі 2193 офіцери[4].

Водночас, восени на територію Східної Галичини й Волині прибула велика кількість біженців, насамперед євреїв, а також поляків з західних воєводств, які потрапили сюди внаслідок воєнних дій. Визначити їхню кількість, з огляду на неоднорідність, рухливість, нестійкість, також

[2] Ч. Ґжеляк, *Дискусія* [у:] *Україна – Польща: важкі питання*, Варшава 1999, с. 164.

[3] R. Dalecki, *Armia „Karpaty" 1939*, Warszawa 1979, с. 278; G. Hryciuk, вказ. праця, с. 150.

[4] A. Szcześniak, *Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty*, Warszawa 1989, с. 37; О. Луцький, *Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941)* [у:] *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України*, Львів 1996, с. 206; К. Кондратюк, *Втрати населення Західної України у 1939–1941 рр.* [у:] *Україна – Польща: важкі питання*, Варшава 2001. т. 5, с. 151: *Катынь*, с. 15; *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r.*, ч. 1, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1993, № 1, с. 196.

вельми складно. Наприклад, лише у Львів, за деякими даними, прибуло від 300 до 600 тис. осіб[5]. Від цієї статистики істотно відрізняються дані НКВС УРСР від 21 січня 1940 р. про кількість біженців по областям Західної України. З них випливає, що на той час у Волинській області перебувало 18 797 осіб, Рівненській – 9868, Тернопільській – 5821, Львівській – 28 266, Дрогобицькій – 31 тис., Станіславській – 7583. Всього 101 337 осіб[6].

У свою чергу, з приходом Червоної армії на Західну Україну за даними Володимира Косика, від 20 до 30 тис. українців вирішили шукати притулок на захід німецько-совєтської демаркаційної лінії, щоб уникнути переслідувань більшовицького режиму. За іншими даними, в 1939–1940 рр. бл. 40 тис. українців перебрались до Генерального Губернаторства[7].

Шістнадцятого листопада 1939 р. була проведена акція переселення до рейху осіб німецького походження з територій, які були приєднані до Радянського Союзу. До 26 січня 1940 р. Східну Галичину залишили 55 297 осіб, в тому числі зі Львова – 26 435, Станіслава – 10 583, Стрия – 18 279. З Волині виїхало 66 279 осіб німецької національності[8]. Варто зауважити, що серед вищезазначених переселенців була певна кількість ненімців. Серед осіб німецького походження, переселених у грудні 1939 – січні 1940 рр. зі Східної Галичини й Волині, було близько 10 тис. українців[9].

Листопадова угода німецько-совєтська 1939 р. передбачала виїзд на схід і осіб українського походження. До кінця лютого 1940 р. нею скористалися, прибувши на Західну Україну, 5000 лемків і 6000 українців з Холмщини, здебільшого мало- і безземельних селян. Триста родин (6900 осіб) мала прийняти Волинь. Однак бракує даних, скільки в дійсності їх сюди прибуло[10].

У кінці грудня 1939 р. Москва й Берлін підписали угоду, за якою частина польських біженців могла повернутися до своїх місць проживання. Внаслідок цього, до кінця червня наступного року до Генерального Губернаторства і на землі, включені до Рейху, повернулося 66 тис. осіб, у тому числі 3200 осіб німецького походження (біженців і осіб, які не

[5] Cz. Madajczyk, *Niemieckie dokumenty o sytuacji polaków pod okupacją radziecką w roku 1940*, „Dzieje Najnowsze" 1991, № 3, c. 358; G. Hryciuk, вказ. праця, с. 150, 163.
[6] *Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг.*, Варшава – Москва 2001, т. 1, с. 254.
[7] В. Косик, *Україна і Німеччина в Другій світовій війні*, Львів 1993, с. 80; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2004, c. 264.
[8] J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej*, Poznań 1966, s. 176–177.
[9] G. Hryciuk, вказ. праця, с. 153.
[10] Там само, с. 153, 165.

встигли виїхати в період переселення німецьких жителів в грудні 1939 – січні 1940), а також, незважаючи на пильну селекцію, 1600 євреїв. Серед тих, хто залишилися, була також частина українського населення[11].

На рубежі 1939–1940 рр. десятки тисяч біженців, насамперед євреїв і поляків, а також місцевих безробітних, передусім українців, виїхали до Донбасу та інших промислових центрів СРСР у пошуках праці. Протягом четвертого кварталу до 11 областей України прибуло 32 755 біженців і бл. 15 тис. безробітних із західноукраїнських теренів. За національним складом це була далеко не однорідна маса. У Чернігівській області серед розселених налічувалось: українців – 3418, євреїв – 208, поляків – 109, росіян – 171, білорусів – 10. У Миколаївській відповідно, серед 1239 осіб євреїв – 978, українців – 138, поляків – 109. У Станіславській серед 45 860 осіб євреїв – 2793, українців – 1072, поляків – 647. Подібною була структура розселення біженців і безробітніх і в інших областях УРСР. Значна частина їх через тяжкі умови праці повернулася назад у Східну Галичину. Траплялися випадки повернення і тих біженців, які були скеровані на працю до Уралу[12].

Таємний протокол до німецько-радянського договору про дружбу та кордон від 28 вересня 1939 р. передбачав депортацію населення з прикордонної смуги. Другого березня 1940 р. рішенням політбюро ЦК ВКП(б) *Про охорону держкордону в західних областях УРСР та БРСР* було визначено 800-метрову смугу уздовж західної та південно-західної дільниці державного кордону СРСР, а постановою Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У *Про відселення і переселення з 800-метрової прикордонної смуги в західних областях УРСР і очищення цієї смуги від будівель* від 3 квітня цього ж року зобов'язано обласні партійні й виконавчі комітети Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей протягом квітня – травня виселити з 229 населених пунктів 222 212 родин загальним числом 102 800 осіб[13]. Характерно, що в постанові було зазначено, що «відселення з 800-метрової прикордонної смуги жителів міст Устилуг, Сокаль, Угнів, Перемишль, Лісько, Кути та Заліщики провести за матеріалами НКВС УРСР»[14], тобто як ненадійних чи державних злочинців.

---

[11] M. Wieliczko, *Migracje przez „linię demarkacyjną" w latach 1939–1940* [у:] *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, Toruń 1990, c. 137; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, вказ. праця, с. 229–230.

[12] *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – на початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: у трьох томах*, Львів 1996, т. 1, с. 9, 86, 87; G. Hryciuk, вказ. праця, с. 154–155.

[13] *Депортації*, т. 1, с. 7–8, 71, 94–96; *Катынь*, с. 375.

[14] *Депортації*, т. 1, с. 7–8, 71, 95.

Тринадцятого лютого 1940 р. РНК УРСР прийняла постанову про виселення сіл, відведених під Львівський полігон, спорудження якого почалося вже наприкінці 1939 р. Виселялися села Михалейки, Верещиця, Березаки, Заїзд Янівського району, Пашиця, Шкурханка, Щабельня, Юрки (Южки), Провала, Пасіка, Голубці, Горбовці, Гучисько, Хитрейки Жовківського району, Басюки, Тишки, Полине, Дикі, Тістечки, Гери, Курники, хутори Мельники, Шинки, Юники, Худецький, Хуки, Порцієв, Верблени Немирівського району тощо. Звідси, в різні часи, в тому числі й після війни було виселено понад 150 тис. жителів із 128 сіл та хуторів. З них 13–16 тис. осіб, в тому числі від одної п'ятої і до одної третьої поляків і від двох третіх до чотирьох п'ятих українців у 1940–1941 рр. примусово було переселено аж у Бессарабію[15].

Здійснюючи «соціалістичні перетворення» в Західній Україні, більшовицький режим опирався на досвід, набутий у Наддніпрянській Україні і в інших республіках СРСР. Разом із тим, як слушно підмітив Юрій Сливка, цей процес мав свої особливості, зумовлені в першу чергу тим, що гігантський репресивний апарат упроваджував у краї весь страхітливий комплекс заходів з ліквідації демократичних засад суспільства не за десятиліття, як це було в усій державі, а фактично за один рік. Крім того, розглядаючи цей регіон як прифронтову зону та майбутній тил у наступній експансії в країни Центральної та Західної Європи, «радянські органи, поряд з масовими ув'язненнями та розстрілами, в особливо широких масштабах застосовували метод примусової депортації, тотального очищення території Західної України, навколо якої вже тривалий час створювався образ форпосту українського буржуазного націоналізму, від неблагонадійного соціально-політичного елементу як українського, так і польського, і єврейського»[16]. В історіографії зустрічаються різні дані щодо кількості депортованих із Західної України в 1939–1941 рр. Частина авторів притримується думки, що тоді із Західної України і Західної Білорусі було виселено приблизно 10% їх населення[17].

Дослідники вказують на 4 етапи депортацій населення з цих регіонів. На першому етапі, з 10 лютого 1940 р., вивозили осадників та державних

[15] Там само, с. 18; С. Макарчук, *Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945)*, «Вісник Львівського університету. Серія історична», Львів 2000, вип. 35–36, с. 324; T. Dubicki, *Osadnicy – byli obywatele polscy na terenie Mołdawii w okresie II wojny światowej* [у:] *Polacy w Mołdawii*, Lublin 1995, с. 138–139; G. Hryciuk, вказ. праця, с. 153.

[16] Ю. Сливка, *Витоки і наслідки національної трагедії* [у:] *Депортації*, т. 1, с. 8.

[17] В. Парсаданова, *Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг.*, «Новая и новейшая история» 1989, № 2, с. 135; М. Бугай, *Депортація населення з України (30–50-ті роки)*, «Український історичний журнал» 1990, № 10, с. 35; Ю. Сливка, вказ. праця [у:] *Депортації*, т. 1, с. 8.

функціонерів, на другому, з 13 квітня 1940 р. – заможних селян і родини військовиків; на третьому етапі, з червня 1940 р. – переважно біженців; на четвертому, з червня 1941 р. – переважно інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників. Слід враховувати, що етапи репресивно-каральних акцій є умовними, оскільки цей процес був фактично перманентним від початку встановлення більшовицького режиму в Західній Україні[18].

Варто зазначити також, що готувався й новий, черговий, етап депортації, здійснення якого частково перервав початок німецько-радянської війни. На це певною мірою проливає світло директива наркомату держбезпеки СРСР наркомату держбезпеки УРСР від 21 червня 1941 р. про заходи по припиненню терористичної діяльності в західних областях України. У ній, зокрема, пропонувалося: «Терміново підібрати й підготувати матеріали для проведення нової масової операції по арешту і виселенню контрреволюційного і соціально чужого елементу в західних областях УРСР [...] Негайно телеграфуйте, до якого строку вказана операція може бути підготовлена, а також орієнтовно про кількість осіб, які можуть бути вилученими, з розбиттям їх на категорії»[19].

Четвертого грудня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про виселення усіх проживаючих в Західній Україні і Західній Білорусі осадників разом з їх сім'ями і використання їх на лісорозробках в районах Крайньої Півночі. Виселення мало відбутися до 15 лютого 1940 р. Двадцять першого грудня політбюро затвердило пропозиції ЦК КП(б)У про використання майна осадників.

Двадцять дев'ятого грудня 1939 р. було прийнято постанову РНК СРСР про депортацію населення західних областей України та Білорусі та ухвалено *Положення про спецпереселенців і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР*. Постанова передбачала їх примусове виселення у Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську, Омську області та Комі АРСР і зобов'язувала наркомторг виділити наркомлісу продовольчі та промтоварні фонди на 21 тис. сімей спецпереселенців-осадників[20]. Передбачалося депортувати щонайменше 100 тис. осіб. Зокрема, у складі 4029 сімей, що підлягали депортації з Львівської

[18] *W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali. Polska a Rosja 1939–1942*, wyb. i oprac. J. Gross, I. Grudzińska-Gross, Warszawa 1990, c. 8–40; L. Ślusarczyk, *Stosunki polsko-sowieckie 1939–1945*, Warszawa 1993, c. 77–78; A. Szcześniak, вказ. праця. с. 37; Ю. Сливка, вказ. праця, т. 1, с. 8.

[19] *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*, Москва 1995, т. 1, кн. 2, с. 297.

[20] *Літопис Нескореної України: Документи, матеріали, спогади*, Львів 1993, кн. 1, с. 26–27; *Депортації*, т. 1, с. 55–56.

області, налічувалося 20 966 осіб; у 2057 сім'ях колоністів з Дрогобицької області – 11 355 осіб. По 5–6 осіб припадало також на кожне господарство польських лісників, які підлягали виселенню[21].

Для здійснення депортаційних акцій в областях були створені спеціальні «трійки» НКВС, а самі області поділялися на «оперативні дільниці» на чолі зі своїми «трійками». Як підмітив С. Макарчук, характерною особливістю «трійок» було те, що більшість їхніх членів складали особи з російськими «інтернаціональними» прізвищами. Зустрічалися й українські прізвища, але переважну масу реалізаторів сталінської національної політики становили явно неукраїнці[22].

Депортаційна акція, згідно вищезгаданої постанови, здійснювалась упродовж 10–13 лютого 1940 р. У цьому місяці з Західної України депортовано 17 206 родин (89 062 особи), в тому числі з Тернопільської області – 6158 родин (31 640 осіб), зі Станіславської – 1810 родин (9083 особи), з Львівської – 4043 родини (20 966 осіб), з Волинської – 1613 родин (18 858 осіб), з Дрогобицької – 1990 родин (10 593 особи), з Рівненської – 1601 родина (7922 особи). Характерно, що тих осадників і лісників, які з ряду причин уникли депортації до 14 лютого, пізніше вивезли до місць заслання[23].

Уцілому в першій депортації із територій, окупованих СРСР, на схід було вивезено 26 790 родин (139 590 осіб), яких розселили в 21 автономній республіці, краї, області приблизно в 115 спецпоселеннях. Серед них було 28% чоловіків понад 16 років, 29% жінок, 8,5% дітей (14–16 років) і 35% дітей до 14 років. Очевидно, декілька тисяч людей загинуло в дорозі і в перші дні облаштування на голому місці, в умовах страшних морозів, відсутності житла, харчування. В наступних звітах вже фігурує цифра 135 524 спецпоселенці, з них лише 33 665 чоловіків, старших 18 років. Решта – жінки і діти[24].

Попри назву «польські осадники», національний склад депортованих був неоднорідним. Як випливає з довідки начальника відділу спецпоселень ГУЛАГу СРСР про національний склад осадників та біженців,

---

[21] *Літопис Нескореної України*, кн. 2, с. 56–57; С. Макарчук, вказ. праця, «Вісник Львівського університету. Серія історична», Львів 2000, вип. 35–36, с. 323.

[22] С. Макарчук, вказ. праця, «Вісник Львівського університету. Серія історична», Львів 2000, вип. 35–36, с. 323–324.

[23] *Депортації*, т. 1, с. 88–91; І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, Київ 1994, т. 1, с. 138–139, 153–154; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, вказ. праця, с. 219; G. Hryciuk, вказ. праця, с. 165.

[24] В. Парсаданова, вказ. праця, «Новая и новейшая история» 1989, № 2, с. 32; З. Карпус, *Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр.* [у:] *Україна – Польща: важкі питання*, Варшава 1999, т. 5, с. 143.

виселених із західних областей України і Білорусі, складеної в серпні 1941 р., там тоді перебували 210 270 осадників і біженців, у тому числі 117 800 поляків (109 233 осадники), 64 533 євреї, 13 448 українців (11 720 осадників і лісників), 11 240 білорусів (11 088 осадників) та представники інших національностей[25].

Другого березня 1940 р. Раднарком СРСР прийняв постанову про виселення усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників державного апарату, учасників антирадянських організацій, біженців з районів Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту гітлерівцями територію, але не були ними прийняті. На цю категорію почала поширюватись ухвала уряду СРСР від 5 грудня 1939 р. про спецпоселення та трудове використання осадників і лісників, які виселились із західних областей України та Білорусі. Крім того, 4 квітня Л. Берія надіслав в Україну додаткову інструкцію з цього приводу, а 10 квітня Раднарком СРСР затвердив спеціальну інструкцію, що визначала способи й методи реалізації березневої постанови. Згідно цієї інструкції, примусове виселення було розпочате 29 червня без будь-якого попередження населення, із застосуванням масового терору і кричущого свавілля, які супроводжувалися випадками самогубств, розстрілів втікачів та іншими трагічними випадками[26]. «До яких пір радянська влада буде знущатися над людьми, – обурювалася свідок цих подій полячка Судницька з Тернополя. – Ось зараз виселяють біженців, вивозять їх як бандитів невідомо куди. Цим виселенням їх остаточно розорили, оскільки у них усе відібрали і прирекли на вірну загибель»[27].

Стосовно кількості депортованих 29 червня 1940 р., то тут існують розбіжності в матеріалах НКВС. Так, згідно зведених даних НКВС УРСР від 2 липня 1940 р., з шести західних областей було депортовано 37 532 родини, або 83 207 осіб, в тому числі 19 476 осіб неодружених. А в довідці НКВС СРСР про підсумки операції щодо виселення біженців із західних областей України й Білорусі, підготовленій не раніше серпня 1940 р. на ім'я Л. Берії, наведена загальна кількість з двох республік, навіть менша за вищенаведену, яка склала в одному випадку 24 772 родини (77 710 осіб), а в другому – 25 682 родини (76 382 особи). Тут же вказано, що всі вони були розселені в 14 республіках, краях і областях (251 поселення, 188 комендатур)[28].

---

[25] *Депортації*, т. 1, с. 154.

[26] Там само, с. 110; С. Макарчук, вказ. праця, «Вісник Львівського університету. Серія історична», Львів 2000, вип. 35–36, с. 325.

[27] *Депортації*, т. 1, с. 111.

[28] Там само, с. 108, 111–112.

Стосовно національного складу цього контингенту виселених, то, згідно даних НКВС з другого кварталу 1941 р. серед 76 113 біженців було 8357 поляків (10,95%), 1728 українців (2,26%), 64 533 євреї (84,56%), 186 білорусів, (0,24%), 119 німців (0,161%), 1396 осіб, національність яких чомусь не зафіксована[29].

Особливість цих біженців полягала у тому, що тут значний відсоток становили родини малодітні й розкомплектовані; вищим, ніж в інших осадників був відсоток дорослих осіб; кількість висланих у червні 1940 р. дітей була порівняно невеликою й становила, згідно даних за квітень 1941 р., 20 172 особи. Переважна більшість біженців походила з міст, значну частину становила інтелігенція, в тому числі 8261 лікар, агроном, вчитель, серед яких, за оцінкою НКВС був 561 висококваліфікований спеціаліст і науковець[30].

У відповідності з вищезгаданою постановою Раднаркому СРСР від 2 березня 1940 р., 20 березня НКВС віддав розпорядження наркому внутрішніх справ Казахської РСР про проведення заходів по розселенню в північних областях республіки 2–25 тис. родин репресованих польських офіцерів (орієнтовно 76–100 тис. осіб), які підлягали виселенню з західних областей УРСР і БРСР як адміністративно заслані строком на 10 років. Крім того, звідти в райони Казахської, Узбецької РСР були виселені 2–3 тис. повій. Встановлювався і термін виконання розпорядження – 5 квітня 1940 р. Депортацію планували здійснити одночасно зі знищенням майже 22 тис. в'язнів таборів військовополонених і тюрем.

Депортаційна акція ув'язнених (інтернованих осіб, які перебували в таборах у Козельську, Старобельську, Осташкові) розпочалась у ніч з 12 на 13 квітня. У Кустанайську, Акмолінську, Актюбінську, Північно-Казахстанську, Павлодарську і Семипалатинську області було переселено 60 676 осіб (за іншими даними – 61 092 особи)[31]. Слід зазначити, що в 51 ешелоні в казахстанські степи були вивезені переважно жінки з дітьми, а також особи похилого віку, які до того проживали в містах, а, отже, були непристосовані і непризвичаєні до тяжкої праці в сільському господарстві, життя в примітивних умовах, суворого клімату. Поряд з переважаючою кількістю поляків, які, за даними польських істориків, налічували до 80%, були депортовані також українці, білоруси, євреї, хоча точні дані про національний склад цього контингенту невідомий[32].

---

[29] В. Парсаданова, вказ. праця, «Новая и новейшая история» 1989, № 2, с. 32; І. Білас, вказ. праця, т. 2, с. 195; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, вказ. праця, с. 233.

[30] І. Білас, вказ. праця, т. 2, с. 195; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, вказ. праця, с. 241–242.

[31] *Органы государственной безопасности*, т. 1, кн. 2, с. 165–166.

[32] S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, вказ. праця, с. 241–242.

Після лютневої, квітневої й червневої депортацій 1940 р. настала деяка перерва у вивезеннях з західноукраїнських земель. Однак, 14 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову про ліквідацію контрреволюційних організацій у західних областях УРСР, а 21 травня розпочався четвертий етап депортацій, який тривав до початку німецько-радянської війни. Важливо зазначити, що дана депортація поширилась, насамперед, на українське населення і була значною мірою спрямована проти українського націоналістичного підпілля. Про це свідчить і доповідна записка наркома держбезпеки УРСР П. Мешика на ім'я секретаря ЦК КП(б) М. Хрущова з пропозиціями по ліквідації бази ОУН у західних областях, підготовлена ще в середині квітня 1941 р. Вважаючи, що ОУН буде виконувати роль «п'ятої колони» під час майбутньої німецько-радянської війни, і що «вона може становити собою серйозну силу, оскільки добре озброєна й поповнює свої сили шляхом перекидання зброї з Німеччини», нарком пропонував Хрущову порушити клопотання перед ЦК і РНК про здійснення наступних санкцій:

1. Поширити закон про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, перебуваючих на нелегальному становищі в західних областях УРСР.

2. Родини нелегалів, згідно вказаного закону, репресувати, майно конфіскувати.

3. Родини заарештованих оунівців виселити у віддалені місця СРСР.

4. Враховуючи, що основною базою ОУН є куркульство, здійснити виселення куркулів у віддалені області СРСР, а їх майно передати колгоспам[33].

Не виключено, що реакцією на цей і подібні рапорти органів НКВС – НКДБ і була постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 травня 1941 р. про ліквідацію контрреволюційних організацій у західних областях УРСР[34], у ній, зокрема, йшлося про арешти і виселення у віддалені райони СРСР на 20 років з конфіскацією майна членів родин учасників українських і польських контрреволюційних націоналістичних організацій, глави яких перейшли на нелегальне становище або яким винесені смертні вироки. А ще через 3 дні НКДБ СРСР дав вказівку начальникам УНКДБ-УНКВС західних областей про проведення операції по вияв-

[33] *Органы государственной безопасности*, т. 1, кн. 2, с. 99–100.

[34] Польські дослідники С. Цесельський, Г. Грицюк, А. Сребраковський звернули увагу на те, що, вміщуючи цю постанову в збірник документів *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сборник документов*, його упорядники істотно скоротили її, навіть не зазначивши цього; див.: *Органы государственной безопасности*. т. 1, кн. 2, с. 139–140; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, вказ. праця, с. 264–265.

ленню та арешту оунівського підпілля, де, зокрема, зазначалося: «Вважаючи необхідним проведення операції протягом світлого часу одного дня, потрібно з віддалених районів вашої області вивезти сім'ї відомого контингенту на автотранспорті [...] На випадок, коли буде встановлено, що нелегали-оунівці переховуються у двох–трьох родичів чи знайомих попеременно, необхідно: родича, в сім'ї якого проживав нелегал і знаходився на його утриманні, виселяти; глав родин, де переховувався нелегал, притягувати за певними статтями КК як посібників і переховувачів політбандитів [...] орієнтувати оперативний склад і мати на увазі, що боротьба з політбандитами та українськими націоналістами буде продовжена і після проведення операції по виселенню, тому потрібно повсякденно проводити заходи по виявленню і ліквідації оунівського підпілля, арештовувати керівників і актив»[35].

Як випливає з доповідної записки НКДБ СРСР № 1835/М в ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 23 травня 1941 р. про виселення з західних областей України родин репресованих або перебуваючих на нелегальному становищі, операція була повністю завершена на 22 годину 22 травня. Усього по західних областях УРСР було намічено депортувати 3110 родин (11 476 осіб). У дійсності завантажено у вагони 3073 родини (11 1329 осіб), у тому числі у Львівській області – 2216 осіб, Тернопільській – 2725, Станіславській – 1533, Дрогобицькій – 1562, Рівненській – 984, Волинській – 2079, Чернівецькій – 229 осіб. Під час операції в деяких місцевостях оперативним групам НКДБ – НКВС був вчинений збройний опір, внаслідок якого було оточено 66 нелегалів, з яких 7 убито, 5 поранено, 6 втекло[36].

У доповідній записці зверталась увага на те, що на станціях завантаження часто збираються родичі й знайомі виселенців, яким останні з обуренням передавали, аби повертались нелегали, через котрих вони, мовляв, страждають. «У Збаразькому районі Тернопільської області був висланий і вивезений на станцію старий Ястребовський, син якого перебував на нелегальному становищі. Нелегал Ястребовський, дізнавшися, що батько висланий, з'явився на станцію і, розповівши про те, що перейшов на нелегальне становище, у присутності родичів і знайомих став просити залишити батька, а сам обіцяв спокутувати свою провину. Сім'я Ястребовських була звільнена. Коли старий Ястребовський виходив з вагону, виселені кричали йому вслід: „Передайте і нашим негідникам, щоб

[35] *Органы государственной безопасности*, т. 1, кн. 2, с. 139–140, 149–150; А. Гуръянов, *Масштабы депортации населения в глубъ СССР в мае – июне 1941 г.* [у:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997, с. 143–144.

[36] *Органы государственной безопасности*, т. 1, кн. 2, с. 154.

негайно з'явилися поки нас ще не вивезли"». Аналогічні випадки мали місце й в інших областях[37].

Своєрідною формою репресій, на думку Ґжеґожа Грицюка, стали набори до лав збройних сил СРСР. Так, восени 1940 р. був призов чоловіків 1918 та 1919 рр. народження. Передбачалося набрати до 50 тис. осіб, переважно українців. Сюди слід додати групу резервістів, включених до Червоної армії ще в травні, а також у червні 1941 р., вже після нападу Німеччини на СРСР[38].

Трагічну сторінку в історії совєтських репресій 1939–1941 рр. становлять арешти, мордування й розстріли в'язнів тюрем Волині й Галичини. У 1939 р. органи держбезпеки заарештували тут: у 1939 р. – 10 566 осіб, у тому числі 5406 поляків, 2779 українців, 439 євреїв; у 1940 р. – 47 403 особи, в тому числі 15 518 поляків, 15 024 українці, 10 924 євреї, затриманих, як правило, за нелегальний перехід німецько-радянської демаркаційної лінії; у січні – травні 1941 р. – 8594 особи, в тому числі 5418 українців, 1121 поляк, 801 єврей. Загалом серед 66,5 тис. осіб заарештованих від вересня 1939 до травня 1941 р. в Західній Україні, 45 тис. були позбавлені волі, в тому числі, 15 тис. поляків, 15 тис. українців, понад 8000 євреїв[39].

Відомо також, що ще 3 жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення *Про порядок затвердження вироків військових трибуналів в Західній Україні і в Західній Білорусі*, що стосувалося військовослужбовців польської армії: воно надавало право військовим радам Українського і Білоруського фронтів затверджувати вироки трибуналів до вищої міри покарання «по контрреволюційним злочинам» цивільних осіб в Західній Україні і в Західній Білорусі і польських військовослужбовців[40].

У початковий період німецько-радянської війни каральні органи СРСР знищили у в'язницях Західної України тисячі арештованих і депортували десятки тисяч осіб, з яких велику частину також було ліквідовано під час евакуації, а решта опинилися в концтаборах. За розпорядженням із Кремля всі політичні в'язні в тюрмах прикордонної смуги підлягали розстрілу. У Західній Україні було розстріляно від 40 до 50 тис. осіб[41]. Так, 5 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки Філіпов підготував наркому внутрішніх справ республіки

---

[37] Там само, с. 155.

[38] G. Hryciuk, вказ. праця, с. 156.

[39] О. Горланов, А. Рочинский, *Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг.* [у:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997, с. 77, 78, 88, 89; G. Hryciuk, вказ. праця, с. 156.

[40] *Катынь...*, с. 129

[41] С. Кульчицький, *Демографічні втрати України в XX ст.*, «Дзеркало тижня» 2004, 2 жовтня; K. Popiński, A. Kokurin, A. Hurjanow, *Droga śmierci. Ewakuacja więzień*

В. Сергіну доповідну записку *Про евакуювання в'язниць західних областей УРСР*. Тут, зокрема, повідомлялося: «У відповідності з наказом працівників НКДБ у в'язницях Львівської області було розстріляно 2464 в'язні; звільнено 808 в'язнів, переважно звинувачених у побутових злочинах. Усі розстріляні були закопані у ями, вириті у підвалах в'язниць, у м. Золочеві – в саду [...] у двох в'язницях Дрогобицької області; у містах Самбір і Стрий розстріляно 1101 в'язень; у в'язницях Станіславської області розстріляно 1000 в'язнів, міста Луцька – 2000, у Ковелі – 194, у Дубні – 260; із Чорткова евакуйовано 954 в'язні, по дорозі розстріляно при спробі втечі 123 в'язнів – членів ОУН». У червні – липні у тюрмах західних областей було розстріляно понад 8000 чоловік, серед яких більшість складали політичні в'язні[42]. Багаторічний в'язень совєтських концтаборів Г. Дідик писала: «Я досі не можу спокійно згадувати страшні картини, які довелося побачити в перші дні війни. Тоді, після відступу радянських військ, розшукуючи близьких мені людей, я була в тюрмах Львова, Тернополя, Бережан, Нараєва. Я бачила витягнені з катівень і потаємних ям і виставлені для опізнання рідними і друзями тисячі трупів пострілянних, помордованих, часом зі слідами варварських знущань: вирізаними на тілі тризубами, виколеними очима, повирізуваними носами, вухами, грудьми»[43].

П'ятого березня 1940 р. Л. Берія в об'ємній записці запропонував Й. Сталіну розстріляти польських офіцерів, жандармів, поліцейських, осадників й інших з трьох спецтаборів для військовополонених і в'язнів тюрем західних областей України і Білорусі. Він мотивував це тим, що 14 736 осіб, які перебували в таборах для військовополонених і 18 632 в'язні тюрем Західної України і Білорусі (з них 10 685 поляків) були «закоренілими невиправними ворогами радянської влади»[44].

Не виключено, що цьому передувала бесіда наркома зі Сталіном, в ході якої, можливо, «вождь усіх народів» і підказав дещо інше, ніж передбачалось, рішення – поголовний розстріл усього контингенту на основі рішення трійки. На користь цієї гіпотези говорить те, що пропозиції Берії були прийняті політбюро в той же день практично без поправок. Як зазначили упорядники документального збірника *Катинь*, з допомогою оперативників і упровадженої агентури, радянське керів-

---

sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941, Warszawa 1995, с. 74, 98–100; Ю. Сливка, вказ. праця [у:] *Депортації*, т. 1, с. 11.

[42] І. Білас, вказ. праця, т. 2, с. 262–263; К. Кондратюк, вказ. праця [у:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 5, с. 160–161.

[43] *В боротьбі за Українську Державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни*, Львів 1992, с. 16.

[44] *Катынь...*, с. 384–392, 521.

ництво вияснило, що більшість польських солдатів і офіцерів, пробувши понад півроку в надзвичайно складних умовах полону, не зламані психологічно й морально. Вони не відмовились ні від своєї батьківщини, ні від своїх політичних поглядів і моральних цінностей. Сподівання кремлівської верхівки «перевиховати» хоча б частину з них – представників робітників і селян, інтелігенції, одягнутих у мундири, виявились марними. В'язні Козельського, Старобельського, Осташківського таборів як і раніше були повні рішучості вести боротьбу за відновлення незалежності батьківщини. Варто також пам'ятати і про ту ненависть, яку Сталін почував до польського офіцерства, котре змусило його відчути в 1920 р. гіркоту нищівної поразки.

Унаслідок цього і з врахуванням 7305 розстріляних у тюрмах Західної України і Білорусі, всього у квітні – травні були розстріляні 21 857 осіб[45]. Серед них були 3750 осіб, сім'ї яких проживали на окупованій Радянським Союзом з вересня 1939 р. території. Складно визначити, скільки їх походило саме з Західної України[46].

Отже, совєтизація Західної України в 1939–1941 рр. супроводжувалася масовими депортаціями, арештами, розстрілами, примусовим набором до Червоної армії тощо. Так, за підрахунками Ґ. Грицюка, у цей період виселено на схід понад 140 тис. з території Східної Галичини, в тому числі щонайменше 95 тис. місцевих жителів, а також понад 43 тис. прибулих втікачів з центральної і західної Польщі. Серед депортованого місцевого населення близько 80% складали поляки, певний відсоток українці, решта євреї та особи інших національностей.

Стосовно Волині, то з її теренів було вивезено понад 41 тис. осіб, у тому числі понад 28,6 тис., які проживали тут до вересня 1939 р., у переважній більшості поляків[47].

У свою чергу, С. Кульчицький вважає, що усього під депортацію, якою супроводжувалася совєтизація західних областей України, потрапило до 230 тис. осіб, яких вважали «небажаним елементом»[48].

Загальна кількість заарештованих, замордованих у в'язницях чи вивезених вглиб СРСР зі Східної Галичини може скласти близько 50 тис. Сюди слід додати приблизно 50–65 тис. мобілізованих до Червоної армії. Звідси безповоротні втрати населення Східної Галичини могли скласти 200 тис. осіб. Серед них поляки становили приблизно 120 тис. – 60%, українці понад 60 тис. – 30%, євреї – 15 тис. – 10 % та інші, а, враховуючи виселених німців, понад 255 тис. осіб.

---

[45] Там само, с. 36–37, 521.

[46] Z. Karpus, вказ. праця [у:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 5, с. 146.

[47] G. Hryciuk, вказ. праця, с. 163–167.

[48] С. Кульчицький, вказ. праця, «Дзеркало тижня» 2004, 2 жовтня.

У в'язницях Волині напередодні радянсько-німецької війни перебувало приблизно 5470 осіб, переважну більшість з яких було знищено.

Близько 25 тис. волиняків поповнили ряди Червоної армії[49].

Період радянсько-німецької війни став одним з найтяжчих випробувань, що випали на долю багатьох народів, та особливо великих втрат і збитків зазнала Україна, через територію якої війна прокотилася двічі.

Про масштаби втрат населення свідчить зниження чисельності населення УРСР з 41 657 тис. осіб на червень 1941 р. до 27 382 тис. осіб на початок 1945 р. Основну частину жахливої різниці в 14 275 осіб становлять безповоротні втрати. До них відносять: фронтові втрати – понад 3 млн. військовослужбовців Радянської армії; втрати совєтських та антирадянських партизанів у боротьбі між собою й окупантами; втрати цивільного населення під час боїв і бойових дій, через голодне виснаження та епідемічні хвороби; втрати від акцій окупаційного режиму: планомірного нищення військовополонених (1366 тис.), цілковитого винищення євреїв і ромів, вибіркового винищення населення на більшій частині території України. Частина людей, евакуйованих у східні регіони СРСР (3,5 млн. осіб) і вивезених у Німеччину остарбайтерів (2,4 млн. осіб), повернулася на Батьківщину[50].

І все ж на тому загальному фоні всенародного страждання західноукраїнські землі, як зазначив С. Макарчук, виділялись багатьма своїми особливостями. Останні він бачить у військово-політичному протиборстві всередині українського національного антирадянського й антинімецького руху, політично несумісних, антагоністичних цілях визвольних українського й польського рухів, підвищеній концентрації у північних лісистих районах Волині, поряд з українськими і польськими, совєтських партизанських сил і політичного підпілля. Хоча українське, польське й радянське підпілля та збройні формування виникли з метою боротьби проти нацистського окупаційного режиму, їхні стратегічні цілі вже на очікуваному етапі після розгрому Німеччини ні в чому не співпадали: ОУН (бандерівська) – як провідна сила українського антинімецького руху – декларувала мету створити на землях України, в тому числі на західноукраїнських, Українську Соборну Державу; польський еміграційний уряд в Лондоні, під політичним проводом якого розгорталась антинімецька боротьба польського підпілля і війська, безкомпромісно виступила за післявоєнну Польщу в кордонах до 1 вересня 1939 р.; сталінське керівництво бачило західноукраїнські землі після розгрому гітлерівців лише совєтськими. «Антагонізм політичних і військових організацій свідомо й цілеспрямовано перекладався ними

[49] G. Hrycіuk, вказ. праця, с. 166–167.

[50] С. Кульчицький, вказ. праця, «Дзеркало тижня» 2004, 2 жовтня.

на народну масу, виливався в погроми сіл, хуторів, у масові розправи над невинними людьми, в тому числі далекими від політики»[51].

За офіційними даними обліку населення Радянського Союзу станом на 1 січня 1945 р., у західних областях України проживало 4818 тис. осіб, що становило 61,24% від його чисельності на 1 січня 1941 р. (7868 тис.). Як бачимо, втрати становили 3050 тис. осіб. Навіть допускаючи, що статистика була недосконалою, приблизною або тенденційною, цим не можна пояснити такого гігантського скорочення. Як відомо, за час німецької окупації в Галичині й Волині було знищено близько 750 тис. євреїв; приблизно 455 тис. молоді було вивезено на примусові роботи до Німеччини, згідно офіційних радянських даних, з Волинської – 30 тис., з Львівської і Дрогобицької разом – 170,4 тис., з Рівненської – 22,2 тис., зі Станіславської – 68,3 тис., з Тернопільської – 164 тис. осіб, з яких до січня 1945 р. ніхто не повернувся; понад 350 тис. були мобілізовані на радянсько-німецький фронт. Дослідники називають також і інші джерела.

Десятки, а можливо й сотні тисяч поляків залишили Волинь і Галичину та виїхали в корінну Польщу, рятуючися від жаху українсько-польської війни. Залишається нез'ясованим число жертв німецьких каральних операцій чи просто сваволі німецьких окупантів в українських, польських, чеських та інших поселеннях. Зустрічаються різні твердження про кількість убитих і замордваних українців – від 400 осіб і до десятків тисяч та убитих і замордованих поляків – від 20 до 100 тис. – у ході українсько-польського конфлікту. Непідрахованими залишаються жертви мирного населення, до яких призвели терористичні акції радянських партизанських загонів проти українського населення, яке підтримувало збройні формування Тараса Бульби та УПА. Значними були втрати мирного населення, найбільше українського, але також польського, в ході придушення сталінським режимом національних рухів[52].

Загальновідомим є те, що в Галичині найбільшу кількість убитих і замордованих гітлерівцями громадян склали євреї. Перші тижні гітлерівської окупації пройшли в захоплених Німеччиною західноукраїнських землях під знаком враження від виявлених у тюрмах трупів численних в'язнів, яких знищили беріївські кати напередодні відступу. Окупанти, приписуючи вбивства «жидівським комісарам», намагалися активізувати юдофобію. Проте їхні сподівання, що єврейське населення буде винищене внаслідок стихійних погромів, не справдилися. Перші масові

[51] С. Макарчук, *Нищення населення на Волині в часи війни 1941–1945*, «Вісник Львівського університету. Серія історична», Львів 1999, вип. 34, с. 361.

[52] Його ж, *Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни* [у:] *Волинь і Холмщина. 1938–1947*, Львів 2003, с. 330.

вбивства євреїв були здійснені зондеркомандами СС, також і далі повне винищення єврейського населення проводили озброєні нацисти, а місцевій поліції (в тому числі й єврейській) відводилась допоміжна роль[53]. Від осені 1941 р. наступ на єврейське населення в усіх містах Галичини був майже однаковим. Майже всюди почали створюватися гетто, умови проживання в яких були жахливими і які вже з літа 1942 р. почали ліквідовуватись. Практично все єврейське населення Галичини й Волині було винищене, живими залишилися лічені десятки чи сотні, які переховували українські й польські родини, ризикуючи при цьому власним життям[54]. За підрахунками Т. Беренштейн, за роки окупації в Східній Галичині втрати єврейського населення склали 610 тис. осіб, у тому числі в червні 1941 – середина березня 1942 рр. – 100 тис.; середина березня – 1 грудня 1942 р. – 300 тис.; 1 грудня 1942 – кінець червня 1943 рр. – 150 тис.; друга половина 1943 р. – в таборах – 20 тис.; природньою смертю вмерли – 20 тис.; загинули переховуючись – 20 тис. осіб[55].

Що стосується єврейського населення Волині, то тут уже в липні – серпні 1941 р. загинуло 15 тис. осіб, насамперед в Острозі, Луцьку, Дубні, Рівному. Восени цього ж року відбулися масові акції знищення єврейського населення, в тому числі у вересні в Острозі (вбито 2500 осіб), у жовтні в Костополі (1400 осіб), у листопаді в Рівному (близько 21 тис. осіб). Лише під час ліквідації гетто було знищено 150 тис. євреїв. Більшість серед 224 тис. євреїв загинули на Волині від рук окупантів чи колабораційних формувань під німецьким керівництвом[56].

Дуже складно визначити навіть приблизну кількість мирного українського, польського та населення інших національностей, знищеного фашистами. Історики вказують на те, що розстріли та інші форми страт цього населення за кількістю страчених не були меншими від кількості знищених євреїв. Відмінним було тільки те, що вбивства неєвреїв кожного разу виправдовувались порушенням наказів окупаційної влади, зв'язками з совєтськими партизанами, УПА чи Армії Крайової (АК), невиконанням різного роду поставок, ухиленням молоді від вербунку на примусові роботи в Німеччині. Найбільше кривавих пацифікацій каральні окупаційні структури проводили в місцях здійснення підпільниками чи партизанами тих чи інших антинімецьких акцій[57].

---

[53] Я. Ісаєвич, *Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки* [у:] *Волинь – Холмщина 1938–1947*, с. 27.

[54] С. Макарчук, вказ. праця [у:] *Волинь і Холмщина. 1938–1947*, Львів 2003, с. 224–225.

[55] T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1967, № 61, с. 30; G. Hryciuk, вказ. праця, с. 194.

[56] G. Hryciuk, вказ. праця, с. 213–215.

Стихія насильства, система затримання й знищення заручників, доповнена каральними акціями, а також голод і хвороби призвели до значних втрат населення Західної України. Про масштаби нацистських репресій свідчить, наприклад, те, що у Волинській області 97 сіл було зрівняно з землею, а їх жителів замучено[58].

За приблизними даними, втрати становили: у Волинській області – 165 339 осіб; Львівській разом з Дрогобицькою – 679 804; Рівненській – 200 946; Станіславській – 239 920; Тернопільській –256 040 осіб[59].

Водночас слід зауважити, що режим, установлений у Генерал-Губернаторстві (а, відповідно, і в Галичині), був ліберальніший, ніж на окупованих німцями інших територіях.

Галичани знаходилися у складі СРСР протягом найкоротшого часу з вересня 1939 р. і до початку німецько-радянської війни. Німецьке керівництво робило ставку на те, що українці Галичини, які натерпілися у короткому часі від комуністичного режиму, добре зустрінуть німецькі війська. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету у Львові К. Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло корисну роль у трактуванні німцями Галичини й галицьких українців. Окрім цього, Генерал-Губернаторство (до якого ввійшов дистрикт Галичина у серпні 1941) розглядалося не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Рейху. Це стало одним із найважливіших факторів, які визначили своєрідний статус Генерал-Губернаторства (включно з Галичиною) серед інших окупованих земель.

У період Другої світової війни з УРСР було вивезено (депортовано) близько 2,4 млн. осіб (у тому числі, як було вже зазначено, приблизно 455 тис. – із західних областей), які утворили потужне джерело іноземної робочої сили у III Рейху. Водночас слід зауважити, що на початку війни частина галичан, які воювали у складі польської армії, не повернулися додому й залишилися працювати у німців. Після окупації Східної Галичини у 1941 р. багато галичан також забажали добровільно виїхати на працю до Німеччини. Отже, вони розглядали цю можливість як традиційну для них спробу покращення свого становища через трудову міграцію. Але вони, на жаль, не усвідомили, що слід розрізняти трудову міграцію у мирні часи й у період світової війни; остання дуже швидко призводила до перетворення сезонних робітників на невільників.

---

[57] С. Макарчук, вказ. праця, «Вісник Львівського університету. Серія історична», Львів 1999, вип. 34, с. 361.

[58] *Літопис Нескореної України: Документи, матеріали, спогади*, Львів 1997, кн. 1, с. 22, 137, 227.

[59] *Безсмертя. Книга пам'яті України*, Київ 2000, с. 852.

Саме вищенаведені історичні чинники великою мірою зумовили специфіку окупаційної політики німецької влади на різних територіях України, витворення і закріплення двох неоднакових соціальних статусів українських цивільних робітників як на батьківщині, так і у неволі. Це перш за все знайшло свій прояв у методах вербування, мобілізації, залучення населення двох регіонів до виїзду на роботи у Німеччину. Цивільне населення Рейхскомісаріату Україна мало не з початку зазнало на собі переважно насильницьких методів набору і виїзду на працю і тому стосовно цього процесу по відношенні до них доцільно вживати термін «депортація». Переважна ж більшість галицьких українців зголошувалася до виїзду на добровільних засадах, тому автор вживає стосовно них термін «вивезення». Питома вага вивезених з дистрикту Галичина на роботи до Німеччини на переважно добровільних засадах (близько 80%) була значно більше фіксованої істориками питомої ваги добровольців з Рейхскомісаріату Україна (яка становила, за різними підрахунками, від 4 до 16% залежно від місцевості).

Наступною відмінністю можна вважати різницю в часі запровадження примусових вивезень (або депортації) з Рейхскомісаріату Україна та дистрикту Галичина: якщо у першому випадку до насильницьких методів окупаційна влада вдалася вже з початку 1942 р., то на теренах дистрикту Галичина такі методи почали застосовуватися не раніше середини 1943 р., коли тут розпочалися масові облави[60].

На заключному етапі битви за Україну, частини Червоної армії зустріли опір з боку УПА, бої якої з регулярними військами тривали й після проходження основних сил діючої армії через західноукраїнську територію. Поставивши за мету ліквідувати УПА та оунівське підпілля, совєтські каральні органи, військові частини й підрозділи вбивали при цьому не тільки дійсних учасників антирадянського руху, але й тисячі людей, які не були ні вояками УПА, ні членами ОУН, ні т. зв. симпатиками. На боротьбу з ОУН і УПА совєтська влада кинула величезну силу: регулярну армію, внутрішні війська, частини державної безпеки, а також винищувальні батальйони (т. зв. яструбки), які формувалися з місцевих жителів. Значна увага приділялася зміцненню органів внутрішніх справ. Уже в 1944 р. в Західну Україну з інших тодішніх республік, країв та областей СРСР прибуло 5884 представники «компетентних органів». Ставлячи перед ними завдання на нараді у Львові 10 січня 1945 р., М. Хрущов говорив: «Нас просто не будуть поважати, якщо ми не вживатимемо заходів; усіх, хоч найменших, учасників слід заарешту-

[60] Т. Лапан, *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)*, Львів 2005, с. 11–13 (автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук).

вати, кого треба – судити, можливо, повісити, решту вислати, ось тоді ми будемо знати, що буде порядок і населення знатиме, що за одного візьмемо сотню». Згідно радянських джерел, тільки протягом 1944–1945 рр. сили НКВС, НКДБ та Червоної армії у всіх західних областях вбили 103 313 осіб, «затримали» – 110 785, арештували оунівців – 8370 осіб[61].

Уцілому втрати підпілля за період протистояння становили 153,3 тис., а радянської сторони – 30,7 тис. осіб. За вироками судів було ув'язнено 87 756 «бандитів». Кількість депортованих у Сибір «бандопособників» у 1944 р. становила 12 515 осіб, в 1945 р. – 16700, а загалом за період з 1944 по 1952 рр. дійшла до 203 тис., майже третина з них на спецпоселенні загинула[62].

Ще один фактор, що серйозно вплинув на демографічні зміни – українсько-польське протистояння, про яке вже чимало написано праць як польськими, так і українськими істориками. Існує величезна розбіжність у чисельності жертв, про що вже вище зазначалося. Так, упродовж останніх років у засобах масової інформації та в публікаціях в Україні називались такі цифри: польські жертви – від 80 до 18 тис.; українські – від 100 до 18 тис. У польських засобах масової інформації та в інших публікаціях домінувала цифра 100 тис. поляків, які стали жертвами[63]. Ярослав Ісаєвич вказував, що в ході цього конфлікту загинуло приблизно 40–60 тис. і врятувалося втечею близько 40 тис. волинських поляків, а Ґ. Грицюк зауважив, що попередні підсумки польських втрат у Східній Галичині можуть сягати 20–25 тис. жертв[64]. Вище ми наводили й інші узагальнені дані. Характерно, що польське підпілля свого часу називало також цифру 300 тис. поляків, які мали виїхати зі Східної Галичини на Захід в першій половині 1944 р.[65] А за даними Л. Шанковського, 425 тис. поляків могли залишити Східну Галичину й Волинь до червня 1944 р.[66] Віддаючи належне зусиллям істориків, узагальнити кількість жертв, слід, однак, визнати, що жодна з наведених цифр не є остаточною й достеменно доведеною.

Бомбардування радянською авіацією у квітні – травні 1944 р. ряду західноукраїнських міст, наліт американських літаків 26 червня на нафто-

[61] С. Макарчук, вказ. праця [у:] *Волинь і Холмщина. 1938–1947*, Львів 2003, с. 235.
[62] С. Кульчицький, вказ. праця, «Дзеркало тижня» 2004, 2 жовтня; І. Винниченко, *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, виселення*, Київ 1994, с. 82.
[63] Ю. Шаповал, *Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті* [у:] *Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди»...*, Київ 2004, с. 314.
[64] Я. Ісаєвич, *Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст.* [у:] *У пошуках правди*, Луцьк 2003, с. 16; G. Hrycіuk, вказ. праця, с. 231.
[65] G. Hrycіuk, вказ. праця, с. 205, 206.
[66] Л. Шанковський, *Українська Повстанча Армія* [у:] *Історія українського війська 1917–1995*, Львів 1996, с. 562.

ві промисли також призвели до кількасоткових жертв серед цивільного населення[67].

У ході вигнання німецьких окупантів та їх союзників із західноукраїнських земель, починається призов місцевого населення, згідно з яким на 23 вересня 1944 р. із Львівської області було мобілізовано 33 745 українців і 13 701 поляк; із Тернопільської області відповідно – 105 761 і 30 072; з Дрогобицької – 25 004 і 9197; із Станіславської – 50 784 і 8434; з Волинської – 79 472 і 3067; із Рівненської – 98 693 і 5262; з Чернівецької –59 561 і 2145. Всього 524 898 осіб, у тому числі 453 020 українців і 71 878 поляків[68].

Мобілізація переслідувала мету не лише компенсувати істотні втрати фронтових частин, а й послабити, підірвати потенційну базу поновлення для антирадянського підпілля.

Найбільш істотні зміни в національній структурі Волині й Східній Галичині принесли переселення польського й єврейського населення на захід і виселення всіх українців, які проживали в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Леськівському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Володавському повітах. І які переважно осіли в західних областях УРСР.

Як відомо, 9 вересня 1944 р. у Любліні М. Хрущов від УРСР і Е. Осубка-Моравський від Польського комітету національного визволення підписали сумнозвісну угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України. Ця угода передбачала нібито добровільне (а насправді примусове виселення, тобто депортацію) 350 тис. українців з їхніх споконвічних земель – Надсяння, Холмщини та Лемківщини, т. зв. Закерзоння. З території України до Польщі планувалося переселити понад 486 тис. поляків. Термін проведення евакуації встановлювався з 15 жовтня 1944 по 1 лютого 1945 рр. На вимогу однієї зі сторін, цей термін міг бути продовжений за взаємною згодою.

Прокомуністична польська влада фундаментально взялася за депортацію українського населення з Польщі. Вже на початку листопада 1944 р. перші транспорти з українцями прибули до УРСР. На цих людей тут чекали відсутність житла, їжі, елементарних побутових умов, жорстоке ставлення місцевої влади. І зворотна реакція не забарилася: до вересня 1945 р. з Польщі було виселено лише 22 123 українці. Подібну

[67] J. Węgierski, *Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym i na Samborszczyźnie*, Kraków 1993, c. 47.

[68] І. Муковський, О. Лисенко, *Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни*, Київ 1997, с. 399.

позицію зайняли й поляки в Україні: лише в грудні 1944 р. рушили перші транспорти з польським населенням з території УРСР. В результаті з кінця літа – початку осені 1945 р. обидва уряди вирішили перейти до застосування виключно примусових заходів щодо переселень. За офіційною статистикою, на жовтень 1946 р. з України до Польщі було переселено 812 688 осіб, а з Польщі до УРСР станом на березень 1947 р. переселили 472 635 осіб. З них до 6 західних областей прибуло 323 541 тис. осіб, у тому числі до Волинської – 22 346 осіб, Рівненської – 17 102, Львівської – 57 640, Дрогобицької – 33 614, Станіславської – 19 749 і Тернопільської – 173 360 переселенців[69].

Для здійснення «соціалістичних перетворень» у західні області зі східних районів УРСР та інших республік прибуло понад 86 тис. партійних радянських, комсомольських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства. Недовіряючи місцевим кадрам, нехтуючи ними, було взято курс на заміну їх приїжджими, штучно протиставляли «східняків» «західнякам».

Водночас адміністративними методами проводили «оргнабір» західноукраїнського населення на шахти Донбасу, влаштовуючи для цього іноді нічні облави або забираючи людей просто з вулиці. Значна кількість місцевих робітників після закінчення фабрично-заводських училищ виряджалася на промислові підприємства Російської Федерації та інших республік і в такий спосіб здійснювалась політика Москви, спрямована на розчинення соціально-економічного й національного потенціалу Західної України в загальносоюзному комплексі. Масштаби цих людських переміщень невідомі, однак вони могли становити десятки й десятки тисяч[70].

Вищенаведений матеріал наштовхує на певні роздуми. Масові депортації, арешти, розстріли, мордування, примусові набори населення до Червоної армії, якими супроводжувалася совєтизація Західної України в 1939–1941 рр., а також страхітливі злочини, вчинені на її території окупантами, в тому числі цілковите винищення єврейського населення, нечуваний терор проти українців, поляків та представників інших національностей, примусове вивезення до Німеччини, дворазове проходження радянсько-німецького фронту, бойові дії різних військово-політичних структур, трагічний українсько-польський конфлікт, депортації та переміщення населення призвели до зміни етнічної структури Волині й Східної Галичини, кількість населення яких зменшилась у період між 1941

[69] Ю. Шаповал, *Уроки двох репатріацій*, «Дзеркало тижня» 2004, 4 вересня; *Депортації*, Львів 1998, т. 2, с. 176.

[70] *Нариси історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)*, Львів 2001, с. 173.

і 1945 рр. приблизно на 3050 тис. осіб. Ці зміни, наприклад, польський історик Ґ. Грицюк, який глибоко дослідив цю тему, побачив у наступному: «В роки Другої світової війни перестав існувати феномен Східної Галичини, яка була „малою батьківщиною" трьох народів – польського, українського і єврейського, на території якої століттями перехрещувались і проникали впливи відмінних, але одночасно доповнюючих одна одну, культур та релігій. Безповоротно знищене специфічне, своєрідне явище багатоетнічної Східної Галичини [...] Не лише в політиці, а й у людській свідомості затріумфував принцип національної гомогенічності, тобто повного розмежування народів і пристосування етнічних кордонів до зверху накинутих державних кордонів»[71].

Отже, виразно диференційований, національно змішаний, релігійно різноманітний регіон, перетворився в етнічному плані в гомогенічний. Як відомо з результатів Другого загального перепису населення Польщі з 1936 р., у Галичині проживало 5 460 240 осіб. Із цієї кількості на греко-католиків припадало 59,09%, на римських католиків 29,86%, на юдеїв – 10,32%. Ідентифікуючи згадані конфесії з певними національностями, можна зазначити, що абсолютне число українців в історичній Галичині становило 3 226 546 осіб, поляків – 1 630 463, євреїв – 563 288 осіб. Усі інші національності нараховували 39 994 особи (0,751%)[72].

Зрозуміло, що певні зміни в загальній чисельності й співвідношення національностей мали місце в 1931–1939 рр., проте вони не були надто суттєвими. Враховуючи те, що приблизні цифри втрат на терені української частини Галичини за час німецької окупації становили бл. 875 тис. осіб вбитими та 260 тис. вивезеними до Німеччини, а також, беручи до уваги, що на період закінчення значних еміграційних рухів, викликаних воєнним лихоліттям, з приблизно 5,88 млн. жителів Волині і Східної Галичини українці складали бл. 93,7%, росіяни – бл. 3,4% (бл. 200 тис.), а поляки – 2,9% (бл. 170 тис.), можна стверджувати, що напередодні війни абсолютна більшість українського населення перетворилася після неї у компактну більшість[73].

Певна кількість поляків проживала ще у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Бориславі, Самборі, Городку, Мостиську, проте майже не було їх вже на Волині, особливо в її західній частині, цілковито зникли острівці і смуги польського, німецького й чеського осадництва. Натомість з'яви-

[71] G. Hryciuk, *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945* [у:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, Warszawa 2000, т. 6, с. 271.

[72] С. Макарчук, *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма*, Львов 1983, с. 145–154.

[73] С. Макарчук, вказ. праця, «Вісник Львівського університету. Серія історична», Львів 1999, вип. 35–36, с. 232; G. Hryciuk, вказ. праця, с. 240.

лася досить чисельна група прибулого населення зі східних та центральних областей України, здебільшого росіян, які зосереджувалися переважно у містах. У західноукраїнські міста прибули сільські мешканці краю, а також жителі інших регіонів СРСР[74]. Цей наплив компенсував воєнні та повоєнні втрати міського населення, передусім серед осіб єврейської й польської національностей. Уперше за всю історію українці здобули перевагу в найбільшому й найважливішому з політичної точки зору місті Західної України – у Львові, столиці українського «П'ємонту»[75].

Такими були наслідки етно-демографічних змін на Волині й у Східній Галичині в роки воєнних випробувань.

[74] G. Hryciuk, вказ. праця, с. 240.

[75] Я. Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття*, Київ 1996, с. 268.

Дискусія

Володимир В'ятрович: Дослідити ідейно-програмні засади ОУН-Бандери (далі – ОУН-Б) у вирішенні польського питання вкрай важливо з двох причин. По-перше, в польській історіографії щодо польсько-українського конфлікту у роки Другої світової війни дедалі частіше застосовується термін геноцид («людобуйство»). Згідно з міжнародно-правовими положеннями геноцид – це запланована реалізація певної програми щодо винищення якоїсь нації чи суспільної верстви. Тому деякі польські дослідники всіляко намагаються знайти сліди такої програми в ідеології ОУН. По-друге, посилання на ідеологічне коріння антипольських акцій, ніби-то притаманне програмним документам ОУН, дозволяє відсунути на задній план, а то й взагалі не звертати уваги на реальні корені цього трагічного явища. Замість того, щоб аналізувати причини українсько-польського протистояння, його наростання у міжвоєнний період, в роки Другої світової війни на перший план висувається «полонофобська» ідеологія ОУН, яка ніби-то є коренем усього зла.

Головною програмною засадою ОУН весь час було здобуття Української Самостійної Соборної Держави. При цьому, вже в рішеннях першого її Конгресу з 1929 р. зазначалося, що це можливе тільки через усунення власними силами з українських земель усіх окупантів, без орієнтації на котрогось з історичних ворогів України. Протягом усього періоду діяльності ОУН, головним її ворогом називано совєтську Росію. Зважаючи на те, що головним ареалом розвитку підпільних структур цієї організації були західноукраїнські землі, які в міжвоєнний період входили до складу Польщі, у той час розгорнуто активну боротьбу, спрямовану проти цієї держави. Проте, ця боротьба ніколи не була спрямована проти польського народу, а лише проти представників польського окупаційного режиму.

Із падінням польської держави у 1939 р., коли поляки опинилися на одному із українцями рівні поневолених народів, з'явилися передумови для налагодження співпраці між обома національними рухами. Додатково сприяли цьому зміни, які відбувалися в середовищі самої ОУН. У 1940 р. дійшло до розколу єдиної організації на два крила – бандерівців та мельниківців. Перші з них, розчаровані подіями 1939 р. на Карпатській Україні, розпочали розробку нової міжнародно-політичної концепції свого руху. Її основою стала ідея перебудови міжнародної системи за принципом незалежних націй-держав у межах їхніх етнічних теренів. Ця перебудова бачилася як результат спільної боротьби всіх поневолених імперіалізмами народів, у тому числі й польського. Положення цієї концепції відображені в Маніфесті ОУН-Б з грудня 1940 р. У всіх інших

програмних документах ОУН-Б періоду 1940–1943 рр. міститься заклик до українсько-польської співпраці на фронті боротьби поневолених народів. Поруч із тим, бандерівці застерігають, що не поступляться перед імперіалістичними намаганнями частини польської політичної еліти і не відступлять із українських етнічних теренів.

Запропонована в програмних документах ОУН-Б концепція вирішення українсько-польського протистояння, абсолютно не співпадала із пропозиціями *status quo ante bellum*, які виносила польська сторона. В результаті й так доволі кволий переговорний процес було зірвано і сторони перейшли до силового розв'язання конфлікту. З боку Проводу ОУН-Б у 1943 р. в час найбільшого розпалу конфлікту, видано два звернення до польського народу (в липні та жовтні) із засудженням масових убивств цивільного населення. Про аналогічні відозви польського підпілля мені невідомо.

Зі зміною геополітичної ситуації, німецькими поразками на фронтах, невідворотністю нової совєтської окупації потреба налагодження дієвої співпраці із польським підпіллям різко зростала. Восени 1943 р. в с. Мелна на Львівщині відбулася нарада обласних провідників ОУН ЗУЗ, проведена Романом Шухевичем. Окремо розглядали польське питання і вирішено прямувати до досягнення співпраці, посилення пропаганди на польському відтинку з метою усунення польського фронту.

У післявоєнній діяльності українського визвольного руху польське питання набуло стратегічного значення. Від 1945 р., після остаточного вирішення наддержавами питання кордонів Польщі, створювалися додаткові умови для налагодження ефективної співпраці українців і поляків. Тому пропаганда спільної українсько-польської боротьби проти Москви стає одним із найважливіших напрямків діяльності українського підпілля. Серед листівок, звернених до представників інших народів, найбільша кількість звернень саме до поляків. Вояки УПА проходили спеціальні вишколи, на яких навчали, як правильно спілкуватися із польським населенням, аби долучати його до спільної боротьби чи її підтримки, було розроблено спеціальні інструкції для учасників українсько-польських переговорів.

Отже, польському питанню протягом усього періоду боротьби українського визвольного руху приділялося дуже багато уваги. Авторами українського бачення розв'язання цієї проблеми були люди, що займали дуже високі позиції в ієрархії ОУН та УПА: Мирослав Прокоп, референт пропаганди Проводу ОУН, Михайло Палідович, редактор офіціозу ОУН «Ідея і чин», Василь Галаса, референт пропаганди ОУН Закерзонського краю, Зиновій Тершаковець, провідник Львівського краю ОУН та інші. Ставлення до польського питання відображено у всіх програмних доку-

ментах ОУН воєнного періоду – рішеннях II Великого збору, постановах II і III конференцій, рішеннях III НВЗ. Бачення розв'язання польського питання опиралося на розроблену ідеологами ОУН міжнародно-політичну концепцію, суть якої полягала у перебудові міжнародно-правових відносин і створенні нової системи націй-держав. Досягнення цієї мети бачилося через співпрацю усіх поневолених імперіалізмами народів, у тому числі й поляків. На заваді її реалізації, а отже й налагоджені співпраці між польським та українським національними рухами, стали намагання перших у будь-якому випадку утримати у складі відродженої польської держави західноукраїнські землі. Боротьба із польським національним рухом весь час сприймалася українським підпіллям як «третій фронт», як непотрібний і такий, що розсіює його сили у головному протистоянні з Росією та Німеччиною. Немає жодних підстав для тверджень про полонофобську ідеологію ОУН як коріння жорстокого українсько-польського протистояння. Більше того, розроблена ОУН концепція розв'язання цього питання могла стати базою для порозуміння обох народів і започаткування дієвої співпраці (що врешті, хай і епізодично, але відбулося у вигляді проведення кількох спільних бойових акцій). Що ж стосується протистояння, то очевидно, що його причинами є глибинніші історичні процеси, які історикам – як українським, так і польським – належить дослідити.

Анджей Пачковський: Це був, взагалі-то, окремий реферат, але нічого страшного, пропоную тільки переказати організаторам текст, бо тут ви коротко передали зміст, а немає приводу, щоб пропало те, що знаходиться у вашому рефераті. Однак нагадую, що це дискусія – тому прошу відноситися до рефератів, виголошених проф. Зашкільняком і д-ом Мотикою. У сказаному, привертає увагу – ви досить добре підмітили, але не розвинули цієї теми – питання, чи причиною конфлікту була ідеологія, чи ідеологія була наслідком конфлікту. Чи вона якось раціоналізувала конфлікт, які були справжні інтереси, що спричинилися до конфліктної ситуації. Про це справді в обох рефератах не було мови, але так, як вони стосувалися ідеології, то треба пам'ятати, що ідеологія рідко буває чимось абсолютно автономним, тобто цілком відірваним від якогось реального підґрунтя. Її породжують економічні конфлікти, розбіжні інтереси – вона має їх описати і представити якийсь спосіб розв'язання цих конфліктів. Це також один із пунктів, про які можемо сьогодні дебатувати. Ідеології були некомпатибільними, їх не можна було поєднати, але, чи конфлікт інтересів можна було розв'язати і які могли бути шляхи розв'язання цих суперечностей між справжніми інтересами польського

населення, яке проживало на східних кресах і українського населення, які конкурували між собою за землю, воду, місце під сонцем?

Володимир Баран: Хочу звернути вашу увагу на кілька сюжетів, які були порушені у виступі нашого шановного колеги проф. Зашкільняка, бо вони мені здаються дуже цікавими і для подальших обговорень, і для наукових розробок. Ідеться про те, що сьогодні, як і на деяких наших попередніх семінарах, була зроблена спроба якогось ширшого погляду на проблеми, які ми сьогодні обговорюємо. Леонід Зашкільняк порушив проблему витоків національних рухів і їхнього характеру. Він зробив спробу, звичайно, в досить широкому огляді, не вдаючися за браком часу до якихось цікавіших деталей, показати зв'язок українського національного руху (і якоюсь мірою польського) середини XX ст. із загальними тенденціями суспільних рухів XX ст. Власне, суть моєї репліки полягає в тому, що я вважаю це дуже цікавим і конструктивним підходом. Я переконаний, що ці тенденції у роботі над такою тематикою треба розвивати. Ми не можемо замкнутися лише на аналізі конкретних фактів і на пошуку якихось нових деталей, що теж надзвичайно важливе, але ми теж якоюсь мірою повинні спробувати осягнути і український, і польський національні рухи в загальному руслі суспільного життя XX ст. З'ясування загальних рис, в тому числі й тоталітарних, на які звертав увагу проф. Зашкільняк, і специфічних особливостей національних рухів – це, на мою думку, дуже цікавий предмет для серйозних досліджень. Тому прошу вибачити за те, що я не порушую конкретних питань щодо тематики українсько-польських стосунків, але думаю, що акцентування уваги на загальних проблемах, на теоретичних питаннях є надзвичайно важливим, тому що ми піднімаємося до розглядання цієї проблеми на тлі загальних європейських процесів.

Анджей Пачковський: Мені здається, що це добре підмічено, хоча, звичайно, важко вимагати від наших сьогоднішніх доповідачів, щоб вони одразу до цього віднеслися. Як спостерігача цього циклу, мене вразило те, що ми взагалі-то весь час обертаємося довкола чотирьох підметів: поляків, українців, совєтів і німців. Тоді як і в політиці польської держави та різних польських політичних партій, так і в українській політиці були також інші суб'єкти: Румунія, Чехословаччина, у випадку Польщі також Литва. Хоч Литва тут може менше цікава, так як Україна не мала з нею жодних безпосередніх зв'язків, але проблема українсько-румунських і українсько-чехословацьких відносин, як і в міжвоєнний період, так і в першій фазі Другої світової війни, є досить істотною. Адже для України приєднання Закарпатської Русі до Української Соціалістичної

Республіки було якимось елементом єднання усіх земель, населених українцями. У зв'язку з цим пізніше появилася проблема Румунії, яка забирає чи прагне їх забрати з метою включення знову до румунської держави. Вважаю, що можна було б при якійсь нагоді розширити також це, бо інакше будемо затиснутими в польсько-українському конфлікті, не помічаючи інших конфліктів. Буде складатися враження, що це був єдиний конфлікт у цій частині Європи, що, звичайно, неправда, бо тих конфліктів було дуже багато.

Здзіслав Конєчний: Обговорені тут були два питання. Практично, обговорене було питання ідеології, однаково беручи до уваги як українську, так і польську точки зору, що впливали на польсько-український конфлікт. Але мені здається, що треба було б звернути теж увагу на кілька інших питань. Важливі також економічні відносини, які панували в той період на території південно-східної Польщі, як тепер називаємо – Західної України. Якщо звернемо увагу на І конгрес українських націоналістів, про який говорив також проф. Зашкільняк, то він говорив між іншим про вигнання «інших» з земель, до яких українці мали претензії і які вважали українськими землями. Є така проблема, що на території Східної Галичини чи Східної Малопольщі, як ми називали її перед війною, мешкала досить велика група поляків, польської меншини, так як становили вони меншість. Відносини в Галичині на селі складалися таким чином, що сільські господарства були відносно невеликими, існував т. зв. голод землі, сьогодні цілком незрозумілий. Селянин просто хотів мати землю. Гасло вигнання чужих, тобто, м. ін., поляків і призначення їхньої землі, їхніх господарств для українців дуже діяло на уяву українських селян. Був це, отже, один з дуже поважних елементів, які загострювали польсько-українські відносини на цьому терені між польськими й українськими селянами. Якби ми взяли статистичні дані, не скажу в цей момент точно, як це формувалося, але ми би побачили, що кількість роздрібнених господарств була величезною. Це одна з проблем. Другою є проблема української інтелігенції. Перед війною щороку вищі навчальні заклади, а також середні школи закінчувало приблизно 2,5 тис. українців. Протягом 20 років – близько 50 тис. Ці люди практично не знаходили праці на залізниці, в державній адміністрації, на пошті і т. д. Було це наступною проблемою, з тим що польський безробітний інтелігент сприймав безробіття як нормальне явище, український, натомість – як дискримінацію. Отже, що робили ці люди? Приходили вони в українську кооперацію, в українські освітні організації «Просвіти», у школи і там діяли з почуттям кривди. З іншого боку, продавали навіть в кіосках «Руху», як би ми сьогодні назвали, сигарети чи інші речі, ма-

ючи вищу освіту. Так теж було. На це є матеріали, є докази, що ці люди, ця інтелігенція була податливою на впливи українського націоналізму. Вважаю, що так, тому що гасло вигнання чужих з тих теренів означало для них зайняття державних посад на залізниці, на пошті, в адміністрації. Це було багато, але одночасно поєднувалося з іншою справою, з усуненням з тих становищ поляків. Чи було це вогнищем конфлікту і чи могло бути? Вважаю, що могло. Отже, маємо ще одну проблему. Мені здається, що таких різних антагоністичних елементів у період II Речі Посполитої (далі – II РП) маємо відносно багато. Крім того, не беремо до уваги іншої суперечності, а саме, що незважаючи на політичні напрямки різних українських партій, які діяли легально чи нелегально, йшлося про одну справу – про будову української держави в загальному, на теренах, що належали до II РП. Що це означало практично? Практично це означало зменшення території польської держави на одну третю, може трохи менше. Чи тодішній уряд міг на це погодитись? Чи поляки, що мешкали на східних кресах могли на це погодитись, не зважаючи, у свою чергу, на політичні напрямки їхніх політичних партій? Вважаю, що скоріше за все, ні. Якщо у центрі ситуація змінювалась і погляди окремих вождів, керівників політичних партій різних польських напрямків були неодноразово відмінними, на східних кресах були вони однорідними, тобто виступали проти різних поступок на користь українців. Мені здається, що не звертаємо уваги також на інше питання – що в період II РП практично тільки на території Польщі українці мали такі права, які мали. Ані в Чехословаччині, яка їм сприяла, ані в інших державах таких прав вони не мали. Отже, можемо сказати, що незважаючи на всі недоліки і конфлікти, які мали місце у той час, у період II РП практично була створена дуже міцна основа під утворення бази українських керівників, які відіграли потім, у подальшому розвитку подій, досить важливу роль. Так мені здається. Одночасно мені здається, що в польському парламенті були численні виступи українських депутатів, які закидали уряду недотримування законних прав чи різні недоліки, що у той час чинила державна адміністрація. Преса надавала цьому розголос, це теж треба брати до уваги. Треба брати до уваги, що ці голоси доходили чи то посередньо, чи то безпосередньо до українців, що замешкували польські землі. Це було істотним елементом формування національної української свідомості, тому що можна сміливо сказати, що в період II РП (кажу про цей період, бо він мав потім вплив на період воєнний і післявоєнний), практично створювало це певні умови для формування національної свідомості. Тому що у роки II РП не всі українці мали повну національну свідомість. Залежно від політики держави могли вони стати (та частина, яка не мала викристалізованої свідомості) або поляками, або українцями. Є ще інша

справа. ОУН протягом усієї своєї діяльності прагнула загострити польсько-українські конфлікти, тому що вважала, що їхнє загострення може бути корисним для майбутньої політики і їхньої ідеології, а також будови (в їхньому розумінні) єдино слушної соборної держави. Я кажу про ці справи, тому що неодноразово, говорячи про польську справу і справу українську обминаємо певні антагонізми, які існували внутрішньо між поляками й українцями на цій спірній тоді території.

Віктор Матійченко: Звичайно, що природа цього конфлікту дуже глибока і причини його різноманітні. У зв'язку з цим, для мене особисто зрозуміло, що українська революція, про підсумки й уроки якої ми пишемо в підручниках історії України, не завершилася у 1921 р. Вона продовжувалася – після 1921 р. ті політичні сили, які керували колись революцією, а тоді перебували в еміграції, не могли народити будь-якого позитиву, за яким стояло б створення незалежної, соборної України. І ця боротьба, ці звинувачення тривали досить довго – майже десять років. За таких обставин діти учасників визвольних змагань 1917–1921 рр., університетська молодь, яка здобувала вищу освіту в тому числі й у польських вищих навчальних закладах, починає звертатися до зовсім інших ідей – ідей українського націоналізму, які формувалися протягом XIX й початку XX ст. ст. Тепер, коли вони вступили на такий шлях, то очевидно, що це був для них дуже відповідальний крок, адже вони знали, що якщо не здобудуть незалежності України, то й у цій боротьбі загинуть самі. Це з одного боку, а з іншого – вони жили в той час, коли насправді зароджувався фашизм: в Італії, Німеччині та інших європейських країнах. Вони жили в той час, коли авторитарними методами будувався комунізм у Радянському Союзі. То чи мали вони право, ці молоді люди, які прагнули незалежності для своєї держави, підняти жовто-блакитний прапор або якийсь лозунг і ходити по Європі, вимагаючи незалежності для своєї держави? Це був достатньо сильний вплив і я думаю, що ми не можемо цього відкидати, про що сьогодні власне й говорилося. Та університетська молодь, яка сприймала радикальні ідеї, виховувала також своїх послідовників, створивши «Пласт», де поширювався культ героїв, а малі діти, які ходили ще в початкові класи, вже били вікна в польських школах, які над пам'ятником Пілсудському якісь збитки робили і т. д. І була також відповідна політика польської держави, яка штовхала їх до цього. Сьогодні говорилося слово «витіснення». Коли я чую це слово, то пригадується мені, що в генеральному фашистському плані «Ост» було таке слово «виселення». Але це була державна політика, яка передбачала знищення слов'янських народів, у тому числі й поляків. Я не хотів би, щоб ми це «витіснення» розуміли в контексті близькому до «виселення»,

яке мали на увазі німці. Цей конфлікт назрівав під час війни, кров, пролита з обох боків, затьмарювала очі і, звичайно, ідеї радикального націоналізму тепер стосувалися не тільки поляків, а й своїх, наприклад, тих самих мельниківців. Саме 18 серпня 1940 р. був розпрацьований штаб Тараса Бульби-Боровця. Тут можна назвати найрізноманітніші причини. Очевидно, говорячи про цей конфлікт, потрібно сказати, що й великі держави, які творили політику під час війни – Радянський Союз, Сполучені Штати Америки, Великобританія, – також мали свої погляди. Ще у вересні 1943 р. державний секретар США, який відправлявся в Москву, в спогадах написав про те, що в Рузвельта були цілком конкретні погляди на те, де повинні бути території Польщі, що це повинно бути на схід від лінії Керзона. Відомо, що на Тегеранській конференції це питання було для лідерів тогочасного світу настільки складне, що вони його навіть не порушували. Це також потрібно враховувати. Таким чином, тут найрізноманітніші причини, але я думаю, що в українського селянина все-таки не було бажання, про що говорилося, обов'язково забрати в поляка чи, фізично знищивши його, заволодіти господарством і т. д. Факт, що в період війни, в період злочинів з обох сторін безумовно таке було. Але це не було особливістю характеру чи менталітету. Є маса прикладів, коли українці попереджували поляків, допомагали, були польсько-українські шлюби. Тому, очевидно, непотрібно нам займатися перетягуванням ковдри на свою сторону, непотрібно вишукувати такі причини, яких насправді не було. Я з дитинства пам'ятаю, як мені бабця розповідала, що коли в їхньому селі бандерівці вирізали сім'ю – жінку й восьмеро її дітей – все українське село пішло, плакали й хоронили цю сім'ю. І таких прикладів можна навести багато. Тому я думаю, що на цьому не треба акцентувати увагу і робити українського селянина чи робітника того часу таким, що зазіхав на чуже або хотів зайняти ту чи іншу посаду. В нього була альтернатива і ми це знаємо: щоб отримати посаду, йому треба було бути лояльним, стати католиком і однозначно він це міг зробити на найвищому щаблі. Йому в цьому відмовляли, але це не означає, що з цієї причини він тримав сокиру за пазухою, щоб її в певному моменті підняти на поляка. Такого не було. Перед війною були суперечки, були бійки, були побутові сварки, але не було конфлікту. Конфлікт був народжений іншими.

Анджей Пачковський: Маю питання до українських колег – чи існувала проблема «Україна в політиці західних держав»?. Ви слушно нагадали, що західні союзники Польщі погодилися вже у Тегерані на лінію Керзона як державний кордон, але вони, мабуть, не думали про Україну, для них це мав бути кордон Радянського Союзу, який від Камчатки до

Бугу був однорідною державою. Чи були якісь українські дослідження про це, чи в якихось дискусіях на Заході – штабних, політичних, дипломатичних – українська проблема взагалі з'являлася? Наприклад, в розмовах Черчіль – Рузвельт, або на рівні міністрів закордонних справ. Чи щось таке було і як це виглядало – я хотів би почути це для мого приватного знання, бо я не маю про це найменшого поняття.

Юрій Макар: Пане голово, спровокували ви мене, щоб взяти слово. Ще перед розвалом Радянського Союзу Маргарет Тетчер, виступаючи в українському парламенті, сказала, що з провінціями Росії вона розмов не веде, що підтверджує сказане головуючим. Тому українська проблема виглядає досить складною і в цій ситуації, яка сьогодні створилася, виглядає так: на міждержавному рівні між Польщею й Україною існують якнайкращі відносини, підтвердженням чого є Помаранчева революція в Україні, підтримка колишнім і теперішнім президентами Польщі і польським населенням того, що сталося в Україні – у Києві, Львові, Луцьку, Чернівцях та інших містах. З іншого боку, над нами й надалі висить тягар минулого – те, над чим тут майже 10 років уболіваємо і шукаємо узгодження розбіжностей, які існують між нами. Тому, звичайно, добре було б, щоб цей семінар був останнім у цьому циклі, але одразу започаткував наступний цикл, про що тут також ми вже говорили. Я хотів би віднестися до прочитаних сьогодні рефератів та сказати, що доповідачі і з польської, і з української сторін представили добрі реферати, може у версії, яку ми вислухали, вони недостатньо підкріплені аргументами, але в версії, яка йде до друку, ці факти є. Спочатку про поглиблення (глибше зрозуміння) причин того, що сталося під час війни. Дуже добре знаємо, як виглядало ставлення українців до поляків, натомість, менше знаємо про те, яке було ставлення поляків до українців. Це належить, по можливості, ще обговорити, не вирізняючи якихось дуже важких і конкретних питань – це шлях до справжнього консенсусу. Якщо підемо цим правильним шляхом, то врешті дійдемо – якщо не теперішнє покоління, то в майбутньому – бо так чи інакше вже тепер можемо інакше сприймати Польщу від моря до моря з XVIII ст. В теперішньому розумінні цієї справи це могла би бути Польща, прибалтійські держави, Україна і за певних умов, навіть Білорусь, які могли б разом бути посередньою силою в Центральній і Східній Європі, якби запанував тут колись лад, схожий на той, який існує на заході Європи.

Збігнев Пальський: Я хотів би звернути увагу на один мотив, повертаючися до справ чисто ідеологічних. Звернімо увагу на логіку українського націоналізму, цей лейтмотив буде повертатися, але це логіка

внутрішня – усунення поляків. Не кажімо тепер, про яке усунення тут ідеться: чи про усунення внаслідок політичного тиску, внаслідок створення неможливих для життя умов, чи внаслідок фізичної елімінації, але завжди буде появлятися мотив усунення. Поляків треба було усунути – це логічно, треба було їх усунути насильно, не можна було їх залишити на тих спірних теренах, бо поляки завжди були б загрозою для української держави. А особливо для держави націоналістичної, яка спиралася виключно на національних засадах. Візьмімо до уваги те, що досвід польської конспірації з періоду до Січневого повстання був ретельно вивчений, напр., Романом Шухевичем. Шухевич, як ми всі знаємо, врешті провідник ОУН, розумів, що поляки – це народ бунтівників, поляки – це народ конспіраторів. Що немає іншого розв'язання для націоналіста, як усунути цей ворожий елемент насильно. Ще одне зауваження – проф. Зашкільняк у своєму чудовому рефераті вивів цей конфлікт *ab ovo*. Був це безперечно трагічний конфлікт – трагічний, бо такий, що не мав розв'язання. Не хочу казати про його найкривавішу фазу, тобто Волинь і Східну Малопольщу, хочу говорити про трагізм цього конфлікту з тієї причини, що він не мав розв'язання. Українці не уявляли собі своєї держави без Львова. Поляки, знову ж таки, не уявляли собі своєї держави без Львова. Львів – це одна з колисок польської культури, Львів – це місто завжди вірне – *semper fidelis*, але водночас Львів – це також одна з колисок українства. У цьому, передусім, на мою думку полягає трагізм цього конфлікту – що обидві сторони мали в ньому рацію. Обидві сторони мали повне право ставити свої вимагання.

Анджей-Леон Сова: Важко вести дискусію у такій ситуації, коли не знаємо повних рефератів, а тільки певні тези, натомість деякі питання, що стосуються воєнного періоду, а особливо у проф. Зашкільняка, який представив розбудовану вступну частину, не були до кінця розгорнуті. Одна справа привернула мою увагу – розумію, що й надалі, якщо йдеться про конкретні речі, не знаємо, чи був однозначний наказ винищення поляків. З реферату д-ра Мотики я зрозумів, що й надалі ця справа вимагає подальших досліджень, що існують виразні передумови, у зв'язку з цим мені дуже цікаво, що буде в документах, які ви опублікуєте. Розумію, що тих передумов є багато, весь час говорилося, що, однак, головна проблема є в архівах, які були вивезені Миколою Лебедем десь на Захід і, можливо, вони поставлять тут крапку над «і». Якщо ці документи фактично будуть опубліковані, бо, звичайно, документи можна теж знищити. Взагалі-то відомо, що папір не горить – принаймні з однієї повісті можна зробити висновок, що завжди це залишається, але до кінця проблема дуже складна. Мабуть, той націоналізм, так як і на-

ціоналізм польський, у міжвоєнний період був чимось екстремальним, залишався на узбіччі, а те, що під час війни міг діяти явно, виникало з факту, що польська держава програла, не було польської держави. Жодна партія, що існувала до того часу, не могла далі існувати, бо німці і совєти усі легальні партії зліквідували. Залишився той екстремальний чинник, який шляхом конспіративних дій міг собі більшою чи меншою мірою підпорядкувати суспільство, міг накинути терор. Я не хотів би повторювати, бо на тему української ідеології говорили ми вже давно, є дуже багато позицій, але трохи надалі у мене таке враження, що ми стоїмо на місці, що весь час ще немає однозначних документів. Звичайно, зізнання Стельмащука дуже важливі, але зізнання завжди є зізнаннями і завжди мусимо брати до уваги цей елемент. Вважаю, що не було приводу, щоб саме тут росіяни мали якось фальшувати ці справи на шкоду польській стороні, вони досить однозначні. Але, все одно, не настільки, щоб ми могли сказати, що справа «хто видав наказ» вирішена остаточно. Лист Стельмащука «Рудого» до Рубана, який д-р Мотика цитував, трохи дивний – немаю в цей момент цього тексту, щоб провести ретельний аналіз документу, але весь час я задумувався: чи підлеглий може так писати до свого шефа і чи не йдеться, наприклад, про іншого Рубана, чи існує така можливість, що цей псевдонім міг десь іще появитися. Чесно кажучи, мені не здається, щоб наше знання від моменту, коли ці справи обговорювались поширилось, якщо йдеться про якісь факти.

Гурій Бухало: Важко судити про ті матеріали, які використовували обидва доповідачі. Я не знаю, що це було, але хотілося б, щоб звернули увагу на матеріали *Літопису Української Повстанської Армії.* Адже торонтського видання вийшло вже більше тридцяти томів. А матеріали, які друкуються в семи томах київського видання? Там знаходяться копії газет, журналів, адже відомо, що командування УПА під час Другої світової війни приділяло велику увагу політичній діяльності. У таких журналах, як «Ідея і чин» і в багатьох інших виданнях друкувався цілий ряд матеріалів, які висвітлювали українсько-польські стосунки.

Анджей Пачковський: Може тільки додам, що при аналізуванні і вивченні документів, які можна загально назвати нормативними, тобто програм, директив і т. д., треба завжди пам'ятати, що це тільки програми і тільки директиви. А те, що сталося в дійсності, дуже часто від цього відрізняється. Подам приклад з польської території: 1945 р. було створене об'єднання «Воля і незалежність» (далі – ВіН), яке було продовженням Армії Крайової (далі – АК). Задумом творців цього об'єднання було перетворення військової сили в силу політичну, організатори від-

мовлялися від будь-яких воєнних дій, закликали усіх воїнів колишньої АК, особи, об'єднані в структурах ВіН, щоб не розпочинали воєнних дій. Польський еміграційний уряд разом з ген. Андерсом, якого вважали чорною реакцією, закликав, щоб вийти з лісу, щоб не проливати крові, але діяти політично й жити. Але безрезультатно, може, якийсь незначний результат це й дало, але були партизани, були замахи, тисячі людей перебувало у лісах. Зрештою, більше було в тюрмах, ніж в лісах, але спочатку саме в лісах, це змінювалося з часом. Кажу це тому, щоб усвідомити, що між директивою командира і її виконанням буває часом дуже велика відстань, отже, якщо читаємо, що якісь командири чи політики до чогось закликали, а навіть наказували, то це зовсім не означає, що це саме так і виконували.

Анджей Жупанський: Хочу зазначити, що не виступаю тут як історик. Я організатор і не маю наміру втручатися в ваші справи, для цього є ви, щоб формувати історію наших обох країн. Однак, як воїн АК, як комбатант, я задумуюсь і напевно те, що скажу, буде для вас великою несподіванкою. Як польська держава, щоправда підпільна, допустила до того, що на самій тільки Волині, як стверджує це протокол у IX томі *Польща – Україна: важкі питання*, загинуло 50–60 тис. цивільних поляків? Як воїн АК питаю моїх офіцерів, які вже померли й керівництво Польської підпільної держави: як можна було стояти осторонь і допустити до цього? Адже Польща, врешті-решт, мала свої сили на півночі, півдні й на заході, мала підпільні частини і можна було цьому запобігти. Звичайно, це питання після 60 років, скажімо собі, дурне. Видно, допомогти не можна було і так мусило бути. Але я буду прямувати до того, щоб історики дослідили цю справу. Чи справді це не було можливим, чи мусили наші цивільні громадяни гинути? Чи таки не можна було вислати на Волинь якусь допомогу? Знаю, що це для вас несподіванка, але прошу мене зрозуміти: я старий воїн АК і, озираючись назад, задумуюся, чому так мусило бути і чи справді мусило. Мене цікавить, що історики, коли зможуть за це взятися, скажуть: чи мусило так бути, що усе цивільне населення мусило загинути? Перепрошую за цей виступ і ще раз підкреслюю, що не хочу втручатися в справи, які ви вирішуєте, я тільки ставлю питання і в міру можливостей буду старатися переконати польських учених, щоб спробували відповісти на це питання. Мабуть, так мусило бути, але я хотів би почути компетентну відповідь.

Анджей Пачковський: Таких питань може бути дуже багато: також у стосунку до Генеральної Губернії чи навіть земель Центральної Польщі. Питання, чому нічого не було зроблено (або те, що зроблене було

неефективним), щоб не дати можливості німцям розстріляти 80 тис. осіб протягом 3 років в публічних вуличних екзекуціях. Нічого не зроблено – німці, коли хотіли розстріляти, то розстрілювали. Це вже питання, взагалі-то, трохи філософські, але, безсумнівно, їх треба задавати. Євреї дуже часто задають таке питання: чому поляки не підривали мостів і залізниць, щоб не можна було провести голокосту? Чому поїзди їздили у Треблінку і Аушвіц, чому польське підпілля не перешкодило відправлянню цих транспортів? Це питання схоже – що польське підпілля могло зробити?

Анджей-Леон Сова: Звичайно, моя відповідь на питання А. Жупанського не може бути повною, але тут можна провести аналогії. А саме: в лютому 1942 р., як відомо, почалися виселення на Замойщині. Ян Жепецький у своїх спогадах пише про те, якою була реакція ген. Стефана Ровецького. Коли політики зверталися до нього з питанням, чи треба там мобілізувати частини АК і йти на допомогу, сказав: а хто зробить потім загальне повстання, коли зі стратегічних міркувань це буде для нас найістотнішим? Тут, однак, АК вела приготування до того останнього моменту. Значною мірою, як я розумію, справа була аналогічною, йдеться про питання тих раніших волинських проблем, якщо ген. Ровецький так ставив питання. Крім того, треба сказати, що саме ця проблема розглядалася в рапорті Тадеуша Хцюка («Михайла Лясоти» з «Вільної Європи»), який саме, м. ін., повторював думки політиків, що атакували в той момент вже ген. Коморовського, що саме з тою допомогою для Волині частини АК не прийшли і що це викликає таке велике напруження. У свою чергу, були теж такі думки, що командування АК дошукувалося на Волині якоїсь німецької провокації і вважало, що німцям ідеться власне про те, щоб сконцентрувати усі дії АК на тій території і в зв'язку з цим, щоб німці на території Генеральної Губернії мали спокій. От стільки вільних зауважень.

Анджей Пачковський: Напевно, справа варта того, щоб зробити окремий аналіз, який, може, хтось проведе.

Збігнев Пальський: Звичайно, питання А. Жупанського має під собою певну основу. Професор Сова сказав про Замойщину, але пам'ятаймо теж, що польська сторона розпочала, однак, дії на Замойщині і вони увінчалися успіхом – німці, врешті-решт, були змушені відмовитися від своїх планів. Чому, у такому випадку, так само не сталося на Волині? Не знаю, чи справа ця проста, чи ні. Адже пам'ятаймо, що польські частини на Волині мусили б діяти як частини партизанські, а не регулярні.

Пам'ятаймо далі про таке просте правило: партизани не утримаються на території, якщо не мають підтримки цивільного населення. А пригадаймо собі, скільки було, і то перед війною, польського населення на селі. Менше 10%. Понад 90% це були українські села, отже, яку підтримку могли б тут знайти польські партизани, які мали б діяти тут довший час? Як здається, з чисто військових, чисто тактичних міркувань, не було це, на мою думку, можливим.

Ігор Ільюшин: Я хочу сказати, що реферати Леоніда Зашкільняка і Ґжеґожа Мотики були чудові і не могли бути іншими, бо це фахівці. Один звернув увагу на аспекти, ідеологічні програми, зокрема ОУН-Б щодо польської справи. Другий доповідач звернув увагу на інші аспекти. Я, наприклад, не вивчав ідеологічних програмних засад ОУН-Б щодо польських справ так докладно, як вивчав такі ж засади польського еміграційного уряду, польських політичних партій, польського підпілля щодо української справи, але мене завжди цікавило це питання, коли я помітив обставини, які спровокували ОУН-Б на антипольську акцію на Волині навесні 1943 р. Чи було це реалізацією ідеологічних програмних засад? Чи ці обставини, політична й військова ситуація, яка склалася на Волині навесні 1943 р., не мали жодного відношення до ідеологічних програмних засад? Професор Анджей Пачковський дуже влучно сказав, і слушно, що і польські, і українські військово-політичні сили мали одні й ті ж ідеологічно-програмні засади, але дуже часто під час війни, діючи в конкретній ситуації, вони керувалися не цими засадами, а конкретною ситуацією. Я ставив питання і перед собою, і перед деякими з моїх польських колег, перед Ґжеґожем Мотикою, чому саме навесні 1943 р. ОУН-Б приймає рішення про початок антипольської акції? А чому це не сталося трохи або значно раніше, коли німці щойно прийшли на Волинь? І відповідав так: ОУН-Б раніше не мала потреби розпочинати цю акцію. ОУН-Б тривалий час, так само, як польський еміграційний уряд і польське підпілля, сподівалася все ж таки якогось компромісу. Сакраментальне питання, яке ділило українське й польське підпілля від початку (і ми про це добре знаємо), було питання приналежності західноукраїнських земель Волині і Східної Галичини в повоєнний час – кому належатимуть ці землі. Але, на мою думку, все ж таки не це стало каменем спотикання у взаєминах між українцями й поляками та призвело до трагедії. На мій погляд (і я тут частково відповідаю на питання проф. Анджея Пачковського), дуже негативну роль у взаєминах між українським та польським підпіллям відіграло те, що наприкінці 1941 р. польський еміграційний уряд і Москва (Радянський Союз), фактично стали союзниками антигітлерівської коаліції та ворогами українського націоналістичного руху.

Ми знаємо, що для українського націоналістичного руху, тим більше після подій 1939–1941 рр. у Західній Україні, СРСР був ворогом номер один. ОУН-Б була згідна на будь-який компроміс, навіть щодо того, щоб не обговорювати питання повоєнного статусу Волині та Галичини, лише тому, що польське підпілля, польський еміграційний уряд були союзниками Москви.

Не можу не говорити про масове співробітництво польського цивільного населення з совєтськими партизанськими загонами, які вперше з'явилися 1942 р. Для ОУН-Б стало зрозумілим, що коли з польським цивільним населенням не можна домовитись і якщо його не усунути, то не можна сподіватися успіху в боротьбі з совєтськими партизанськими загонами як представниками Москви. Мені, певно як і вам, доводилося вивчати документи з 1944 р. про переговори окремих представників ОУН-Б, зокрема Гарасимовського, з чільними представниками окупаційної адміністративної влади і на Волині, і в Генеральній Губернії. Йдеться в них про те, що німці вимагають від української сторони припинити антипольські акції й ОУН-івці розуміють необхідність це зробити, але переконують німецьку сторону в тому, що коли припинять такі акції, то поляки надалі заважатимуть проводити боротьбу з їхнім ворогом номер один – Радянським Союзом.

Відповідаючи на питання Анджея Жупанського, чи можна було уникнути такої трагедії, такої кількості жертв серед польського цивільного населення, не можу не погодитися з тим, що сказав Збігнев Пальський. Польське підпілля 1942 і в першій половині 1943 рр. було настільки слабким, що просто не могло чинити опору УПА, яка від весни 1943 р. щодня, щомісяця набирала сили, знаємо, як це відбувалося – це по-перше. По-друге, осередки АК, які були в містах, мали на меті зовсім інше – підготовку до того, щоб заблокувати німцям перекидання військ зі східного фронту на польські етнічні землі, туди, де повинно було наприкінці війни вибухнути повстання. І по-третє, співвідношення кількості поляків, які там проживали (їх дійсно було дуже мало) і українського населення. Тобто, все це відіграло свою роль у тому, що до зламу 1943–1944 рр., коли польські сили змогли все ж таки згуртуватися в 27. Волинську АК і чинити опір, полякам доводилося лише захищатися. Завершуючи свій виступ, я хотів би, щоб ми, розглядаючи ідеологічні програмні засади ставлення ОУН-Бандери до польської справи не забували про конкретні мотиви, які спонукали Клячківського й інших керівників волинських загонів УПА навесні 1943 р. прийняти фатальне рішення про витіснення чи навіть частково фізичне знищення польської цивільної людності на Волині.

Анджей Пачковський: Приходить на думку таке зауваження, що трагізм, драматизм етнічної чистки на Волині поглиблюється тому, що, як невдовзі показала історія, такий самий результат був осягнутий без кровопролиття. Радянський Союз просто виселив поляків за лінію Керзона. З цієї точки зору трагізм полягає власне у тому, що та етнічна чистка була непотрібною, бо і так Україна була очищена від поляків за допомогою цілком цивілізованих методів (хоча не вважаю Радянський Союз цивілізованою країною). Людей посадили у вагони й вивезли.

Віктор Матійченко: Два слова для Анджея Пачковського – якраз на Рівненщині (Гута Степанська, Янова Долина) тих 50 сіл, де зароджувалась УПА. Тому очевидно, що АК не в силі була тут щось зробити. В той час, коли основні загони концентрувалися на Волині, то там була вже інша ситуація. Або коли пізніше були створені самооборони. Тому, коли розкласти це в часі, то стає зрозумілим, чому були такі жертви серед польського населення.

Ґжегож Мотика: Питання наказу, яке порушив проф. Сова, залишу на закінчення, раніше хотів би віднестися до кількох інших справ, які тут порушувались.

Спочатку хотів би не погодитися з тим, що казав колега В'ятрович на тему ставлення до Польщі. Безсумнівно, було так, що ОУН сприймала Росію як ворога № 1, однак Польща була історичним ворогом № 2, як вже було сказано в дискусії, з цим історичним ворогом важко було знайти компроміс у питанні земель – тут не бачили жодної можливості поступок, напр. у питанні Львова чи хоча б Волині. По-друге, це був не тільки історичний ворог № 2, це був ворог безпосередньо присутній і тому емоційно ближчий – бо совєтський урядовець був, однак, за Збручем, а польський урядовець був по цьому боці кордону і саме з польським урядовцем мала справу українська молодь, члени ОУН, це польський національний герб нищили юнаки з ОУН. Це, безсумнівно, також підігрівало атмосферу. Так само варто звернути увагу на те, що не визнаючи питань ідеології єдиною причиною того, що сталося не треба, з іншого боку, впливу цієї ідеології применшувати. Думаю, що дуже істотне значення мав той факт, що в міжвоєнному двадцятиріччі, як уже багато разів наголошувалось під час дискусії, щораз більшу популярність здобував у всій Європі погляд, що держава повинна бути моноетнічною, що держава з багатьма національними меншинами себе не виправдовує. Це було видно також у польському багатонаціональному суспільстві, де в українських середовищах щораз більшу популярність здобувало переконання, що коли постане національна держава, то повинна вона бути

моноетнічною. У свою чергу, в національних польських середовищах план полонізації Холмщини, про який на початку 20-х років XX ст. ніхто навіть і не думав, під кінець 30-х років польська адміністрація сприймала вже цілком поважно. Це показує теж, як реагували на певну інтелектуальну моду, яка з'являлася в Європі.

Якщо йдеться про питання АК в обороні цивільного населення, то думаю, що А. Жупанський торкнувся тут певної суперечки, про яку тепер рідко хто згадує, але яка була присутня під час війни, а принаймні помітна в матеріалах, що залишились від польського підпілля – суперечка поміж національними партіями (народовців) і середовищем АК, як поводитися в ситуації, що виникла. Дуже помітні пропозиції національних середовищ, в яких ішлося про те, що будь-якою ціною належить боронити польський стан володіння. У спогадах Адама Ронікера є цілий пасус про те, що належало погоджуватися на співпрацю з німцями, аби тільки утримати польський стан володіння на Волині, що якби ми уклали з німцями угоду про співпрацю, що на думку Ронікера було можливим, то поляків на Волині чи в Галичині загинуло б значно менше. Ронікер пише, що це члени Делегатури забороняють йому вести такі розмови. Така суперечка у 1943–1944 рр. була дуже помітною, може навіть більше у Східній Галичині, де з'являлися навіть накази обмеження антиукраїнських акцій. І коли говоримо про польський реванш, то теж варто собі усвідомити, що АК мала, особливо у Східній Галичині, сили, які напевно дозволяли гостріше відповісти на дії УПА, але, як це вже зрештою тут було сказано, тримали ці сили на операцію «Буря». Не хотіли теж давати аргументів совєтській стороні, яка могла легко використати той факт, що розгорілась широка польсько-українська боротьба проти польських претензій щодо довоєнних кордонів. Натомість на Волині, мабуть, навіть не було такого шансу, коли все почалося, з мілітарних причин. Тут згадувалася Замойщина. Там партизанські частини справді мали великі заслуги в обороні польського населення, але прошу звернути увагу, що це були однак місцеві партизанські частини, частини із Замойщини. Натомість частини, які були на Волині, просто зробили те, що могли зробити, створюючи найбільшу партизанську частину, насправді повну піхотинську дивізію АК.

Тепер перейду до питання наказу, яке порушив проф. Сова. Важко відповісти на так поставлене питання, бо, з одного боку, я погоджуюсь, що про дуже багато справ ми ще не знаємо, багато справ залишається для нас загадкою, але у мене складається враження, що коли ми відчиняємо одні двері, з'являється там довгий коридор і багато наступних питань. Я хотів би, щоб колись був віднайдений наказ, на якому була б печатка і підпис Клима Савура чи Романа Шухевича, але, щиро кажучи, сум-

ніваюсь, що такий наказ взагалі існує. По-перше, хоча б тому, що такі накази дуже часто видавались усно, сам зустрічався з наказами, це були саме ті найцікавіші, де була внизу примітка: після прочитання знищити. Це величезне щастя для історика, що, однак, совєтам вдалося таке розпорядження перехопити. Разом з тим, не можу однак погодитися з твердженням, що для нас весь час ще не все ясно. Мені здається, що протягом останніх років ми зробили великий поступ у наших знаннях. Коли б ми порівняли дискусії на зустрічах семінарів *Польща – Україна: важкі питання*, то однак кілька років тому ми говорили про німецькі й совєтські провокації, ставили під сумнів існування будь-якого наказу. Натомість у цей момент наші знання дозволяють, на мою думку, авторитетно стверджувати: наказ був. Можемо мати сумніви, чи це було тільки усунення, чи ліквідація, мені здається, що відповіді, які я вам запропонував, правдиві, але розумію, що ці питання можуть підлягати дискусії. Поза будь-яким сумнівом є те, що був виданий наказ про усунення польського населення, що з цим стисло пов'язана нарада військових референтів, що потім на Волині є наказ ліквідації – тут торкаємося питання достовірності Стельмащука і того листа. Він справді дивний, але, з іншого боку, його підтверджують зізнання самого Стельмащука – «Рудого», складені під час слідства. Підтверджує його теж сам перебіг подій. На це варто звернути увагу. Зрештою, знаємо докладний наказ, який стосується Східної Галичини. Цей наказ (щоправда, взагалі-то повторення наказу) знаємо з документу, з архівного матеріалу – про це теж варто сказати.

Тут прозвучало також питання про те, що буде містити том джерел. Я знаходжусь у трохи незручній ситуації, тому що цей том два роки викльовувався в гарячих подекуди розмовах і дебатах, які проводила досить велика польсько-українська редакція. Він є результатом певного компромісу і тому у мене є побоювання – може вже непотрібне, бо все вже приготоване і незабаром вийде друком – щоб занадто швидким словом чогось не зіпсувати. У томі є дуже багато матеріалів, які стосуються антипольської акції, але, як виявляється, в документах СБУ є дуже багато документів, які стосуються польської відплатної акції. Це будуть свідчення найвищих членів ОУН, також керівників СБ ОУН на Волині, які кажуть про загальну ситуацію, про внутрішні поділи в організації, деякі з цих документів вже відомі. Будуть також зізнання спійманих і допитуваних членів окремих відділів, але також і польських відділів самооборони. Деякі речі дуже цікаві. Для мене, наприклад, надзвичайно цікавим був матеріал, який стосується монастиря в Підкамені. Виявляється, що ця операція є свого роду особливою подією. Професор Ільюшин слушно сказав, що в українсько-німецьких розмовах німці наполягали на тому, щоб антипольські акції обмежити. Але з Підкаменем

було навпаки. Це німці запропонували під час розмов, що є монастир в Підкамені, з якого охоче вийдуть і добре було б, щоб курінь Макса Скорупського увійшов і ліквідував той польський пункт (укріплення). І та пропозиція нібито прийнята українською стороною. Будуть також матеріали з архіву Інституту національної пам'яті (далі – ІНП). Про один з цих документів згадаю вже тепер, бо думаю, що він має безпосередній зв'язок із нашою дискусією щодо наказу. Йдеться про свідчення із середини 50 років Збігнева Камінського «Дона», члена СБ ОУН, який воював у Бескидах, потім емігрував, але на початку 50-х років його перекинули назад у Польщу, де й був арештований. Згадує про те, що саме на еміграції у середовищі бандерівців висувалися значні претензії до Миколи Лебедя за видачу т. зв. наказу № 1 про ліквідацію польського населення. Це, однак, не вирішує до кінця справу цього наказу, хоч здається, що це вказівка, яка підтверджує версію № 1, тобто, що це таки Центральний провід видав наказ про ліквідацію. Але свідчить це принаймні про одне – що в еміграційному середовищі ОУН-Б говорили про це, дискутували і оцінювали ситуацію, що склалася. Були сумніви, чи такий наказ видавати, але переважив варіант, що навіть якщо він не докінця передає те, що Лебедь насправді зробив, то належить його просто обговорити. Це твердження «обговорити» я хотів би дуже сильно підкреслити, тому що українська й польська групи під час цих багатьох зустрічей погодились, що основною метою цього тому не є накидання будь-кому, будь-якої точки зору – польської українцям чи української полякам, тільки передача певних документів, які знаходилися до цього часу в спецархівах під ключем і були цілком недоступними або ж доступними небагатьом науковцям. Належить ці матеріали обговорити, віддати дослідникам для оцінки, щоб ми могли говорити про ті окремі накази, про достовірність листа Стельмащука «Рудого». І це, мабуть, великий успіх – також цих семінарів, упродовж років пройшли ми таки значний шлях: від дуже загальних питань до зустрічей, що мають характер наукового семінару, де оцінюємо окремі документи.

Анджей Пачковський: У зв'язку зі згадкою про документи, які знищують, я хотів би розказати про цікавий випадок. Отож, у середині 60-х років Владислав Ґомулка отримав через спеціального кур'єра інформаційну записку з Москви про перебіг розмов між Андрієм Громико і Діном Раском, який тоді був державним секретарем США. Записка ця мала гриф «цілком таємно, спеціального значення, повернути протягом 24 год.». Нічого особливого у ній не було. До цього часу лежить в Архіві нових актів. Ґомулка її не віддав. Минуло 40 років, а вона й надалі там

лежить, хоча повинна бути в Москві, де, можливо, її знищили б. Сьогодні кожен може прийти і її прочитати.

Володимир Баран: Я хочу звернутися з питанням до Ґжеґожа Мотики. Суть питання: як ми повинні ставитися до свідчень, вибитих у катівнях НКВС, в тому числі й стосовно згаданого документу Стельмащука? І як ми, історики, повинні ставитися до достовірності таких джерел? Ідеться не про те, що це суцільні фальсифікати чи щось інше – ні в якому разі, але, як ми повинні використовувати ці документи з точки зору їхньої достовірності.

Збігнев Пальський: В цьому питанні нас зобов'язує, мабуть, загальний методологічний принцип обмеженої довіри до поліційно-тюремних документів. Чи це стосується допиту одного з командирів УПА, чи інших проблем, мусимо завжди застосовувати принцип обмеженої довіри.

Анджей Пачковський: Я зверну ще увагу, що загальний принцип такий: документ може бути справжній, натомість усі інформації, які в ньому знаходяться, можуть бути фальшивими.

Ігор Ільюшин: Я уважно прочитав свідчення Стельмащука. Про багато речей, про які він розповідає, мені було вже відомо. Але я звернув увагу на цікаву річ, про яку ніде не читав – ні в польській, ні в українській літературі. Виявляється, що польська база самооборони в селі Пшебраже була настільки потужна, що ОУН-івцям довелося її обстрілювати з гармат. Якщо хтось із вас знає про такий факт, для мене було б це дуже цікаво. Навіть після цього, ОУН-івці не змогли взяти Пшебраже. Те, як оцінювати той чи інший документ, зокрема свідчення, вибиті в катівнях НКВС, залежить, напевно, від дослідника, який працює з тим документом. Всі ці документи ми маємо вивчати, досліджувати й порівнювати їх з іншими.

Ґжеґож Мотика: Взагалі-то, за мене вже відповіли, тому скажу коротко. Напевно треба підходити обережно до всіх джерел – як повідомлень, так і інших документів. Безсумнівно, кожен документ, кожне джерело треба піддати критиці внутрішній і зовнішній настільки, наскільки це можливо. Можу, натомість, перенести певний досвід з т. зв. зізнань, здобутих від членів польського чи українського підпілля, які знаходяться тепер у матеріалах ІНП, але колись знаходилися просто в Державному архіві. З цих досліджень можна зробити один внесок: дуже багато в'язнів під впливом слідства говорить правду. Часто ця правда (це дуже

добре слово) вибивалася з того в'язня силоміць, неодноразово навіть не тільки силоміць. Показують, наприклад, комусь документ і просять підтвердити, в результаті чого ця людина хоч-не-хоч змінює свої зізнання, які складала тиждень тому, признається, поправляє і т. д. Часто варто прочитати все, часом навіть кільканадцять томів зізнань, щоб побачити, який справжній образ ситуації, а водночас вартість тих зізнань. Разом із тим, ті дослідження, які проводили польські історики, показують, що такі матеріали мають значну вартість і, власне, всі або значна більшість книжок про польське підпілля, які з'явилися до початку 2000 р., а це досить багата бібліографія, спиралися, взагалі-то, на зізнаннях пійманих членів підпілля.

Анджей Пачковський: Якщо йдеться про достовірність слідчих матеріалів НКВС, то треба поділити їх на дві великі категорії: що свідчили ті, які справді щось робили проти Радянського Союзу, а що свідчили ті, які нічого не робили, але за якими слідкували, як за японськими шпигунами. Не можемо однаково оцінювати свідчень Маріана Спихальського, який був звинувачений у співпраці з гестапо і шпигунстві на користь Великобританії, бо його брат був в АК, а також свідчень воїна ВіН, який розказує, що діється в його відділі, бо це, звичайно, свідчення, які мають різну достовірність.

Леонід Зашкілняк: Я опинився у важкій ситуації, хоча не з власної волі. Я чув тільки початок дискусії і до цього можу віднестися. Хочу сказати, що ми з паном Ґжеґожем Мотикою користувалися майже тими самими документами, аналізували ті самі справи. Тут постає дуже важливе питання оцінки ідеології українського націоналізму, у попередніх дискусіях і сьогодні, а також в інших дискусіях у майбутньому, завжди буде повторюватися справа впливу фашистської ідеології, нацистської та інших на ідеологію ОУН. Особисто вважаю, що можна знайти ці впливи. Впливи радикальних ідеологій можна знайти в кожній ідеологічній доктрині, але в загальному ідеологія ОУН не була ані фашистською, ані комуністичною, ані нацистською – була націоналістичною ідеологією завойованого народу, який шукав шляху до незалежності. І коли інші шляхи були відрізані, він мусив (або, на думку інших, не мусив) шукати власних шляхів. Чи ті шляхи були гуманними? Звичайно, сьогодні можемо відповісти, що, на жаль, це не були гуманні шляхи. Чи можливі були інші дороги? Були можливі, але до того потрібна була така ситуація, в якій інші сторони, з якими мали справу оунівці, теж вибирали б такі дороги.

Я хотів би сказати теж кілька слів стосовно Греко-Католицької церкви, так як колега Мотика сказав, що митрополит Шептицький ніколи свого становища безпосередньо не задемонстрував. Його пастирський лист від 10 серпня 1943 р. «Не вбивай» говорив, що вбивають братів, колег і т. д., що патріотично настроєні безвідповідальні вожді вимагають від молоді вчинків, які суперечать гуманістичній візії світу. Так було. Під час зустрічі з делегатами польського руху опору восени 1943 р. Шептицький також казав, що безвідповідальні молоді люди з підпілля під патріотичним приводом чинять неймовірні речі. Він таврував такі речі. З іншого боку, у формуваннях УПА було багато греко-католицьких священиків, мали свої курси, свої референтури, вели патріотичну діяльність, народовизвольну діяльність.

Інших питань я, на жаль, не чув, якщо хтось має ще якісь питання або закиди щодо мого реферату, я готовий відповісти.

Леонід Зашкільняк та Ґжеґож Мотика зачитують проект узгоджень до теми ***Ідеологічні та програмні положення ОУН-Б та інших українських політичних сил у польській квестії в роки Другої світової війни*** (заключна версія у кінці тому)

1. Поразка революції 1917–1920 рр. спричинилася до ідеологічних та програмних змін в українському національно-визвольному русі. Появилося розчарування в ідеях демократії, а реалізація завдання досягнення незалежної держави представлялася можливим тільки в боротьбі з Росією (СРСР) і Польщею.

2. Ідеологія ОУН базувалася на засадах інтегрального націоналізму, який, виходячи з ірраціонально-емоційних принципів не гребував усіма можливими засобами досягнення незалежності. Політична програма ОУН, котра здобула значний вплив в українському суспільстві після початку Другої світової війни робила ставку на революційний шлях здобуття незалежності.

3. Після початку війни, окупації та поділу земель Польщі українські націоналісти намагалися скористатися моментом і якнайбільше послабити позицію поляків як в Генеральній Губернії під владою гітлерівців, так і в Західній Україні під владою СРСР. Особливу активність проявляла ОУН-Б, плануючи досягти мету методом доконаних фактів, створити підстави української державності під егідою Німеччини. Після невдалих спроб проголошення відновлення Української держави у Львові та створення її основ у Києві в 1941 р., обидві фракції націоналістів (ОУН-Б і ОУН-М) перейшли в опозицію до гітлерівців і змушені були переглянути свої ідеологічні засади та політичні програми. У пошуку нових со-

юзників вони зробили спроби налагодити співробітництво з польським рухом опору і союзниками по антигітлерівський коаліції. Ці спроби не принесли результату через розбіжності щодо територіальної приналежності Східної Галичини та Волині.

4. Прагнучи за будь-яку ціну продовжувати боротьбу за Українську соборну самостійну державу і користаючи з переважних впливів серед західноукраїнського населення, ОУН-Б розпочала здійснення програми національної революції в Східній Галичині та на Волині, створила УПА, навколо якої намагалася об'єднати усі національно-визвольні сили. На зламі 1942–1943 рр. керівництво ОУН-Б ухвалила рішення щодо усунення польського населення зі спірних теренів. На думку польських істориків на Волині наміром ОУН-Б була ліквідація поляків, а в Східній Галичині їх вигнання під загрозою винищення (хоча в ході проведення акцій гинуло усе польське населення даної місцевості). Антипольська акція ОУН-Б не принесла очікуваних політичних результатів, спричинила масові жертви серед цивільного населення, передусім польського, але також і українського.

5. На заключному етапі війни керівники ОУН і УПА намагалися залагодити стосунки між українським і польським рухами опору, але тягар попередніх конфліктів і територіальний спір залишився неподоланною перешкодою для налагодження такого співробітництва. Від 1943 р. спостерігалася ідеологічна еволюція ОУН в бік усунення елементів тоталітаризму з її програми та діяльності.

6. Український радикальний націоналізм не був унікальним явищем на європейському континенті першої половини XX ст. Ідеологічний та політичний екстремізм, який був властивий українським націоналістам не мав спеціального етнічного забарвлення, був спрямований, на думку українських істориків, передусім проти великодержавних тенденцій, поширених в російському та польському суспільствах.

Володимир Трофимович: В одному з пунктів була така фраза: «на думку польських істориків» – що це значить? Що думка українських істориків інша? А чому вона тоді не викладена? Адже, логічно, вимагається – «на думку українських істориків».

Леонід Зашкільняк: На думку польських істориків, наміром ОУН-Б на Волині була ліквідація поляків, а у Східній Галичині – вигнання під загрозою винищення. З мого реферату виникало те, що ми не маємо впевненості, чи йшлося конкретно про винищення всіх поляків, тобто про етноцид, геноцид чи щось інше. Польська сторона вважає, як Г. Мотика доповідав, що є певні підстави вважати, що була така ідея, щоби

цілком усунути польське населення будь-якими методами. Тут є в нас розбіжності. Це можна додати.

Володимир Трофимович: У нас уже є певна традиція. Коли ми затверджували узгодження, то мали на руках документи. Адже кожне слово на вагу відповідальності. Прохання таке, щоб обидві сторони мали на руках видрукувані матеріали, тоді нам буде легше працювати й узгодити обидва варіанти.

Збігнев Пальський: У мене є кілька зауважень, два менш, одне більше поважне. Перше – це питання редакційне: не Генеральна Губернія, бо губернія – це одиниця адміністративного поділу в царській Росії і кілька років після революції, тільки Генеральне Губернаторство. Друга справа – вводимо мабуть якесь нове поняття «радикальний націоналізм», давайте може залишимось при відомому визначенні «інтегральний націоналізм». Це ті дві чисто редакційні справи.

Бачу, що народжується теж серйозніша справа, стосовно того, що сталося на Волині. Професор Зашкільняк підтримує мабуть і надалі тезу, що якщо не було наказу, то не було й геноциду. Над цим питанням мусимо мабуть дуже поважно задуматись. Це вже не редакція, тільки спосіб бачення того, що сталося на Волині. Те, що до цього часу не віднайдено, а навіть, як підкреслював д-р Мотика, може і не було такого наказу у письмовій формі, не означає, однак, що не було явища. Повинні ми над цим питанням серйозно задуматися.

Гурій Бухало: Я підтримую професора Трофимовича, який сказав, що дійсно треба, щоб у нас на руках був текст. У мене деякі редакційні зауваження. Український варіант: «не гребував» – це не дуже приємне слово. Далі: «намагалися скористатись моментом» – подібно, якось по-іншому треба тут сформулювати. Далі: «за будь-яку ціну» – знову, якось не дуже добре звучить. Далі, дуже велика категоричність у словах «в Галичині гинуло все польське населення» – пропоную викинути слово «все». Далі: «Великодержавний російський і польський» – «великодержавний» більше прийнято вживати у стосунку до російської держави, а польський – треба подумати, чи тут підходить.

Віктор Матійченко: Я також підтримую пропозицію, що ці матеріали повинні бути на руках, ми за кожне слово відповідаємо. Тут сидять спеціалісти і всі знають, що такої держави, як Радянська Росія чи Росія Совєтська не було – був СРСР і треба називати це своїми іменами. І потім – правильно, нема чого Волинь обминати, але 13 кілометрів від Рів-

ного в Ремелі 611 осіб в один день поляки спалили. Треба цей конфлікт відобразити – чи був кривавий, чи жертви були з обох сторін І такі села ми можемо ще назвати. Тому я би радив не поспішати і це узгодження не затверджувати так швидко, а попрацювати до завтрашнього дня і завтра, я думаю, знайдемо консенсус, який би влаштовував нас усіх.

Ґжеґож Мотика: По-перше, стосовно малої кількості екземплярів. Ми щойно встигли об'єднати текст, тому не було технічної можливості, щоб вам принести більше екземплярів, тому що виконання мусило би зайняти трохи часу. Я хотів би ще повернутися до питання пацифікації села Ремель. У тій пацифікації не брали участі поляки, повідомлення, що було інакше, неправдиве, хоча воно і справді появлялося рік тому. Натомість, про самі українські жертви у цьому пункті йдеться, бо є там мова про те, що антипольська акція спричинилася до того, що загинули (в більшості) поляки, але були теж українські жертви. Це не так, що про українські жертви ми забули.

Володимир В'ятрович: Здається, в кінці п'ятого пункту є фраза про те, що 1943 р. відбулася демократизація ідеології і т. д. По-перше, мені здається, що це речення нічого особливого не додає до цього пункту; по-друге, на мою думку, є спірним питання, чи ця демократизація почалася в 1943 р. Тому я пропоную це речення просто усунути.

Леонід Зашкільняк: Справа в тому, що тут йдеться не про демократичну, а про початок ідеологічної еволюції ОУН. Вона, звичайно, продовжувалася й далі, але вже в матеріалах другого великого збору ОУН ми маємо відмову від декількох таких положень, які вийшли з попереднього тоталітарного періоду. Ще одне – справа в тому, що обидва доповідачі мали свої варіанти проектів. Ми вирішили дати такий текст, який торкався би тільки конкретних питань. Але тут створилася така ситуація, що ми навіть дещо вийшли за рамки теми. Бо у нас йдеться про ідеологічні й програмні засади – не тільки про ОУН, але також про інші політичні партії. У доповіді я дещо про це говорив – були розбіжності. Тут ми зосередилися в основному тільки на націоналізмі, бо якщо додавати інші партії, то займе ще більше часу. Тому очевидно, що деякі фрази і судження треба було б ще вигладити, узгодити, деякі терміни (наприклад, «не гребував»), можна було б, безперечно, замінити, але тут є два принципові положення. Перше: це про те, як оцінювати антипольську акцію. Ми її подали в дуже короткій редакції, в основному за версією польських дослідників. Очевидно, тут треба було б дописати, що українські дослідники, як говорив професор Трофимович, мають дещо іншу точку

зору і тоді це виглядало б нормально. І друге, дуже важливе, це останній, шостий пункт. Тут теж у нас виникли розбіжності, тому що коли йдеться про український націоналізм як ідеологію і його програмні засади, то завжди виникне питання, чому він був такий, а не інший? Ми намагалися цим пунктом підкреслити, що в його основі лежали ті ж ідеї, що й в основі націоналістичних рухів інших європейських народів. І заодно намагалися вказати, звідки взялися ці радикальні тенденції в українському націоналізмі, тобто, виходили з тих тенденцій, які були і в польській, і в російській політичній думці попереднього періоду. Це дуже важливий пункт. Його можна редагувати чи ні, але джерело українського радикального націоналізму це не тільки німецький чи італійський, це ще й місцеві впливи. Але все це неможливо розкрити в одному пункті, тим більше, що, як бачите, цей проект міститься на одній сторінці. Мій проект був на півтори сторінки, але виводити далі і деталізувати його було б тут недоцільним. Ми виходили з того, що попередній проект був ще коротший і ми його дещо розширили. Тобто, на редагування тексту я згоден, але вводити якісь нові пункти – це спірне питання.

Анджей Айненкель: Я сприймаю цей проект з досить мішаними почуттями. З одного боку, формула інтегрального націоналізму в стосунку до ідеології Донцова є дуже сильним евфемізмом. Не маю тут позитивної пропозиції, але те, що пропонується, це для мене занадто мало, та ідеологія від початку передбачала винищення, це мабуть теж треба бачити.

Наступна справа – це питання четвертого пункту. Однак, весь час істотною проблемою була справа відповідальності за вбивства на Волині і це є вихідним пунктом. Цей пункт, я переконаний, ще недостатньо вияснений. «Антипольска акція ОУН-Б не принесла очікуваних політичних результатів, спричинилася тільки до масових жертв серед цивільного населення, передусім польського, але також і українського». Незважаючи на все, це не можна порівняти. Тут також не маю позитивної пропозиції, але запропоноване у четвертому пункті формулювання для мене також дуже евфемістичне. І тепер маємо ніби перекладання відповідальності на польську сторону у п'ятому пункті «На заключному етапі війни керівники ОУН і УПА намагалися залагодити стосунки між українським і польським рухами опору, але тягар попередніх конфліктів і територіальний спір залишився неподоланною перешкодою для налагодження такого співробітництва». Незважаючи на все, те, що сталося, було в цій частині Європи явищем унікальним, я не кажу про винищення єврейського населення, бо це було зовсім щось інше, але в цьому мусимо передусім звинувачувати німців. Натомість представлені узгодження пропо-

нують надзвичайне пом'якшення проблеми, підозріваю, що польським історикам було б важко голосувати за таку формулу.

Леонід Зашкільняк: Я хотів би одразу відповісти. Хочу підкреслити, що інтегральний націоналізм у виданні Донцова і у виданні Андрієвського та інших, який увійшов у програму ОУН ще перед початком війни, не передбачав жодного винищення населення – ані поляків, ані росіян, жодного. Він передбачав усунення усіма доступними засобами в залежності від ситуації. Якщо чинний опір, збройна боротьба – це, звичайно, зовсім інша справа. Тому я би не погодився з вашою пропозицією визнати, що інтегральний націоналізм мав якісь елементи винищення. Це не згідне з документами і не відповідає програмним засадам ОУН.

І друге питання – унікальність польсько-українського конфлікту. Мені здається, що тут ми не маємо справи з чимось унікальним, для порівняння можна навести приклад сербсько-хорватського, словацько-угорського та інших конфліктів. Я раніше пропонував, щоб зробити якісь порівняння на цьому фоні, з чого виникне, що схожі конфлікти були на ґрунті хорватського, угорського чи інших націоналізмів. Не знаю, що задовольнить польських істориків. Мені здається, що їх задовольнить те, що кажемо, що українські націоналісти, прагнучи відновити свою державу, не гребували засобами в залежності від ситуації. Одна справа – це наміри командирів, того, що писали в програмах та інструкціях, але інша справа – це виконання цих інструкцій внизу. Завжди буде ця невідповідність поміж ідеологією і політичною програмою та їхнім виконанням. Можна віднайти масу прикладів на те, що поляки нападали на українців і мало місце винищення. Можна теж сказати, що в польській політичній думці були різні напрямки, пригадаймо хоч би з часів війни ендецькі радикальні ідеї різних угруповань, які казали, що українців треба просто викинути з тих земель, з кресів і переселити до Радянського Союзу. Ґрабський про це писав, писали інші. Депортація – це теж дуже гострий засіб. Чи ОУН і УПА йшлося про винищення поляків? Не можу відповідати за всіх українських дослідників, але я особисто вважаю, що такого наміру керівники ОУН і УПА не мали. Вони просто були змушені ці засоби використовувати – під час війни, у тих дуже складних умовах, коли проливалася кров, коли були дуже гострі конфлікти поміж поліцією, німецькою адміністрацією, партизанами і т. д. В тих умовах застосування таких засобів внизу виявилося непередбачуваним. І розміри тієї боротьби теж були непередбачуваними. Саме тому д-р Мотика у своєму рефераті нагадав про виступ Шухевича уже після війни, в 1945 р., коли той казав, що не можна було передбачити такого розвитку ситуації, вона просто вийшла з-під контролю керівництва. І це мене не дивує в ситуації, коли не

можна було легально діяти. Я хотів би тільки звернути увагу усіх колег на те, що в ідеології українського інтегрального і чинного націоналізму не було наміру винищення людей. Такого не було. Навіть більше, можна навести матеріали СБ ОУН, в яких було сказано про усунення певних високопоставлених осіб – більшовицьких, польських, а також єврейських, які могли б заважати становленню державності, але не йшлося про те, щоб винищити населення. Якщо порівняти наміри депортації українців зі спробою депортації поляків (бо думаю, що це можна поставити на шальки терезів – звичайно не йдеться мені про те, щоб ставити на шальки терезів втрати під час цієї війни), то радше треба казати про польсько-українську війну, у ході якої перевага української сторони полягала у тому, що вона цю війну просто спровокувала, що антипольська акція цю війну на поляках вимусила. І в цій війні гинули люди. Звичайно, що це дуже складна ситуація, розумію, що важко ці факти прийняти, бо існує певний стереотип, що було саме так, а не інакше. А могло бути інакше в кожному іншому селі, в кожному іншому регіоні. Але тепер маємо справу тільки з програмними засадами й ідеологією ОУН.

Ґжегож Мотика: Не захищаючи в жодному випадку конкретних формулювань, бо завжди їх можна скласти краще, я хотів би сказати, що не до кінця погоджуюся з закидом щодо п'ятого пункту, що він вводить нерівномірність, так як усі ці узгодження стосуються програми ОУН-Б. У зв'язку з цим п'ятий пункт говорить тільки про те, що це ОУН-Б змінила своє ставлення до польського населення, а не говорить взагалі, просто мовчить, про стосунок польського підпілля. Натомість, може і справді варто на цьому міцніше наголосити, у тому п'ятому пункті дати «керівники ОУН і УПА відмовилися від антипольської акції і старалися...», тобто впровадити таку зміну, щоб виразно підкреслити, що ця зміна ставлення в стосунку до населення стосується ОУН і УПА а не польського підпілля. Пропоную також, хоча не знаю, чи мій колега з групи на це погодиться, тому що, як бачимо з цієї дискусії, головний пункт суперечки стосується, так насправді, Волині і Галичини, щоб виділити це як окремий пункт. Текст від слів «на зламі 1942 і 1943» виділити як окремий пункт, який говорить тільки і виключно на цю тему. Зміна ця на перший погляд тільки редакційна, але змінює значення цілого пункту. Це певна пропозиція, яка при малих редакційних змінах дозволить нам досягти порозуміння.

Володимир В'ятрович: Мені здається, щоб не відводити надто далеко нашу дискусію і завершити якимось спільним документом, треба зосередитися, в першу чергу, на тому, що винесене в порядок денний,

тобто «ідеологічних і програмних засадах ОУН-Б». Отже, ми маємо давати оцінку ідеологічним і програмним засадам ОУН-Б, а не загальному українсько-польському протистоянню. Це перше. І друге – думаю, що не можна погодитися з думкою професора Айненкеля про те, що ідеологія містила якісь програмні засади, що у ній було закладене винищення населення. Доповіді українського й польського доповідачів заперечують цю тезу.

Руслана Давидюк: Насамперед хочу подякувати доповідачам за змістовні й цікаві реферати і звернути увагу на економічний аспект українсько-польських відносин у період між Першою та Другою світовими війнами. В першу чергу – на аспект розвитку кооперативного руху і спроб реалізації аграрної реформи в II РП, які, на жаль, не покращили відносин між українцями й поляками і залишилися так і невирішеними в основних аспектах. У першій половині 20-х років XX ст. кредитування промислових західноукраїнських підприємств, зокрема українських кооперативних установ, різко обмежувалося, а в багатьох випадках навіть і припинялося. Фактично, на Волині у період 1920–1921 рр. українські кооперативи не мали єдиного об'єднавчого центру і діяли розрізнено. Одні орієнтувалися на галицьку, інші – на польську кооперації. Одночасно кооперативний рух був досить важливою складовою частиною боротьби за національне визволення, за зростання національної самосвідомості і, безсумнівно, перебував під впливом різних політичних сил на території західноукраїнських земель. На початку 30-х років XX ст. близько 85% усіх українських кооперативів, зокрема на території Волині, перебувало під впливом Українського національного демократичного об'єднання, Української соціалістично-радикальної партії та партії Сель-Роб. Починаючи з тридцятих років зростає вплив на кооперацію ОУН, яка починає широко використовувати легальні осередки для пропаганди своєї ідеї. На відміну від Волині, організаційна структура галицької кооперації, яка була утворена ще до Першої світової війни, мала кращі умови для розвитку. Активна відбудова кооперацій на Волині починається з 1 січня 1921 р. після прийняття закону про кооперації. Роз'єднаність кооперативного руху на Волині та в Галичині було досить важливим фактором, який негативно позначався на розвитку національної самосвідомості. У першій половині двадцятих років галицька кооперативна система не поширилася на територію Волині через те, що була ціла низка проблем: розбудова й відбудова власних кооперативних організацій, не було достатньої кількості коштів для того, щоб поширити свій вплив на території Волині. І тільки починаючи з 1924 р. настає новий етап у розбудові кооперації на території Волині. Сюди активно проникає і розбудовує

свої осередки Ревізійний союз українських кооперативів (далі – РСУК) з центром у Львові. В період з 1924 по 1927 рр. починають відроджуватися такі види кооперації, такі як кредитна, молочарська і фактично нормалізується господарська діяльність в більшості кооперативів. На цьому етапі відбувається економічне зміцнення кооперативних організацій, хоча чітко визначеного галицького впливу ще не відчувалося. Зрозуміло, що РСУК з центром у Львові намагався вплинути на волинську кооперацію і для організаційної праці 1927 р. було утворено спеціальний інспекторат у Луцьку, який проводив активну кооперативну пропаганду і підготовку кооперативних працівників. Якщо порівняти розвиток кооперації Волинського воєводства у період 1921–1926 і 1927–1929 рр., то можна зробити висновок, що за останні три роки, на відміну від попередніх шести, споживча кооперація зросла в п'ять разів, кредитна – в чотири і з'явилася промислова кооперація, якої раніше не було. До кінця 1929 р. відсоток українських кооперативів, які належали до РСУК-у зріс до 64. Фактично, західноукраїнський кооперативний рух стає єдиним у складі II РП. Зрозуміло, що це не влаштовувало польський уряд і навіть такі представники ліберальної політики, як Генрик Юзевський намагалися роз'єднати український кооперативний рух. Ведучи енергійну боротьбу з усіма організаціями, які мали галицький родовід, саме Юзевський робить із сокальського кордону політичне явище і розмежовує єдиний західноукраїнський кооперативний рух. Починаючи з 1931 р. проводиться перша акція оздоровлення у кооперації і на території Волинського воєводства за рішенням влади було припинено діяльність 124 українських кооперативних підприємств, які були пов'язані зі Львовом. Успіхи кооперативного життя українців визначали зростання національної самосвідомості, зокрема українців, на території Волині. Гасла, які поширювали кооперативні організації, наприклад, «Свій до свого по своє!», сприяли консолідації української нації у цей період і, крім того, давали можливість модернізувати українську націю, проникнути в місто. Адже понад 50% міського населення становили євреї, близько 30% – поляки, 20% складали українці разом з іншими національностями. Після прийняття указу 1934 р., який обмежив діяльність РСУК-у тільки територією Галичини, українські кооперативи на території Волині змушені були розділитися – частина була приєднана до польського союзу «Сполем», частина була включена до союзу «Гурт», який був утворений фактично з ініціативи Юзевського і мав об'єднувати виключно волинську кооперацію, частина вступила до союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів. В такому стані кооперація перебувала до початку Другої світової війни і треба сказати, що від 1937 р. кооперативи Волині переживали занепад, який тривав до початку Другої світової війни. Багато

в чому занепад кооперативного руху пов'язувався із роз'єднанням західноукраїнської кооперації. Зрозуміло, що це роз'єднання негативно вплинуло і на господарські результати, і на всю економічну діяльність. Подібна політика роз'єднання єдиного західноукраїнського руху стосувалася не тільки кооперативів, але й культурно-освітніх організацій. Зокрема, за принципами того ж Генрика Юзевського була заборонена на Волині «Просвіта» і замінена на лояльні щодо влади просвітянські хати. Хоча, як показують цифри, просвітянські хати не змогли замінити «Просвіти» не тільки якісно, але й кількісно.

Ще однією дуже важливою проблемою, яка загострювала українсько-польські відносини в міжвоєнний період було аграрне питання і особливості проведення аграрної реформи на західноукраїнських землях. У першу чергу це стосується осадницької колонізації, бо осадникам надавали найкращі землі із парцеляційного фонду, а іноді траплялося, що ці землі забирали у місцевих селян. Безсумнівно, що це породжувало конфлікти між українськими селянами і польськими осадниками. Зрозуміло, польська влада вважала, що осадницька колонізація призведе до активізації економічного життя краю і сприятиме підвищенню землеробської культури. Однак, як показали наступні події, цього не сталося. По-перше, тому що осадницькі господарства в силу об'єктивних причин існували не досить довгий час і впродовж міжвоєнного періоду з'являється також частина місцевих господарств, які успішно вели свої господарства. Зрозуміло, що польська колонізаційна політика підривала економічний потенціал українських господарств і, безсумнівно, це тільки погіршувало відносини між українцями й поляками цієї території. Аграрна реформа мала і певні позитивні наслідки, зокрема, одним із них було проведення комасації землі – об'єднання розрізнених ділянок в одну, яка перебувала у власності одного господаря. Це було досить вигідно українським селянам, більшість земельних ділянок яких була роздрібнена. Однак, у процесі проведення комасації було дуже багато труднощів, зокрема, не визначена чітко межа, розпорошеність земельних ділянок, часто відсутність документів на них, важко було узгодити інтереси всіх представників комасаційного процесу, були труднощі також технічного характеру, оцінки проведення кадастру ґрунтів, недостатня кількість технічного персоналу. Все це призвело до того, що до кінця 1938 р. на території Волині було скомасовано лише половину тих земель, які планувалося. Разом з тим, оцінюючи наслідки аграрної реформи, необхідно згадати і про позитивний вплив меліорації, що допомогло залучити до господарського використання понад 100 тис. гектарів землі. Однак, загалом економічні відносини між українцями й поляками залишалися невирішеними й економічний фактор був одним із найважливіших з тих, які погіршували

відносини між українцями й поляками в міжвоєнний період, не давав можливості дійти до порозуміння між українцями й поляками.

Володимир Комар: Насамперед, хочу подякувати організаторам за надану можливість взяти участь у такій цікавій і корисній конференції. Корисній, бо вона стала ще одним кроком на шляху до відновлення історичної правди, що відкриє шлях до справжнього польсько-українського порозуміння. Цікавий, бо маємо можливість дискутувати і довідатися багато нового. Разом із тим, я хотів би поділитися своїми судженнями щодо складних проблем нашої спільної історії. У вчорашніх виступах багато уваги було присвячено ідеології українського інтегрального націоналізму. Натомість, незаслужено обійдено увагою достойних польських вчителів. Я маю на увазі великого поляка й патріота Польщі Романа Дмовського, який говорив, що українці своєю боротьбою повинні довести право на державне існування. Я маю на увазі Єнджея Ґертиха, який вважав українців об'єднанням окремих племен – гуцулів, лемків, бойків і т. д. Тому не дивно, що українці боролися і об'єднувалися навколо ОУН, яка вказувала шлях до створення власної держави. Цьому сприяла також політика польської держави: свідомо, підсвідомо, а може несвідомо. Чому? Тут я маю на увазі пацифікацію 1930 р., коли відповідальність за саботажні акції окремих націоналістів була покладена на всіх українців. Це, знову ж таки, об'єднувало навколо ОУН селян, сприяло зросту і популярності організації. Селянство, яке постраждало від пацифікації, симпатизувало українським націоналістам. Багато вчора говорилося, щоправда, недостатньо переконливо, про те, що в ідеології ОУН нібито було задекларовано плани очищення теренів від поляків. Не беруся про це судити, бо я не обізнаний з документами того періоду, однак мені відомо про плани санаційної Польщі щодо створення мононаціональної держави. Такі тенденції були в декларації Obozu Zjednoczenia Narodowego в 1937 р., тезах міністра військових справ генерала Тадеуша Каспшицького, рішеннях президії Ради міністрів Польщі від 1939 р. Причому, в останніх двох документах деталізувалися методи, за допомогою яких у Галичині і на Волині мала бути вирішена українська проблема: заморська еміграція, колонізація польських елементів Східних кресів і, насамкінець, національна асиміляція українців. Тобто, українська проблема мала бути ліквідована ще до початку Другої світової війни. На жаль, лондонський еміграційний уряд не взяв під увагу того, що така політика викликала ненависть між двома народами. Діячі ОУН і УПА, керуючись націоналістичною ідеологією, також нічого кращого не придумали, як створення однонаціональної держави. Проблема полягала в тому, що йшлося про одні й ті ж землі – про Галичи-

ну і Волинь, рідні як для українців, так і для поляків. І якщо поляки й українці не спромоглися зробити правильних висновків, то їх зробили німці й Радянський Союз, які використали польсько-українське протиріччя у власних інтересах. Вони збагнули, що для українських і польських селян ближчою була рідна земля, а не ідеологія і чітко показали, що загрожує їхнім інтересам. А образу ворога не треба було малювати, він був уже намальований у санаційній Польщі. Таким чином, ненависть з одного боку, зневага й недооцінка з іншого, помножені на втручання третьої зацікавленої сторони дали в результаті волинську трагедію. Підкреслюємо, трагедію і для польського, і для українського народів. Якщо наші предки не хотіли або не могли зробити правильних висновків, то ці висновки маємо зробити ми. Бо якщо ми цього не зробимо, то наші польсько-українські проблеми, „trudne pytania", буде вирішувати хтось третій, але «за нас і без нас».

Збігнев Карпус: Я брав участь уже в кількох зустрічах, які стосуються польсько-українських проблем і хотів би віднестись до двох попередніх виступів – як пані Давидюк, так і пана Кучерепи – так як стосуються вони тематики, якою я займаюсь, а саме: міжвоєнного періоду і польської політики по відношенню до української меншини. Мушу сказати після так багатьох зустрічей, що практично польська і українська сторони, а мабуть наші колеги українці особливо, займають ті самі, що й раніше позиції. Якщо чуємо реферати й виступи, які стосуються польської політики щодо української меншини на східних кресах, особливо південно-східних, то вони є тільки однозначною критикою і показують, що та політика була неправильною. І тут називаються окремі ділянки.

Думаю, що ми повинні почати від того відходити, бо в польській історіографії вже наступила певна переоцінка. З одного боку показуємо помилкову політику, яка була реалізована, з іншого боку показується також те, що однак польська держава, регіональна влада робила для меншин. В рефератах з українського боку цього не видно, є виключно критика. Я хотів би віднестися до двох проблем. Перша проблема – це питання, яке завжди порушується у виступах, активності й дуже доброго функціонування українських кооперативів. Це факт. Але також знаємо, яка була справжня економічна ситуація Польщі, особливо в 20-х роках, нормалізація. Адже відомо, що без прихильності польської влади різних рівнів, а навіть економічної, фінансової допомоги ті кооперативи на могли би так розвиватися і досягати таких результатів. Звідки, у такому випадку, українці мали початковий капітал – може задаймо собі таке питання. Знаємо, що в західній Польщі також дуже добре розвивалися кооперативи і різного типу німецькі економічні ініціативи. Але тут однозначно знаємо,

що гроші йшли нелегально від німців через різні голландські банки та інші. Знаємо, що кооперативний рух німецької меншини в Польщі не був би в стані сам розвинути так добре тих своїх кооперативів різного типу. Отже, можемо собі задати аналогічне питання: звідки мали на це гроші українці? Може теж ззовні? Думаю, що ні. Передусім, це була позитивна політика в податкових питаннях, а також, про що пише частина польських авторів у своїх працях, надання фінансової підтримки тим кооперативам, особливо у період великої економічної кризи. Це є в польських публікаціях. Думаю, що вже час, щоб також наші українські колеги почали ці позитивні елементи теж показувати у своїх виступах. Бо виникає припущення, що діячі тих кооперативів були мабуть економічними геніями, якщо були в стані це все так швидко пустити в рух у ситуації, коли виявляється, що польська влада кидала їм тільки колоди під ноги. Якщо державна і самоврядна влада так би чинила, то кооперативи дуже швидко збанкрутували б.

Друга справа, яка мене трохи заболіла це питання парцеляції, яке представила пані Давидюк. Правдою є те, і тут ми згідні, що це були несправедливі способи поділу землі в результаті парцеляції, звичайно є також військова колонізація. Але ж багато польських авторів, наприклад, відомий спеціаліст проф. Тожецький, показують у своїх дослідженнях, що користь від парцеляції отримали також українські селяни. Думаю, що це теж варто сказати. Факт, що не еквівалентно, погоджуюся з цим, ми, польські історики, теж бачимо цю несправедливість, але не була це виключно реалізація польської точки зору і якихось націоналістичних уявлень. Ні, українські селяни, чи то на Волині, чи в Східній Галичині, теж ті наділи отримували. Звичайно, становлячи більшість повинні були отримати більше. І час вже відійти від стереотипів, коли українська сторона каже, що українці були тільки дискриміновані в II РП, а мушу сказати, що польська сторона вже від цього відходить і стараємося показувати як плюси, так і мінуси. І про це я би просив, бо тоді легше обговорювати спірні питання і швидше дійдемо до спільних узгоджень.

Віктор Матійченко: Я відразу хочу сказати своєму польському колезі, який щойно виступав, що розкриваючи історію взаємовідносин українців і поляків на різних етапах історичного розвитку, ми завжди підкреслюємо (принаймні, багато колег, яких я знаю), що нам потрібно вчитися в поляків. Поляки будували свою державу і робили правильно, бо у власних національних інтересах. Ми завжди підкреслюємо, що поляки навіть у найскрутніших моментах своєї історії не втрачали надії на те, що польська держава буде відбудована. І ми повинні цьому вчитися. Завжди підкреслюємо, що Єжи Єнджеєвич написав *Родовід генія*, книж-

ку, яку не написали в Україні. Поляки рятували нашого генія, коли він був в Оренбурзькому краї, завдяки їм вижив. Коли Шевченка хоронили, поляки словами вдячності згадували цю дружбу. І ті суперечки, які точилися навколо *Гайдамаків*, не змінили ставлення до нього.

Тема нашого семінару – «важкі питання» українсько-польських відносин. І наголошуючи, загострюючи ці проблеми в жодному разі не хочемо підкреслювати, що польська держава не зробила нічого корисного для українців. Ми тільки хочемо сказати, що роблячи це польська держава дбала перш за все про себе. Чи це була історична перспектива для незалежної України? Ми розуміємо, що українські радикальні націоналісти не шкодували навіть своїх колег, своїх партнерів з націоналістичного табору. Вони хворіли тими хворобами, які породив фашизм і тоталітарний режим. Можливо, ми ще не готові до того, щоб говорити про все і до кінця – мусить пройти якийсь час. Але є доконані факти і вони свідчать про те, про що вони свідчать. Ми тут обговорювали вчора питання, що означало виселення чи витіснення українців, витіснення поляків з цих територій (Галичина і Волинь). А куди їх було витісняти, куди мали ті поляки тікати? Польський уряд, в свою чергу, вимагав від них, щоб вони залишалися на місці. Це була доля народу, який в умовах війни попав у важке становище. І це була доля українців, які в умовах війни під керівництвом радикальної частини будували свою державність. Чим це закінчилося, ми знаємо. Тому «важкі питання» мають і важкі відповіді. Немає простих і однозначних відповідей на важкі питання. І тому, очевидно, про це буде ще колись іти мова. Мені дуже сподобалося, коли вчора один з наших основних опонентів говорив про Львів. Львів як колиску польської культури і Львів як центр української історії, Галичини. Це батьківщина для двох народів. Волинь і Галичина були батьківщиною для двох народів. Вони нею й залишилися. Тому ті люди, які покинули Волинь сумують за нею. Ті, які покинули Холмщину, коли збираються на якісь урочистості, згадують завжди ті важкі дні, тижні, коли вирішувалася їхня доля, так як і доля поляків на Волині.

Ґжегож Мазур: Йшлося про українські кооперативи. Я хотів би звернути увагу, що це широке питання, бо українські кооперативи були величезною економічною силою, достатньо дослідженою. Я зустрівся з таким явищем, що в певний період ці кооперативи конкурували з єврейською економікою і це для євреїв було дуже поважною загрозою. Хотів би сказати ще одне: на території, наприклад, Львівського воєводства, але не тільки, бо у Східній Малопольщі взагалі, існували тисячі найрізноманітніших громадських організацій, які знаходилися значною мірою під впливом УНДО і, по-суті, цілий кооперативний рух знаходився під

впливом УНДО. Але не тільки, тому що під впливом УНДО знаходилися також найрізноманітніші організації, в тому числі організації, які гуртували журналістів, представників різних професій. Я не знаю, але думаю, що величезним полем для зацікавлення є саме ця величезна мережа різних громадських організацій, які функціонували у Східній Малопольщі, на Волині скоріш за все теж, але я більше знаю Східну Малопольщу, тому про це кажу. Вони відігравали величезну суспільну роль у функціонуванні українського суспільства. Ми тут говоримо про різні загальні справи, натомість, мені здається, що слід також відмітити той факт, що в II РП функціонували сотні, тисячі українських організацій, які відігравали значну роль у житті цього суспільства.

Гурій Бухало: Я хочу зупинитися на доповідях професорів Леоніда Зашкільняка і Чеслава Партача. Зупинитися лише на одному аспекті – ставленні польського еміграційного уряду до українців в роки Другої світової війни 1939–1945, а точніше – участі українців у польських збройних формуваннях. Тому, що це питання і в одній, і в другій доповіді було чомусь обійдено. Я хочу повернути вас до літа 1941 р. Тоді одна із українських радіостанцій передала звернення, в якому говорилося: «Поляки! Багато страшних днів страждань, горя і приниження пережили ми з того часу, як німецький чобіт ступив на нашу рідну землю. Але сьогодні нам знов повертається надія». Газета «Правда» передрукувала це звернення 2 серпня 1941 р. Повідомлення це мало на увазі переговори, які проводилися з ініціативи та під тиском правителів Великобританії і представника Радянського Союзу з польським еміграційним урядом у Лондоні. Ці зустрічі, як відомо, закінчилися підписанням радянсько-польського договору про відновлення дипломатичних відносин між Радянським Союзом і Польщею, про взаємну допомогу у війні проти Німеччини. Уряд Радянського Союзу дав згоду на створення на своїй території польської армії під командуванням, призначеним польським урядом за згодою совєтського. В окремому протоколі було сказано, що від моменту відновлення дипломатичних відносин совєтський уряд надає амністію всім польським громадянам – як військовополоненим, так і іншим, які були позбавлені свободи на території Радянського Союзу. Шостого серпня 1941 р., за погодженням з урядом СРСР, прем'єр уряду Республіки Польща на еміграції ген. Владислав Сікорський призначив Владислава Андерса командуючим польськими збройними силами. До речі, він був інтернований в Радянському Союзі. Що цікаво, відразу ж після повідомлення по радіостанції і в газеті «Правда» амністовані польські громадяни, які були розкидані по всій території Радянського Союзу, відчули значне полегшення. Люди виїхали на місця формування поль-

ської армії – на Поволжжя, в околиці Куйбишева та Саратова. На місце створення польського збройного формування масово почали прибувати добровольці і вже на початок серпня у польському війську нараховувалося більше 34 тис. осіб. Разом з поляками на місце формування польської армії прибували й українці, в основному жителі Західної України, яких і більшовицька влада, і поляки реєстрували як громадян Польщі. Українці намагалися таким чином визволитися з «радянського раю», видаючи себе за поляків – вони прекрасно володіли польською мовою, знали їхні звичаї та побут. І тут цікаво, як ставився еміграційний уряд в Лондоні до українців. Як не дивно, але проти вступу українців до польської армії був і сам командуючий, ген. Андерс. Він прохав не направляти до нього польських громадян «з національних меншин, в першу чергу євреїв, потім українців і білорусів», хоча в польсько-радянському договорі було зазначено, що в польську армію будуть прийматися всі громадяни РП. Генерал Андерс твердив, що він не впевнений в українцях, у тому, як вони вестимуть себе на фронті, побоювався, що під час бою вони почнуть переходити на німецьку сторону. Крім того, як вважав генерал, вони можуть вести ворожу пропаганду проти Радянського Союзу, що згодом буде віднесено на рахунок польської армії. І ще одна цікава деталь: польські призовні комісії не поспішали виконувати це побажання генерала, як і вимоги органів НКВС, в результаті чого відсоток представників національних меншин в армії генерала Андерса був вищий, ніж у передвоєнному Війську польському. А згадаймо, що в передвоєнному війську десь у вересні нараховувалося 120–150 тис. українців. Він почав категорично вимагати від місцевих совєтських органів чинити все можливе, щоб перешкодити вступові у Військо польське українців. Дев'ятнадцятого листопада 1941 р. народний комісар закордонних справ Радянського Союзу Молотов у відповідь на прохання прем'єра польського еміграційного уряду Сікорського дати пояснення такому ходу подій, писав: «повне виконання амністії відносно польських громадян не могло стосуватися гітлерівських агентів». І українці масово вступали до лав Війська польського. У зв'язку з цим польський посол у Радянському Союзі Станіслав Кот, який працював тоді в Куйбишеві, писав, що вони «... зголошувалися до служби самі як наші громадяни». І сучасний польський історик, присутній тут Чеслав Партач, вказує, що прибували добровольці-українці з Південної Америки до Великобританії, де були включені до всіх частин Війська польського. Але й тут чекали на українців перешкоди. Так, у 1942 р. з числа південноамериканських добровольців, які мали потрапити до І Польської окремої стрілецької бригади, було відчислено 52 особи, переважно українців, яких визнали деструктивними елементами. Цей же польський автор вказує, що в обох американ-

ських контингентах Військо польське поповнило 2780 осіб. З них добровольців-українців було 10–12%. Отже, українцям в роки Другої світової війни з метою вступу в армійські польські підрозділи доводилося долати опір і совєтських правителів, і заборони представників польського еміграційного уряду в Лондоні. Ці, здавалось би полярно протилежні в своїх поглядах та діях формації, знайшли спільну мову на ґрунті антиукраїнських заборон.

Здзіслав Конєчний: У мене є зауваження до двох рефератів, реферату, який стосується II РП, тому що певні питання обидва доповідачі пропустили. Мені здається, що в період II РП є різні періоди політики польського уряду в стосунку до української проблеми, але водночас треба брати до уваги те, що (на основі реферату нашого українського колеги, в якому говорилося про утиски української меншини в Польщі) насувається одне основне питання, а саме, що всі українські партії, що підтвердив, легальні і нелегальні, прагнули повернення незалежності України і будування України у той період передусім на землях тодішньої південно-східної Польщі. А отже, існував конфлікт, який практично виключав будь-яке порозуміння між польським урядом і українськими угрупованнями, політичними партіями. Щоправда, говорилося тут про те, що польський уряд в загальному застосовував репресії щодо українців, але як тоді пояснити такий факт (йшлося тут про кооперативний рух на Волині), коли я маю такі дані, що український кооперативний рух в Галичині 1913 р. становили так насправді 553 кооперативи, у той час, коли в 1933 їхнє число збільшилось до 3377. Це дані на основі українських матеріалів, звітів з міжвоєнного періоду. Інша справа. Якщо постійно говоримо про ті репресії, то повинні водночас звернути увагу на те, що в той же час «Рідна школа» мала спочатку 50 гуртків, а їхнє число зросло у наступних роках до 2064. «Просвіта» від 1924 до 1937 рр. збільшила свій стан власності з 1331 читальні до понад 3000. Чи у випадку застосовування польським урядом репресій був би можливий розвиток цих різних організацій, про які я казав? Я назвав тільки деякі, не згадуючи вже про пресу, літературу, гроші, які надсилало Міністерство освіти і віросповідань на українські наукові видавництва у Львові, де було постійна дотація понад 30 тис. злотих. Чи у випадку, якби застосовувалися ті репресії, міг би наступити такий розвиток освіти, кооперативів? Мабуть ні. Бо держава мала цілий ряд аргументів чи можливостей запобігати такому розвиткові. Мені здається, що навіть ініціатива національних українських гуртків могла б бути заблокована.

Друге питання: що це значить – репресії? Чи якщо карали тих, хто нищив герби на поштових скриньках, зривав польські прапори чи напи-

си, виступав з тими чи іншими гаслами, чи покарання таких осіб у той час згідно з чинним польським законодавством можна було розуміти як репресії? Це були згідно з законом злочини. Мені здається, що так належить цю справу розглядати.

Наступна проблема. Перебільшуємо питання т. зв. пацифікації 1930 р. Це знову ж таки проблема того типу. За всіма даними і матеріалами можемо сказати, скільки було знайдено карабінів, рушниць, пістолетів, іншої зброї ітп. І знову можемо поставити питання: чи володіння цією зброєю було легальним? Згідно з чинним законодавством було нелегальним. Відомо, що під час акції пацифікації проводились водночас брутальні акції, коли мішали сіль з цукром, розбивали, вимагали від селян певної кількості півнів червоних чи білих – були такі випадки. Але водночас не було взагалі вбитих, незважаючи на те, що владика Шептицький писав в листі, якого вислав спеціальним кур'єром, що загинули тисячі людей, жінок, дітей. Так писав, хоч, звичайно, це була неправда.

І тепер повертаюсь до іншого питання, яке тут не обговорювалось, а саме: питання Греко-Католицької церкви в Польщі. Мені здається, що Греко-Католицька церква в Польщі у своїй масі духовенства сприяла національним і націоналістичним тенденціям українських угруповань. Ба, на селі, де був значний процент неписьменних, те, що говорив священик у церкві, відігравало величезну роль. А значить, його погляди певною мірою переносились на маси, які вірили в те, що говорив священик. У збережених матеріалах окремих воєводських органів влади, Станіславського, Тернопільського чи Львівського, є списки греко-католицьких священиків, які мали дружній стосунок до польської держави, які були нейтральними, які були ворожо настроєні і які брали активну участь у різних антипольських структурах. Це факти. Отже, можемо сказати, що Греко-Католицька церква як така була церквою національною, репрезентувала українські інтереси і поділяла думку українських партій, також тих найрадикальніших, щоб збудувати українську державу на цій території. Чи це було згідне з підписаним конкордатом, який стосувався також Греко-Католицької церкви? Ні. Можу навести такий смішний приклад. Згідно з конкордатом був такий обов'язок, щоб на іменини президента відправляти подячне Богослужіння. В певній місцевості відбувалася того дня Служба Божа, але посередині стояв катафалк з покійником і коли прийшла прикордонна служба, урядовці, поліція, шкільна молодь, місцевий греко-католицький священик переконував, що богослужіння може відбутися в таких умовах. Отже, постає питання: чи така поведінка викликала певну реакцію держави? Вважаю, що так. Але є ще інше питання. Під час т. зв. пацифікації проводились арешти, м. ін., греко-католицьких священиків. Практично вони не несли більшої від-

повідальності, переважно їх випускали. Інша проблема. Говориться про те, що відбувалася полонізація. У мене є дані з Львівського воєводства перед війною, де львівський воєвода подає кількість осіб, які перейшли з греко-католицького віросповідання на римо-католицьке і навпаки. Близько 3000 греко-католиків перейшло на римський католицизм, натомість близько 120 римських католиків на греко-католицизм.

Тут ішлося про Холмщину, а одночасно доповідач кілька разів відходив від теми, згадуючи про Радимно чи Пшеворськ. Це не Холмщина, тільки, кажучи по-старому, як в австрійський період, Галичина. Але треба сказати, що навіть у тому Пшеворську, у церквах під Пшеворськом селяни взагалі не говорили по-українськи. Будучи греко-католиками вживали в церкві, а також і поза нею польську мову, просто не знали української мови. Таких різних угруповань, особливо ближче до центральної частини Львівського воєводства було більше. Водночас я хотів би сказати і те, що дрібна шляхта складалася переважно з греко-католиків. Правда, українська протидія йшла у той час у напрямку створення т. зв. об'єднання бояр, але селянин вважав, що шляхтич це щось краще, аніж боярин. Звичайно, таким чином здобували прихильність селян, давали їм герби, але водночас створювались інші можливості: радіо, світлиці, позички, дітей посилали у школи, навіть інтернати – це були ті мотиви, які заохочували. І взагалі-то тільки від 1937 р., як тут слушно сказав один з учасників дискусії, була опрацьована програма розв'язання українського питання методами у певному сенсі силовими. Це значить силовими у такий спосіб, що тоді, що передбачали урядовці, власне, за Ольшанським було 14 тис. українських урядовців у польських державних інституціях та інших. Це дуже великі цифри, особливо беручи до уваги відносини, які були перед війною, а не відносини теперішні. Отож, передбачали усунення українців із залізниці, пошти, судів, освіти і т. д. і скерування їх на терени, наприклад, центральної й західної Польщі, а заміна їх, у свою чергу, урядовцями чи працівниками польськими. Таке передбачалося у планах. Розглядали навіть під час окупації можливість переселення українців на територію тодішнього Радянського Союзу. Ці справи були, натурально, тільки у сфері розмірковувань, однак, так було.

Інша справа, яку пропустили, т.зв. шкільні плебісцити. Це була дуже поважна історія, бо якщо говориться про українську освіту, то говориться, що кількість українських шкіл *sensu stricte* значно зменшилась в II РП, що згідне з правдою. Існують, однак, щодо цього застереження, які стосуються того, в який спосіб ті школи створювались. Після 1924 р. згідно з розпорядженням вводилися певні зміни, які полягали, м. ін., на застосуванні т.зв. утраквістичного навчання. Не говориться докладно, на чому

воно полягало. Якщо йдеться про школи чисто українські, напр. 1932 р. мережа шкіл в кураторії львівського шкільного округу, яка охоплювала 3 воєводства – Станіславське, Тернопільське і Львівське, формувалася таким чином, що були 392 українські школи, 827 шкіл тільки з польською мовою, з тим що більшість з них була на західній території Львівського воєводства, отже, територія була скоріше за все більше польська, були польські школи з обов'язковою українською мовою від другого класу, яких було у той час 1492 р., і утраквістичні школи, яких було 2143. Я б хотів звернути увагу на те, що в утраквістичних школах навчання велося польською мовою, кількість годин в нормальній початковій школі становила 109, а в українських – 97. Взагалі-то в 1938–1939 рр. планувалося змінити закон про освіту і застосувати іншу систему, таку, щоб створити українські школи, нехай будуть окремі, тому, що підрахунки, які зробила кураторія львівського шкільного округу показували, що польські втрати будуть мінімальними при застосуванні навіть такої системи. Якщо ми говоримо про шкільні плебісцити, які спочатку мали відбуватися щороку, а потім через кожних 7 років, є дуже цікаві матеріали. В сеймі, напр., є інтерпеляція українського депутата, який представляє ситуацію на території усієї кураторії львівського шкільного округу. І там подається цілий ряд фактів: порушення прав польськими установами, відмова, напр., затвердити підпис, декларації батьків, неприйняття тих декларацій. Але водночас є інший матеріал: що мали проводитись плебісцити в тих школах, які вже 7 років були такі чи інші, скажімо, на тій території в шкільних округах. Є рапорт командира військового округу Львів, який пише, що українці не дотримуються цих розпоряджень, що хочуть їх вводити там, де немає навіть 25% українського населення, також хочуть їх вводити і агітують в тих місцевостях, в яких плебісцит був навіть минулого року. Отже, практично, можна сказати, що шкільні плебісцити відігравали величезну роль у формуванні свідомості української окремішності. Їх у цей спосіб просто відділяли від поляків. Мені здається, що з української точки зору це було корисним, тому що зміцнювало почуття національної окремішності, натомість в низах це породжувало різноманітні конфлікти. Разом з тим, треба сказати, що якби ми так докладно переглянули справу, то навіть конкордат, повертаюся до справ віросповідання, який був ухвалений 1863 р. і який створював певні бар'єри, які унеможливлювали зміну обряду з греко-католицького чи вірменського на будь-який з них, був взагалі-то відновлений майже в тій самій формі 1928 р. Він практично унеможливлював зміну віросповідання. Цього не дотримувалися обидві сторони і обидві сторони закидали собі взаємно порушення не тільки конкордату, але й запису про «крадіж душ», як це по-простому називалося. Якщо подивимося на ситуацію

Церкви і церковну мережу обох обрядів, то це дуже цікаве явище. Чому? Тому що на одну греко-католицьку парафію припадало 27 квадратних кілометрів поверхні, а на римо-католицьку – близько 80 квадратних кілометрів. Кількість вірних на одну греко-католицьку парафію становила в середньому близько 1700, на польську – майже 3000. Звідси, отже, такий висновок: польська меншість, яка знаходилася в українських селах, а яка згідно з конкордатом у важких умовах, напр. погана погода, зима, осінь, весна, могла хрестити дітей у церквах або навпаки в костелах, кажу тут знову про українців і поляків. З тим, що частіше траплялися випадки хрещення дітей у церквах, бо римо-католицька парафіяльна мережа була дуже рідкою. Римо-католицький парох мав обов'язок переказати інформацію про хрещення дитини римо-католика до даної римо-католицької парафії. Але не завжди цього дотримувались. При оказії змінювали часом прізвища, напр., Ковальскі міг називатися Ковальський. Натурально, це відбувалося протягом певного часу. Такі докази можемо зустріти у різних метричних книгах, переважно у книгах народжень. Це цікаві питання і спочатку держава практично ставилася толерантно до таких справ. Тільки після 1936–1937 рр. почали ригористично вимагати і одночасно проводити контролі в метричних греко-католицьких книгах. Перевірено тоді, якою та «крадіжка душ» була. З тим, що одночасно були закиди української сторони, що також римо-католицькі священики «крадуть» дітей греко-католиків. Така була правда. Чи це спричинилося до певних конфліктів поміж духовенством обох обрядів? Вважаю, що там, де це явище виступало, мусило доходити до незадоволення другої сторони. Це досить об'ємні питання, про які я не хотів би ширше говорити.

Повертаючися до Холмщини: мені здається, що ще одну справу трохи обминули а саме: вплив акції німецького осадництва, створення німецького осадницького обширу на відносини. Практично, поляків виселяли, українців практично переселяли і їх переселяли під опікою української допоміжної поліції, урядовців Українського Центрального Комітету (УЦК), таким чином могли більше забрати, отримували більші господарства після поляків. Звичайно, німці робили це спеціально, у свою чергу, оточували ті місцевості, які були населені німцями, пасмом українського осадництва, як т.зв. прикриття перед можливими нападами. Це робилося спеціально і призводило до конфліктів польсько-українських. Це теж була якась проблема, яка впливала на погіршення ситуації на Холмщині і стосунки між тими двома національностями, які там мешкали. Також варто згадати про інші справи. Взагалі-то німці провели в Генеральному Губернаторстві (не кажу тут про дистрикт Галичина) два загальні переписи. Перший перепис відбувся 1940 р., а другий – 1943 р. Дані з цих переписів є, з тим, що в загальному стосуються ні-

мецьких окупаційних повітів і гмін. Отже, проблема кількості українців, які мешкали в Генеральному Губернаторстві без Галичини, як мені здається, завищена, якщо говоримо про 700 тис. Згідно з тим, що мені відомо, стільки не було. Є відповідні підрахунки. Є теж така проблема, що 1941 р. були змінені східні кордони краківського дистрикту, до якого приєднано цілий ряд теренів, які перед тим були під совєтською владою. У зв'язку з цим, правдоподібно, так мені здається, що ті, які подавали свою національність в організованих німцями переписах не були зацікавлені у випадку українців зміною своєї національності, беручи до уваги привілеї, які цьому населенню признавали німці з тою метою, щоб призводили до конфліктів між поляками і українцями. Я вважаю, що це дуже складна проблема. Я колись згадував одночасно про економічні відносини, про голод землі на селі. Правда, один з учасників дискусії сказав, що такої проблеми не було, що селянин хотів брати ту землю сусіда, якщо це був поляк, коли йому обіцяли, але так було. Те ж саме стосується, напр., української інтелігенції, яка закінчувала студії, школи і не могла знайти праці. І вона властиво, йшла до ОУН. Натомість в кооперативному русі значні впливи отримало ОУН і практично воно скеровувало отримані кошти і т. д. на свою діяльність. Складність ситуації у період II РП полягала в тому, що не існували можливості з точки зору обох сторін розв'язання цієї проблеми шляхом домовленості. Умови, які мав польський уряд і, у свою чергу, становище, яке займали українці. Зрештою, дуже цікавим є «Діло», де цілий ряд висловлювань політиків, українських культурних діячів на тему польсько-української угоди, яка була підписана 1935 р. Угода ця, на думку потім політиків усіх українських партій, не тільки ОУН, не витримала іспиту, так як українці не отримали того, що хотіли. Натомість питання автономії, про яку йшлося, як мені здається, було неможливим для впровадження з двох причин. По-перше, усі українські партії вважали автономію вступом до побудови незалежної держави, що, на мою думку, цілком зрозуміле. Натомість, чи уряд, беручи до уваги велику польську меншість, з якою треба було рахуватися, на спірній території міг на це погодитись? Здається, що це було неможливе. Це був ніби клінч, з якого не можна було вийти.

Гурій Бухало: У мене тема виступу трохи інша – про Холмщину, але я хочу дати відповідь проф. Конєчному. Не розумію, чому ви вживаєте термін пацифікація в лапках. Це ж була справжня пацифікація. Я вживав би без лапок. Стосовно освіти: я наведу офіційні дані з *Енциклопедії українознавства*. Вони говорять про українські народні школи. У 1922/1923 навчальному році на території Волинського воєводства було 443 українські школи, у 1927/1928 – вісім, у тому ж 1922/1923 році поль-

ських було 546, а у 1937/1938 – 1459, утраквістичних, по-суті, польських у 1922/1923 було 89, у 1937/1938 – 520. Коментарі, я думаю, непотрібні.

Щодо другого питання – про Холмщину. Воно мені дуже близьке, тому що я, хоч народився на Волині, але з 1932 по 1944 рр. проживав на Холмщині біля Володави. Довелося вчитися в Холмській гімназії, про яку говорилося. Я бачив і пережив ті страшні часи, про які тут йшлося. Вважаю, що доповідачі, які виступили, використали багато цікавого матеріалу. Я з великим зацікавленням це вислухав, тому що не тільки пережив це, але й надалі займаюся цими питаннями. Вважаю, що треба було б доповнити про ті злочини, які чинили нацисти на території Холмщини. Треба згадати про табори смерті в Томашеві, Треблінці біля Соколова Підляського, Собіборі. Це був страшний концтабір, я жив 5–7 кілометрів від нього. Кожного дня через табір проходили тисячі людей, кожного дня 2500–2700 трупів (це страшні цифри) піддавали кремації, густий дим стояв, дихати не можна було. Відчуваючи, що доведеться залишати ці землі під ударами Червоної армії, фашисти зробили от що – примусили військовополонених зруйнувати всі установки, будинки. Коли 22 липня 1944 р. прийшла Червона армія, на місці концтабору Собібор застала молодий ліс. Правда, там повстання було, у ньому брало участь близько 150 осіб, з яких залишилося близько двадцяти. Веду до того, що треба було б трохи більше зупинитися тих на звірствах, які чинили нацисти на цих землях. Хочу більше уваги присвятити ставленню Української Повстанської Армії до поляків, які там проживали. Вона не раз (я говорю це на основі документів) закликала поляків припинити терор, проте безрезультатно. Тоді було прийняте звернення УПА, в якому писалося: «Закликаємо все польське суспільство цього терену до боротьби з бандами, агентами Москви, покидьками польського народу (дуже важливо!), з тими, що будуючи 17 радянську республіку дискредитують на міжнародному форумі визвольну боротьбу польського народу і тим самим виключають польський народ з могутнього антибільшовицького фронту, стоять на перешкоді упорядкуванню українсько-польських добросусідських взаємин». Зверніть увагу на дату – 14 квітня 1945 р. Підпис – «українські повстанці». Схожа за змістом відозва була розповсюджена в травні 1945 р. серед поляків Перемиського, Ярославського, Любачівського, Томашівського та Грубешівського повітів. У цьому документі, м. ін., говорилося: «Ми свідомі того, що боротьба поміж українцями й поляками недоцільна і шкідлива для обох народів, бо це вода на млин нашого спільного ворога – Москви». У кожному мішаному селі українськими повстанцями було проведено збори польського населення, на яких представники УПА розказували про український погляд на ситуацію на території, яка була під контролем УПА. Там була створена, по-

суті, повстанська республіка, де повстанці отримували продукти. Тут виникали малі фабрики, які випускали тютюн з етикетками УПА, мило, пасту, вози, упряж. Тут працювали майстерні, які випускали білизну, мундири, взуття, панчохи, рукавиці, шарфи, рушники.

Тут проходили військові вишколи, проводилася підготовка санітарок По селах відбувалися виступи учасників художньої самодіяльності. І ще одна цікава деталь, на яку хочеться звернути увагу. Одночасно через підпільних кур'єрів УПА всім закордонним представництвам у Варшаві було вручено меморіал, відкритий лист українців, які мешкали за лінією Керзона, написаний англійською, французькою, німецькою мовами. В документі говорилося про страшні злочини, які чинила комуністична влада в стосунку до польського і українського населення Закерзоння. Але, як ви знаєте, світова громадськість була тоді німою, мовчала. А в липні та серпні 1945 р. через закордоння поверталися частини Червоної армії. УГВР, Головне командування УПА та Провід ОУН дали частинам УПА вказівку не вступати з ними у відкриті бої. Навпаки, поширювали листівки-звернення до офіцерів та солдатів Війська польського, до бійців і командирів Червоної армії, переможців гітлерівської Німеччини, в яких розповідалось про цілі боротьби УПА. Але восени 1945 р. польський комуністичний уряд висилає на українські землі, на Закерзоння військові частини, завданням яких було очищення їх від УПА. Проте, це не дало бажаних наслідків. Тоді ці частини було замінено спецвідділами Війська польського, в склад яких в основному входили комуністи та комсомольці і при їхній допомозі, починаючи з 1 вересня 1945 р., розгорнулася широкомасштабна акція виселення українців із цих земель. Командування УПА знову виступило із зверненням до поляків, яке було характерним для того часу. Видане польською мовою, воно розповсюджувалося на цій території в 1944 р. «УПА не тільки не тероризує польського населення, а ще й входить з ним в контакт на польсько-українському пограниччі та шукає з польською нацією можливостей порозуміння для цілей спільної боротьби проти спільного ворога. У більшості випадків вдається їм того досягти. З'єднання УПА дуже часто при потребі квартирують у польських селах, де польське населення радо відкриває двері своїх домів і сердець для українських повстанців. А перед більшовиками і своїми червоними втікають у ліси. В багатьох випадках польські партизанські відділи і незалежницькі організації співпрацюють з УПА. Таким чином, всі обвинувачення більшовицької пропаганди є фальшиві». В одному із томів (по-моєму, це 21-й) *Літопису УПА* вміщено судові документи, які свідчать про те, що польська комуністична влада в 1945–1946 рр. судила учасників Української Повстанської Армії. Що цікаво, серед них є цілий ряд документів, які говорять про те, що судили

й поляків, які брали безпосередню участь у формуваннях Української Повстанської Армії. Наприклад, 17 травня 1947 р. військовий районний суд у Кракові на виїзній сесії в Сяноці судив поляка, Яна Коша, народженого 1 січня 1923 р. В обвинуваченні говориться, що він від січня 1945 до 5 травня 1947 р. був в Українській Повстанській Армії. Його засуджено до кари смерті, вирок виконано 22 травня 1947 р. в Сяноці. Таких прикладів можна навести ще більше. Я хотів звернути увагу на те, що українці й поляки на Закерзонні разом воювали проти більшовицьких – польських і совєтських – загарбників.

Збігнев Пальський: Мушу сказати, що з мішаними почуттями я слухав співреферат пана професора, а ці мішані почуття полягали, м. ін., у тому, що зі здивуванням довідався, що 1945 р. на теренах південно-східної Польщі у її теперішніх кордонах з'явилися якісь спецвідділи польського війська, складені на додаток з комсомольців, що пройшли якийсь спеціальний вишкіл. Отож, хотів би пана професора запевнити, що не було там жодних польських спецвідділів. На території Люблінського воєводства і новоствореного Ряшівського воєводства були направлені регулярні дивізії польського війська, а саме: 3 піхотинська дивізія, а також 8 і 9 піхотинські дивізії. В їхньому складі може і були комсомольці, бо частина кадрів складалася з совєтських офіцерів, з яких частина належала, мабуть, до ВКП(б), а частина до комсомолу. Натомість ствердження, що це були якісь спеціальні відділи не відповідає правді. Про те, які це були спеціальні відділи найкраще свідчить перебіг бойових дій з УПА. Це були фронтові частини, дуже проріджені у фронтових боях і не мали будь-якого досвіду у боротьбі з партизанами. Цей досвід вони набували, але набували дуже довго, майже 3 роки. Якби вони пройшли якийсь спеціальний вишкіл для боротьби з партизанами, то можна припустити, що розправа з УПА не тривала би до 1947 р., але закінчилась би в 1945 р. На основі власних досліджень можу теж пана професора запевнити, що навіть миролюбний Радянський Союз не мав тоді спеціальних відділів, підготовлених для боротьби з партизанами. Бо важко такими відділами вважати внутрішні війська НКВС. Були це пацифікаційні частини – я згідний, натомість не мали нічого спільного з частинами, підготовленими спеціально для боротьби з партизанами. Їх можна було використовувати для облав, до виловлювання тих, хто їм потрапить в руки, врешті, могли стріляти до всього, що рухається і написати в рапорті, що це був оунівець, упівець або і одне, і друге разом, натомість напевно не були підготовлені для боротьби з партизанами. Якщо пан професор вважає, що Корпус внутрішньої безпеки (далі – КВБ), який був створений у червні 1945 р., був підготовлений спеціально для боротьби з партиза-

нами, то хотів би сказати, що пан професор помиляється і запевнити, що у той час на теренах південно-східної Польщі КВБ не знайдемо. Звичайно, було кілька частин внутрішніх військ, але це скоріш за все територіальні батальйони.

Може ще загальне зауваження. Я погоджуюся з паном професором, що відділи УПА, починаючи з 1945 р. справді виступили з досить широкою акцією пропаганди, скерованою до польського суспільства, яка закликала до боротьби зі спільним ворогом, тобто з московським імперіалізмом, як це було написано у листівках УПА. Відозва дуже слушна, тільки видана, скажімо це делікатно, трохи невчасно, коли вже між поляками і українцями було море крові і гори замордованих. Так що важко очікувати, щоб у польському суспільстві, яке зустрічалося з випадками нападів зі сторони УПА, а передусім зустрічалося з жертвами, що втікали зі східної Галичини і з Волині, могли ці справи на т. зв. Закерзонні, як пан професор каже (бо мабуть не проходить пану професорові через вуста назва південно-східна Польща), зустрітися з якимось ширшим позитивним відгуком.

І справа досить детальна. Двадцять перший том *Літопису УПА*, який пан професор був ласкавий згадати, стосується судів операційної групи «Вісла», а не військових судів, які діяли 1945 р. Натомість одиничний випадок якогось індивіда, який мабуть, щоб рятувати власну шкіру, подав польську національність, не може мабуть свідчити про те, що поляки йшли добровольцями у відділи УПА.

Леонід Зашкільняк: Я хочу порушити декілька дискусійних моментів у зв'язку з обговоренням доповіді про становище українців у міжвоєнний період у Польщі і політику польських урядів. Справа в тому, що польські історики дещо ідеалізують політику польських урядів щодо українського населення, а українські історики, навпаки, змальовують цю політику чорними фарбами. Очевидно, що обидві позиції є крайніми. Вони відображають погляди тільки однієї із сторін на життя і населення польської держави у міжвоєнний період. Ми оперуємо неправильними термінами, а термінологія, як вже раніше говорилося на семінарах, дуже важлива річ. Ми говоримо: український народ, українська нація, поляки, польський народ, польська нація. Вони дуже узагальнюючі і не відображають тієї строкатості і складності ситуації, яка створилася на місцях. Очевидно, окремі випадки не можуть характеризувати картину загалом. Тут треба бути дуже обережними з термінами. Я нагадаю, що в міжвоєнній Польщі виходило понад 170 українських періодичних видань, журналів, газет, діяли десятки товариств, кооперацій і т. д., тобто українці певною мірою користувалися тими елементами демократії,

які існували в міжвоєнній польській державі. Діяли і політичні партії, були парламентські діячі. Можна перераховувати дуже багато. Тому говорити, що українці зазнавали такого страшного гніту, що в них не було іншого виходу, як тільки підіймати повстання, напевно буде перебільшенням. Польська сторона теж допускається помилок, коли оцінює польський національний рух у міжвоєнний період. Чому я так вважаю? Тому що в документах Міністерства внутрішніх справ (далі МВС), які мені довелося дуже уважно студіювати в Архіві нових актів у всіх інформаціях, інструкціях йдеться про відокремлення народу від політичних партій та інтелігенції. Народ пасивний, він значною мірою неусвідомлений, а верхівка, політичні партії, окремі діячі, націоналісти, деякі священики Греко-Католицької церкви підбурюють той народ проти законної влади, проти держави і штовхають його до непродуманих вчинків. У польських документах, очевидно, в рамках національної політики, була така ідея, щоб відокремити українські політичні верхи від політичних низів. Тут виникає дуже складне питання, на яке я не можу дати відповіді: наскільки сильними або потужними були впливи тих чи інших партій серед українського населення? За підсумками голосування під час виборів до польського парламенту можна зробити висновок, що до 1937–1938 рр. найбільшою підтримкою серед українських партій користувалися ліберально-демократичні, насамперед УНДО, УСРП. Тобто, значна частина населення підтримувала українські демократичні партії, які робили ставку на легальні методи досягнення національних цілей. Ситуація трохи змінюється після 1936 р., точніше, в 1937–1938 рр. Про це написав декілька статей професор Швагуляк – про контактний комітет, його позицію щодо політики польських урядів. І тут ситуація змінюється – зростають впливи радикальніших, націоналістичних угруповань. Чи був шанс досягнути порозуміння і розв'язати національне питання легальними засобами, так як це передбачалося в усній угоді про нормалізацію з 1935 р.? Мені теж доводилося про неї писати, бачив багато документів. Я би сказав так – шанс був і то значний, враховуючи те, в яких умовах після 1934 р. (а польські історики пригадують, що це рік пізніше), коли була можливість розв'язати національне питання, принаймні зробити крок в бік до його розв'язання. Однак, у 1937 р. після створення ОЗОН і перемоги генералів у польській політиці ситуація докорінно змінюється – військові мають усе більший вплив, вони дбають про безпеку держави в її тогочасних кордонах. А український національний рух з його претензіями на рівноправність і т. д. був загрозою для польської державності. Підсумовуючи свій виступ, сказав би, що треба дуже обережно підходити до термінології, не оперувати висловами «українці

хотіли дружити з поляками» чи «українці хотіли боротися проти поляків». Були різні українці й різні поляки. Про це написано досить багато.

Останній момент, дуже важливий, пов'язаний із орієнтацією українського національного руху. І тут я би узагальнив – українського національного руху в цілому, враховуючи його ліберально-демократичну і націоналістичну частини. Йдеться про зовнішньополітичну орієнтацію. Орієнтація на Німеччину була далеко не випадковою для українського національного руху. Вона була прийнята українськими політичними партіями ще на початку XX ст. Докладно я пишу про це в окремій статті про з'їзд політиків 1903 р., на якому було вирішено орієнтуватися на Німеччину як ворога Польщі і утримувати контакти, здобувати прихильність німецьких політиків, які мали б підтримати український національний рух, тоді ще в Австро-Угорщині, у його боротьбі проти польського національного руху. Ця ситуація повторилася, як пригадуєте, 1918 р., при підписанні брестського мирного договору, який недовго проіснував. Тоді з допомогою Німеччини вдалося на певний час зберегти Українську державу, принаймні в її версії Гетьманату Скоропадського. І в міжвоєнний період, за винятком 1923–1925 рр., коли з'явилися русофільські і радянофільські тенденції, і пізніше, особливо на початку 30-х років XX ст., після Голодомору і колективізації в СРСР, український національний рух приймає однозначну орієнтацію на Німеччину. Не лише націоналісти, які починаючи з 1933 р. дуже активно співпрацювали з усіма можливими службами – і армійськими, і спецслужбами гітлерівської Німеччини, але також і ліберально-демократичний рух, який задивлявся на Німеччину і бачив позицію Польщі, яка була затиснута між СРСР і Німеччиною. Тому ця орієнтація, підтримувана з боку німців певними авансами, зіграла дуже недобрий жарт з українським політикумом, який вів боротьбу за незалежну державу. Також відомо, що від 1919 р. українські політичні партії, діячі національного руху не визнавали польської державності на західноукраїнських територіях і вважали її окупацією. Відповідно чинили саботаж, терор і таке інше для того, щоб розхитати цю державність. У період від 1923 до 1925 рр. було чути тверезі голоси деяких українських політиків, що надії на відновлення української незалежної державності немає і треба шукати шляхів до порозуміння з поляками. Однак, в умовах певного національного приниження від поразки в визвольних змаганнях ці ідеї не здобули підтримки і починаючи з 1926 р. українські політичні партії знаходилися надалі в опозиції до польського уряду, не визнавали його легітимним у Східній Галичині і на Волині, провадили боротьбу легальними, а радикальні партії нелегальними (в тому числі й терористичними) методами. Я веду до того, що така непримиренна позиція певною мірою впливала на подальше

формування національної самосвідомості. Українці західноукраїнських земель, тобто Східної Галичини, Волині, Холмщини, на початку XX ст. не були ще тими українцями, що напередодні Другої світової війни. Національна свідомість протягом усього цього періоду зростала і цього не можна було не враховувати. Думаю, що це був один із найсерйозніших прорахунків польських правлячих кіл.

Здзіслав Конєчний: Хтось із попередніх доповідачів, як я зрозумів, ставив під сумнів дані, які я подав стосовно території кураторії львівського шкільного округу, яка обіймала, як я сказав, Станіславське, Тернопільське і Львівське воєводства, натомість ці дані не стосувалися Волині.

Не можу теж погодитися з тим, що польська держава у період II РП практично «застосовувала репресії по відношенню до українців як таких». Були різні періоди, але не можна ставити справу так однозначно. Я слухав дуже уважно попереднього доповідача і з багатьма його тезами просто цілком погоджуюсь, бо ситуація була дуже складною. Не можна сказати, що був винний тільки польський уряд, або що були винні тільки українські угруповання. Обидві сторони опинилися в такій ситуації, яку практично не можна було розв'язати. Я це так бачу. І на мою думку слушним є зауваження, щоб у дослідженнях, історичних роздумах не керуватися тим, що виключно та сторона винна, бо бувають справи дуже складні і вимагають подальшого дослідження.

Леонід Зашкільняк і Ґжеґож Мотика пропонують черговий варіант узгоджень до теми *Ідеологічні і програмні основи ОУН-Б та інших українських політичних сил у польському питанні в роки Другої світової війни* (заключна версія у кінці тому)

Ігор Ільюшин: Перший пункт, перше речення. Чи напевно «наступна доля»: «... поразка українських визвольних змагань і наступна доля українських...»? Це таке редакційне зауваження.

Наступне речення «Проявилося розчарування...» і другий пункт, я радив би об'єднати і подати в такій редакції: «реалізація надії на здобуття власної держави українським політичним силам представлялася можливою виключно революційним шляхом, а для організацій націоналістичного спрямування – ще й в оперті на країни, які зазнали поразки в Першій світовій війні».

Мені, по-перше, не подобається сама редакція: «проявилося розчарування». Що це означає? Потім, «реалізація надій на здобуття незалежної держави представлялася можливою тільки в боротьбі з Росією і Поль-

щею». А до цього часу вона представлялася якось інакше, не шляхом боротьби?

Пункт третій, який я пропоную зробити другим: «... обидві фракції націоналістів – ОУН-Б і ОУН-М, перейшли в опозицію до гітлерівців, переглянули свою тактику». Мені здається, що більше відповідало б історичній правді, якщо подати це в такій редакції: «намагалися переглянути свою тактику і поступово переходили в опозицію до гітлерівців». «Переглянули» – це значить, що зібралися на чергову конференцію і переглянули, але такого не було. Ми знаємо, що це відбувалося поступово у період між першою і третьою конференцією. Про це йдеться? Тим більше. ОУН-Б зробила це раніше, ОУН-М – пізніше. Вони не були проти самого факту проголошення, вони були проти того, у який спосіб бандерівці це зробили. В такій редакції, як ви записали, воно не відповідає історичній правді.

Далі, наступний пункт, четвертий, який я пропоную зробити третім: «спираючись на впливи». А чому не написати «спираючись на цивільне українське населення»? Може в тексті варто розшифрувати, що значить «Українська соборна самостійна держава»?

Наступний пункт, п'ятий. Я категорично не згідний з такою редакцією – «ухвалили рішення на зламі 1942–1943» – такого не було. Я пропоную «навесні 1943 керівництво ОУН-Б перейшло до реалізації програми усунення польського населення зі спірних теренів (Волинь, Східна Галичина)». «Навесні 1943» – то тоді, насамперед, йдеться про Волинь. Звідси почалася реалізація програми усунення польського населення. Далі: «в умовах війни». Я би запропонував це речення викинути і подати в такій редакції: «українські історики згідні з тим, що антипольська акція (повторити тут, що писали польські) ОУН-Б і УПА спричинилася до масових жертв серед польського цивільного населення, але вони також звертають увагу на відплатні акції проти українців з боку польського підпілля».

Шостий і сьомий я пропоную залишити.

Ґжеґож Мазур: У мене тільки два зауваження. Пункт перший: «здавалося це бути можливим тільки у боротьбі з Росією...». Якщо йдеться про період Другої світової війни, то може бути тільки «у боротьбі з СРСР», бо не було тоді Росії.

Друге зауваження стосується 4. пункту: «ОУН-Б розпочала реалізацію програми „національної революції" на Волині і Східній Галичині. Створила вона УПА...». Дата створення УПА це, як на мене, 1942 р. Вважаю, що належало б уточнити, що йдеться про УПА, яку створив Бульба-Боровець.

Ігор Ільюшин: Я абсолютно згідний, бо йдеться про українську політичну силу, яка відіграла вирішальну роль у взаєминах з поляками. Тому говоримо про УПА, яку створили бандерівці 1943 р.

Володимир В'ятрович: У першу чергу, щодо зауваження про «Росію (СРСР)». Я думаю, що треба так залишити все, що дійсно, 19... у всіх ідеологічно-програмних засадах ОУН СРСР означався як власне Росія, продовження російської держави. Тому я думаю, що формулювання «Росія (СРСР)» є найточнішим.

Наступний пункт, третій. Маю зауваження до формулювання: «особливу активність проявляла ОУН-Б, плануючи досягти програмної мети методом доконаних фактів, створити підстави української державності під егідою Німеччини». Я би слова «під егідою» радив замінити «при допомозі Німеччини». Так, як в програмних документах ОУН, зокрема в меморандумі, який був пересланий канцелярії III Рейху, однозначно зазначено, що вирішення українського питання не має ніяких аналогів у дотеперішній світовій історії, не може розглядатися як аналог розв'язання хорватського чи словацького питань, тобто власне як держава «під егідою Німеччини». Йшлося про принципово інший підхід до створення української державності як держави-союзниці Німеччини. Тому саме пропоную замінити «під егідою» на «при допомозі Німеччини».

Пункт п'ятий. Вважаю, що те, що в дужках – «гинуло все польське населення даної місцевості», не стосується конкретно ідеологічних засад, які ми тут аналізуємо. Це стосується перебігу цієї акції і тому я пропоную те, що в дужках, просто вилучити, тому що воно не стосується конкретної справи.

І найважливіший, як на мене, пункт сьомий. Перше речення: «ідеологія інтегрального націоналізму не була унікальним явищем на європейському континенті першої половини XX ст.». Воно дійсно викликає якесь недвозначне трактування і не несе особливого смислового навантаження, яке намагаємося в нього вкласти. Тому я би також пропонував це речення вилучити, натомість наступне речення сформулювати дещо іншим чином. (так щоб наступне речення було можливо одним з найголовніших і з дискусії, і з рефератів, які випливали.) Отже, пропоную приблизно таку редакцію: «Ідеологічні та ідейно-програмні засади ОУН-Б не мали спеціального антипольського етнічного забарвлення. Вони сформувалися (і далі по тексту, так як було) на ґрунті поразок українського національного руху в XX ст., намагань за будь-яку ціну здобути незалежну державність за умов двох тоталітаризмів, нацистського та совєтського». Отже, я пропоную змінити «ідеологічний та політичний екстремізм українських націоналістів...» на «ідеологічні та ідейно-про-

грамні засади ОУН не мали спеціально антипольського етнічного забарвлення» і далі згідно з текстом.

Леонід Зашкільняк: Третій пункт про «під егідою Німеччини». Мені здається, що «при підтримці і допомозі» буде звучати неправдиво, тому що німці відразу ж розігнали ці держави та їхні утворення: і у Львові, і в Києві. Тому підтримки не могло бути. «При надії на підтримку» – егіда й означає прикриття, підтримку.

Щодо сьомого пункту. Ми хотіли це власне підкреслити, тобто я пропонував би цього не знімати, тому що ідеологія українського націоналізму мала багато аналогів в європейських країнах і це можна замінити словом «поодинокі, непоодиноким явищам». Але мені здається, що це можна було б залишити. А щодо ідеологічного і політичного екстремізму, то мені здається, що все ж таки найбільш адекватним терміном, який відображає програму і діяльність націоналістів було слово екстремізм.

Здзіслав Конєчний: Я хочу взяти слово тільки у формальному питанні. Мені здається, що українська сторона узгоджує тепер спільно свій документ. Якщо маємо спільно узгодити ті домовленості, то пропоную проходити їх пункт за пунктом, нехай висловиться кожна зі сторін, щоб дійти до якогось консенсусу.

Юрій Макар: Мені здається, що в документах ОУН не було виділення Східної Галичини і Волині, мова йшла про спірні території як такі. То значить до польської версії: wyodrębnienie Galicji Wschodniej i Wołynia w tej sytuacji nie wygląda przekonującym według dokumentów OUN, to drugi, trzeci, czwarty i piąty.

Тепер, що стосується редакційної української і польської версій. Мені здається, що більш переконливо написано в польській версії. Що стосується інтегрального націоналізму – то пункт другий і пункт сьомий. В українській версії написано в другому пункті: ідеологія, створена у 1929 р. ОУН базувалася на засадах інтегрального націоналізму в лапках. А пункт сьомий говорить: ідеологія інтегрального націоналізму без лапок. W polskiej zaś wersji napisano dobrze.

Ґжегож Мазур: Пропоную обговорювати це так, як запропонував д-р Конєчний.

Ґжегож Мотика: Просимо зауваження до першого пункту.

Леонід Зашкільняк: Дозвольте мені зробити такі зауваження і зміни в першому пункті: «поразка української визвольної... і наступна доля українського народу спричинили ідеологічні та програмні зміни в українському національно-визвольному русі. Проявилося розчарування в ідеях демократії». Хтось наполягає на знятті слова «демократії». Знімаємо «реалізації», «в ідеях демократії, а здобуття незалежної держави вважалося можливим тільки в боротьбі з Росією (СРСР) і Польщею».

Другий пункт. Нема Ігоря Ільюшина, а він пропонував об'єднати перший і другий пункти. Я не схильний цього робити, тому що перший означає такий загальний, а в другому йдеться конкретно про ідеологію. «Ідеологія, створена 1929 р. ОУН, базувалася на засадах інтегрального націоналізму» в лапках. Я пропоную зберегти «виходячи з ірраціонально-емоційних принципів». Можна було би дати більш філософське визначення цього поняття, але воно простіше і однозначне, але це зайве. Викинути це не можна тому, що ці три слова якби вказують на джерело формування ідеології українського націоналізму. Тому я би це залишив. «Не обмежував засобів боротьби за досягнення незалежної державності» – хтось заперечив проти «не обмежував». Я не бачу іншого терміну, тоді треба інакше писати «не гребував». Від початку Другої світової війни політична програма ОУН здобула значний вплив в українському суспільстві (тут пропонується зміна), насамперед Східної Галичини, Волині та на українсько-польському пограниччі або в західноукраїнському суспільстві...

Ґжеґож Мазур: У 4. пункті я бачу розбіжність. Є ствердження «на думку польських істориків» і «на думку українських істориків», у зв'язку з чим мені здається, що тут записана розбіжність. І якщо польські історики погоджуються на таке формулювання: «На думку польських істориків на Волині наміром ОУН-Б була ліквідація всіх поляків, а в Східній Галичині – їхнє вигнання під страхом смерті (хоча під час багатьох операцій гинуло все населення даної місцевості). Антипольська акція ОУН-Б й УПА спричинилася до масових жертв серед польського цивільного населення», то в такому разі пропоную, щоб це залишити як думку польських істориків. Далі є: «на думку українських істориків ОУН-Б і УПА мали намір усунути польське населення», аж до кінця цього абзацу. І якщо щодо цього абзацу немає застережень серед українських істориків, то справу належить закрити.

Владислав Філяр: Я хотів би звернути увагу українським колегам, щоб задумалися перед тим, як написати «з метою ліквідації т. зв. третьо-

го фронту». Не «ліквідації», вони саме створили третій фронт. Це через антипольські акції українці утворили ще третій фронт.

Вальдемар Резмер: Йшлося про те, щоб не допустити утворення третього фронту.

Здзіслав Конєчний: В наступному пункті читаємо: «На заключному етапі війни керівники ОУН і УПА старалися залагодити стосунки між українським і польським рухами опору. Але тягар попередніх конфліктів і територіальний спір стали неподоланною перешкодою для налагодження такої співпраці». Не можемо сказати, що в кінцевому етапі війни залагодилися відносини між польським і українським рухами опору.

Ґжеґож Мотика: Не залагодилися відносини, але старалися залагодити, були спроби їх залагодити. Цей пункт буде звучати так: «На завершальному етапі війни і одразу після її закінчення керівництво ОУН відмовилося продовжувати антипольські акції і були спроби залагодження відносин між польським і українським підпіллям, але тягар... і т. д. стали неподоланною перешкодою для такого порозуміння». Але я не впевнений, чи можемо подати «відразу після її закінчення», тому що одразу після закінчення війни появилися ті місцеві домовленості на Люблінщині, які, однак протривали два роки. Може однак не додавати «відразу після її закінчення» і не згадувати про ті місцеві домовленості. Бо коли додамо це формулювання, то не буде правдивим наступне речення, яке говорить, що це закінчилося цілковитим непорозумінням, бо тут аж проситься, щоб згадати, про місцеві порозуміння на Люблінщині і короткі в Перемиському. Я би пропонував залишитися однак при воєнному періоді, бо тоді можемо залишити твердження, що це не дало порозуміння в ширшому контексті.

Леонід Зашкільняк: Займаємося тільки періодом Другої світової війни.

Здзіслав Конєчний: Можна додати застереження, що порозуміння не дотримувались місцеві українські структури.

Леонід Зашкільняк: Говоримо про ідеологічні основи.

Ґжеґож Мотика: Я однак пропоную залишити так, як є, усвідомлюючи, як зазначено в моєму рефераті, що в той час відбувалося багато акцій у Тернопільському воєводстві. На нашу думку, не дійшло до порозумін-

ня, натякаючи, що той конфлікт був, натомість всі знаємо, у моєму рефераті це підкреслено, що багато антипольських акцій було на початку 1945 р., особливо в Тернопільському воєводстві.

Володимир В'ятрович: Я пропоную дещо змінити першу частину другого речення. Замість «ідеологічний та політичний екстремізм українських націоналістів не мав спеціального етнічного забарвлення» пропоную наступне, що б було ближче до нашої теми: «ідеологічні та ідейно-програмні засади ОУН не мали спеціального антипольського етнічного забарвлення ідеї протесту. Вони формувалися на ґрунті поразки і т. д.».Тому що таким чином воно підсумовує наші узгодження щодо цієї теми.

Ґжеґож Мотика: Я би з цим не погодився. Якщо вводиться пункт, що не мав спеціального антипольського етнічного забарвлення, то переходимо з ідеології до програми і тут я вже не погоджуюсь, бо програма, в силу обставин, мусила бути антипольською. Натомість розумію, що можемо сказати, що не мав спеціального антипольського забарвлення в контексті першого речення, що не був унікальним явищем, був схожий на багато європейських рухів. З таким загальним твердженням можемо погодитись, натомість особливе зазначення антипольського забарвлення – здається мені, що це не був би правильний опис. Якщо вже, то пропонував би усунути це речення.

Я пропонував би усунути ціле речення про етнічне забарвлення. Якщо ми погоджуємось, то для порядку повторю: сьомий пункт залишається на своєму місці, викидаємо тільки середнє речення. У першому реченні «унікальний» заміняємо на «відокремлений». Прочитаю цілий пункт: «Ідеологія інтегрального націоналізму ОУН не була відокремленим явищем на європейському континенті першої половини XX ст. Виросла вона на ґрунті поразок українського національного руху в XX ст. і бажання здобути будь-якою ціною незалежну державу, під час зіткнення двох тоталітаризмів – нацистського і комуністичного».

Леон Попек: Я хотів би додати кілька справ. Розумію, що пан професор не міг детально представити деякі теми чи дані, однак, треба певні речі уточнити. Хочу тільки зазначити, що все, про що буду говорити, стосується Волині.

Винищення євреїв німецькими формуваннями – це певна неточність. Докладніше виглядає це так, що практично волинські євреї числом не менше 150 тис. (за даними єврейського дослідника Спектора), а деякі твердять, що близько 200 тис., були винищені головним чином україн-

ською поліцією. Ліквідація гетто проходила під наглядом німців, виглядало це так: 10 німців, 200 українських поліцаїв. І так було у більшості повітових міст чи більших містечок, де були створені гетто.

Про наступну справу пан професор також згадував, але теж неточно. З рук ОУН-УПА загинуло, за даними чеських істориків, коло 1400–1500 волинських чехів. Детально про це пише, напр., Вацлав Китл. Ця тема вимагає дослідження. Дослідження вимагає також справа, яка взагалі пройшла повз увагу, думаю, що це дослідницька перспектива на найближчий час для українських університетів. Скільки українців загинуло з рук ОУН-УПА? Чи 20 тис., чи, як твердить Віктор Поліщук, 50–70 тис.? Я не знаю, ставлю великий знак питання і кажу, що це тема для дослідження. Знаю, що на Волині з рук ОУН-УПА загинуло двох єпископів і не менше як 20 православних і греко-католицьких священиків, маю їхні прізвища. Знаю десятки прикладів, що гинули також українці, які чинили опір, мали іншу думку, переховували поляків, які насмілювались критикувати або не віддавати своїх синів до формувань УПА. Окреме питання – скільки росіян загинуло з рук УПА? Теж не знаю, потрібні дослідження у цьому напрямку.

Наступна тема, яку цілком обійшов увагою пан професор Клімецький. На зламі 1939–1940 рр. німецька влада перенесла близько 40 тис. своїх громадян на німецькі землі, головним чином в околиці Познані і на Помор'я. Раніше виселили поляків з тих теренів і поселили їх м. ін. на Люблінщині, а на те місце переселили волинських німців. Цікаво, що не всі волинські німці погодились на це переселення. Декілька процентів волинських німців залишилося, вони більше почувалися польськими громадянами, були може через мішані шлюби більше сполонізовані. Але це теж тема, яка не появляється в опрацюваннях, вона вимагає дослідження.

Тема репатріації волинських чехів у 1945–1946 рр. Яка частина з тих чехів залишилась на Волині дотепер? Невелика, може 1%, може 0,5%.

Поляки гинули з рук ОУН-УПА на цих теренах не тільки до 1944 чи 1945 р. Гинули також до 50-х років, а навіть після 1950 р. Маємо інформації, прізвища, є конкретні дані. Кінцевий результат – з 370 тис. поляків, які мешкали на Волині до 1939 р., після 1947 р. важко було нарахувати і тисячу поляків. З 30 тис. поляків, що мешкали в Луцьку, можна нарахувати 17 родин, нецілу сотню осіб. Такий масштаб тих всіх чинників, які існували: вивезення, депортації, розстріли, переслідування, терор під час війни і одразу після неї, які спричинилися до того, що стан польських громадян на Волині зменшився з 370 тис. до нецілої тисячі.

Кшиштоф Яблонка: Хочу тільки згадати про групу, з теперішньої точки зору досить екзотичну, яка в Галичині була чимось очевидним, а саме: про вірмен. Польські вірмени були групою, яка нараховувала 8–10 тис. осіб, це були поляки, які мали вірменське коріння і зберегли вірменський обряд – передусім Кути, Станіслав, Коломия і, звичайно, Львівське єпископство. Ця група теж була в принципі розбита і таким символом є винищення вірмен в Кутах.

Ґжеґож Грицюк: Сказане стосувалося так багатьох складних питань, що неможливо було б протягом півгодини всі обговорити. Хотів би додати кілька питань для доповнення. Перша справа стосується того, на що пан професор звернув увагу. З одного боку, до певних справ маємо ряд джерел, ряд свідчень, але ці свідчення поодинокі і важко їх якось розділити, дійти до цілісних даних. Взагалі-то дуже часто доводиться обмежуватись ствердженням, що таке явище існувало, натомість цілком вірогідного, незаперечного числового виміру не можна, принаймні наразі, представити.

Друге питання. Особливо коли говоримо про арешти, призов в армію, слід було б згадати, що частина з тих репресій чи примусових дій з боку совєтської чи німецької влади приносила невідворотні втрати. Ці люди гинули в таборах, на фронтах чи у неволі, однак частина з них поверталися. Так як ті повернення розтягалися на багато років, важко подати повне число, а це число справді значне. Як приклад можу подати явище з 1940–1941 рр., тобто мобілізацію у Червону армію. Ця мобілізація у загальному охопила 2,5 року – розпочалася восени 1940 р. і тривала протягом 1941. Але якщо на заході можна пробувати відтворити розміри цієї мобілізації на основі даних, які стосуються чисельності окремих призовних років, приблизно встановити процент тих, кого забрали до війська, а це був дуже високий процент, бо Червона армія не була особливо перебірливою, то тут треба було б додати ще два явища..., а саме: мобілізацію в травні 1941 р., той BUS, де з території України забрали до війська близько 180 тис. осіб – тобто кількадесят тисяч осіб, є на це свідчення, змобілізували з території Польщі, тих чотирьох воєводств. І друге питання – незважаючи на швидкий поступ німецької армії, була однак проведена якась там мобілізація після 22 червня, на це теж є свідчення. Є питання, що з цими людьми сталося. Частина загинула, частина відступила, частина втекла у тому замішанні. Є свідчення дуже драматичні. А йдеться тут не менше як про 70, якщо не 100 тис. молодих осіб. Якщо говорити про справу етнічного поділу, то можна тільки здогадуватись і підраховувати приблизно, але наскільки ці підрахунки правильні, важко сказати.

Схоже виглядає ситуація, якщо йдеться про мобілізацію після 1944 р., яка була частково політичною, а так як йшлося про усунення чи ослаблення потенціалу, передусім українського, на західноукраїнських землях, про масштаб можуть свідчити зроблені тепер підрахунки, з яких виникає, що змобілізованих було бл. 600 тис. осіб, тобто близько 15% усього населення, тобто у випадку осіб у віці до 50 років становить це половину і більше того призовного року, незважаючи на те, що значна частина українців десь переховувалася чи поповнювала ряди УПА. Це теж питання втрат, які були потворними, незважаючи на те, що це був кінцевий період війни і Червона армія перемагала, але однак перемагала потворним коштом. Опубліковані списки полеглих налічують сто кількадесят тисяч осіб протягом неповного року. В 600 тис. осіб міститься (сподіваюсь, що спеціалісти мене виправлять) неточно подане число поляків – приблизно 80 тис. Це теж величезний відплив крові, особливо з Волині, де взяли понад 15% чоловічого населення, яке залишилось, а також зі Східної Галичини. Належить тут згадати про кілька тисяч жінок, яких теж призвали в армію.

Питань є більше, але тепер я хотів би порушити ще тільки кілька з них. Справою для мене досить несподіваною і не приховую, що сподіваюся може навіть сьогодні якоїсь інформації про це зі сторони українських колег, є питання вивезення на роботу до III Рейху. Якщо з території Галичини є принаймні досить точні німецькі дані, хоча важко їх подати етнічному розрізі, то є очевидним те, що тих 300 з чимось тисяч, про які згадував пан професор, але вже темою для досліджень є питання, скільки з тих осіб повернулися, скільки не хотіли повернутись, а скільки просто не могли, бо наприклад загинули в результаті бомбардувань альянтів на тій території. Скільки процентів становили поляки, а скільки українці? Якщо йдеться про Волинь, то ситуація є досить драматичною, бо з одного боку, звичайно, є совєтські дані, які подають число вивезених, депортованих до III Рейху з точністю до однієї особи, а з іншого боку ці дані є абсолютно недостовірними у світлі німецьких даних, бо раптом би виявилось, що у Східній Галичині взяли майже 10% дорослого населення, натомість на Волині взяли тільки одну третю з того, тоді як 1942 р. з цілого Комісаріату Волинь-Поділля взяли 7–8% населення. Тут теж, звичайно, є питання, скільки було поляків, скільки українців і скільки осіб евентуально повернулося. Точні дані – це не значить, що достовірні.

Повертаючись до питання, яке порушив пан д-р Попек, належало б пригадати, що справді, якщо йдеться про підрахунки груп, які дуже добре описали свою долю, як у випадку чехів, то і там можемо зустріти розбіжності. Вацулік подає, наприклад, що було це 300 з чимось жертв, які можна приписати українцям. Можна було б іще згадати, що німецького

населення (або такого, яке подавалося за німецьке, бо це ще інша справа), яке виїхало з Волині у 1939–1940 рр. було трохи більше, бо близько 60 тис. Значно більше, ніж могло б виникати з польських загальних переписів. А це ще додаткова проблема, бо коли послуговуємось поняттями поляк, українець, то послуговуємось поняттями, встановленими польською, німецькою або совєтською владою, не беручи до уваги, як це функціонувало у свідомості цих осіб. Звідси проблеми у підрахунках, зважаючи на неточність тих даних, що стосуються загального обсягу втрат, а ще більше – при визначенні втрат окремих груп. Може за винятком єврейського населення, де відомо, скільки врятувалося, але вже не відомо, який був той початковий рівень з 1941 р., так як кількість біженців, що залишились на території східних кресів точно не встановлена, а кількадесят тисяч жертв – знаю, що це вже статистика, але статистика, мимо все, вражаюча.

Володимир В'ятрович: Я маю коротке зауваження до виступу Леона Попека. В першу чергу, мені здається некоректним приписування українській стороні 150 тис. єврейських жертв, так як допоміжна поліція не була українською структурою, а структурою німецького репресивного апарату і в її склад входили далеко не тільки українці. Друге – це те, що в справі підрахунку українських жертв з боку ОУН-УПА не варто посилатися на роботи Віктора Поліщука, тому що важко їх назвати історіографією. Це радше публіцистика.

Міхал Клімецький: Я протестуватиму проти того, що сказав доктор Попек, тому що я не говорив про німецькі військові формування, тільки про структури. Українська поліція – це німецька структура. Я б не звинувачував українців у голокості єврейського населення на Волині та в Галичині тільки просто німецькі окупаційні структури, німецьку політику, а в межах структур, справді, служили українці, але також, хоч і набагато меншою мірою, поляки. Для мене, безсумнівно, таке твердження, що українці у німецьких мундирах мордували євреїв, це скоріше публіцистика. Ще раз підкреслюю, що за Голокост євреїв однозначно відповідають німецькі інституції.

Я цитував дані, що стосувалися чеського населення та українців, замордованих чи вбитих УПА. Ще раз наведу те, що вже читав: «847 українців, відомі прізвища 287 з них, а також 342 чехів, відомі прізвища 312 з них». Можливо, що ці дані більші, але поки що ми не маємо жодних підстав твердити, що в Україні була громадянська українсько-українська війна. А з вашого виступу мало б виникати, що 40–50 тис. осіб!

Шаную багатогодинну працю пана Поліщука, однак вважаю, що його праці маловартісні, це не підлягає найменшому сумніву.

Моя доповідь закінчувалася 1945 р. і так це зазначено у програмі. Я тільки раз звернувся до подій 1948 р., щоб закінчити питання репатріації поляків. Натомість те, що відбувалося після червня 1945 р., це вже інша проблема, яка вимагає іншої доповіді. Отже, я підтримую все, що раніше написав.

Мушу визнати, що пропустив німецьке та чеське питання. Дякую вам за те, що нагадали, це буде вартісним доповненням, бо говоримо про 100 тис. осіб, чим не можна нехтувати. Я звернув увагу на польсько-українські проблеми, тому що це був основний напрямок наших досліджень, але для етнічного образу Волині та Східної Галичини це, безперечно, важливе.

Дуже дякую за зауваження пану Яблонці. Це не тільки питання вірменів, але й на Волині караїмів. Ці меншини трохи випадають з наших досліджень, тому що ми вважаємо їх польським населенням. Але це важливі елементи. Караїмами займався сам Гіммлер, він мусив вирішити, чи це євреї, чи ні. В кінці кінців, після багатьох розмірковувань, створення спеціального наукового комітету вирішив, що це не єврейське населення і що можна їх залишити.

Те, що говорив доктор Грицюк я приймаю у повному обсязі і ще раз дякую. Я переглядав радянські дані, але коли почав їх підраховувати, то вийшло, що було більше жертв, ніж мешканців у Галичині та на Волині. Не маю уявлення, на якій підставі зроблені ці дані і звідки настільки точні статистики. У зв'язку з тим, що Ви у своїх працях не посилалися на ці дані, десь там вони з'являються, але у Ваших працях на тему депортацій і в тих, що тут були, Ви їх пропустили, я дозволив собі визнати, що вони не будуть потрібні для нашої роботи.

І на закінчення – я мав у розпорядженні стільки часу, скільки мав, пан голова чітко визначив, скільки я можу говорити, а тому цей текст не може бути книжковим текстом. Але він має дуже багату бібліографію і всі, хто захоче перевірити дані, будуть мати можливість зазирнути до цих публікацій, це українські та польські публікації. Кілька років тому вийшло друком таке добре опрацювання, яке видали українські колеги – «Волинь та Холмщина 1938–1947 рр.». Це підсумування, яке містить усі цифри, що функціонують в українській історіографії.

Гурій Бухало: Залишається подякувати професору Клімецькому за гарну і змістовну доповідь, яку ми дуже уважно вислухали. Дійсно, можна використовувати всі ці дані, які він наводить і так. Але дозвольте не погодитися з паном Попеком, який посилається на Семашків і Поліщука,

мабуть, тому, що він не був на попередніх семінарах, на яких вирішили не приймати посилань на цих авторів. Дискусії в нас були. І по Семашках, і по Поліщуку. Такщо це не авторитети. Знову ми будемо повертатися, якщо посилатимемося до того, що вже було вирішено. А вирішено було не приймати їх до уваги.

Вальдемар Резмер: У межах репліки. Я також брав участь майже в усіх семінарах, не був лише на першому, але не пригадую жодної спільної постанови, спільного рішення польської та української сторін, в якій би ми вирішили, що не можна користуватися і посилатися на Поліщука чи Семашків. Це особисте рішення кожного доповідача, чи визнає їхню письменницьку роботу вірогідною, чи невірогідною, чи буде нею користуватися, чи не буде. Але хочу ще раз нагадати, що жодної формальної ухвали в цьому гроні не було прийнято.

Леон Попек: Деякою мірою почуваюся викликаним до дошки і хотів би сказати, щоб вже може не дискутувати про певні речі. Не йдеться про те, що я цитую чи посилаюся на Поліщука, але мені здається, що тема, пов'язана зі смертю певної групи українців з рук ОУН-УПА настільки важлива та суттєва, що немає великого значення, хто цю тему піднімає і які дані наводить. Я вважаю, що українські історики не втечуть від цієї теми і чим скоріше розпочнуть працю над нею, тим краще. Мають для того найкращі можливості – архівні матеріали, можливість збирання ще свідчень у терені, коригування цих даних. Я сигналізую суттєву і важливу тему, бо якщо говориться, що загинули два єпископи і щонайменше двадцять священиків на Волині, а я знаю сотні прізвищ осіб, які загинули, то це істотна тема. Вона вимагає спокійних, ретельних, сумлінних досліджень і чим раніше, тим краще.

Леонід Зашкільняк: Тема, про яку говорив пан Попек, дуже важлива для української історіографії, ми отримали її як спадок від радянської історіографії, в якій була найважливішою. Звичайно, це не тільки праці Поліщука, там є й праці Масловського, Дмитрука та інших совєтських авторів, в яких ця тема висвітлена дуже широко, навіть ширше, ніж це мало місце в дійсності. Отже, це важлива тема: загинули не сотні, а можливо тисячі людей і потрібно цим займатися. Йдеться тільки про те, що ця тема важлива передусім для української історіографії, бо у польській вона використовується скоріше з публіцистичною, ніж науковою метою. А з наукової точки зору ми не маємо точних цифр, тому що не маємо точної інформації, що таке ОУН-УПА, а що таке спеціальні підрозділи

НКВС, оскільки було багато українських жертв з їхньої вини. Але тема насправді важлива, думаю, що ми до неї ще повернемося.

Леонід Зашкільняк та Ґжегож Мотика читають остаточний варіант узгоджень до теми ***Ідеологічні та програмні положення ОУН-Б та інших українських політичних сил у польській квестії в роки Другої світової війни*** (заключна версія у кінці тому)

Володимир Баран: У третьому пункті в українському варіанті, думаю, що і в польському теж. Двічі «спроб», «спрòб», при чому першого разу мова йде про спроби коли ми маємо на увазі тільки один факт – 30 червня 1941 р. Може тоді вже «спроба», а не «спроби»?

Леонід Зашкільняк: Мається на увазі не тільки Львів, але й Київ.

Володимир Баран: Тоді це чисто редакційно «спроб», хоча це не принципово. Четвертий пункт – це в порядку обговорення. ОУН з допомогою УПА, оце з допомогою виглядає так, наче це якась стороння сила була. Тоді пропонував Головуючий вжити вислів «силами УПА». Воно звучало наче так, що ОУН, спираючись на УПА це краще, а з допомогою УПА це наче я беру якусь чужу людину, яка мені допомагає. А це одне ціле було.

Леонід Зашкільняк: Я, на жаль, мушу не погодитися. ОУН-Б і УПА були різними формаціями. творили ОУН-Б, але як зараз прийнято в українській історіографії це є відмінні формації. УПА значно ширша формація ніж ОУН. Ми вчора так узгодили, що «за допомогою», я вніс так, як вчора говорилося.

Володимир Баран: Там, де українські історики згадують про відплатні акції. Мені здається, що точніше було б формулювання, хоча я не є спеціалістом прямим і я не можу це ствердити. Але в тому числі на Волині всі польські акції були у відповідь. Якщо так, то я тоді не смію застереження висловлювати. Але я думаю, що це не зовсім коректно. В тому числі акції з польського боку в тому числі у відповідь. Так мені здається було б слід. «в тому числі відплатні», так. Це ми говоримо так, на кожне українське було польське, але коли б українці не рухались, все було б тихо.

Леонід Зашкільняк: Не передбачається такого широкого тлумачення. В тому моменті, вважаю, все виглядає зрівноважено.

Володимир В'ятрович: В тому моменті ми не можемо заперечити, що були акції випереджаючі, були і такі акції, і відплатні. Треба додати і «відплатні».

Чеслав Партач: Я маю застереження щодо третього та четвертого пунктів. Я не можу погодитися з тим, що «обидві фракції ОУН, як бандерівці, так і мельниківці, поступово перейшли в опозицію до німців і змінили свою тактику». Бандерівці перейшли в опозицію 1941 р., це був перехідний період, але пізніше співпраця знову була встановлена. І в принципі протиставлення німцям у 1943 і 1944 рр. було тільки вербальне. Натомість мельниківці ніколи не були в опозиції щодо німців. Вони весь час співпрацювали настільки, наскільки їм дозволяли на це німці. У зв'язку з цим це речення просто хибне, воно не віддзеркалює фактів.

Натомість у сьомому пункті треба сказати, що ідеологія українського інтегрального націоналізму, звичайно, не була відокремленим фактом. Але ця ідеологія була, по-перше, самобутньою, створеною на українському ґрунті ще до того, як почали створюватися подібні ідеології у Німеччині та Італії, по-друге, досягла набагато вищого рівня розвитку, ніж в Італії чи Німеччині. І це треба було б підкреслити, тому що з сьомого пункту виникає, що якщо в Італії розвинувся фашизм, у Німеччині нацизм чи інші тоталітарні організми у тогочасній Європі, то ОУН просто йшла разом з хвилею, а так не було. ОУН була першою на фініші по відношенню до натовпу, який ішов за нею.

Ґжегож Мотика: Мені передусім шкода, що вчора під час дискусії не було цього зауваження, тепер ми встановлюємо вже дуже детальне обгрунтування. Я не не можу погодитися з тим, що говорить колега Партач, навіть Віктор Поліщук у своїх книжках пише, що 1943 р. бандерівці боролися з німцями, навіть він цього не заперечує. Якщо йдеться про мельниківців, то справді, ще донедавна існував погляд, що вони ніколи не переходили в опозицію до німців, натомість не береться до уваги т.зв. почаївська конференція, яка відбулася у травні 1942 р., під час якої власне більшість середовища ОУН-М вирішила перейти в опозицію до німців, тому на Волині з'явилися партизанські загони, м. ін., Макса Скорупського «Хріна», які проводили різні акції проти німців, а також польського населення. Про це ширше написано у моєму рефераті, в якому я подаю назви конкретних місцевостей, м. ін., села Длужек чи Кути, які атакували відділи мельниківців. Тому мені здається, що формулювання «поступово перейшли в опозицію», яке досить загальне і не заперечує також внеску середовища мельниківців у створення дивізії СС «Галичи-

на», може бути прийняте. Підкреслюю, що весь час треба пам'ятати про те, що це загальне формулювання, яке водночас не заперечує того, що мельниківці брали участь у формуванні дивізії СС «Галичина».

Владислав Філяр: Потрібно розрізняти найвище керівництво ОУН-М, яке перебувало за кордоном і весь час співпрацювало з німцями, та мельниківців, які перебували в країні й керував ними Ольжич. Це місцеве формування перейшло однак в опозицію до німців. Після другого з'їзду вітчизняних мельниківців існує навіть така вставка, що коли Мельник довідався, яке прийнято рішення про боротьбу з німцями, то був незадоволений і написав, що це передчасно. Так що ці місцеві відділи були, зрештою, більшість з них пізніше приєдналася до бандерівських формувань та боролася і проти поляків, і проти німців, і проти совєтів. Я вважаю, що загальне формулювання, про яке говорилося, можна в узгодженнях залишити.

Вальдемар Резмер: Я хочу звернути увагу, що ми мусимо залишитися на певному рівні узагальнення, оскільки завжди можуть трапитися і траплялися випадки, кожен з нас може вказати на ті чи інші відхилення, в той чи інший бік, але ми професіонали і знаємо, що не можна на підставі окремих випадків робити узагальнення. Ми шукаємо певних процесів, певних явищ, які відбувалися. Дуже важливо, щоб наш запис відповідав дійсності, але і щоб можливо точно передавав характер цього явища. Тому дуже прошу, щоб не вдаватися в подробиці, бо цією дорогою ми не дійдемо до мети. Ми вчора дискутували і здавалося, що дійшли до порозуміння у всьому, тому прошу тільки про дуже суттєві поправки, бо поправляти можемо без кінця.

Володимир В'ятрович: Мені теж так здається, що тепер не варто знову повторювати вчорашнього обговорення і міняти якісь капітальні, основні речі. І я за те, щоб поза редакційними, якихось серйозних правок до цього тексту не вносити. Як обґрунтування (знову ж до пана Партача) – далеко не тільки на вербальному рівні було прийнято рішення про перехід в антинімецьке підпілля. Можу нагадати німецькі документи з листопада 1941 р., де самі німці, гестапо вказували, що однозначно стверджено, що ОУН-Б готує антинімецьке повстання в краю. Таких документів було десятки й сотні. І, очевидно, не тільки Віктор Поліщук, але й німці писали про антинімецьку боротьбу, особливо протягом 1941–1943 рр. Отже, мені здається, що треба цей документ як такий приймати і лише зробити якісь редакційні поправки. Інакше ми ніколи не завер-

шимо роботи з цими документами, при кожному читанні намагаючись внести щось принципово інше.

Владислав Філяр: Однак, хотів би звернути увагу на одну річ. Я не задоволений з того, що записано українською стороною стосовно «третього фронту». Це нелогічно. Почали акцію проти поляків, «щоб уникнути третього фронту», але ж початок акції спричинився до появи третього фронту. На мою думку, це нелогічно, але, якщо українська сторона так хоче, то я не маю нічого проти.

Леонід Зашкільняк: Стосовно того, що сказав професор Філяр. Ми вчора обговорили це питання і його можна тлумачити по-різному. З точки зору стратегії, передбачалося, що на Волині може виникнути так звана польська «п'ята колона». А з точки зору тактики безперечно він виник в процесі. І ми вчора обговорювали, щоб виходячи зі стратегічних завдань. І щодо відплатних акцій. Мені здається, що термін «відплатний» не передбачає тільки такого вузького тлумачення про відповідь на українські акції. Воно означає дещо ширший контекст, враховуючи, скажімо навіть і 1942 р., і ті зіткнення, і ті певні збройні акції, і терористичні, які мали місце перед 1943 р. Тому би я вважаю що не треба нам цей термін звідти забирати.

Вальдемар Резмер: Отже, погоджуємося на поправлену версію тексту, просимо колег про надання документу остаточного вигляду та передання для підписання.

Чеслав Партач та Ігор Ільюшин читають проект узгоджень до теми ***Становище польського еміграційного уряду, а також політичних партій у краї щодо українського питання*** (заключна версія у кінці тому)

1. Від початку Другої світової війни чинником, що визначав становище польського еміграційного уряду та польських політичних партій у країні щодо українського питання, було *de facto* прагнення залучити західних українців до реалізації польських військових цілей, головними з яких були збереження після війни цілковитої суверенності, а також територіальної цілісності в кордонах, що існували до вересня 1939 р.

Навіть якщо польські урядові кола в обмін за підтримку українськими незалежницькими силами антигітлерівської коаліції були готові підтримувати ідею утворення незалежної української держави, то виключно на

території Наддніпрянської України, без включення до її складу Східної Галичини та Волині.

Вирішальну роль у ставленні польських політичних партій до українського питання відіграла також та обставина, що поляки були членами антигітлерівської коаліції, тоді як українські еміграційні політичні організації, передусім Організація Українських Націоналістів (ОУН), хоча й проголошували орієнтацію на власні сили, на практиці для досягнення своєї головної мети розраховували на допомогу німців.

2. Від кінця 1941 р. дуже важливим чинником, який впливав на характер відносин між польськими та українськими незалежницькими силами, був факт підписання польсько-радянської декларації про дружбу та взаємну допомогу під час війни. Від цього моменту польський еміграційний уряд та підпорядковані йому підпільні організації на окупованих землях стали союзниками СРСР в антигітлерівській коаліції. Укладення польсько-радянських договорів – політичного та військового, з однієї сторони унеможливило будь-яке порозуміння між польським керівництвом та Проводом ОУН, а з другої спричинило те, що українське питання перестало бути внутрішньою проблемою Польщі. З цього приводу протягом наступних років війни польські політики та військові розглядали українське питання на іншій, ніж до 1941 р. площині.

3. Починаючи від 1942 р. характерною рисою польських планів, що стосувалися вирішення української проблеми було розглядання її у перспективі післявоєнних польсько-совєтських стосунків. У польській політичній думці щодо українського Перша з них віддзеркалювала погляди націоналістичних та «кресових» кіл польського суспільства, які повністю ігнорували існування української проблеми, заперечували можливість будь-яких переговорів з українською стороною, не вважали її гідним партнером, постійно погрожували покаранням за «колаборацію з німцями», відкидали самостійницькі прагнення та ідею створення незалежної України, навіть на території Наддніпрянської України, постулювали примусове переселення українців до СРСР, а також розпорошення їх на всій території Польщі з метою асиміляції з польським середовищем.

Друга тенденція віддзеркалювала погляди поміркованих політичних кіл польського суспільства (демократів, соціалістів, народників), які прагнули обмежити польсько-українські антагонізми, а також перетягнути західних українців на свою сторону. Ці політичні сили як в окупованій країні, так і на еміграції висловлювалися за підтримку ідеї створення незалежної України за Збручем, а також зрівняння у правах українців, які бажали б залишитися у межах РП з поляками на основі принципу «однакові права – однакові обов'язки».

4. В умовах, коли польська влада безкомпромісно захищала принцип збереження довоєнних кордонів II РП, а ОУН, як найрепрезентативніша під час війни сила у західноукраїнському регіоні з однаковою безкомпромісністю захищала права українців на створення об'єднаної незалежної держави, з включенням до її складу всіх етнічних українських земель, вважаючи це основною вимогою у питанні польсько-українського порозуміння, неможливо було досягти будь-якого порозуміння.

Чеслав Партач: Можливо, у третьому пункті ці крайні польські позиції занадто експоновані, тому що в дійсності організації, які проголошували такі радикальні погляди, були маргінальними.

Ігор Ільюшин: Ні, це була Народна партія (Stronnictwo Ludowe). І є документи. Я маю доповідь на 40 сторінок і там подані усі ці документи.

Чеслав Партач: Добре, в такому випадку переходимо до першого пункту. Чи є якісь застереження до цього пункту?

Володимир В'ятрович: Я маю застереження щодо останнього абзацу. Я думаю, його треба або взагалі вилучити, або принаймні знятифразу, що «вирішальну роль відіграла та обставина, що поляки належали до антигітлерівської коаліції, а ОУН так чи інакше орієнтувалася на Німеччину». Я думаю, що це відіграло далеко не вирішальну роль у ставленні польських політиків до українського руху. Чи була б орієнтація українського національного руху на Німеччину, чи її не було б, я думаю, що в обох випадках польський уряд трактував би проблему західноукраїнських земель як внутрішню польську. І тут , на мою думку, орієнтація українського національного руху не відіграла вирішальної ролі. Тобто, треба або взагалі зняти той абзац, або принаймні зняти слово «вирішальну».

Ігор Ільюшин: Я погоджуюся, хай буде «значну». Добре, давайте, «Ставлення польського політикуму до українського питання було зумовлено зокрема й тією обставиною». Ще перший пункт. */В мене є зауваження до самого заголовку: «Ставлення польського еміграційного уряду і польських політичних партій в середині країни». Якої країни?/* Весь час, зрозуміло, що про окуповану Польщу йдеться. */Я читаю просто окремий документ, мені не зрозуміло серед якої країни. Можна просто зняти./* Давайте, я згоден, давайте «в середині країни» викинемо. «Ставлення польського еміграційного уряду і польських політичних партій до укра-

їнського питання в роки Другої світової війни». І тоді з всього тексту ми теж викидаємо «в середині країни».

Чеслав Партач: Переходимо до другого пункту.

Ігор Ільюшин: Але йдеться не тільки про договір Сікорського – Майського. Йдеться про візит Сікорського у грудні 1941 р. в Москву, там також була підписана декларація про приязнь.

Вальдемар Резмер: Фактично було підписано декілька польсько-совєтських порозумінь, а не одне. А з запису виникає, що тільки одне.

Ігор Ільюшин: Є «декларація про приязнь і взаємну допомогу», а далі йдеться про укладення Польщею польсько-радянської політичної й військової угод. Добре, «підписання польсько-радянської декларації», бо була декларація, а були конкретні угоди. */підписання польсько-радянських угод без розшифровування/* Значить, добре читаю: «став також факт підписання польсько-радянських угод» і не писати «військових і політичних», просто «угод».

Вальдемар Резмер: Мабуть не розуміємо один одного. Прочитайте, будь ласка, докладно цей текст: «з кінця 1941 р.», адже угода Сікорський – Майський була в липні. Чотирнадцятого серпня є військова угода. Треба написати «з 1941 р.».

Ігор Ільюшин: Читаю: «став також факт підписання польсько-радянських угод про взаємну допомогу у війні».

Чеслав Партач: Вистачить «польсько-радянських угод». Решту викреслюємо.

Чеслав Партач: Останнє речення викреслюємо. Подавайте, будь ласка, застереження до третього пункту.

Гурій Бухало: «Переселення українців до СРСР або розпорошити їх по всій території Польщі», а тут проходить «а також розпорошити».

Ігор Ільюшин: «Пропонували переселити українців до СРСР або розпорошити їх по всій території Польщі». Згода.

Володимир В'ятрович: Тут неоднозначне є «ОУН як найрепрезентативніша сила в роки війни в західно-українському регіоні».

Чеслав Партач: Я з цим не погоджуюсь, вважаю, що формулювання «найрепрезентативніша сила» треба замінити на «як найсильніша організація».

Володимир В'ятрович: «Як найсильніша організація українського визвольного руху в роки війни» загально, тобто не виключно західноукраїнського регіону. Чи «найвпливовіша» можливо.

Чеслав Партач: Слово «впливова» не може бути. Сила ОУН не полягала в тому, що організація репрезентувала всіх українців. ОУН мала своїх прихильників, а інших просто за допомогою терору тримала під контролем, отже, не кажімо, що це була найрепрезентативніша сила. Погоджуюсь, що найсильніша.

Міхал Клімецький та Володимир Трофимович зачитують проект узгоджень до теми *Етно-демографічні зміни на Волині та в Східній Галичині в роки Другої світової війни* (заключна версія у кінці тому)

Міхал Клімецький: Ми з проф. Трофимовичем, дійшли до висновку, що текст узгоджень повинен бути узагальнюючим. Наші реферати будуть доступні для прочитання. Тут ідеться про певні загальні висновки.

1. Агресія Німеччини й СРСР проти Польщі в 1939 р. призвела до того, що всі національні групи Східної Галичини й Волині зазнали великих втрат.

Може, однак, почнемо з того, що записане в четвертому пункті, який зараз зачитаю.

4. Українська й польська сторони вважають слушними представлені ними в 1–9 томах *Україна – Польща: важкі питання*, статистичні дані стосовно втрат населення Волині й Східної Галичини.

2. В результаті совєтизації Західної України в 1939–1941 рр. відбулися масові депортації та інші репресії, в яких найбільших втрат зазнало польське населення.

Ігор Ільюшин: Найбільших втрат, то зрозуміло, що серед них, бо були масові вивезення, 1940, 1941 р. Статистика говорить, я дивився, що найбільше втрат понесло польське населення.

Міхал Клімецький: Я пропоную, щоб в узгодженнях залишити тільки четвертий пункт, тому що в цілому все зводиться саме до четвертого пункту. На мою думку найсуттєвішим доробком семінарів є всі томи опублікованих матеріалів. Коли б ви з цим погодились вистачило б четвертого пункту, без з'ясовування усіх подробиць. Чи можемо цілий цей протокол звести до четвертого пункту?

Весь мій реферат базується на полеміці, протиставленні, доповненні того, що ми зробили в цих дев'ятьох томах. Вважаю необхідним ще раз наголосити на важливості зробленого. Одним реченням підкреслюємо вагомість усіх наших зусиль. Те, що ми написали в першому, другому й третьому пунктах взагалі-то не є новим. Це повторення того, що є тепер в кожному добре опрацьованому підручнику. Натомість для нас, принаймні для мене, найсуттєвішим є конфронтація врешті нас істориків та суспільства з цією величезною масою даних, яку ми представили на семінарах. Ми змушуємо просто читачів над цим зосередитись.

Вальдемар Резмер: В мене питання швидше до організаторів семінару. Чи це буде публікуватися, чи ні?

Анджей Жупанський: Буде публікуватися в 11. томі.

Вальдемар Резмер: Узгодження будуть опубліковані в останньому томі *Польща – Україна: важкі питання*. Я за те, щоб не скорочувати узгоджень, тому що саме в цьому полягає суть.Тому що хтось, хто візьме цей том у руки, не маючи доступу до інших, не буде зорієнтований. Тут повинен бути синтез.

Міхал Клімецький: Гаразд, якщо ви так вважаєте. Однак це повинен знати вже сьогодні учень середньої школи.

Вальдемар Резмер: Ситуація зі знанням з історії не виглядає найкраще. Коли б це не публікувалося, то для наших потреб могло б так і залишитись, однак для публікації потрібне опрацювання.

Міхал Клімецький: У такому випадку повертаємося до обговорення другого пункту.

Вальдемар Резмер: Під час дискусії говорилося про зникнення польської, єврейської, німецької, чеської спільнот, ще можна було б додати вірменську та караїмську.

Ігор Ільюшин: Є пропозиція. Я все більше схиляюсь до пропозиції шановного пана професора, щоб обмежитись у цьому узгодженні виключно четвертим пунктом. Правильно він каже, що з одного боку тут є елементарні питання, а з іншого – формулювання цих елементарних проблем створює нам дуже багато труднощів. Я сумніваюсь, чи ми можемо так категорично формулювати «зникли польська, єврейська, німецька, чеська спільноти», коли цей процес був дуже складний і розтягався на довгий період. Зникли в якому значенні, якою мірою? Це складне питання. Я, наприклад, не готовий так категорично і просто формулювати. Я маю сумніви. Як би це був мій текст я би так не написав.

Міхал Клімецький: На мою думку, наступила, однак, деполонізація цих земель, зникла польська спільнота. Щоб ми не говорили, на Волині та в Східній Галичині ця спільнота була усунута, її просто немає. Є якісь невеликі групки, але це не спільнота.

Володимир Трофимович: Найкращий варіант, який пропонує професор Клімецький що дійсно залишити тільки четвертий пункт.

Володимир В'ятрович: Я пропоную можливо дещо середню пропозицію між тим, що пан Клімецький і тим, щоб залишити ці пункти. Отже, зробити можливо два пункти. Перший з них приблизно такий, що «В роки Другої світової війни Східна Галичина та Волинь зазнали значних етно-демографічних змін, зокрема втрат польського, українського, єврейського та іншого населення». І другий власне четвертий пункт – «Польські й українські історики...» і т. д. Тому, що перший, другий і третій дуже між собою є схожі й по суті повторюють ту саму інформацію та єдине, що дають, то спочатку 1939, потім 1939–1941, потім 1941––1944. Тобто пропоную ці три об'єднати в єдиний пункт. Другим зробити пункт четвертий.

Вальдемар Резмер: Дуже логічно.

Владислав Філяр: Тут треба сказати, що українське населення зазнало великих втрат лише під час наступної совєтизації.

Міхал Клімецький: Може, ідучи за такою логікою речей, напишімо так: «В роки Другої світової війни та в післявоєнний період на Волині та в Східній Галичині відбулись великі етнічно-демографічні зміни: зникли польська, єврейська, німецька та чеська спільноти, великих втрат зазнала також українська спільнота». Давайте скажемо про післявоєнний пе-

ріод, тому що в 1944 р. є ще польська спільнота. Вона не зникла в 1944 р., буде зникати в 1944–1948 рр., тому що буде тривати репатріація.

Леонід Зашкільняк: Я власне до того третього пункту. Тут виникла дискусія про те, що не можна говорити, що повністю зникли польська, єврейська, німецька та чеська спільноти. Головне тут знайти відповідний термін, який би відбивав ту багатозначність. Мені здається достатньо внести одне слово. І воно докорінно змінить ситуацію. Там, де «зникла» – не «зникла», а «зникли польська, єврейська, німецька та чеська» додати одне слово «компактні спільноти». Цей термін використовується в демографії. А далі все по тексту.

Міхал Клімецький: Але я не знаю такого терміна польською мовою. Слово «компактні» не передає сенсу того, що сталося. Не говоримо про «компактні» чи «некомпактні спільноти». Те, що залишилося – це тільки якісь залишки. Може повернемося до пропозиції професора Резмера, що залишились нечисленні представники. Та ми починаємо розмінюватись на дрібниці, бо що б ми не сказали, на Волині немає польської спільноти.

Владислав Філяр: Може після «зникли» треба додати, що «залишились тільки нечисленні представники».

Міхал Клімецький: Тобто, ми мали б такий запис: «В роки Другої світової війни та в перші післявоєнні роки на Волині та в Східній Галичині відбулися великі етнічно-демографічні зміни: майже цілком зникли польська, єврейська, німецька та чеська громадськості, величезних втрат зазнала українська громадськість». Другий пункт залишаємо без змін.

Анджей Айненкель і **Микола Кучерепа** представляють узгодження та розбіжності на тему ***Українське питання у політиці II Речі Посполитої і концепціях, а також діяльності українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939)*** (заключна версія в кінці тому)

1. У 1918 р. українське питання для Польщі було насамперед міжнародною проблемою. Між Польщею та ЗУНР фактично розпочалася війна, яка закінчилася перемогою Польщі. Щодо УНР були намагання політичного зближення Польщі та УНР.

Збігнєв Карпус: Не може бути 1918 р. Або у 1918–1919 рр., або до 1919 р. українське питання було міжнародною проблемою, натомість не у 1918 р.

2. Українська сторона прямувала до утримання своєї державності. Лише для частини українських сил з Української Республіки Народна Польща була союзником. Водночас тривав територіальний конфлікт. Велике число українців вважали, що в їхній державі, поруч Волині, повинна знайтися Холмська губернія та Східна Галичина. Польська влада відкидала це становище. Лінію, яку презентувала польська держава, прийнято в Варшавському договорі від 1920 р. між Польщею та УНР, який окреслював принципи співдій проти Совєтської Росії.

3. Від 1921 р. українська проблема для польської влади була перш за все внутрішньою проблемою. Вихідним пунктом було однозначне становище про те, що не може йти мова про зміну, підтверджених Риським трактатом, кордонів. Цю позицію підтримали всі уряди II Речі Посполитої. Водночас польська влада вважала українську проблему як вагому. Бракувало, зате, спійної програми на урядовому півні її розв'язки. Підіймалися поодинокі намагання, доконувалися деякі поступки щодо національних прав українців. З другого боку, політика національної асиміляції послаблювала українську стихію. Для поляків, приналежність до Польщі теренів, де проживали, часто в більшості, українці, була очевидною. Українці визнавали існуючий стан як польську окупацію. Мали також місце українські антидержавні збройні виступи.

4. Польське законодавство передбачало запровадження автономії для українців в рамках територіального самоврядування. Після 1923 р., тобто міжнародного визнання кордонів Польщі, державна влада цього питання не підіймала. В свою чергу вимоги автономії були мінімальною програмою українських політичних сил, що намагалися досягти порозуміння з державною владою. Натомість український підпільний незалежницький рух впродовж цього міжвоєнного періоду відкидав можливість порозуміння з польською владою і боровся за утворення української самостійної держави. Комуністи, які також діяли в підпіллі намагалися дезорганізувати державу.

5. Після травневого перевороту 1926 р. урядовий табір проголосив політику т. зв. державної асиміляції національних меншин – надання їм можливості користуватися державними правами за умови лояльності щодо польської держави. Ця політика поєднувалась з тенденціями роз'єднання українських політичних сил. Аналогічну політику обмеження їх впливів урядовий табір також проводив щодо польських опозиційних політичних угруповань.

6. Легальні українські політичні угруповання різнилися своїм ставленням до польської держави. Про визнання польської державності заявила частина Української парламентарної репрезентації. УНДО було готове до компромісу з державною владою. На початку політика компромісу дала певні результати.

7. Істотний вплив на погіршення взаємовідносин справили великі військово-поліційні акції, т. зв. пацифікація 1930 р., спрямована проти українського населення. Це пов'язувалося з діяльністю ОУН і КПЗУ та становило істотний елемент політики, що мала нф меті послабити позицію українців у державі.

Вальдемар Резмер: Краще було б: «1930 р. суттєвий вплив на погіршення взаємовідносин мали великі військово-поліційні акції». Решту цього речення треба викреслити, бо робиться масло масляне.

Ґжеґож Мазур: На мою думку, військово-поліційні акції не мали багато спільного з діяльністю КПЗУ.

Микола Кучерепа: Я пропоную так: «Істотний вплив на погіршення взаємовідносин справили великі військово-поліційні акції 1930 р., викликані саботажно-диверсійними діями ОУН і спрямовані проти українського населення».

Владислав Філяр: Це пояснення повинно бути. Якщо його не буде, то з запису виникатиме, що влада без жодної причини розпочала пацифікаційні акції. Ми не можемо цього так лишити.

Вальдемар Резмер: Тому я пропоную: «Саботажно-диверсійна діяльність ОУН 1930 р. викликала велику військово-поліційну акцію, яка була спрямована проти українського населення і яка вплинула на погіршення польсько-українських стосунків».

8. У другій половині 30-х років посилилися дії, що мали спричинити обмеження прав українців. Чітким цього прикладом була акція ліквідування частини православних церков на Волині й Холмщині. Антиукраїнські акції поперла, все-таки, частина уряду, однак серед державних влад були противники таких методів. Проявом антиукраїнського курсу було відкликання Генрика Юзевського зі становища волинського воєводи. Водночас було це підкріплюване антиукраїнськами діями й новою політичною лінією Табору національної єдності.

Микола Кучерепа: «Антиукраїнські акції поперла частина правлячого табору, покровителів політики скпіплювання польськості на кресах, яку проголошувала раніше Національна демократія. Реалізацію цієї політики перервав вибух Другої світової війни». Все інше викидаємо.

9. «Після вибуху Другої світової війни, поряд з антидержавними українськими виступами, українці взяли участь в обороні Польщі від німецької агресії. Проявом цієї політики став виступ українських депутатів у польському Сеймі 2 вересня 1939 р. про сприяння Польщі після нападу Німеччини на Польщу».

Збігнев Карпус і Юрій Макар представляють узгодження
та розбіжності на тему *Холмщина у період німецької окупації*
(заключна версія у кінці тому)

Юрій Макар: 1. «Після створення Генерал-Губернаторства німецька влада дозволила відновити українське шкільництво, кооперацію, а також створити Український Центральний Комітет та його місцевих представництв в особі Українських Допомогових Комітетів. Надаючи перевагу українцям в ГГ німецькі окупанти намагалися використати їх проти поляків».

Ґжегож Мотика: Цей процес відбувався у цілому Генеральному Губернаторстві, тому може треба додати «а також на Холмщині».

Юрій Макар: «Зокрема на Холмщині українське шкільництво, кооперацію, а також створити УЦК та його місцеві представництва в особі Українських Допомогових Комітетів. Надаючи перевагу українцям німецькі окупанти намагалися використати їх проти поляків. Натомість в останньому реченні викреслюємо «на території ГГ», воно тут лишнє.

2. «На Холмщині з осені 1941 до весни 1944 р. мали місце поодинокі випадки вбивств польським підпіллям українців, яких вважали національно усвідомленими».

Гурій Бухало: Які поодинокі випадки, як є дані бл. 2000?

Юрій Макар: Мова йде про випадки не масові, а мали місце випадки.

Чеслав Партач: Абсолютно не можу погодитися з кінцевою тезою цього пункту, що вбивали українців, яких вважали національно свідо-

мими. Я вивчав це питання майже два роки, ще до того, як було знайдено список в Альберті. Мушу вам сказати, що 1941 р. було вбито трьох українців у повіті Біла Підляська, це не Холмщина. Акція польського підпілля розпочалася тільки 1942 р., тобто після вибуху німецько-радянської війни, коли місцеві українці почали співпрацювати з німецькою владою.

І не мало значення, чи то був поляк, чи українець – це був німецький співпрацівник, який діяв на шкоду польських громадян. Список УЦК подає кількість вбитих українців, але не подає кількості вбитих поляків, які співпрацювали з німцями. І тут пропорції були зовсім іншими, тому закінчення цього речення цілком фальшиве. Так, було вбивство сенатора Пастернака, але й дотепер ніхто не знає, хто це зробив, існують певні припущення, але немає жодних слідів ані доказів. В інших випадках у окремих повітах спочатку це були співпрацівники німецької влади, які діяли на шкоду польським громадянам, не тільки полякам, але й також українцям та євреям, а пізніше жертвами часто були українські поліцаї на службі у німців. Оскільки у такій формі це речення говорить, що людей вбивали з приводу їхнього українського походження, то це закінчення треба змінити. Так як їх вбивали за співпрацю з німцями, незалежно від національності. Внаслідок діяльності легальних судів підпільної держави. Жоден з цих випадків не був підданий сумніву з боку правосуддя після Другої світової війни. На цій території було видано понад 400 смертних вироків на українців та поляків і жодного з них комуністичній владі не вдалося пізніше підважити. Це були обґрунтовані вироки. Отже пропоную змінити цей фрагмент узгоджень.

Юрій Макар: Я хотів би відповісти пану Партачеві. Я також маю цей список вбитих з канадського архіву в Альберті, але тут ми маємо справу з заміною тези антитезою. Зі списку, який нараховує 500 вбитих, німецькими співпрацівниками можемо вважати лише 40 осіб, поліцаїв та вахманів, але не решту. Серед вбитих – 290 селян, які не належали до жодної політичної партії чи військового формування. Є серед них також лікарі, вчителі і т. д. Ми не можемо вважати, що всі вони були співпрацівниками німецької влади. Тому що німцям допомагали поліцаї та вахмани, але не селяни.

Леонід Зашкільняк: Тут в контексті треба вважати, хто вважав їх таким. Якщо ми говоримо про польське суспільство, а тут з контексту виникає, що це поляки вважали, треба написати, що їх вважали колаборантами. Якщо точка зору української сторони говорить про те, що були це національно свідомі. Залежить в якому контексті.

Юрій Макар: Тут йде принципове питання, чи це були співпрацівники німців, чи не були.

Міхал Клімецький: Пропоную, щоб цілком відкинути це закінчення. Залишити те, у чому ми не сумніваємося, тобто «мали місце випадки вбивства українців польським підпіллям».

Юрій Макар: Тут є така річ, що ми з проф. Партачем, чи з ким-небудь будемо сперечатися роками. Бо він буде при своїй точці зору, я при своїй на тих самих фактах. Давайте, ми виробимо якусь приятливу форму для обох сторін і на тому поставимо крапку.

Владислав Філяр: Я розумію українську сторону, що для них ця справа важлива з приводу того, що там загинули відомі українські діячі, але не тільки. Втім, з польської сторони теж були випадки, що суд видав вирок, розстріляли поляків і це не була правда [звинувачення було неправдиве], тому я це розумію. Але хочу запропонувати, щоб не вживати цей аргумент [що Холмщина була приводом різанини на Волині], щоб врешті-решт впорядкувати справу: різанина на Волині мала передусім ідеологічне підґрунтя, впродовж століть нашарувалося багато вибухового матеріалу, який треба було привести в рух. Це і зробила фракція ОУН-Б своєю ідеологією. Свідомих поляків вбивали також на Волині. Але вони працювали на посадах управителів маєтків. Працювали для німців у німецькій сільськогосподарській адміністрації. Наприклад у мене в Ляхові біля Порицька вбили адміністратора маєтку Чацького, не тому, що він був поляком, а тому, що співпрацював з німцями. Чи ми теж повинні так само дивитися на цю справу? Мабуть, час вже дозріти до іншого погляду.

Володимир В'ятрович: Пропоную такий власне компромісний варіант, що: «На Холмщині з осени 1941 до весни 1944 р. мали місце випадки вбивств польським підпіллям національно свідомих українців, яких вважали німецькими колаборантами». Тобто мається на увазі, що поляки їх вважали німецькими колаборантами, а з іншого боку – ми їх вважаємо національно свідомими українцями. Це поєднання тих двох варіантів.

Юрій Макар: То не зовсім правильно. Професор Партач говорив про вироки підпільного суду. Хто покаже мені вирок підпільного суду, коли вбито мого батька 13 вересня 1943 р.? Де такий вирок і в якому суді?

3. «Осінню 1942 р. на Холмщині дійшло до масштабних переселень польської людності, меншою мірою української, здійснюваних німцями.

Поляки й українці організували самооборону, щоб протидіяти цій політиці. Наслідком цього були взаємні стихійні акції українських і польських загонів».

4. Регулярні збройні сутички між поляками й українцями на Холмщині розпочалися в осені 1943 р. і продовжувалися до літа 1944 р. В цей час дійшло до проведення відплатних акцій між обома сторонами. Наслідком їх стало знищення українських та польських сіл».

Владислав Філяр: Знищені були також польські села, не тільки українські.

Чеслав Партач: Пропоную запис «Їхнім наслідком було знищення українських та польських сіл». Не подавати кількість.

Юрій Макар: 5. В період німецької окупації внаслідок братовбивчих сутичок на Холмщині загинуло від 8 до 10 тис. мешканців». Usunąć „bratobójczych"? «В результаті українсько-польських сутичок загинуло...».

Чеслав Партач: Згідно з рішенням обох сторін усуваємо слово «братовбивчих», хоча я б залишив. Усуваємо також «під час німецької окупації». П'ятий пункт можна приєднати до четвертого і дати як останнє речення четвертого пункту.

Юрій Макар: Так як інші зауваження з обох сторін відсутні, узгодження прийнято.

Владислав Філяр: Я хотів би запропонувати вашій увазі певну справу, повязану з нашим семінаром. На одному з семінарів проф. Володимир Сергійчук, посилаючись на документ, знайдений в архіві, описав у своєму рефераті, який вміщений у 9. томі польського видання *Польща – Україна: важкі питання* на с. 50 справу діяльності «Кривавої заграви». Мушу сказати, що я знайшов цей документ в архіві на рік раніше, ніж пан проф. Сергійчук, але коли я з ним ознайомився, то визнав цілковитою нісенітницею, не вартою того, щоб про неї писати чи говорити. Але бачу, що історики його знайщли і відігріли справу. Тому хотів би представити колегам зауваження і спростування в справі партизанського загону «Кривава заграва». Я дослідив цю справу дуже докладно, текст підкріплений документами і пропоную його долучити до матеріалів нашого семінару.

У рефераті проф. Володимира Сергійчука під назвою «Втрати серед населення у результаті українсько-польського національного конфлікту», опублікованому в матеріалах IX семінару *Польща – Україна: важкі питання*, є таке формулювання про діяльність на Волині військових частин, які підпорядковувалися АК:

«Діяльність одного з цих угруповань – спеціального батальйону під назвою «Кривава заграва» („Krwawa Łuna") – детально обговорюється у рапорті командування більшовицького партизанського з'єднання ім. Хрущова. За особистим наказом майора «Оливи» цей батальйон, перевдягнений совєтськими партизанами, приходив в українські села, де під приводом проведення політично-виховної роботи зганяв мешканців в одне місце. Коли населення зібралося, починалося масове винищення мешканців, грабування їхнього майна, а на кінець спалення села. Схожі провокаційні акції проводилися не тільки в стосунку до українського населення, а й до польського. Якщо згідно з даними майора «Оливи» стверджувалося, що у якомусь селі була значна кількість просовєтськи налаштованих поляків, проводили (акцію) і там (*Польща – Україна: важкі питання*, т. 9, с. 50).

Це все не відповідає дійсності, про що свідчать нижчеподані факти. Звичайно, можна було б пропустити повз увагу «сенсації» проф. Сергійчука і не займатися ними. Але ж колись у майбутньому якийсь історик може прочитати цю інформацію і, визнавши її правдивою, на цій основі сформулює фальшиві оцінки. Тому маючи це на увазі хочу вияснити:

1. Майор «Олива» (Ян-Войцех Ківерський) не міг ставити завдання т. зв. спеціальному батальйонові «Кривава заграва» у 1943 р., оскільки на Волині він з'явився тільки-но на початку лютого 1944 р. і 10 лютого 1944 р. зайняв посаду командира 27 Волинської піхотної дивізії АК.

2. Після масових винищень польського населення у західних повітах Волині наприкінці липня 1943 р. на території Луцького повіту був створений партизанський відділ „Łuna" (назва „Łuna" походить від криптоніму районного інспекторату АК Луцьк, який був позначений криптонімами „Łuna" та „Osnowa"). Лише після акції на базу УПА в Осмиговичах, що відбулася 29 лютого 1944 р., під час якої польський відділ зазнав значних людських втрат, до його назви додано прикметник „кривава". Отже, у 1943 р. відділ „Łuna" («Заграва») не мав назви „Krwawa Łuna" («Кривава заграва»).

3. Воїни ПВ „Łuna" («Заграва»), який був перейменований після утворення 27 ВПД АК у I батальйон 24 пп, не носили мундирів Червоної армії і не виступали як совєтський партизанський відділ.

4. З совєтськими партизанськими загонами і пізніше з регулярними частинами Червоної армії польські відділи підтримували добрі сто-

сунки, вважаючи їх союзниками наших західних союзників у боротьбі з німцями. Варто також нагадати, що совєтські партизани у багатьох випадках захищали польське населення від атак українських націоналістів. Тому польська сторона не могла поводитися так, як описано у поданому проф. Сергійчуком документі.

5. Перші контакти між відділами 27 ВПД АК та регулярними частинами Червоної армії мали місце на початку березня 1944 р. 26 березня 1944 р. майор «Олива», командир 27 ВПД АК зустрівся з командуванням радянської армії, яка діяла у ковельському напрямку. Під час зустрічі обговорювалися принципи взаємодії, а також узгоджено завдання у боротьбі проти німців. На цій підставі дивізія взяла участь разом з частинами совєтського війська у ковельській битві і протягом трьох тижнів у квітні 1944 р. вела важкі бої з регулярними частинами німецького війська у районі між Турією та Бугом у напрямку Любомля та Володимира-Волинського.

6. Документ, на який посилається проф. Сергійчук, справляє таке враження, що він був тенденційно написаний після війни з метою компрометації відділів АК, що діяли на Волині. Про це свідчить хоча б те, що це не оригінальний рапорт, а частина загального опрацювання історії виникнення та діяльності совєтського партизанського загону ім. Хрущова, і знаходиться у розділі «Український штаб партизанського руху. Поляки та польське питання».

Щоб краще зорієнтуватися у цій справі, нижче подаю переклад повного фрагменту цього документу, в якому говориться про відділ «Кривава заграва».

«[...] Згідно з поставленим майором „Оливою" завданням з числа рішучо націоналістичних поляків у 1943 р. сформовано спеціальний батальйон під назвою „Кривава заграва". У батальйон приймали тільки особи з націоналістичними поглядами, причому ті, хто вступали обов'язково повинні були добре володіти російською та українською мовами. Солдати та офіцери були вдягнені у мундири Червоної армії. Цей батальйон згідно з наказом майора „Оливи" посилали в українські села і коли відділ йшов на ці операції, то нашивав на шапки червоні стрічки і таким чином вважали себе червоними партизанами. Коли заходили в російське або українське село (залежно від наказу), цей відділ під приводом нібито проведення роз'яснювальної роботи збирав людей в одному місці. Коли населення зібралося, то на команду починали масово вбивати спокійних мешканців, грабувати та палити село. Це все робилося, щоб загострити взаємостосунки совєтських партизанів та населення і дати привід підпільній польській та оунівській пресі до популяризації «совєцьких звєрств». Майор «Олива», який зазвичай підтримував безпосередні кон-

такти з совєтськими командирами, які знаходилися у районі його дій, під час дружньої розмови довідувався про маршрут відділу (совєтського) і тією дорогою висилав відділ «Кривава заграва» для проведення провокаційної акції. Такі провокаційні методи застосовувалися не тільки щодо російського чи українського населення, а й щодо польського. Якщо за даними майора «Оливи» було відомо, що в якомусь польському селі була значна кількість просовєтськи налаштованих поляків, то туди також [...] висилався відділ „Кривава заграва", який під виглядом радянських партизанів вбивав та грабував просовєтськи налаштоване населення.

Голос із залу: У такому випадку, звідки міг появитися?

Владислав Філяр: Підозрюю, що після війни збирали всі матеріали і підготовлювали опрацювання, наприклад, про чергові совєтські партизанські загони.

Анджей Жупанський: Ми наближаємося до закінчення наших семінарів. Фактично від 1996 р. відбулося одинадцять семінарів, якщо дев'ятий семінар вважати теж десятим, бо тривав п'ять днів, а не три. Я хотів би трохи ширше сказати, що думаю про всю цю велику роботу. Чи ми, організатори, досягли мети, яку визначили розпочинаючи наші семінари? На мою думку – і так, і ні. В якому сенсі мета досягнута? Нашою метою було виявлення та уточнення невиявлених та неуточнених науковцями подій на південно-східних кресах II РП. Це була мета організаторів, з якою ми проводили семінари, яка ніколи публічно не представлялася. Ми хотіли, щоб нарешті науковці, які у жодному польському університеті не хотіли зайнятися цією темою, мали відповідні умови, щоб ми довідалися вже не від свідків, скривджених, комбатантів, тільки від науковців, як виглядали ті трагічні події. Цю мету ми досягли. За нашими оцінками те, що вміщують томи матеріалів з цим томом, який буде написано після цього семінару включно, показує, як це все діяло, звичайно, у найважливіших справах, не у всіх. Як слушно було сказано, потрібно далі досліджувати, працювати та поширювати знання. Також і в цьому сенсі наші сподівання здійснилися. Натомість в одній справі не здійснилися – щодо моральної оцінки того, що сталося на Волині та у Східній Малопольщі. За нашим переконанням, комбатантів – я комбатант Армії Крайової, в той час я перебував на Волині, багато знаю на цю тему, мої колеги також – і вони називають це геноцидом, різаниною або, врешті, винищенням. Натомість українські історики, наприклад, на нинішньому семінарі, ані разу не вжили жодного з цих термінів. Вони говорили, що це був план національної революції, підготовлений ОУН,

або план усунення поляків з тих теренів. Тобто тут є різниця. У цьому сенсі наша мета не була досягнута. Група українських істориків не оцінює того, що сталося на Волині, як злочину, тільки вважає, що це була національна діяльність. Можливо, що це не так, але з тих висловлювань, які я уважно слухав, так це виглядає, бо жодного разу ви не вжили цих слів, які властиві саме для цієї трагедії Польщі.

Я прихильник подальших праць у напрямку, який започаткували семінари. Вже сьогодні з розмови з представниками Університету Миколая Коперника в Торуні виникає, що університет хоче їх продовжувати і то продовжувати з вами, польсько-українською системою. Я переконаний: те, чого не досягли ми, організатори цих семінарів, рано чи пізно наступить, бо погодьтеся, що цього не можна інакше назвати.

Я хотів би побажати професійних успіхів, а також розвитку вашої прекрасної країни.

Юрій Макар: Я хотів би від імені української делегації щиро подякувати організаторам як цього, так і попередніх семінарів за важку працю. Хотів би також у зв'язку з тим, що сказав пан голова Жупанський, висловити кілька думок. Кожен злочин має якусь причину. Тому, якщо говорити про якісь загальні речі, треба вивчати, які були причини. Однак, я хотів би говорити не про це. У найближчих тижнях відбудеться зустріч на урядовому рівні між польськими та українськими урядовцями з приводу написання спільних підручників. То що буде написане у підручнику? Що українці – це злочинці і нищили поляків? Як це має бути? Власне для того, щоб віднайти спільну формулу й існують наші семінари, під час яких можемо зіставити наші погляди. Це дасть можливість у майбутньому навчати польських та українських дітей на якійсь площині. Польща знайшла спільну площину з Німеччиною, Німеччина з Францією, тому, звичайно, і у польсько-українських відносинах мусить наступити якийсь консенсус, якщо ми думаємо про майбутнє обох країн. Тому ще раз дякую від імені нашої делегації. Я вважаю, що конфронтація наших ідей, наукових розв'язань – це дорога у майбутнє.

Чеслав Цивінський: Шановні пані і панове, дорогі гості з близької нам України. Дозвольте на закінчення дуже цікавого та надзвичайно важливого для нас і для вас семінару сказати декілька слів. Маю честь представляти Правління Світового об'єднання воїнів АК, а також Історичний клуб ім. «Ґрота», який існує вже чотири роки і головою якого маю честь бути. Я був також партизаном на Віленщині, північно-східних кресах, а також в'язнем ГУЛАГ-у. Дорогі пані і панове, наші народи починають щораз ближче співпрацювати, доказом чого є Помаранчева

революція, те, що перед телевізорами, як дехто твердить, було понад 10 млн. поляків, в Україні у той час перебували наші патріоти, представники нашої влади, студенти, ми були по вашій стороні. Можемо собі сказати, що ваша одинадцятирічна праця створює дуже міцний фундамент для нашої подальшої співпраці та нашого зближення. Міцний фундамент. Це ваша велика заслуга. Але наша історія була не простою. І тією історією маніпулювали дві великі імперії, котрі робили все, щоб відносини між нами були якнайгірші. І це також певною мірою пояснює появу груп людей, які хотіли силовими методами вирішити справи. Але, як доводить історія, силові методи дуже часто недосконалі і нічого з того не виходить. Вже у стародавні часи говорили, що історія – це вчителька народів, людей. Це правда, але історія правдива, а не сфальсифікована. Ви намагаєтеся очистити історію від фальшу. Тому що найгірша правда краща від фальші, чи відсутності цієї історії. Мабуть, ми всі це вже усвідомили. Ми роз'їдемося: хто в Україну, хто у різні польські міста, але не прощаємося, а як сказав хвилину тому мій приятель, вже думаємо про подальшу роботу, тому що маємо ще багато чого зробити. Прошу прийняти від Світового об'єднання воїнів АК, від Історичного клубу та від усіх організаторів щиру подяку. Дякую вам.

Микола Кучерепа: Голова Округу Волині АК, пан Жупанський, багато говорив про те, що ми зробили великий поступ на шляху пізнання один одного. Дійсно, давайте згадаємо, які ми були десять років тому, що ми знали один про одного і чим це завершується. Безперечно ми спочатку дуже мало знали один про одного, ми дивилися крізь призму лише свого бачення, крізь українську призму, а поляки дивилися через свою – польську. Ми багато зрозуміли, що не може бути польської правди, не може бути української правди. І як голова Історичного товариства сказав, що є одна правда, якою б гіркою вона не була. Чи пізнали ми це? Вважаю, що не все ми пізнали, а пізнали багато. А це свідчить про те, що нам потрібно робити ще дуже багато. І якщо поляки вважають, що це було так, а ми вважаємо, що це було інакше, це не означає, що в нас різні погляди. Це навпаки, це означає, що ми повинні працювати надалі для того, щоб ми зрозуміли цілком і повністю один одного. Як мені бачиться подальша робота? Безперечно це є багато – ми дослідили тему, що стосується періоду Другої світової війни, міжвоєнного періоду. І тут безперечно, що потрібно багато подумати над тим, які ще проблеми не знайшли детального висвітлення. А проблем є багато для майбутньої роботи. І по-третє, ідеться про моральні засади. Безперечно. Будь-який злочин повинен бути покараний і будь-який злочинець повинен бути покараний. Якщо говорити про це, то ми дуже багато говорили і про причини, і про

перебіг цього кривавого конфлікту. Я вважаю, що війна мабуть закінчиться лише тоді, коли буде віддана шана останньому загиблому солдату чи останньому мирному жителю, який загинув у ці роки. І безперечно українській стороні потрібно ще дуже багато зробити, щоб встановити кількість своїх жертв, перевірити ті дані й це явище, які подають ті дані, які ми маємо з польської сторони. А це, повірте, ще робота не одного року і в кінцевому рахунку, коли ми точно сьогодні знати про це все не будемо, але наблизимося до істини. Вважаю, що дійсно такі семінари, як записано в підсумковому комюніке продовжувати потрібно, але можливо потрібно буде знайти вже інші підходи, можливо інші якісь умови щодо їх проведення. Вважаю, що сьогодні, закриваючи семінар потрібно згадати тих, хто розпочинав ці семінари. Це, насамперед, колишній голова Об'єднання українців у Польщі Юрій Рейт. Анджей Жупанський, мабуть, пам'ятає ту першу зустріч, ті переговори, які ми вели в «Нашому слові», про те, що потрібно говорити. Ми насторожено ставилися один до одного, але після розмов ми поставилися зовсім інакше. Юрій Рейт зробив дуже багато для проведення цих семінарів. Дуже багато зробив редактор газети, тодішній редактор тижневика «Наше слово» Ігор Щерба. Я вважаю, що мабуть їх потрібно було запросити на сьогоднішнє закриття нашого циклу міжнародних семінарів. Долучилося дуже багато інших людей. Зокрема нині вже покійний Теодозій Старак, радник посольства України в РП. Він дуже багато зробив і він знаходив підтримку серед українців і поляків щодо реалізації цих замірів. Дуже багато зробили для проведення цих семінарів тодішні посли України в Польщі – Петро Сардачук і Дмитро Павличко. І з української сторони вони докладали зусиль, щоб ті семінари, які проводилися в Україні, були профінансовані і пройшли на належному рівні.

Бажаю подальших творчих успіхів усім, хто був, хто долучився до цих семінарів, хто сприяв нашому порозумінню, а власне цьому дуже сприяли наші перекладачі, які невтомно працювали в кабінках. Хоч ми один одного почали вже прекрасно розуміти й без них, а це означає, що виконали дуже добре свою місію. Зрештою і той обслуговуючий персонал, який турбується про наш побут чи в Луцьку, чи в Варшаві. Подальших вам творчих успіхів, хорошого здоров'я і до наступних зустрічей.

ПІДСУМКОВЕ КОМЮНІКЕ

У днях 26–28 квітня 2005 р. у Варшаві відбувся XI Міжнародний семінар «Польща – Україна: важкі питання», на якому було розглянуто такі теми:

1) Ідеологічні і програмні положення ОУН-Б та інших українських політичних сил стосовно польського питання в роки Другої світової війни

2) Позиція польського еміграційного уряду та польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання

3) Українське питання в політиці II Речі Посполитої та у концепціях і діяльності українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939)

4) Холмщина в роки німецької окупації

5) Етнічно-демографічні зміни на Волині та у Східній Галичині в роки Другої світової війни.

Після дискусії прийнято відповідні узгодження.

Досягнуто подальшого значного зближення поглядів польських та українських істориків по проблематиці польсько-українських стосунків у роки Другої світової війни. Таким чином закрито цикл спільних семінарів, що був започаткований у 1994 р. в Лісній Підкові, під назвою «Польща – Україна: важкі питання».

Ми надалі бачимо потребу поширення дослідницького доробку семінарів серед широких верств польського та українського суспільств. Результати роботи польських і українських істориків, що містяться в 11. томах, не вичерпують усіх складних, часто болючих проблем польсько-українських відносин. Багато питань і важливих тем залишаються відкритими. Оскільки формула робочих зустрічей істориків виправдала себе, вважаємо, що семінари слід продовжувати. Місце, час і тематика цих зустрічей мають бути окреслені якомога швидше. Попередню готовність організації наступного семінару задекларували Факультет історичних наук Університету Міколая Коперника у Торуні, історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка та Волинський державний університет ім. Лесі Українки.

1) Узгодження по темі Ідеологічні і програмні положення ОУН-Б та інших українських політичних сил стосовно польського питання у роки Другої світової війни

1. Поразка українських національно-визвольних змагань у 1917––1920 рр. та подальша доля українців призвели до ідеологічних і програмних змін в українському національно-визвольному русі. Появилося

розчарування ідеями демократії. Здобуття незалежної держави здавалося можливим лише у боротьбі з Росією/СРСР та Польщею.

2. Ідеологія, створеної у 1929 р. ОУН базувалася на принципах «інтегрального націоналізму», який, виходячи з ірраціонально-емоційних передумов, прагнув до досягнення незалежності всіма доступними методами. Політична програма ОУН здобула значний вплив в українському суспільстві, перш за все Східної Галичини й Волині, після початку Другої світової війни. Вона передбачала здобуття незалежності виключно шляхом «національної революції».

3. Після початку Другої світової війни, українські націоналісти мали намір, використовуючи ситуацію, якомога більше послабити польські впливи як під німецькою, так і під совєтською окупацією. Особливу активність проявляла ОУН-Б, яка планувала досягнути своїх програмних цілей шляхом доконаних фактів, формуючи підстави української державності по стороні Німеччини. Після невдалих спроб оголошення відновлення української державності у 1941 р., обидві фракції ОУН – як бандерівці, так і мельниківці – поступово перейшли в опозицію до нацистів та змінили свою тактику. Вони пробували налагодити співпрацю з польським національно-визвольним підпіллям. Ці спроби не дали результатів, головним чином через розбіжності щодо територіальної приналежності Східної Галичини й Волині.

4. Прагнучи продовжувати боротьбу за Українську Незалежну Соборну Державу, спираючися на симпатії українського суспільства ОУН-Б у 1943 р. розпочала, за допомогою УПА, реалізацію програми «національної революції» на Волині та у Східній Галичині.

5. На рубежі 1942/1943 р. керівництво ОУН-Б прийняло рішення про усунення польського населення зі спірних земель.

На думку польських істориків на Волині заміром ОУН-Б була ліквідація всіх поляків, а у Східній Галичині їх вигнання під загрозою смерті (хоча під час багатьох акцій гинуло все населення даного населеного пункту). Антипольська акція ОУН-Б і УПА призвела до масових жертв серед польського цивільного населення.

На думку українських істориків ОУН-Б і УПА мали намір усунути польське населення за Буг і Сян з метою не допустити до створення т. зв. «третього фронту» і забезпечення собі таким чином бази у боротьбі з совєтською владою. Погоджуються, що антипольська акція ОУН-Б і УПА призвела до масових жертв серед польського цивільного населення, але нагадують також про акції проти українців з боку польського підпілля.

6. На кінцевому етапі війни, керівництво ОУН і УПА відмовилося від продовження антипольської акції і зробило спроби втихомирення стосунків між польським і українським підпіллям, але тягар попередніх

конфліктів і жертв, а також територіальна суперечка, стали непереборною перешкодою для досягнення порозуміння.

7. Ідеологія «інтегрального націоналізму» ОУН не була поодиноким явищем на європейському континенті першої половини XX ст. Вона виросла на ґрунті поразок українського національного руху у XX ст. і прагнення здобути за будь-яку ціну незалежну державу, під час сутички двох тоталітаризмів – нацистського й комуністичного.

2) Узгодження по темі
Позиція польського еміграційного уряду та польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання

1. Від початку Другої світової війни фактором, що визначав позицію польського еміграційного уряду і польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання було *de facto* прагнення залучити західних українців до реалізації польських воєнних цілей, головними серед яких були збереження після війни повного суверенітету та територіальної цілісності кордонах, що існували до вересня 1939 р.

Навіть якщо польські урядові кола були готові підтримувати ідею створення Незалежної Української Держави взамін за підтримку українськими національно-визвольними силами антигітлерівської коаліції, то лише території Наддніпрянської України, без включення до її складу Східної Галичини й Волині.

На позицію польських політичних партій стосовно українського питання таку ж велику роль відіграла обставина, що якщо поляки були членами антигітлерівської коаліції, то українські політичні організації на еміграції і перш за все Організація Українських Націоналістів (ОУН), хоча й проголошували орієнтацію на власні сили, на практиці робили ставку на досягнення свого головного завдання з допомогою Німеччини.

2. З 1941 р. дуже важливим фактором, що впливав на характер стосунків між польськими та українськими національно-визвольними силами був також факт підписання польсько-радянського договору. З цього часу еміграційний уряд і підпорядковані йому підпільні організації на окупованих територіях, стали союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції. Підписання польсько-радянських договорів – політичного та військового, з одного боку відрізало шлях до досягнення будь-якого порозуміння між польським керівництвом і ОУН, а з другого – українське питання перестала бути виключно внутрішньою проблемою Польщі.

3. З 1942 р. характерною рисою польських планів стосовно вирішення української проблеми був її розгляд з перспективи післявоєнних польсько-радянських відносин. Протягом усього цього періоду у польській

політичній думці стосовно українського питання домінували дві тенденції.

Перша з них відображала погляди націоналістичних і «кресових» кіл польського суспільства, які повністю ігнорували існування української проблеми, заперечували можливість будь-яких переговорів з українською стороною, не вважали її за достойного партнера, постійно погрожували покаранням за «колабораціонізм з німцями», відкидали національно-визвольні прагнення та ідеї створення незалежної України, навіть на території Наддніпрянської України, постулювали здійснення примусового переселення українців до СРСР або розпорошення їх по всій території Польщі з метою асиміляції з польським середовищем.

Друга тенденція відображала поміркувані погляди політичних кіл польського суспільства (демократів, народників, соціалістів), які прагнули до обмеження польсько-українських антагонізмів та до перетягнення західних українців на свій бік. Ці політичні сили в окупованій Польщі і на еміграції висловлювалися за підтримку ідеї незалежної України за Збручем та зрівняння в правах з поляками на принципах «рівні права – рівні обов'язки» українців, які висловили б бажання залишитися у межах Речі Посполитої.

4. В умовах, коли польське керівництво безкомпромісно захищало принципу збереження довоєнних кордонів II Речі Посполитої, а ОУН, як найсильніша організація українського національно-визвольного руху під час війни в західноукраїнському регіоні. З великою безкомпромісністю вона відстоювала право українців на створення української соборної самостійної держави, з включенням у її склад усіх етнічних українських земель, визнаючи це за базову вимогу у питанні польсько-українського порозуміння. У цих умовах досягнення будь-якого порозуміння було неможливе.

3) Узгодження по темі Українське питання в політиці II Речі Посполитої та у концепціях і діяльності українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939)

1. У 1918–1919 рр. українське питання становило для Польщі перш за все елемент заходів міжнародного характеру. Між Польщею і ЗУНР мала місце війна. Вона завершилася перемогою Польщі. Натомість між Польщею і УНР були спроби політичного зближення.

2. З українського боку було прагнення до збереження власної державності. Лише для частини українських сил із Української Народної Республіки Польща була союзником. При цьому існувала територіальна

суперечка. Величезна частина українців вважала, що у їх державі поряд з Волинню повинна бути Холмська губернія та Східна Галичина. Польські власті відкидали цю позицію. Лінію, яку пропонувала полська сторона було прийнято у Варшавському договорі 1920 р. між Польщею і УНР, який визначав принципи взаємодії проти Радянської Росії.

3. З 1921 р. українське питання становило для польських урядів перш за все внутрішню проблему. Вихідним пунктом була однозначна позиція, що не може бути мови про зміну встановлених Ризьким мирним договором кордонів. Цій позиції були вірні всі уряди II Речі Посполитої. Одночасно польське керівництво трактувало українську проблему як надзвичайно важливу. Натомість не вистачало єдиної програми на урядовому її вирішенні. Здійснювалися певні поступки у галузі національних прав українців, але з другого боку політика національної асиміляції послаблювала український елемент. Для поляків приналежність до Польщі територій, на яких мешкали, часто становлячи більшість населення, українці, була очевидністю. Величезна частина українців трактувала існуючий стан як польську окупацію. Мали також місце українські антидержавні збройні виступи.

4. Польське законодавство передбачало запровадження для українців автономії у рамках територіального самоврядування. Після міжнародного визнання кордонів Речі Посполитої у 1923 р. державні власті цього питання вже не піднімали. У свою чергу, автономія була постулатом, який досить часто носив характер програми мінімум для українських сил, які бачили необхідність досягнення порозуміння з державними властями. Український визвольний рух, що діяв у підпіллі, протягом усього міжвоєнного періоду відкидав можливість порозуміння з польськими властями. Комуністи, які також діяли нелегально, орієнтувалися на розвал існуючої держави і здійснення революції.

5. Після травневого перевороту 1926 р., правлячий табір проголосив політику т. зв. державної асиміляції національних меншин – гарантування їм можливості користуватися національними правами за лояльність щодо держави. Ця політика була поєднана із тенденціями до розрізнення українських політичних сил. Аналогічну політику, обмеження їх впливів, правлячий табір вів також щодо польських опозиційних політичних угруповань.

6. Легальні українські політичні угруповання займали диференційовану позицію щодо польської держави. Визнання польської державності декларувала частина Української парламентарної репрезентації. УНДО було готове до укладення компромісу з польськими властями.

7. У 1930 р. суттєвий вплив на погіршення взаємних стосунків мала велика військово-поліцейська операція, спрямована проти українсько-

го населення, що була спричинена саботажно-диверсійною діяльністю ОУН. Незважаючи на це тривали обопільні спроби досягнення хоча б тактичного порозуміння. Це знайшло своє відображення у парламентських виборах 1935 р.

8. У другій половині 1930-х років посилилися заходи спрямовані на обмеження прав українців. Яскравим прикладом є акція з ліквідації частини православних церков на Волині і Холмщині. Антиукраїнські акції підтримала частина правлячого табору, прихильників політики зміцнення польських впливів на Західній Україні, яку раніше проголошувала ендеція. Реалізацію цієї політики перервав вибух Другої світової війни.

9. Після початку Другої світової війни, поряд з українськими акціями, спрямованими проти держави, українці взяли участь в обороні Польщі від німецької агресії. Чітким акцентом цієї політики був виступ українських послів у Сеймі 2 вересня 1939 р. про підтримку Польщі після нападу Німеччини на Польщу.

4) Узгодження по темі Холмщина у роки німецької окупації

1. Після створення Генерального Губернаторства, німецькі власті дали дозвіл на відродження, у т. ч. на Холмщині, українського шкільництва, кооперації та на створення Українського Центрального Комітету (УЦК) і його місцевих структур у вигляді Українських допомогових комітетів. Віддаючи перевагу українцям, німецькі окупанти старалися використати їх проти поляків.

2. З осені 1941 р. до весни 1944 р. на території Холмщини мали місце випадки вбивств українців польським підпіллям.

3. Восени 1942 р. на території Холмщини німці провели широкомасштабне виселення польського населення і, менше за масштабами, виселення українського населення. Щоб протиставитися цій політиці, на цій території була організована польська й українська самооборона. Тоді між польськими і українськими загонами мали місце стихійні взаємні відплатні акції.

4. Регулярні військові дії між поляками й українцями на Холмщині починаються восени 1943 р. і тривають до літа 1944 р. У цей період відбуваються організовані відплатні акції між двома сторонами. Їх результатом було знищення українських та польських сіл. У результаті польсько-українських боїв на території Холмщини загинуло від 8 до 10 тис. її мешканців.

5) Узгодження по темі Етнічно-демографічні зміни на Волині та у Східній Галичині в роки Другої світової війни

1. У роки Другої світової війни та у післявоєнний період на Волині та у Східній Галичині сталися великі етнічно-демографічні зміни: майже повністю зникли польська, єврейська, німецька й чеська громади, величезних втрат зазнала українська громада.

2. Польська і українська сторони вважають слушними представлені ними у 1–9 томах *Польща – Україна: важкі питання* статистичні дані стосовно втрат населення Волині і Східної Галичини.

Українські історики:
проф. Володимир Баран (Луцьк)
доц. Гурій Бухало (Рівне)
д-р Руслана Давидюк (Рівне)
доц. Ігор Ільюшин (Київ)
д-р Володимир Комар (Івано-Франківськ)
проф. Микола Кучерепа (Луцьк)
проф. Юрій Макар (Чернівці)
д-р Віталій Макар (Чернівці)
д-р Віктор Матійченко (Рівне)
проф. Володимир Трофимович (Острог)
д-р Володимир В'ятрович (Львів)
проф. Богдан Заброварний (Луцьк)
проф. Леонід Зашкільняк (Львів)

Польські історики:
проф. Анджей Айненкель (Варшава)
проф. Владислав Філяр (Варшава)
проф. Чеслав Ґжеляк (Варшава)
д-р Ґжеґож Грицюк (Вроцлав)
проф. Збігнев Карпус (Торунь)
проф. Міхал Клімецький (Варшава)
д-р Здзіслав Конєчний (Перемишль)
проф. Павел Махцевич (Варшава)
проф. Ґжеґож Мазур (Краків)
д-р Ґжеґож Мотика (Варшава)
д-р Збігнев Пальський (Варшава)
проф. Анджей Пачковський (Варшава)
проф. Чеслав Партач (Кошалін)
проф. Вальдемар Резмер (Торунь)
д-р Анджей-Леон Сова (Краків)

Покажчик прізвищ

«Бомба» див. Коханський Владислав
«Бульба» див. Боровець Максим
«Валери» див. Погоський Генрик
«Валюх» див. Судоплатов Павло
«Волинець» див. Яценюк О.
«Вороний» 26, 28
«Гальчевський» див. Войнаровський Яків
«Гармаш» 21
«Грот» див. Ровецький Стефан
«Дзірит» 228
«Зелений» 28
«Змора» див. Хіровський Маріан
«Клим Савур» див. Клячківський Дмитро
«Крига» 228
«Легенда» див. Климів Іван
«Олива» див. Ківерський Ян-Войцех
«Рись» див. Басай Станіслав
«Садовий О.» див. Прокоп Мирослав
«Сивий» 28
«Тарас Бульба» див. Боровець Максим
«Тарас Чупринка» див. Шухевич Роман
«Тимчий» 28
«Шелест» див. Сидор Василь
«Ягода», «Черник» див. Лукашевич Маріан
Айненкель Анджей 7, 141, 232, 294, 297, 341, 361
Андерс Владислав 121, 280, 304, 305
Андрієвський Дмитро 35, 48, 178, 180, 295
Антонюк Іван 218
Бабій Іван 172, 180
Багринівський Микола 208
Бак-Бойчук Теофіл 35
Бандера Степан 16, 19, 34, 48, 52, 59, 98, 124, 163, 180, 213, 269, 283
Бар Єжи 9, 11
Баран Володимир 7, 9, 272, 288, 331, 361
Баран Степан 164, 209
Барановський Ярослав 34
Бартель Казімеж 148
Басай Станіслав «Рись» 197
Бездек Станіслав 124
Беренштейн Татіана 261
Берія Лаврентій 235, 247, 252, 257
Бєлецький Тадеуш 90, 91
Бєнь Адам 134
Бойдуник Осип 49
Бонусяк Влодзімеж 241
Боровець Максим «Бульба» «Тарас Бульба» 29–33, 60, 66–68, 260, 276, 319
Боровець-Бульба Тарас див. Боровець Максим
Босий Володимир 88
Бурковська Ірина 160
Бур-Коморовський Тадеуш 132, 281
Бусел Яків «Галина» 21, 31, 66
Бухало Гурій 7, 279, 292, 304, 311, 329, 337, 345, 361
Бучко Іван 111
Ваврискевич Микола 164
Василевська Ванда 215
Васильчук Антін 164
Васильчук Павло 164
Вейганд Максіме 113
Веллес Сумнер 52
Винниченко Володимир 178
Войнаровський Яків «Гальчевський» 215, 218, 226

Войцеховський Станіслав 179
Волошин Ростислав 66
Вотсон Й.Г. 83, 84
В'ятрович Володимир 7, 269, 284, 293, 296, 320, 324, 328, 332, 333, 337, 338, 340, 346, 361
Гайвас Ярослав 35
Галаса Василь 270
Галущак Йосип 208
Галущинський Михайло 181, 182
Гауке-Новак Александер 186
Гауснер Артур 170
Герасименко Тарас 212
Гетьманчук Микола 159
Гіммлер Гайнріх 214, 329
Гітлер Адольф 50, 51, 53, 57, 93, 95, 191, 206
Гльонд Аугуст 77
Голувко Тадеуш 106, 150, 151, 169, 170, 182
Гольц (Ґольц) Микола 219
Горний Михайло 164
Городинський Зенон 35
Грицай Дмитро 20
Грицак Ярослав 40, 157, 158
Грицюк Ґжегож 7, 19, 245, 254, 256, 258, 264, 267, 327, 329, 361
Громадський Олексій 34
Громико Андрій 287
Грушевський Михайло 178, 203
Гунчак Тарас 157, 158
Ґертих Єнджей 300
Ґжеляк Чеслав 7, 245, 361
Ґжибовський Вацлав 204
Ґомулка Владислав 287
Ґрабовський Казімеж 179
Ґрабський Владислав 148
Ґрабський Станіслав 168, 295
Ґралінський Зигмунт 85, 88
Ґродзіцький Людвік 92, 109
Ґуль Василь 164
Ґурка Ольґерд 86, 92, 109, 114–116
Давидюк Руслана 7, 162, 297, 301, 302, 361
Данило (Галицький) 200
Данилюк Іван 210
Дашинський Ігнаци 150, 168
Демчук Дмитро 48
Дем'янчук Ярослав 124
Деревицький Андрій 218
Дмитрук Клим 330
Дмовський Роман 167, 300
Донцов Дмитро 15, 16, 47, 48, 171, 172, 178, 179, 294, 295
Драгоманов Михайло 178
Дрозд Роман 101, 228
Єнджеєвич Єжи 302
Жепецький Ян 134, 137, 281
Жупанський Анджей 9, 10, 13, 280, 281, 283, 285, 339, 350–353
Заброварний Богдан 7, 361
Загайкевич Володимир 150, 182
Зайцев Олександр 161
Закидальський Петро 210
Залевський Август 78, 85, 87, 88
Залеський Зигмунт 134
Залозецький Володимир 88
Західний Михайло 172
Зашкільняк Леонід 7, 11–13, 37, 157, 160, 271–273, 278, 282, 290–293, 295, 304, 315, 318, 321–323, 330, 331, 334, 341, 345, 361
Звежинський Александер 127, 133
Зичачанський Р. 35
Іванис Василь 163
Івахів Василь «Сонар», «Сом» 20, 21, 23, 24, 31
Іларіон див. Огієнко Іван
Ільюшин Ігор 7, 67, 111, 282, 286, 288, 318, 320, 322, 334, 336–338, 340, 361
Кавалковський Александер 88
Калениченко Павло 226
Камінський Збігнев «Дон» 287

Кандиба Олег «Ольжич» 33, 35
Карлтон Е. С. 83, 84
Карпус Збігнев 7, 191, 301, 342, 344, 361
Каспшицький Тадеуш 185, 300
Квасневський Александер 37
Квітковський Денис 35
Кендзьор Александер 93, 99, 117
Керстен 214
Китл Вацлав 325
Ківерський Ян-Войцех «Олива» 348
Кікетз Ігор 193
Климишин Микола 180
Климів Іван «Легенда» 20, 180
Клімецький Міхал 7, 233, 325, 328, 329, 338–341, 346, 361
Клімецький Тадеуш 122
Кльотз Александер 95
Клячківський Дмитро «Клим Савур» 21, 23, 24, 66, 283
Ковальський 219
Ковпак Сидір 196
Комар Володимир 7, 160, 301, 361
Коморовський Тадеуш див. Бур-Коморовський
Конєчний Здзіслав 273, 306, 311, 318, 321, 323, 361
Коновалець Євген 51, 96, 163, 172, 179, 180
Коробчук Гавриїл 210
Косик Володимир 196, 247
Кот Станіслав 111, 117, 305
Коханський Владислав «Бомба» 33
Коциловський Йосафат 75
Кош Ян 314
Кравчук Роман «Петро» 21
Красівський Орест 159, 161
Крат Михайло 212
Крикун Микола 157
Кріппс Стаффорд 119
Крупський Януш 9–11
Кубійович Володимир 92, 129, 134, 192, 195, 200, 217, 221
Кукель Маріан 79, 91
Кульчицький 226
Кульчицький Станіслав 157, 258
Кухарчук Катерина 206
Кухарчук Ніна 206, 224
Кухарчук Петро 206
Кухарчуки 206
Кучерепа Микола 7, 10, 155, 161, 301, 341, 343, 344, 353, 361
Кучинський Юзеф 202
Кучма Леонід 37
Лада Кшиштоф 17
Ладось Александер 79
Лебедь Микола «Максим Рубан» 20–24, 65, 66
Левицький Дмитро 182, 183
Левчук Іван 209, 210
Ленкавський Степан 48
Лисяк-Рудницький Іван 41, 48, 158
Литвин Володимир 157
Литвинчук Іван «Дубовий» 21, 24
Лівицький Андрій 46, 172
Лонґхампс де Бер'єр Богуслав 115, 116
Лось Станіслав 46, 172
Луцький Остап 182
Лукашевич Маріан «Ягода» «Черник» 223
Лукін Александер 30
Любарський Семен 164, 209, 210
Лютий Іван 212
Лянґнер Владислав 246
Мазур Ґжеґож 7, 303, 319, 321, 322, 343, 361
Маївський Дмитро «Косар» 21, 22
Майлов Алєксей 180
Майський Іван 102, 234, 236, 337
Макар Віталій 7, 361
Макар Юрій 7, 199, 277, 321, 344–347, 351, 361
Макарчук Степан 241, 243, 251, 259
Малій Ольга 157

Малюжинський Микола 211
Маньковський Зиґмунт 196
Мархева Володимир 209
Мартинець Володимир 35, 100, 179
Марцинкевич Олексій 218
Масловський Віталій 330
Матвійчук Володимир 210
Матійченко Віктор 7, 275, 284, 292, 302, 361
Матла Зіновій «Тарас» 21, 22, 63
Матчак Михайло 178
Махцевич Павел 7, 11, 361
Мацелінський Еміль 93
Медвєдєв Дмитрій 30
Мельник Андрій 33, 35, 51, 52, 83, 84, 96, 118, 124, 180, 333
Менкарський Стефан 109
Метюк Григорій 210
Мешик Павел 254
Мирон Дмитро «Орлик» 17, 95
Мізерний Василь «Рен» 35
Міколайчик Станіслав 62
Мільков Олег 211
Мінкевич Феодосій 218
Мірчук Петро 196
Мітринга Іван 29, 33
Міхновський Микола 178
Млодзяновський Казімеж 148
Молотов В'ячеслав 305
Мосціцький Ігнаци 184
Мотика Ґжеґож 7, 12, 15, 39, 67, 271, 278, 279, 282, 284, 288–293, 295, 296, 318, 321, 323, 324, 331, 332, 344, 361
Мудрий Василь 44, 84, 111, 152, 183, 188, 189
Нагнибіда Сергій 89
Назарук Осип 175
Нарутович Ґабріель 147, 148
Недзведзь Юзеф 201
Недзялковський Маріан 170
Новосад Іван «Стецько» 223
Огієнко Іван (Іларіон) 209–211, 218
Олійник Захар 220
Ольшанський Тадеуш-Анджей 39, 101, 308
Ольшевський Станіслав 91
Ополченська-Боровець Анна 32
Остап'як Михайло 216
Островський Володимир 164, 211
Осубка-Моравський Едвард 229, 242, 265
Охримович Василь 21
Охримович Степан 48
Павличко Дмитро 353
Павлишин Лука «Вовк» 20
Павлюк Олександр 163
Падеревський Ігнаци-Ян 146
Паєвський Януш 167
Пайонк Генрик 226, 227
Палідович-Карпатський Михайло 270
Пальський Збіґнев 7, 40, 242, 277, 281, 283, 288, 292, 314, 361
Паньківський Кость 57, 262
Партач Чеслав 7, 17, 78, 304, 305, 332–334, 336–338, 344–347, 361
Пастернак Євген 205, 207, 313
Пастернак Іван 164, 212, 217, 345
Пачковський Анджей 7, 9, 271, 272, 276, 279–282, 284, 287–289, 361
Пекалкевич Ян 132
Перегійняк Гриць 21
Петлюра Симон 15, 96, 144, 149, 163, 174, 178, 181
Петрушевич Євген 147, 163
Перацький Броніслав 151, 172, 180
Підгорний Микола 225
Пілсудський Юзеф 15, 47, 149–151, 166–168, 172, 179, 181, 184, 185
Пілярський Марян «Ґром»
Пйотровський Станіслав «Барика-Ґадомскі»
Погоський Генрик «Валери» 122

Поліщук Віктор 17, 325, 328–330, 332, 333
Попек Леон 324, 327–330
Прокоп Мирослав «О. Садовий» 270
Прокопович В'ячеслав 46, 68, 89, 114
Раск Дін 287
Рачинський Роджер 83
Реєнт Олександр 157
Резмер Вальдемар 7, 9, 233, 322, 330, 333, 334, 337, 339–341, 343, 361
Рейнод Поль 86
Рейт Юрій 353
Ридз-Сміґли Едвард 184–186
Ріббентроп Йоахім 205
Рітл 118
Ровецький Стефан «Ґрот» 61, 62, 65, 70, 91, 92, 119, 124, 132, 281
Роліковський 220
Романовський Вінценти 33
Ронікер Адам 285
Рочняк Олександр 209, 212
Ружнецький Юзеф 43, 185
Рузвельт Франклін Деляно 276, 277
Русначенко Анатолій 27
Савич Антін 212
Савіцький Казімеж «Ґустав» 98
Садовський Лех 124
Сардачук Петро 353
Свірський Владислав 105, 133
Сейда Маріан 79
Семашко Владислав 17, 33, 38, 67, 234, 235, 329, 330
Семашко Ева 17, 33, 38, 67, 234, 235, 329, 330
Сергійчук Володимир 347–349
Сивіцький Микола 165, 216
Сидор Василь «Шелест» 26–28
Симоналевич Костянтин 109
Сікорський Владислав 54, 78, 80, 88, 89, 102, 110, 112, 113, 118, 119, 121, 122, 124, 148, 213, 234, 235, 304, 305, 337
Скоропадський Павло 58, 317
Скорупський Макс «Хрін» 287, 332
Скрипник Степан 189
Славек Валери 182, 184, 185
Славінський Владислав 206
Славой-Складковський Феліціан 45, 186, 188
Сливка Юрій 249
Смаль-Стоцький Роман 111
Смерека Семен 210
Сова Анджей-Леон 7, 278, 281, 284, 285, 361
Советніков Іван 246
Соловій Володимир 82, 83
Соляр Ігор 161
Сосновський Казімеж 79, 80, 91, 93, 110, 112, 119
Спихальський Маріан 289
Сталін Йосиф 50, 51, 63, 69, 78, 93, 109, 122, 124, 205, 224, 225, 236, 242, 257, 258
Станьчик Ян 79
Старак Теодозій 353
Стахевич Пйотр 32
Стахів Євген 59
Стахонь Болеслав 133
Стельмащук Юрій «Рудий» 23, 24, 27, 279, 286–288
Степаняк Михайло «Сергій» 21, 22, 24
Стецько Ярослав 58, 180
Стронський Станіслав 114
Струтинський Микола 208, 217
Субтельний Орест 100, 157
Судницька 252
Судоплатов Павло «Валюх» 180
Сушко Роман 34
Сціборський Микола 17, 100, 178, 179
Тершаковець Зиновій 270
Тетчер Маргарет 277
Тожецький Ришард 39, 101, 133, 196, 198, 302

Трофимович Володимир 7, 41, 245, 291–293, 338, 340, 361
Тухольський Єнджей 12
Уляновський 219
Федак Степан 179
Федорчук Максим 64
Філіпковський Владислав 132
Філяр Владислав 7, 13, 67, 152, 240, 322, 333, 334, 340, 341, 343, 346, 347, 350, 361
Фіялка Міхал 32
Франк Ганс 92, 191– 194, 206, 207, 212–214
Франко Іван 178
Франко Петро 237
Фур Іван 216, 217
Хіровський Маріан «Змора» 124
Хомишин Григорій 75, 175
Хом'як Михайло 200, 216, 217, 221
Хруцький Сергій 164
Хрущ Антін 208
Хрущ Африкан 217
Хрущов Микита 206, 224, 225, 242, 254, 263, 265
Хцюк Тадеуш «Міхал Лясота» 281
Целевич Володимир 188
Цехан Йосип 210
Цивінський Чеслав 351
Чарковський-Ґолеєвський Тадеуш 91, 111
Чацький 346
Чиж Ярослав 178
Чижевський Юліан 133
Шангін Борис 197
Шанковський Лев 25, 264
Шаповал Юрій 157
Швагуляк Михайло 160, 316
Швайка Павло 218, 219
Шевченко Тарас 303
Шенгер 33
Шептицький Андрей 34, 74, 75, 172, 180, 290, 307
Шульгин Олександр 81, 83–85, 88, 89, 114, 118
Шумук Данило 165
Шухевич Роман «Тарас Чупринка», «Тур» 21, 22–27, 35, 74, 111, 180, 270, 278, 285, 295
Щепанкевич Вільгельм «Другак», «Лось» 222
Щерба Ігор 383
Щербатюк-Зубатий Леонід 32
Юзевський Генрик 46, 149, 152, 164, 174, 175, 185, 186, 298, 299, 343
Яблонка Кшиштоф326, 329
Янковський Ян 132
Яроцький Пйотр 127, 133
Ястребовський 255
Ястшембський Станіслав 239
Ясяк Марек 197
Яценюк О. «Волинець» 31

Покажчик місцевостей

Баліце 195
Береза Картузька 29, 151, 180
Березаки 249
Берлін 33, 35, 172, 179, 194
Бистриці 33
Біла Підляська 205, 207, 217, 221, 228
Братислава 35
Валуйки 21
Варшава 7, 11, 13, 33, 38, 119, 121, 122, 132, 133, 136, 137, 183, 313, 353, 355, 361
Василів Малий 206, 224, 225
Вирка 67
Виробки 67
Вишничі 208
Вишнів 220
Відень 15, 35, 141, 179
Вільхівок 197
Володава 195, 207, 228, 312
Володимир Волинський 236, 246
Волосате 35
Воронеж 128
Грабівець 218
Грубешів 196, 207, 212, 215, 219, 226, 227
Гута Степаньска 284
Гута-Степань (колонія) 67
Динів 228
Длужек 34, 332
Домброва 197
Дубно 236, 246, 257, 261
Едмонтон 200
Жуличі 220
Житомир 95
Заболоття 34
Заксенхаузен 33, 35
Івано-Франківськ 7, 361
Кадлубиська 220
Київ 7, 12, 58, 31, 85, 95, 96, 104, 107, 203, 225, 231, 277, 290, 321, 331, 361
Козельськ 245, 253
Коломия 237, 326
Костополь 71, 261
Кошалін 7, 361
Краків 7, 53, 56, 58, 195, 206–209, 314, 361
Кременчуг 95
Крупе 221
Кути 34, 248, 326, 332
Ліберець 179
Ліски 225
Лісна Підкова 8, 355
Лондон 61, 62, 65, 69, 75, 84, 92, 93, 98, 102, 109–111, 119, 121, 124, 136, 227, 236, 259, 304–306
Луцьк 7, 9, 10, 38, 236, 257, 261, 277, 298, 325, 348, 353, 361
Люблін 185, 186, 208, 242, 265
Львів 7, 9, 19, 20, 29, 34, 35, 41, 58, 61, 63, 75, 84, 92, 93, 96–98, 103–105, 124, 125, 130, 133, 136, 141, 147, 163, 178–180, 189, 191, 229, 231, 235, 236, 245–247, 257, 262, 263, 267, 268, 277, 278, 284, 290, 298, 303, 306, 309, 321, 331, 361
Ляхів 346
Мелна 270
Мірче 215, 225
Моложів 215
Монте Кассіно 234
Новосілки 219, 225
Олевськ 29
Олесько 21, 64
Осмиговичі 348
Осташків 245, 253

Острог 7, 261, 361
Отроч 218
Оттава 200
Павлівка (Порицьк) 37
Париж 81, 82, 84, 88, 89, 110, 111, 143, 145
Паросль 23, 33
Перемишль 7, 228, 248, 361
Пересоловичі 218
Піддубці 21
Підкамень 286, 287
Подебради 179
Потуржин 219, 225
Почаїв 33
Пшебраже 288
Ремель 293
Рівне 7, 96, 231, 236, 261, 292, 293, 361
Річиця 197
Рим 52, 79, 83
Рокитно 197
Сагринь 220, 225
Сарни 29, 71, 246
Селисько (колонія) 67
Собібор 312
Стамбул 93
Станіслав 236, 238, 247, 267, 326
Стара Гута 30
Старобельськ 245, 253
Стенятин 225
Стрий 245, 247, 257
Стрільці 215
Сухава 218
Тарниця 35
Телятин 219, 220, 225
Теребеже 21
Тернопіль 231, 236, 246, 252, 257
Томашів Люблінський 197, 312
Торунь 7, 8, 351, 355, 361
Треблінка 281, 312
Тугані 215
Турка 35
Турковичі 225
Тучин 30
Хмелівка 32
Холм 193–196, 200, 203, 207, 209, 211, 212, 216, 218, 221, 225, 228
Хоростита 218
Чернівці 7, 88, 111, 277, 361
Чортків 236, 257
Шевня 218
Устрики Горішні 35
Янів 208
Янова Долина 284